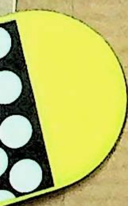
~~५३०~~

~~१३ रुपया~~

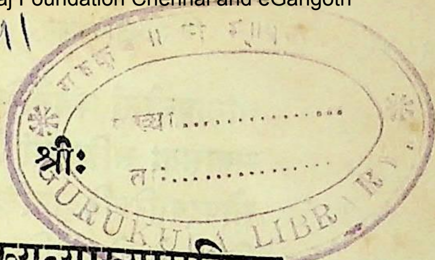
जर विभाग = 15

४१.५४१

२-६-७५ ई०

RA 530,138(GH)
41541

श्रीः

मधुकोशाख्यव्याख्यासहितम्
माधवनिदानम् ।

पञ्चलक्षणनिदानम् ।

प्रणम्य जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् ।
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

शिरुचिरहराधव्यक्तसक्तार्धदेहो दिशतु घनघनाभः पद्मनाभः श्रियं वः ।
दशसरिदशीतद्योतजावारिमध्यभ्रमिभवमिव नाभौ वारिजं यस्य रेजे ॥ १ ॥
ट्टारजेज्जटगदाधरवाप्यचन्द्रश्रीचक्रपाणिवकुलेश्वरसेनभोजैः ।
शानकार्तिकसुकीरसुधीरवैद्यैमैत्रेयमाधवमुखैर्लिखितं विचिन्त्य ॥ २ ॥
न्तराण्यपि विलोक्य ममैष यत्नः सद्भिर्विधेय इह दोषविधौ समाधिः ।
व .सर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ॥ ३ ॥

तत्तद्ग्रन्थतरुभ्यो व्याख्याकुसुमरसलेशमाहृत्य ।
भ्रमरेणेव मयाऽयं व्याख्यामधुकोश आरब्धः ॥ ४ ॥
उपयुक्तमिहानुक्तं निदानं माधवेन यत् ।
ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन मया तदपि लिख्यते ॥ ५ ॥

थ प्रथितसर्वायुर्वेदबोधविशुद्धबुद्धिः श्रीमाधवकरो विकारनिकरहेलादितल-त्सुकचिकित्सकजनानुजिघृक्षया विधित्सितग्रन्थसंदर्भारम्भे तत्प्रत्यूहव्यूह-हहेतुं परमाप्ताचारपरम्परापरिप्राप्तं स्वेष्टदेवताप्रणामं प्राक् प्राणैषीत । श्रोतॄणामपि विश्वेश्वरमहेश्वरस्य प्रणामानुवादमात्रादपि विघ्नोपशमो भवती-प्रायेण तं ग्रन्थादौ निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि । अत्र प्रशब्दो भक्त्यतिशय-कः । निबन्धनक्रियापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालभावित्वात् प्रणमेः क्त्वाप्रत्य-जगच्छब्देनोत्पत्तिमन्तः क्षित्यादयोऽभिधीयन्ते; तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसम-स्थितौ कतिचित्कालावस्थाने, संहारे प्रध्वंसे कारणं कर्तारम् । स्वर्गः सुखं, र्गो मोक्षः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणः, तयोर्द्वारमुपायं प्रधानकारणम् । न तु अपितुार्थहेतुत्वमुक्तम्, सुखावाप्तिदुःखहानिव्यतिरिक्तस्य पुरुषार्थस्या-युक्तो नैव प्र एव त्रैलोक्यशरणं त्रैलोक्यरक्षितारम् । न चोक्तजगत्स्थिति-

नानामुनीनां वचनैरिदानीं
समासतः सद्भिषजां नियोगात् ।
सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो
निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥ २ ॥

नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसाम् ।
सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति ॥ ३ ॥

कारणत्वेन पौनरुक्त्यम्, जगच्छब्देनोत्पत्तिमतामेवाभिधानात् । अत्र तु त्रैलोक्यशब्दो भुवनत्रयवर्तिचेतनाचेतनसमूहवाची, लोकशब्दस्य भुवनजनयोरभिधायकत्वात् । तथा चामरः,–"लोकस्तु भुवने जने" इति । त्रैलोक्यमिति स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यवत् । हरादिपर्यायान् परित्यज्य शिवपदनिर्देशेन ग्रन्थस्य तदध्येतॄणां च कल्याणमभिलषन् शिवपदं निबद्धवान् । शिवकारित्वेनैव महेश्वरस्य शिवपदाभिधानमिति ॥ १ ॥

अभिधेयसंबन्धप्रयोजनोपदेशमन्तरेण प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः स्यात्, इत्यतस्तदभिधानार्थं श्लोकद्वयमाह—नानेत्यादि । रोगाणां विशेषेण वातादिजत्वसाध्यासाध्यत्वादिरूपेण निश्चयो ज्ञानं येन स रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यतेऽभिधीयते; अस्माभिरिति शेषः । तस्य विशेषणं सोपद्रवेत्यादि—सह उपद्रवादिभिर्वर्तते यः स तथा । एतेन विशेषणद्वारेण उपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गस्वरूपमभिधेयमुक्तं भवति, एतद्व्यतिरिक्तस्याभिधेयस्याभावात् । तथा सति उपद्रवादिभिरभिधेयैः सह ग्रन्थस्य वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धोऽप्यभिहितः । तत्र, उपद्रवो रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यविकारः, नियतमरणख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्; निदानं रोगोत्पादको हेतुः; लिङ्गं रोगख्यापको हेतुः । तेन 'लिङ्ग्यते ज्ञायते व्याधिरनेन'–इति व्युत्पत्त्या पूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तयोऽभिधीयन्ते । यद्यपि निदानमपि रोगविशेषं बोधयति तथाप्युत्पत्तिज्ञप्तिहेतुत्वेन कारणद्वैविध्यप्रतिपादनार्थं तस्य पृथगभिधानम् । एषां चोपद्रवादीनां विस्तराभिधानं यथावसरं करिष्ये । ननु, रोगनिदानादितत्त्वमतिसूक्ष्मत्वेनाऽसर्वज्ञस्य न ज्ञानविषयस्तत्कथं तदुपदेशे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्यत आह—नानामुनीनामित्यादि । एतेन ग्रन्थस्य प्रामाण्यं प्रवृत्त्यङ्गत्वमुक्तम् । मुनयो हि तपोयोगर्द्धिबलात्त्रैकालिकनिखिलज्ञानशालिनः पुरुषातिशया उच्यन्ते । ननु, यद्येवंभूतः कस्यचिद्ग्रन्थोऽप्यन्य. आर[illegible] तेनैव व्यवहारसिद्धेः कृतकरणत्वेनास्य निष्प्रयोजनता स्यादित्यत आह—इदानीमित्यादि । इदानीमस्माभिरेव प्राथम्येन नानामुनीनां वचनैरेवंविधो निबन्[illegible] क्रियते । समासत इति संक्षेपतः । एतेनाल्पबुद्धीनामतिविस्तरत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गताद[illegible]ः परिहृतो भवति । ननु, कृतेऽपि ग्रन्थेऽनुपादेयपुरुषप्रणीतत्वेन न कश्चिद्भि[illegible] प्रवर्तिष्यत इति ग्रन्थस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह—सद्भिषजा[illegible]दिति । नियोगो नियोजनं 'अस्मदुपकाराय ग्रन्थः क्रियताम्'–इति

Junction Structure experimental

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ४ ॥

र्थम्। ... यन्मते नियोग आज्ञा। एतेनात्मनः सविनयत्वमुक्तं भवतीत्यर्थः। नानातन्त्रेत्यादि। व्यताकथा भवति तथा आतङ्कं रोगं विज्ञातुमयमेव ग्रन्थो भविष्यति; कारणमिति ...। एतेन रोगज्ञानं प्रयोजनमित्युक्तं, फलं चास्य चिकित्सितमिति मन्तव्यम्। यदुक्तं चरके,–"रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्। ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत्"–इति। ननु, नानामुनीनां वचनैरेव रोगज्ञानं भविष्यति किमनेन तदुपजीविना ग्रन्थेनेत्यत आह—अल्पमेधसामिति। अल्पमेधसां अल्पबुद्धीनाम्। महाबुद्धयो हि विस्तरदुरधिगमनानातन्त्राध्ययनक्षमा भवन्ति न त्वल्पबुद्धय इति। महाधियामपि आलस्यानासादितदुरुपपादाशेषसंहितानामयमेव रोगज्ञानाय भविष्यतीत्याह—नानातन्त्रेत्यादि ॥ २। ३ ॥

व्याधेर्ज्ञातव्यस्य पञ्चधा ज्ञानोपाया भवन्तीति तानाह—निदानमित्यादि। एते पञ्च व्यस्ताः समस्ताश्च व्याधिबोधकाः। न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, [1]प्रमाणसंप्लवस्यापि दृष्टत्वात्। न यो [2]ह्यनुमानेन प्रतीतो वह्निः स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपलभ्यते। न [3] वा निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः। एकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति वयमिहोदास्महे। किंच एकेनापि प्रतिपादिते व्याधावपरेऽवश्यमभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात्। तथाहि यदि निदानं नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्यते। उक्तं हि सुश्रुते,–"संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्"–इति। किंच यथा मृद्भक्षणात्पाण्डुरोगः मक्षिकाभक्षणाच्छर्दिरवसीयते;-न च तथा निदानेन सर्वत्र नियतरोगाध्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात्। यदाह चरकः,–"एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि। व्याधेरेकस्य बहवो बहूनां बहवस्तथा"–इति। अपिच कदाचित्प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदानकृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात्केवलान्निदानादपि न व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाप्यचन्द्रः। असति पूर्वरूपाभिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संगच्छते। उक्तं हि चरके,–"ज्वरस्य पूर्वरूपे लघ्वशनमपतर्पणं वा"–इति। तथा च सुश्रुते,–"वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानम्"–इति। तथाऽसाध्यत्वं च नोपलभ्यते। उक्तं च चरके,—"पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः॥ अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम्। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्"–इति।

---

१ प्रमाणसंप्लवस्यापि दृष्टत्वादिति। यतः प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां संप्लवः समूहो दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न च वाच्यम्। २ अनुमानेन प्रतीतो यो वह्निः स किं प्रत्यक्षागमाभ्यां न उपलभ्यते? नहि, अपितु उपलभ्यत एव। ३ अथवा ये प्रेक्षावन्तस्ते निदानादीनि न एवं आलोचयेयुः अपितु सन्ति निदानादीनि इति अलोचयेयुरेव। निदानादीनां मध्ये एकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति मतं वयमिहोदास्महे न श्रद्दध्महे।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः।

तथा रक्तपित्तप्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते। उक्तं च चरके,–रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः। यो मूत्रयेत्तन्न वदेत्प्रमेहं [illegible] पित्तस्य हि स प्रकोपः"–इति। असति रूपाभिधाने व्याधेरशेषेण [illegible] न व्यवच्छिद्यते; किं च साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते। तथाहि सुखसाध्यलक्षणे चरकः,–"हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै। न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्"–इति। कष्टसाध्यलक्षणे चरकः,–"निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले"–इति। तथा,–"सर्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः"–इति। असत्युपशयाभिधाने संकीर्णलक्षणेऽनभिव्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात्। तदुक्तं चरके,–"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत"-इति। असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रतीतस्यापि व्याधेश्चिकित्सोपयोगिनोंशांशविकल्पनाबलकालादेरप्रतीतेश्चिकित्साविशेषो न स्यात्। तस्मात्पञ्चापि निदानादयो वक्तव्याः। पञ्चविधमप्येतद्व्याध्युत्पत्तिज्ञप्तिहेतुभूतं निदानशब्देनोच्यते। यदाह सुश्रुतः,–"हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानि"–इति। तत्रैवं निदानशब्दनिरुक्तिरुक्ता-"निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानम्"–दिशेः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः,–इति गदाधरः। "निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्"–इति जेज्जटः। भट्टारहरिचन्द्रेणापि तन्त्रयुक्त्यादिविवरणप्रस्ताव एवैव निरुक्तिरुक्ता। निशब्दो निश्चये। तथा च वररुचेरुपसर्गसूत्रम्,–"नि निश्चयनिषेधयोः"–इति। लोकेऽप्युच्यते निदानं करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते। निदानमिति करणे ल्युट्; तेन व्याधिनिश्चयकरणं निदानमिति निदानादिपञ्चकसामान्यलक्षणम्। निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे हेतौ च वर्तते; यथा–तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च वर्तते। यत्तु, भट्टारहरिचन्द्रेणापि निदानस्थाने–"या गौः सुदोहा भवति न तां निनदीत"–इति व्यासप्रयोगमुपन्यस्य निबन्धार्थो निदानशब्दो व्याख्यातः निदीयते निबध्यते हेत्वादिसंबन्धो व्याधिरनेन, इति कृत्वा; तन्निदानस्थानरूपग्रन्थाभिप्रायेण, नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबन्धं व्याधिं प्रतिपादयन्ति ॥ ४ ॥

एषां निदानादीनां मध्ये समानासमानजातीयव्यावर्तकं निदानलक्षणमाह—निमित्तेत्यादिना पर्यायैरित्यन्तेन। एतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तन्निदानम्; यथा–"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्"। ननु, किं मिलितैरेकैकशो वा? नाद्यः, एकार्थाभिधायिनां शब्दानां मिलितानामप्रयोगात्; द्वितीयश्चेत्तदा सव्यभिचारः; निमित्तस्य शकुनादौ, हेतोः प्रयोजके कर्तरि, आयतनस्य स्थाने, प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनोत्सर्गयोः, दर्शनात्। नैवम्, शकुनादीनां निमित्तादिभिः सर्वैरनभिधानात्। अत एवाह–पर्यायैरिति। नहि तेषां ते पर्यायाः; यतः क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः परस्परं पर्याया उच्यन्ते; तस्मान्निदानशब्दैः पर्यायैरभिधीयमानत्वं निदानत्वम्। एतच्च पर्यायकथनं शास्त्रे[illegible]

निदानमाहुः पर्यायैः, प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ ५ ॥

र्थम् । इदं तु संक्षेपतो लक्षणम्,-सेतिकर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्-इति । यन्मते दोषेतिकर्तव्यतारूपा संप्राप्तिरिष्यते तन्मते संप्राप्तिव्युदासार्थं 'सेतिकर्तव्यताक'-इति पदम्, तस्या दोषेतिकर्तव्यतारूपाया इतिकर्तव्यतान्तराभावात् । यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्तिः, तन्मते 'व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानम्'-इति लक्षणम् । उभयत्रापि 'उत्पत्ति'पदं ज्ञप्तिहेतुपूर्वरूपादिव्यवच्छेदार्थम् । स च हेतुरनेकधा; तत्र प्रथमं चतुर्विधः, यदाह उपकल्पनीयाध्याये हरिचन्द्रः,-"सन्निकृष्टविप्रकृष्टव्यभिचारिप्राधानिकभेदाच्चतुर्धा"-इति । सन्निकृष्टो यथा—नक्तं दिनर्तुभक्तांशा दोषप्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्रकृष्टो यथा-"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत् ।" किंवा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रूक्षादिसेवा, विप्रकृष्टो रुद्रकोपः । व्यभिचारी यथा-यो दुर्बलत्वाद्व्याधिकरणासमर्थः । यदाह चरकः,-"अवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः"-इति । प्राधानिको यथा—विषादि । त्रिविधो वा असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदात् । तत्र, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्ता रूपरसादयः, प्रज्ञापराधो मिथ्याज्ञानादिः, परिणामो अयोगादियुक्ता ऋतुस्वभावजाः, शीतादयः । अधर्मस्य च रोगहेतोरत्रैवान्तर्भावः-इति भट्टारहरिचन्द्रः, तस्यापि कालान्तरपरिणतस्य दुःखकर्तृत्वात् । चक्रस्तु प्रज्ञापराधे तस्यान्तर्भावमाह ऊ"ध्व्थ्याज्ञानकृतब्रह्मवधादिजन्मनोऽधर्मस्य प्रज्ञापराध एव मूलम् । बलाबलं अधोग्न निरूप्यते, रोगकारणत्वेनाधर्मस्य सर्वथा सिद्धत्वादिति । दोषव्याध्यु इति भेदाच्च त्रिविधः । दोषहेतवो यथा—चयप्रकोपप्रशमनिमित्ता यथर्तूत्पन्न रक्तपि॒रादयः । व्याधिहेतवो यथा—मृद्भक्षणं पाण्डुरोगस्य कारणम् । यद्य तिषु दपि दोषं प्रकोपयत्येव; यदुक्तं चरके,-"कषाया मारुतं पित्तमुषरा मधु कदाच्किम्"-तथापि तज्जैर्दोषैः पाण्डुरोग एवारभ्यते न त्वन्यो विकार इति व्या पादकता भवति । उभयहेतुर्यथा—वातरक्ते,-"हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च"-इत्यादिस्त्वत्र यद्यपि दोषप्रकोपपूर्वकं व्याधिजननं तथाऽपि दोषवद्व्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति । तेन तत्र व्याधिहरमात्रं भेषजं न प्रयोज्यं, किंतूभयप्रत्यनीकम् । न च वाच्यं कारणभूतदोषनिवृत्तौ कार्यभूतस्य व्याधेर्निवृत्तिरिति; यतः प्रतिनियतशक्तिकानि भेषजद्रव्याणि भवन्ति । कथमन्यथा श्लैष्मिकतिमिरे श्लेष्महरणं वमनं न प्रयुज्यते । यदुक्तं चरके,-"न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुरोगिणम्"-इति । स एवोत्पादकव्यञ्जकभेदाच्च द्विधा । तत्रोत्पादको यथा—हेमन्तजो मधुररसः कफस्य । व्यञ्जको यथा-तस्यैव कफ ञ्जको वसन्ते सूर्यसन्तापः-इति भट्टारहरिचन्द्रः । तत्र व्यञ्जकः प्रेरक सामा ाह्याभ्यन्तरभेदाच्च द्विधा । तत्र बाह्या आहाराचारकालादयः । एतद-वेदनार जटाचार्यः,-"व्यायामादपतर्पणात्प्रपतनाद्भङ्गात्क्षयाज्जागराद्वेगानां च नुक्तो म् । ुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

व्रजेद् वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च ॥ कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णल-
वणक्रोधोपवासातपस्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्यति
भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्तं
प्रकोपं व्रजेत् ॥ गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः ।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते"-
इति । आभ्यन्तरा दोषा दूष्याश्च । तत्र, दोषोऽपि प्रकुपितः प्राकृतादिभेदा-
दनेकधा । प्राकृतो यथा-वसन्ते श्लेष्मा, शरदि पित्तं, प्रावृषि वायुः । वैकृ-
तस्तु यथा-वसन्ते पित्तं वायुर्वा, वर्षासु कफः पित्तं वा, शरदि कफो वायुर्वा ।
अस्य प्रयोजनं सुखसाध्यत्वादि । यदुक्तं चरके,-"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्त-
शरदुद्भवः"-इत्यादि । अनुबन्ध्यानुबन्धभेदाच्च द्विधा । अनुबन्ध्यः प्रधानं
अनुबन्धोऽप्रधानम् । यदाह चरकः,-"स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानो-
पशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः"-इति । अस्य प्रयोजनं
संसर्गजे व्याधावनुबन्ध्यो विशेषेण चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेन । तदुक्तं चरके,-
"तत्रोपद्रवस्य प्रायः प्रधानप्रशमात्प्रशमः"-इति । उपद्रवोऽनुबन्धः । प्रकृतिवि-
कृतितो यथा-वातप्रकृतेर्वातरोगः कष्टसाध्यो भवति, कफप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः ।
यदाह सुखसाध्यलक्षणे चरकः,-न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्"-
इति । आशयापकर्षतो यथा-यदा स्वमानस्थितमेव दोषं स्वाशयादा[illegible]ायुः
स्थानान्तरं गमयति तदा समानस्थोऽपि स विकारं जनयति । यदाह करणे कः,-
"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये । स्थानादादाय गात्रेषु यत्र[illegible]सर्प-
ति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः । गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो तृण-मेव
च"-इति । अस्य प्रयोजनं वातस्यैव तत्र विगुणस्य स्वस्थानानयनं कार्यं, सुदोहा तस्य
ह्रासनं; ये त्वेनां पित्तस्य स्थानाकृष्टिं न विदन्ति ते दाहोपलम्भेन पित्त[illegible]न्य-
मानाः पित्तं ह्रासयन्तः पित्तक्षयलक्षणं रोगान्तरमेवोत्पादयन्त आ[illegible]गत-
यन्ति, इति भट्टारहरिचन्द्रः । अन्ये त्वाहुः-भ्राजकादिभेदेन सर्वदे[illegible] पित्ते
यदा स्वाशयाकृष्टं पित्तमवयवान्तरमनिलेन प्रापितं तदा तदवयवान्तरस्थं पित्त-
मागन्तुपित्तसंबन्धेनाधिकमेव जातं ततश्च पित्तवृद्धिलक्षणैवेयं दुष्टिर्न दुष्ट्यन्तरं,
अन्यथा दाह एव न स्यात्; नहि समानस्थो दोषो विकारं जनयतीति । भट्टारहरि-
चन्द्रस्य त्वयमभिप्रायः-यद्यप्येवं तथापि चिकित्साभेदार्थं वृद्धिक्षयव्यतिरिक्तस्था-
नान्तरगतिरूपो दुष्टिविशेषोऽवश्यमेष्टव्यः, अन्यथा वृद्धं पित्तमिति मत्वा [illegible]रेचनं
पित्तह्रासनं वा कार्यं; न च तत्तत्र योग्यं, किं तु स्वस्थानानयनम् [illegible]चोक्तं
चरकेण,-"क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च विज्ञेया त्रिविधा गतिः"-इत्यादि [illegible]यिक-
मिति । गतितो यथा-गतिर्दोषाणां क्षीणवृद्धत्वादयः । यदुक्तं च[illegible]यः
स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च वि[illegible]धा
परा ॥ त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु"-इति । अ[illegible]

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ६ ॥

समत्वम् । तत्र क्षयादिलक्षणं यथा,–"दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् । क्षीणा जहति स्वं लिङ्गं, समाः स्वं कर्म कुर्वते"–इति । स्वं लिङ्गमिति कुपितस्य वायो रौक्ष्यादयो धर्माः कर्माणि च स्रंसशूलादीनि । यदाह चरकपाठसंवादी सुदान्तसेनः,–"आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः, कण्ठध्वंसावसादौ श्रमकविलपनं स्रंसशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टिप्रमोहा, विस्पन्दोद्वेष्टनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनं च ॥ नामोन्मानौ विषादो भ्रमपरिपतनं जृम्भणं रोमहर्षौ, विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरताच्छेदनं वेष्टनं च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडपि च महति स्वापविश्लेषसङ्गा, विद्यात्कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात्कषायो रसश्च ॥ विस्फोटाम्लकधूमकाः प्रलपनं स्वेदस्रुतिर्मूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । ऊष्मा तृप्तितमःप्रवेशदहनं कट्वम्लतिक्ता रसाः, वर्णः पाण्डुसिवार्जितः कथितता कर्माणि पित्तस्य वै ॥ तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यम् । स्नेहापक्त्युपलेपाः शैत्यं कण्डूः प्रसेकश्च ॥ चिरकर्तृत्वं शोथो निद्राधिक्यं रसौ पटुस्वादू । वर्णः श्वेतोऽलसता कर्माणि कफस्य जानीयात् ॥ द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रिलिङ्गकः"–इति । लिङ्गज्ञानप्रयोजनं च चिकित्साभेदार्थम् । यदाह सुश्रुतः,–"क्षीणा वर्धयितव्याः समाः पालयितव्या वृद्धा ह्रासयितव्याः"–इति । ऊर्ध्वादिगतिर्यथा–"ऊर्ध्वगं रक्तपित्तम्",–इत्यादि । अस्य प्रयोजनं रक्तपित्तस्योर्ध्वगस्य विरेचनं, अधोगस्य वमनम् । यथोक्तं चरके,–"प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते"–इति । यस्तु गतिभेदानभिज्ञः सः "विरेकः पित्तहराणाम्"–इति वचनादधोगे रक्तपित्ते विरेकं प्रयुञ्जान आतुरस्यानर्थमेवोत्पादयति । ज्वरादिषु तिर्यग्दोषगतिषु यथोक्तं चिकित्सितमिति । वृद्धा दोषाः कदाचित्कोष्ठं कदाचिच्छाखाः कदाचिन्मर्मास्थिसन्धीनाश्रित्य रुजन्ति; मर्मास्थिसन्धिषु गतिः कृच्छ्रसाध्यत्वापादकत्वादेकत्वेन निर्दिष्टा । कोष्ठमामाशयादि, शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्चेति, चरककृतैवेयं संज्ञा । कोष्ठाद्यभिधानप्रयोजनं चिकित्साभेदार्थम् । यथोक्तं चरके,–"आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च"–तथा,–"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः"–इत्यादि; तथा,–"नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च"–इति । एते च दोषाः सामत्वनिरामत्वाभ्यामपि ज्ञातव्याः । यदुक्तम्,–"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ आमेन तेन संयुक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः । आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलभेदारुचिक्लमाः ॥ लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः । वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः ॥ वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् । विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो ...म् । स्नेहाद्यैर्वृद्धिमाप्नोति सूर्यमेघोदये निशि । निरामो विशदो रूक्षो निर्वि-

बन्धोऽल्पवेदनः ॥ विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः। दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु ॥ अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं सामं विनिर्दिशेत्। आताम्रं पीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ॥ पक्वं विगन्धं विज्ञेयं रुचिपक्तृबलप्रदम्। आविलस्तन्तुलस्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते। सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ॥ फेनवान्पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च। पक्वः स एव विज्ञेयश्छेदवान्वक्त्रशुद्धिकृत्"–इति। अस्य प्रयोजनं सामे पाचनं निरामे शमनमिति। एते च दोषाः परस्परसंबद्धास्तरतमादिभेदेन द्विषष्टिधा भवन्ति। तदुदाहरणानि विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिख्यन्ते, सौश्रुतदोषभेदविकल्पाध्याये द्रष्टव्यानि। उक्तहेतुदोषभेदयोः संग्रहश्लोकौ—चत्वारो व्यभिचारिदूरनिकटप्राधानिकत्वात्पुनस्तेऽसात्म्येन्द्रियकार्थयुक्परिणतिप्रज्ञापराधात्रिधा। रुग्दोषोभयकारणादपि तथा द्वौ व्यञ्जकोत्पादकौ, बाह्याभ्यन्तरभेदतोऽपि कथिता हेतोः प्रभेदा अमी ॥" दोषस्य च प्राकृतवैकृताभ्यां, भेदोऽनुबन्ध्यादपि चानुबन्धात्। तथा प्रकृत्यप्रकृतित्वयोगात्तथाशयाकर्षवशाद्गतेश्च। इति निदानम् ॥–

निदानान्तरीयकत्वात्पूर्वरूपादीनां तदनन्तरं प्राग्रूपमाह—प्राग्रूपं येनेत्यादि। द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति, सामान्यं विशिष्टं च। तत्र सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः। यथा,–"श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वम्"–इति; तथा देवगुरुविप्रद्वेषादि सामन्याभिप्रायेणैव। तन्त्रान्तरम्,–"व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते। भावः किमात्मकत्वं च लक्ष्यते लक्षणेन हि"–इति। तथा हि पराशरः,–"पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः"–इति। विशिष्टं यथा–उरःक्षतादौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि। यदुक्तं, तत्रैव,–"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम्"–इति। तथा सुश्रुतः,–"सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा"–इति। हारितेप्युक्तम्,–"इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जृम्भाङ्गमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम्"–इत्यादि। ननु, चात्यर्थं व्यक्तत्वं ततश्च जृम्भादेरपि रूपत्वं प्रसज्येत; यद्वक्ष्यति,–"तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते"–इति। उच्यते-यथा श्रमादय इतररोगव्यतिरिक्तं भावि ज्वरमात्रं बोधयन्ति न तु वातजत्वादिविशेषमित्यतस्तेषामव्यक्तत्वं तथा पित्तादिज्वरव्यतिरिक्तं भविष्यद्वातज्वरमात्रं बोधयन्ति जृम्भादयः, न तु वातस्य रूक्षशीतधातुक्षयावरणादिजन्यत्वरूपविशेषं बोधयन्ति; इत्यतोऽव्यक्तवातज्वरबोधकत्वादव्यक्तत्वमेव जृम्भादीनामिति जेज्जटवाप्यचन्द्रमाधवकार्तिककुण्डादयो व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः–प्रभूताव्यक्तपूर्वरूपसहचरितव्यक्तस्यापि जृम्भादेः पूर्वरूपव्यपदेशः; यथा–माषराशिः छत्रिणो गच्छन्त्येवमादि। न च व्यक्तत्वेन रूपादभेदः, नियमेन पूर्वरूपरूपयोर्भाविवर्तमानव्याधिबोधकत्वादिति। तत्र विशिष्टपूर्वरूपं रूपावस्थायामनुवर्तते एव, तस्यैवाभिव्यक्तस्य रूपत्वात्। न तु दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितं रोमहर्षबालप्रद्वेषादि नियमेनानुवर्तते, यद्यनुवर्तते तदा सर्वज्वराणामसाध्यत्वं प्रसज्येत। एतदभि

येण, "पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः"–इति चरकवचनमित्याहुः । तदेवं द्विविधे पूर्वरूपे व्यवस्थिते सामान्यपूर्वरूपमाह–प्राग्रूपं येन लक्ष्यते। उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः,–इति । येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुः, आमयो रोगः, दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना, अनधिष्ठितोऽसंबद्धो, लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति । विशिष्टप्राग्रूपमाह–लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्याधीनां तद्यथायथमिति । प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन संबन्धः । लिङ्गं लक्षणं, अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तं, अत्र हेतुरल्पत्वादणुत्वात, नत्वावरणादियोगादित्यर्थः । यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तं पूर्वरूपमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः,–"स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते"–इति । तन्नातियुक्तं, राजयक्ष्मणः पूर्वरूपस्य तृणकेशनिपातादेरदृष्टजन्यस्याव्यापकत्वात् । यदाह चरकः,–"यक्ष्मिणां घूणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चाभिवर्धनम्"–इति । न च तदपि दोषजं, दोषादेस्तृणादिभिरसंबन्धात् । असंबद्धस्य च भावस्य कारणत्वेनादृष्टत्वात, परम्परया तु संबन्धकल्पनयातिप्रसङ्गात्, सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् । एतद्दोषपरिजिहीर्षयैव परमकुशलेन वाग्भटेनादृष्टदोषजसर्वपूर्वरूपोपसंग्राहकं येनेति पदं निबद्धमिति मत्वा तदीयपूर्वरूपलक्षणमेव माधवकरो लिखितवान् । संक्षेपतस्तु लक्षणं–'भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्'–इति । एवकारेण निदानोपशययोः संप्राप्तेश्च दोषेतिकर्तव्यतारूपाया व्यवच्छेदः, तज्जातीयानामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वात् । तथा हि निदानं मृद्भक्षणरूपं भाविपाण्डुरोगमनुपशयरूपं च वर्तमानविशिष्टव्याधिं बोधयति; उपशयोऽपि पूर्वरूपावस्थाप्रयुक्तो भाविविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति, रूपावस्थाप्रयुक्तश्च वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति; संप्राप्तिश्च पूर्वरूपस्य मध्याह्नादावुत्पत्तिप्रकोपाभ्यां भाविविशिष्टव्याधिं, रूपस्य च मध्याह्नप्रकोपादिना वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति; इत्येषामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वम् । ननु, यदा पूर्वरूपविशेषं स्मृत्वोत्पन्नव्याधेर्विशेषावधारणं तदा पूर्वरूपमपि वर्तमानव्याधिबोधकं, यथोक्तं रक्तपित्तप्रमेहरूपसंदेहे चरकेण,—"हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि रूपरूपैः"–इत्यादि । अत्रोच्यते, किं व्याधिजन्मनः पूर्वं पूर्वरूपं गृहीतं न वा? आद्ये भाविव्याधिबोधकत्वमेव; द्वितीये स्मरणोत्पत्तिरेव न स्यात्, अनुभवाभावात् । अथोच्यते पूर्वरूपं दन्तानां मलाढ्यत्वादिरूपं स्वरूपेणानुभूतमेव, किंतु प्रमेहपूर्वरूपतया न प्रतिभातम्; उत्पन्ने तु व्याधौ तत्स्मृतं प्रमेहविशेषमवधारयति । एवं तर्हि पूर्वरूपस्मरणं कारणं; न तु पूर्वरूपं रूपावस्थायां तस्य व्यपगतत्वात् । स्मरणं न प्रमाणमिति चेत्, सत्यम् । किंतु स्मरणसहकृतं पूर्वरूपं व्याधिविशेषबोधकं, न तु केवलं स्मरणं; यथा संस्कारोपस्थापितस्मरणसहकृतं चक्षुः, प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टघटावबोधकं सोऽयं घट इति । एवं स्मरणवदाप्तोपदेशेऽपि वाच्यं, तस्य लिङ्गपदेन व्युदासः; [illegible] देन रूपस्य च; लिङ्गपदेन चक्षुरादेः, तस्य घटज्ञानादिसाधारणत्वेनालिङ्ग-

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ७ ॥

त्वात् । असाधारणं हि लिङ्गं भवति । एतच्च पूर्वरूपमविद्यमानस्य व्याधेर्लिङ्गं भवत्येव; यथा–विशिष्टमेघोदयो वृष्टेः । इति पूर्वरूपम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यद्यपि पूर्वरूपानन्तरं संप्राप्तिर्भवति तथापि व्याधिस्वरूपज्ञानार्थं रूपमाह–तदेवेत्यादि ।–तदेव पूर्वरूपमेव व्यक्ततामुद्भूततामिति । ननु व्यक्तत्वं पूर्वरूपस्य किं कात्स्न्र्येन एकदेशेन वा? आद्ये सर्वज्वराणामसाध्यत्वं स्यात्, यदुक्तं चरके,–"पूर्वरूपाणि सर्वाणि"–इत्यादि; द्वितीये हि "जृम्भात्यर्थं समीरणात्पित्तान्नयनयोर्दाहः"–इत्यादेरपि पूर्वरूपस्य रूपत्वप्रसङ्गः । नैवं, अनभ्युपगमान्न कृत्स्नस्य नाप्येकदेशस्य, किंत्वनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधेर्लिङ्गत्वम् । यथा–तार्णपार्णादिविशेषविरहेण धूममात्रस्य वह्निबोधकत्वम् । एवं व्यवस्थिते यदा सर्वस्याभिव्यक्तिः तदा न साध्यत्वं, अन्यथा तु साध्यत्वम् । न च जृम्भादौ रूपत्वप्रसङ्गः, तस्य प्रागेव व्यक्तत्वात्; अव्यक्तं सद्यद्व्यक्ततां यातं तस्य रूपत्वेनाभिधानात्, अपरप्रभूताव्यक्तलिङ्गसहचरितत्वेन पूर्वरूपरूपयोरसमानकालत्वेन च रूपत्वायोगादिति । ईश्वरसेनस्त्वाह,–"व्याधेः स्वरूपं यद्व्यक्तं तद्रूपम्"–इति । तन्न, विकल्पासहत्वात् । तथा हि स्वरूपमिति किं स्वरूपं? आहोस्वित्स्वकीयं रूपं?; स्वकीयोऽपि धर्मः, स्वकीयं कार्यं वा । न तावत्स्वरूपं, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्; रूपं हि व्याधिप्रतिपत्तिनिमित्तमुक्तं तच्चेद्व्याधिस्वभाव एव तर्हि व्याधिस्वभावादेव व्याधिस्वभावः प्रतीयत इति व्यक्तः स्वात्मनि क्रियाविरोधः । नापि धर्मः, चरकोक्तकृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रत्वादेरर्शोरूपत्वानुपपत्तेः । नहि कृष्णत्वङ्नखादिकमर्शोधर्मः, अतन्निष्ठत्वात्; धर्माणां धर्मिनिष्ठत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नापि कार्यं, उपद्रवादेरपि रूपत्वप्रसङ्गात् । तदपि कृच्छ्रसाध्यासाध्यव्याधेर्लिङ्गमिति चेत् । नैवं, असाध्यादेस्तल्लिङ्गं, न तु व्याधेः; तस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वाद्भेदेनोपादानाच्च । तदुक्तं,–"सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम्"–इति । ननु, उपद्रवो न व्याधेः कार्यं किंतु व्याध्यारम्भकदोषस्य । यदुक्त सुश्रुते,–"स तन्मूलमूल एवोपद्रवसंज्ञकः" इति; व्याचक्षते च टीकाकृतः,–"तन्मूलं तस्य व्याधेर्मूलं दोषरूपं मूलं यस्य स तन्मूलमूलः"–इति । नैवं, अपचारेण मूलभूतदोषोपबृंहणलब्धबलश्चेद्व्याधिरुपद्रवं करोति तेन 'तन्मूलमूल' इत्युक्तवान् । अत एवाह चरकः,–"कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति"–इत्यादि । सर्वमेवैतत्स्वरूपशब्दस्य वाच्यं क्वचित्किंचिदिति; तथा च सति न व्यभिचार इति केचित् । तथापि व्यवस्थामात्रं स्यान्न तु लक्षणं, एकस्य सकलरूपसंग्राहकस्य धर्मस्याभावादुपद्रवस्यापि व्याधिस्वरूपत्वापत्तेश्चेति । तस्मात् 'उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिङ्गं रूपम्'–इति लक्ष[illegible] उत्पन्न इति पदं पूर्वरूपव्यवच्छेदार्थम् । एवकारेण निदानसंप्राप्त्युपशया व्य[illegible]

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

यन्ते, तेषामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वात्; तच्च दर्शितमेव । लिङ्गपदेन चक्षुरादेर्व्युदासः । यन्मते व्याधिजन्मरूपा संप्राप्तिः तन्मते तस्या लिङ्गपदेन व्यवच्छेदः । न हि सा व्याधिज्ञाने लिङ्गं, किंतु कारणमात्रम् । शास्त्रे व्यवहारार्थं निदानवल्लक्षणार्थं च रूपपर्यायानाह—संस्थानमित्यादि । ननु, रूपेण व्याधिर्ज्ञायते, न च रूपव्यतिरेकेण व्याधिरुपलभ्यते; यतो मिलिता अरुच्यादय एव ज्वरः, कासाद्येकादशरूपाण्येव राजयक्ष्मा । उच्यते नैवं, तथाविधदोषदूष्यसंमूर्च्छनाविशेषो ज्वरादिरूपो व्याधिः, तत्कार्याश्चारुच्यादयः; किंवा अरुच्यादय एव प्रत्येकशो रूपाणि तत्समुदायो व्याधिः, । यतः समुदायिभ्योऽन्य एव समुदायः, यथा—खदिरतरूणां वनमिति । अन्ये तु राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमितिवदसत्यपि भेदे भेदविवक्षया समर्थयन्ति । नैयायिकास्तु तत्रापि भेदमापादयन्ति । ननु, "विकारो दुःखमेव च"—इति चरकवचनाद्दुःखस्यात्मगुणस्य कथमरुच्यादिसमुदायत्वं ? नैवं दुःखयतीति दुःखमिति व्युत्पत्त्या दुःखहेतोर्धातुवैषम्यादेर्व्याधित्वस्वीकारात् । अरुच्यादयस्तु स्वरूपेण विकारा एव, यदान्यप्रतिपादकास्तदा लिङ्गान्युच्यन्ते । यदाह चरकः,—"ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे । व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः"—इति ॥ ७ ॥

उपशयमाह—हेतुव्याधीत्यादि ।—हेतुर्बाह्य आभ्यन्तरश्च, व्याधिर्ज्वरादिः, एतयोर्हेतुरोगयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता विपरीता, एतयोरेव व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्तार्थकारिणो निदानसधर्मिणोऽपि प्रभावाद्रोगप्रमशकारिण एवंविधा ये औषधान्नविहारा भेषजाहाराचारास्तेषामुपयोगमाचरणं सुखावहं सुखकरमुपशयं विद्याद्व्याधेः । तस्य पर्यायमाह—स हि सात्म्यमिति स्मृत इति । चरकेऽप्युक्तं,—"सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः"—इति । हिशब्दः पादपूरणे । सुखावहमिति सुखं रोगनिवृत्तिलक्षणं; यथा व्यपदिशन्ति लोके—भारापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्म इति, तत्सुखमावहति सम्यगायत्त्यानुबन्धेन करोतीति सुखावहम् । एतेन सदाहतृष्णनवज्वरिणः शीतलजलपानं तत्कालसुखकरमपि नोपशय इति तात्पर्यार्थः । अत्र औषधान्नविहाराणामित्युपलक्षणं, तेन देशकालावपि बोद्धव्यौ । अत एव वृद्धवाग्भटेन व्याध्यादिकमभिधाय "एतेन देशकालावपि व्याख्यातौ"—इत्याख्यातम् । सुदान्तसेनोऽप्याह,—"सुखानुबन्धो यो हेतुर्व्याध्यादिविपरीतकः । देशादिकश्चोपशयो ज्ञेयोऽनुपशयोऽन्यथा"—इति । संक्षेपतस्तु लक्षणं,—औषधादिजनितसुखानुबन्ध उपशयः,—इति । स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगजनितसुखनिवृत्त्यर्थमौषधादिपदम् । अनुबन्धशब्दश्च अपथ्यजनिततदात्वसुखनिवृत्त्यर्थः । एतदप्युदाहरणदर्शनपरं, न तु लक्षणं; औषधादीनां हेत्वादिविपरीतानां परस्परव्यभिचारेण लक्षणत्वायोगात् । तस्मात् 'सम्यग्व्याधिजदुःखोपशमहेतुरुपशयः,' 'सात्म्यमुपशयः'—इति वा लक्षणं; 'औषधजनितसुखानुबन्ध उपशयः'—इति वा लक्षणम्, युक्तो आहाराचारदेशकाललङ्घनादीनां द्रव्याद्रव्यभूतानामौषधत्वेनाभिधानात् । अ-

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥

थैषामुदाहरणानि । (तत्र हेतुविपरीतानि)–औषधं यथा–शीतकफज्वरे शुण्ठ्याद्युष्णं भेषजम् । यदुक्तं,–"शीतेनोष्णकृतान्रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः । ये च शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम्"–इति । अन्नं यथा–श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनम् । विहारो यथा–दिवास्वप्नोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति (अथ व्याधिविपरीतानि)–औषधं यथा–अतिसारे स्तम्भनं पाठादि, तथा शिरीषो विषं हन्ति, खदिरः कुष्ठं, हरिद्रा प्रमेहमिति । नैते दोषमपेक्षन्ते प्रभावाद्रोगप्रशमकारिण इति । वाप्यचन्द्रस्त्वाह,–"ज्वरादिव्याधिहरं यद्द्रव्यं तदपि दोषप्रत्यनीकं, किंतु दोषप्रत्यनीकादस्यायं भेदः—यद्दोषप्रत्यनीकं तन्नावश्यं व्याधिहरं; यथा–वमनलङ्घने कफहरे न कफगुल्मं हरतः । उक्तं हि चरके,–"कफे लङ्घनसाध्ये तु कर्तरि ज्वरगुल्मयोः । तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न च संमतम्"– इति; तथा,–"न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुरोगिणम्"–इति । "यत्तु व्याधिहरं तदवश्यं दोषहरं तद्व्याधिं शमयत्तदारम्भकदोषमपि शमयति; अन्यथा स रोगो जित एव न स्यात्, कारणतादवस्थ्यात्"–इति । तन्नातिसङ्गतम्, इत्यन्ये । यतो दोषस्तत्र समवायि निमित्तं वा । न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन कार्याभावः, किंत्वसमवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तोऽपि, यथा–कपालमालासंयोगस्यासमवयिकारणस्याभावाद्घटाभावः; तथा–रोगेऽपि संप्राप्तिलक्षणस्य संयोगस्य विनाशाद्रोगस्यापि विनाशः । दोषस्तु स्वतः क्रियान्तरेण वा निवर्तेते । किं च यदि व्याधिप्रत्यनीकमवश्यं दोषं निवर्तयेदिति स्वीक्रियते, तदोभयप्रत्यनीकाद्भेदो दुरुपपादः स्यादिति । ननु, यदि निमित्तकारणं दोषस्तत्कथं तदारब्धविकारे वमनादिना दोषहरणं विधीयते ? नहि दण्डकुलालाद्युच्छेदे घटोच्छेद इति । उच्यते, यत्र यानिमित्तस्थायिकार्यं तत्र निमित्तकारणनाशादपि कार्यनाशः; यथा–वर्तितैलनाशाद्दीपनाशः; तथाभूताश्च दोषाः प्रायश इति । अन्नं यथा–अतिसारे स्तम्भनं मसूरादि । विहारो यथा–उदावर्ते प्रवाहणम् । मन्त्रौषधिविधारणबल्युपहारनियमप्रायश्चित्तहोमगुरुदेवशुश्रूषादयोऽपि व्याधिविपरीता विहारा इति वाप्यचन्द्रः । (अथ हेतुव्याधिविपरीतानि)–औषधं यथा–वातशोथे दशमूलं वातहरं शोथहरं च । यदुक्तं चरके षड्विरेचनशताश्रितीयेऽध्याये–"पाटला"–इत्यादि यावत्–"दशेमानि शोथहराणि"—इति । अन्नं यथा–वातकफग्रहण्यां तक्रं, शीतवातोत्थे ज्वरे पेया । सा ह्युष्णवीर्यत्वाद्वातं हन्ति प्रभावाज्ज्वरं च । यदुक्तं चरके,–"ज्वरघ्न्यो ज्वरसात्म्यत्वात्–"इति । सुश्रुते च,–"ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता"–इति । विहारो यथा–स्निग्धदिवास्वप्नप्रजातायां तन्द्रायां रूक्षं तन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति । (अथ हेतुविपरीतार्थकारीणि)।–औषधं यथा–पित्तप्रधाने पच्यमाने व्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः । अन्नं यथा–तत्रैव व्रणशोथेऽन्नं विदाहि । विहारो यथा–वातोन्मादे त्रासनमिति । (अथ व्याधिविपरीतार्थकारीणि)–औषधं यथा–छर्द्यां वमनकारकं मदनफलम् । अन्नं यथा[illegible]तिसारे विरेचनार्थं विरेचनं क्षीरम् । विहारो यथा–छर्द्यां वमनार्थं प्रवाहण[illegible]

विद्यादुपशयं व्याधेः, स हि सात्म्यमिति स्मृतः।
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ९ ॥

(अथ हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीणि) औषधं यथा—अग्निप्लुष्टे उष्णोऽगुर्वादिलेपः, विषे वा विषम्। अन्नं यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारकं मद्यम्। विहारो यथा—व्यायामजनितसंमूढवाते जलप्रतरणरूपव्यायाम इति। ननु, छर्द्यां बहुश्लेष्मजायां वमनयोग्यायां यदि वमनं न क्रियते तदा चिरानुवर्ती रोगोऽनुच्छेद्यो वा स्यात्, ततश्च वमनं प्रयुक्तं दोषप्रत्यनीकमेव भवति। यदुक्तं सुश्रुते,—"छर्दिषु बहुदोषासु वमनं हितमुच्यते"–इति। एवमग्निप्लुष्टेऽप्युष्णक्रियया रक्तस्य विलयनेन स्थानान्तरगमनात् हेतुप्रत्यनीकतैव। अन्यथा रक्तं दाहप्रकुपितं तत्रस्थं पाकमारभेत। यदुक्तं सुश्रुते,—"अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति। ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्यते"–इति। शीतक्रिया च तत्र निषिद्धा, रक्तस्य स्त्यानत्वहेतुत्वात्। यदाह सुश्रुतः,—"प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यपि शोणितम्। तस्मात्सुखयति ह्युष्णं नतु शीतं कथंचन"–इति। स्कन्दयति स्त्यानीकरोति। तथा जङ्गमविषे ऊर्ध्वगस्वरूपे मौलविषमधोगस्वरूपं हेतुविपरीतमेव। यदुक्तं चरके,–"विषं विषघ्नमुक्तं यत्प्रभावस्तत्र कारणम्। ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत्प्रभावप्रभावितम्"–इति। अस्यायमर्थः—विषत्वाविशेषेऽपि कुतो गतिभेद इत्यत उक्तं प्रभावप्रभावितमिति। तथा मद्यकृते मदात्यये यन्मद्यं तदपि मातुलुङ्गचुक्रादियुतं सुश्रुतादिभिर्विहितं केवलाच्च द्रव्यान्तरसंयुक्तमन्यदेव, अथवा वातमदात्यये रूक्षमाध्वीकादिना जनिते स्निग्धपैष्टिकादिमद्यं प्रयुज्यमानं हेतुविपरीतमेव। यदुक्तं सुश्रुते,—"यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत्प्रसादस्तत एव नान्यतः। ध्रुवं तथा मद्यहतस्य देहिनो भवेत्प्रसादस्तत एव नान्यतः"–इति। तन्मद्यजातीयाभिप्रायेणैव। यच्चोरुस्तम्भे जलप्रतरणं तत्रापि जलस्य शैत्येन बहिरनिर्गच्छन् देहोष्मा लिप्तकुम्भकारपवनन्यायेनान्तःपिण्डितौ मेदःश्लेष्माणौ विलाययति व्यायामश्च तौ शोषयति ततश्च निरावरणो वायुः स्वमार्गप्रतिपन्नो भवतीति हेतुप्रत्यनीकतैव। अनेनैव न्यायेन सर्वमेव तदर्थकारि यथासंभवं हेतुप्रत्यनीकादावेवान्तर्भवतीति। उच्यते, यद्यप्येवं तथाप्यवान्तरवैधर्म्यप्रतिपादनार्थमाचार्यैः पृथग्दर्शितम्। तथा चरकेऽप्युक्तं,—"उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणामौषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः"–इति। वैधर्म्यं च हेतुसमानधर्मकत्वेऽपि रोगप्रशमकत्वमिति। विपरीतोऽनुपशय इति औषधादीनां दुःखकर उपयोगोऽनुपशय इत्यर्थः। तत्पर्यायमाह—व्याध्यसात्म्य इति। व्याधिग्रहणेन दोषोऽपि बोध्यः। ननु, अनुपशयः किं व्याधिविशेषं बोधयति नो वा? नेति चेत्, तदुपन्यासो निदाने व्यर्थः; प्रतिपादयतीति चेत्, 'विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा'—इति व्याहन्येत, तस्य षष्ठ-

'विकारानुवृत्तिः, रोगानुच्छेदो वा स्यात्'—इति पाठान्तरम्।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥

त्वापत्तेः । नैवं, प्रतिपादयत्येव । यदाह चरकः,–"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत"–इति । किंतु निदाने तस्यान्तर्भावो दोषस्य रोगस्य च वर्धकत्वात् । इत्यनुपशयस्य निदानेऽन्तर्भावान्न षष्ठत्वापत्तिः । वक्ष्यति च–"निदानोक्तोऽनुपशयः"–इति । इत्युपशयलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

संप्राप्तिमाह—यथेत्यादि । नानाविधा हि दोषाणां दुष्टिः प्राकृती वा वैकृती वा अनुबन्ध्यरूपा वा अनुबन्धरूपा वा एकशो वा द्विशो वा समस्ता वा रूक्षादिभिः समस्तैर्भावैः अल्पैर्वा एवमादिदुष्टिदुष्टेन दोषेण आमयस्य रोगस्य निर्वृत्तिरुत्पत्तिः असौ संप्राप्तिरुच्यते । यथा चानुविसर्पतेति अनेकधा दोषाणां विसर्पणं गतिः ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिभेदेन तथा विसर्पता संसर्पता । संप्राप्तिपर्यायावाह शास्त्रे व्यवहारार्थं लक्षाणार्थं च—जातिरागतिरिति ।–जात्यादिभिः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते सा संप्राप्तिरित्यर्थः । जातिरागतिरिति जन्माऽपि ज्ञानकारणं, अजातस्य ज्ञानाभावात्—इत्याह हरिचन्द्रः । एतेनैतदुक्तं भवति । नहि निदानादिवद्बोधकत्वेन कारणत्वं, किंतु बोधविषयत्वेन । तन्न—इत्यन्ये, आलोकचक्षुरादेरिव एवंविधसंप्राप्तेश्चिकित्सायामनुपयोगात् । न चास्ति नियमः जातमेव ज्ञायत इति, अजातस्यापि व्याधेर्निदानपूर्वरूपाभ्यां वृष्ट्यादेरिव मेघादिना ज्ञायमानत्वात् । अथ जातमिति जन्मावच्छिन्नमुच्यते वृष्ट्यादिकं च भविष्यज्जन्मावच्छिन्नमेव । यस्य तु कालत्रयेऽपि जन्म नास्ति तन्न ज्ञायत एव । तथापि न व्याधिजन्म संप्राप्तिः,

---

१ "अत्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्त्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि निदानादिवद्व्याधिबोधिका न भवति, तथापि नानुत्पन्नस्य व्याधेर्लिङ्गं भवति—इति कृत्वा उत्पत्तेर्व्याध्युपलम्भकत्वं वर्णयन्ति । एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते; यतः नैवं सति संप्राप्तितः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः–यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते, यतः निदानपूर्वरूपाभ्यामनुत्पन्नो व्याधिर्भावित्वेनोपलभ्यते तस्माद्व्याधिजनकदोषव्यापारविशेषयुक्तं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिः । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव, यथा–ज्वरे–"स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्"–इत्यारभ्य–"तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति"–इत्यन्तेन या संप्राप्तिरुच्यते; तथा ज्वरस्यामाशयदूषकत्वाग्न्युपघातकत्वरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । नच वाच्यम्,–दोषाणामयमामाशयदूषकत्वादिधर्मः, ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति; यतः कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः संप्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक्कृत्वोच्यते; यथा–लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिबोधकत्वविशेषात्पूर्वरूपं पृथगुच्यते । अत एव वाग्भटेऽप्येवमेव संप्राप्तिलक्षणमुक्तं,–"यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः"–इति चरकटीकायां निदानस्थाने [illegible] स्तिविवरणे चक्रः ॥

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः।
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ११ ॥

जन्मवदालोकचक्षुरादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, तैरपि विना ज्ञानाभावात् । तस्माद्दोषेतिकर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिः, नतु केवलं जन्म । वाग्भटेनापि 'यथा दुष्टेन'–इत्यादि वदता विशिष्टमेव व्याधिजन्म संप्राप्तिरुक्ता । तथा सति क्रियाविशेषोऽपि लभ्यते । यथा—ज्वरे आमाशयदूषणाग्निहननादिबोधे लङ्घनपाचनस्वेदादिकरणमिति । संप्राप्तिश्चैवंविधा यद्यपि दोषाणामवान्तरव्यापारत्वेन दोषग्रहणेनैव प्राप्यते, तथापि चिकित्साविशेषार्थमेव पृथक् क्रियते; यथा—व्याधेर्ज्ञापकत्वाविशेषेऽपि पूर्वरूपमेव रूपात्पृथगिति ॥१०॥

तस्या औपाधिकभेदमाह—संख्येत्यादिना सा भिद्यत इत्यन्तेन । अत्र च प्राधान्योपादानादप्राधान्यं च तत्प्रतियोगितया बोद्धव्यम् । अत एव विवरणे स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति वक्ष्यति । एवं बलेऽपि व्याख्येयम् । संख्यादिकमेव विवृणोति—यथेत्यादि । अष्टौ ज्वरा इति संख्याविवरणम् । अष्टत्वं च वातादिकारणभेदात्, एकजास्त्रयो द्वन्द्वजास्त्रयः सन्निपातजश्चैक आगन्तुजश्चैक इति । यद्यपि द्व्द्वैर्दोषैः सन्निपातास्त्रयोदश, यदुक्तं चरके,—"द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् । समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश"– इति; तथाप्यत्र त्रिदोषजत्वसामान्यात्सान्निपातिक एकत्वेन गणितः । एवं कामशोकभयाद्यनेककारणजोप्यागन्तुज आगन्तुत्वसामान्यादेकत्वेन निर्दिष्ट इत्यष्टौ ज्वरा इति । विकल्पं विवृणोति—दोषाणामित्यादि ।—दोषाणां समवेतानां परस्परसंबद्धानां; तेन द्वन्द्वसन्निपातयोर्ग्रहणम् । अंशांशकल्पनेति अंशा वातादिगतरौक्ष्यादयः, तैरेकद्वित्र्यादिभिः समस्तैर्वा वातादिकोपावधारणं विकल्पना। यदुक्तं सुश्रुते,–"सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः । संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति–" इति । एवंविधश्च दोषकोपो निदानवैचित्र्याद्भवति । तद्यथा—वातस्य रौक्ष्यशैत्यलाघववैशद्यादिगुणस्य एवंगुणः कषायरसः कलायश्च सर्वैरंशैर्वर्धकः, तथा रौक्ष्यशैत्यलाघवैस्तण्डुलीयकः, रौक्ष्यशैत्याभ्यां काण्डेक्षुः, रौक्ष्येण सीधुः; पित्तस्य सर्वैर्भावैर्वर्धकः, कटुको रसो मद्यं च, हिङ्गु कटुतीक्ष्णोष्णत्वैः, दीप्यकः तैक्ष्ण्यौष्ण्याभ्यां, औष्ण्येन तिलाः; तथा श्लेष्मणः सर्वैर्भावैर्वर्धको मधुररसः माहिषं च पयः, स्नेहगौरवमाधुर्यै राजादनफलं, कशेरुः शैत्यगौरवाभ्यां, शैत्येन क्षीरिणां फलानि; इति । अपरगुणोदाहरणप्रकारा जेज्जटगदाधरवाप्यचन्द्रव्याख्याविशेषाश्च विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिखिताः । प्राधान्यं विवृणोति—स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति । अनुबन्ध्यानुबन्धभावेनेत्यर्थः । अत्रापि दोषाणां समवेतानामित्यनुवर्तनीयम् । अप्राधान्यं च इति शेषः, गम्यमानत्वान्नोपदर्शितम् । तेन स्वातन्त्र्यात्प्र[illegible],- पारतन्त्र्यादप्राधान्यमिति सिध्यति । बलं विवृणोति—हेत्वादीत्यादि ।—[illegible]क्तो ,[illegible]रूपाणां साकल्याद्व्याधेर्बलवत्त्वं, तेषामवयवेनैकदेशेनाबलवत्त्वम् । कालं

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥१२॥
हेत्वादिकात्स्नर्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १३ ॥
इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदेक्ष्यते ।

विवृणोति—नक्तमित्यादि ।—नक्तं रात्रिः, दिनमहः, ऋतवो वसन्तादयः, भुक्तमाहारः, एषामंशैरेकदेशैः; व्याधिकालो व्याधिवृद्धिहानिहेतुकालः । अत्र, ऋतोरंशाः, कतिपयान्यहोरात्राणि । यदाह वाग्भटः, —"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः"—इति । अथवा संवत्सररूपस्य कालस्य ऋतुरूपोंश ऋत्वंश इत्येवमपि योज्यं, नत्वेकस्य ऋतोर्दिनादिवदादिमध्यान्ता ऋत्वंशाः, ऋतोः समुदितस्य तत्र कारणत्वेनोक्तत्वात् । यथामलं यथादोषं; तद्यथा—रात्रेरादौ श्लेष्मा, मध्ये पित्तं, शेषे वायुः; एवं दिनस्य; वसन्ते कफस्य, शरदि पित्तस्य, वर्षासु वायोः कोपः; एवं भुक्तादौ भुक्तमात्रे कफस्य, मध्ये पच्यमानावस्थायां पित्तस्य, अन्ते सम्यक्परिणते वायोरिति । तदुक्तं वाग्भटेनैव,—"ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्–" इति । अत्र ते इति क्रमेण वातपित्तश्लेष्माणः । ननु संप्राप्तिभेदे चरकेण संख्यादिवद्विधिरप्युक्तः; यथा—"द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन"–"द्विविधं रक्तपित्तम्"-इत्यादि; तत्कुतोऽत्र विधिर्नोक्तः? उच्यते संख्याग्रहणेन विधेरवरोधः, तस्याव्यभिचरितसंख्यायोगित्वात् । विधिसंख्ययोश्चायं भेदः—विधिर्हि प्रकारः स चाभिन्नजातीयानामेव कस्यचिद्धर्मान्तरस्यान्वयाद्भवति, यथा—रक्तपित्तत्वाविशेषेऽपि ऊर्ध्वगादिप्रकारो भवति; संख्या तु भिन्नत्वमात्रेऽपि, यथा—चत्वारो घटा, अष्टौ ज्वरा इति । अत्रैव विधिर्हि प्रकारः स च भिन्नेषु न युक्तः अतः संख्यादिभिन्नेष्वपि कारणधर्मानुगतप्रकारो युज्यते । तथा च न्यायविदो ब्रुवते—समानेन धर्मेण परिग्रहो भेदानां यत्र क्रियते स विधिः, संख्या तु भेदमात्रमिति वैयाकरणा अपि व्याचक्षते, अन्वयवान्प्रकारो निरन्वयो भेद इति वाप्यचन्द्रो लिखितवान् । ननु, यथांशांशविकल्पनादिना ज्वरो ज्ञायते न तथा संख्यया । उच्यते, संख्याभेदेन व्याधेर्दोषभेदो ज्ञायते, यतो ज्वरादिकं स्वरूपतो ज्ञात्वा चिकित्सार्थं विशेषो जिज्ञास्यः कतमोऽयं ज्वर इति । अत्र यदुत्पन्न एवासौ दोषभेदाद्भिन्नो जातस्ततो युक्तमस्य पर्येषणं कतमोऽयमिति ॥११–१३॥

उक्तनिदानपञ्चकमुपसंहरति—इति प्रोक्तो निदानार्थ इति ।—इतिशब्दः समाप्तौ । निदानशब्दोऽत्र सामान्यवचनः, अर्थोऽभिधेयः । तन्निदानं संक्षेपेण स्वरूपलक्षणमात्रेणोक्तं, अधुना व्यासेन विस्तरेण उपदेक्ष्यति कथयिष्यति ... ग्रन्थेन प्रतिरोगं निदानपूर्वरूपादय एव तत्तद्विशेषैर्वक्तव्या इत्यर्थः ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १४ ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।

द्विविधं हि रोगस्य कारणं विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च; विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि, सन्निकृष्टं वातादि, तस्य वातादेः सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामित्यादि । यदाह चरकः,—"नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्"—इति । आगन्तुव्याधिषु यद्यप्युत्पत्तौ दोषकोपो नास्ति, तथाऽप्युत्पत्त्यनन्तरमवश्यंभावी; उत्पन्नद्रव्ये गुणयोगवत् । यदुक्तं चरके,—"आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति"—इति । निदानं कारणम् । मला दोषाः, मलिनीकरणात् । ननु, वातादीनां किमिदं दोषत्वम् । अत्राहुरेके—स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं दोषत्वम् । रसादिदूष्यव्यवच्छेदार्थं 'स्वातन्त्र्येण'—इति पदम्; ते हि वातादिदुष्टाः सन्तो दूष्यान्तरदूषकाः । अत्राहुरन्ये—किमिदं स्वातन्त्र्यं ? किं दोषान्तरनिरपेक्षत्वं? हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वं वा ? आद्ये वातस्यैव दोषत्वं स्यात्, नतु वातसापेक्षयोः कफपित्तयोः । यदुक्तम्,—"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्"—इति । द्वितीये वातस्यापि न दोषत्वं, कफपित्तयोरिव निदानसापेक्षस्यैव तस्य दूषकत्वात् । तस्मात् 'प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दुष्टिकर्तृत्वं दोषत्वम्'—इति लक्षणम् । रसरक्तादिनिवृत्त्यर्थं प्रकृत्यारम्भकत्वमिति विशेषणम् । नहि वातादिप्रकृतिवच्छास्त्रे रसरक्तादिप्रकृतिरुक्ता । वातादिप्रकृतित्वं च शरीरस्य वातादिदूषितशुक्रशोणितारब्धत्वम् । यदाह चरकः,—"दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते—"तथा,—"वातलाद्याः सदातुराः"—इति । सुश्रुतेनापि प्रकृतिलक्षणे "वातप्रकृतिः स्फुटितचरणो जागरूकोऽनवस्थितचित्तः—"इत्यादि पठितम् । प्रकृतिरोगयोश्चायं विशेषः—प्रकृतिरपथ्यसेवया नात्यन्तं बाधते, यदुक्तं,—"विषजातो यथा कीटो विषेण न विपद्यते । तद्वत्प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वान्न बाध्यते"—इति संक्षेपः । विस्तरस्तु सुश्रुतश्लोकवार्तिके प्रश्नविधानाख्ये टीकासु च द्रष्टव्यः । ननु, प्रकृत्यारम्भकत्वं दोषत्वमित्येवास्तु । सत्यं, विपक्षाद्व्यावृत्तिर्भवत्येव किंतु दोषस्वरूपत्वं नोक्तं स्यादिति । सुश्रुतादिभिर्वातादेरिव प्रकोपकालप्रकोपणनिर्हरणस्थानविशेषरोगविशेषलिङ्गविशेषचिकित्साविशेषाणामभिधानाद्रक्तस्यापि दोषत्वं पूर्वटीकाकारैराषाढधर्मदासादिभिः स्वीकृतं तदप्येतेन व्यवच्छिन्नं, अधुनातनैरस्वीक्रियमाणत्वात् । ननु, दोषाश्चेत्कारणं तर्हि तेषां सर्वदा देहे सद्भावात्सर्वदा रोगोत्पादकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—कुपिता इति, विकृतिमापन्नाः । ननु, तत्प्रकोपः स्वभावात्, कारणान्तराद्वा ? नाद्यः, पूर्ववत्प्रसङ्गात् । अथ कारणान्तरादिति किं तदित्याह—विविधाहितसेवनमिति ।—विविधस्य नानाविधस्य, अहितस्यासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणस्य सेवनमिति ॥ १४ ॥—

भुक्तो , किमेतदेव निदानं उतान्यदप्यस्तीत्यतश्चरकवचनमुपन्यस्यति—निदाना-

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥
तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १६ ॥
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।
अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥
(दिवास्वापादिदोषैश्च प्रतिश्यायश्च जायते ।
प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः ।
क्षयोरोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥
ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।

र्थकर इत्यादि । अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमे । रोगोऽपि निदानार्थकरो रोगस्य । अयमर्थः–निदानेन योऽर्थः क्रियते व्याध्याख्यः स रोगेणापीति । रोगोऽपि रोगकर इति वाच्ये यन्निदानार्थकर इत्यकरोत्, तेनैवं गमयति रोगोऽपि रोगान्तरं कुर्वाणो निदानान्तरोपबृंहितबल एव करोतीत्येवं रोगो रोगस्य निदानमुपजायते इत्येव योजना ॥ १५ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह—तद्यथेत्यादि ।—ताभ्यामिति रक्तपित्तात् ज्वराच्च । दुःखमिति दुःखं पीडाकरम् । अयं च दुःखशब्दो लिङ्गविपरिणामेन सर्वेष्वेव ज्वरादिषु योज्य इति वाप्यचन्द्रः । गुल्मश्चाप्युपजायत इति अर्शोभ्य एव । कासात्संजायते क्षय इति ओजःप्रभृतीनामिति शेषः । स च क्षयो रोगस्य हेतुत्वे उपजायते । कस्य रोगस्येत्याह—शोषस्येति राजयक्ष्मणः । अत्र केचित् हरिचन्द्रादिभिर्व्याख्यातं पाठान्तरं पठन्ति,–"क्षयोरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते"–इति । अस्यार्थः । क्षयो राजयक्ष्मा, उरोग उरःक्षतः, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनं तस्य हेतुत्वे शोषो धातुक्षय उपजायत इति । ननु, चरके सर्वं निदानं त्रैविध्येन संगृहीतम्–"असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग"–इत्यादिना, ततश्च रोगस्यापि निदानत्वमाचक्षाणः स्वोक्तं निदानत्रैविध्यसंग्रहं कथं न विरुणद्धि । अत्रैके समाधिमभिदधति, त्रिविधं यन्निदानमुक्तं तत्सर्वव्याधिविषयम्, इदं तु प्रतिनियतविषयं, यतो न सर्वे रोगा रोगाज्जायन्ते किंतर्हि कश्चिदेव व्याधिः कुतश्चिद्रोगाज्जायते चतुर्थमेवैतन्निदानं रोगाख्यमिति । अन्ये त्वाहुः—रोगस्य रोगोऽपि निदानं भवन् त्रिविधनिदानव्यतिरेकेण न भवत्येव यतो यावदयं ज्वरोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिरुपबृंहितबलो न भवति न तावद्रक्तपित्तमारभते, तस्मात् व्याध्युत्पादे त्रिविध एव हेतुः साक्षात्पारम्पर्येण वेति ॥ १६—१८ ॥

ननु, य इमे रोगा रोगान्तरस्य निदानत्वेनोक्तास्ते किमुत्पन्नमात्रा एव रोगं जनयन्ति, उताऽनन्तरकालं वा, इत्यत आह—ते पूर्वमि[illegible]—ते व्याधय उपबृंहकहेतुलाभात् प्राक् केवलाः स्वतन्त्राः रोगा ननु

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ १९ ॥
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ।
एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ २० ॥
तस्माद्यत्नेन सद्वैद्यैरिच्छद्भिः सिद्धिमुद्धताम् ।
ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चलक्षणनिदानं समाप्तम् ।

अथ ज्वरनिदानम् ।

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥

पश्चादुपबृंहकहेतुलाभात् हेतोर्निदानस्य योऽर्थः यत्प्रयोजनं व्याधिजननाख्यं तत्कुर्वन्ति । यथा ज्वरात् रक्तपित्तमिति ॥—

तस्यैव रोगजनकस्य व्याधेर्वैचित्र्यमाह—कश्चिदित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण व्याधिसंकरा व्याधिमेलकाः दृश्यन्ते । यथा—प्रतिश्यायो न निवर्तते कासश्च जायते, अर्शो न निवर्तते जठरगुल्मौ स्यातामिति । कृच्छ्रतमत्वं चैषां बहुविधदुःखजनकत्वात्, प्रायो विरुद्धोपक्रमाच्चेति ॥ १९ ॥ २० ॥

उक्तनिदानपञ्चकस्य रोगनिवृत्तिलक्षणसिद्ध्यादिहेतुत्वेनावश्यज्ञातव्यतामाह—तस्मादित्यादि । उद्धतां बहुविषयत्वेन महतीम् । विनिश्चयो निदानमिति । अथ वक्ष्यमाणविकारेषु प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवायादिज्ञानार्थं चरकोक्ता वातादिगुणा लिख्यन्ते—"रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति । सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति । गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः"—इति ॥ २१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पञ्चलक्षणनिदानं समाप्तम् ।

अथ सर्वरोगप्राधान्यात्प्रथमं ज्वरो वाच्यः । प्राधान्यं च तस्य शारीररोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात् बहुरूपत्वाच्च देहेन्द्रियमनस्तापित्वाच्च जन्मनिधनयोरवश्यंभावित्वाच्च स्थावरजङ्गमरूपसर्वभूतव्यापित्वाच्च, नैवमन्ये विकाराः । यदुक्तं चरके,—"देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा । तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये"—इत्यादि

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः।

यावद् "भगवन्! वक्तुमर्हसि"-इति। तथा,-"ज्वरेणाविशता भूतं नहि किंचिन्न तप्यते"-इत्यादि। उक्तं च वैद्यके,-"पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञश्च मानवानां ज्वरो मतः। अजावीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत्। हारिद्रो महिषाणां तु मृगरोगो मृगेषु च। पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः। पक्षपातः पतङ्गानां व्याडेष्वक्षिकसंज्ञकः"-इत्यादि। तथान्यत्र-"जलस्य नीलिका भूमेरूषरो वृक्षस्य कोटरः"-इत्यादि। तस्य प्रागुत्पत्तिमाह—दक्षापमानेत्यादि।-दक्षापमानेन दक्षप्रयुक्तपरिभवेण क्रुद्धस्य रुद्रस्य निःश्वासात् संभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा। निःश्वासोऽत्र क्रोधलिङ्गत्वेन निर्दिष्टः। अत एव सुश्रुतेन "रुद्रकोपाग्निसंभूतः"-इत्युक्तम्। क्रुद्धेन रुद्रेण ललाटे तृतीयमाग्नेयं चक्षुः सृष्ट्वा ततोऽप्याग्नेयो बाणो निर्मितः। यदाह चरकः,-"सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान्प्रभुः। बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत्सत्रनाशनम्"-इति। एषा च ज्वरोत्पत्तिकथा चरकचिकित्सिते सविशेषा श्रोतव्या। एतेन रुद्रकोपस्य विप्रकृष्टकारणत्वमुक्तं। यदि हि ततो ज्वरो नोदपत्स्यत अधुनाप्यपचारान्नोदपत्स्यत इति भट्टारहरिचन्द्रः। एतदभिधानस्य चिकित्सानुपयोगित्वेनान्ये टीकाकृतोऽन्यथा व्याचक्षते कोपोद्भवत्वेन तैजसत्वं प्रकाश्यते। यदाह चरकः—"क्रोधात्पित्तम्"—इत्यादि। तेन सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्येति सिध्यति। यदुक्तं वाग्भटेनैव,-"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना। तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्"-इति। अत एव चरके कट्वम्ललवणान् पाचनान् परित्यज्य तरुणज्वरे पाचकत्वेन तिक्तको रसः पित्तघ्नो निर्दिष्टः। यदाह,-"लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः। पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणज्वरे"-इति। कालोऽत्राष्टाह इति। अन्ये त्वाहुः,—रुद्रकोपसंभवत्वेन देवतात्मकत्वात् पूजार्हत्वमुपदर्शितम्। यदाह विदेहः,—ज्वरस्तु पूजनैर्वापि सहसैवोपशाम्यति। हरिवंशेऽपि,—"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः। भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः"—इति मूर्तिमानेवोक्तः। बहुविधमपि ज्वरं संक्षेपेणाह-ज्वरोऽष्टधेति। अष्टत्वं विवृणोति-पृथगित्यादि। तच्च संप्राप्तौ विवृतम्॥ १॥

संप्राप्तिमाह—मिथ्येत्यादि। आहारस्य मिथ्यात्वं प्रकृत्यादीनामाहारोपयोगहेतूनां विरुद्धत्वेनोपयोगः। यदाह चरकः,—तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति; तद्यथा-प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि"-इति। अत्र प्रकृतिर्द्रव्याणां स्वाभाविकगुरुत्वलघुत्वादिगुणयोगः, यथा—माषमुद्गयोः; करणं संस्कारः, यथा—व्रीहेर्गुरोः लघवो लाजाः; संयोगः संहतीभावः, यथा-क्षीरमत्स्ययोः; राशिराहारस्य द्रवाद्रवस्यावयवेन समुदायेन

बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥
स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।

वा परिमाणम्; देशो द्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थानम्; कालो नित्यगश्चावस्थिकश्च; उपयोगसंस्था उपयोगनियमः, यथा—जीर्णान्न एव भुञ्जीत; उपयोक्ता स्वयं निरूपितात्मप्रकृत्यादिकः पुरुषः; इति । विहारस्य मिथ्यात्वमयथाबलमारम्भादि । आमाशयाश्रया इत्यनेनामाशयप्राप्तिव्यतिरेकेण दोषा ज्वरं नारभन्त इति प्रतिपादयन्ति। आमाशयश्च "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः"–इति चरकेणोक्तम् । बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निमिति कोष्ठाग्निरेव दोषैराक्षिप्तो बहिर्निर्गत ऊष्मतया प्रतिभाति । कोष्ठाग्निमिति धात्वग्निनिरासार्थम् । ज्वरदा ज्वरकारिणः । रसानुगा रससंबद्धाः, अवश्यं रसं दूषयित्वा ज्वरोत्पादका इति । एषा च संप्राप्तिः शारीराणामेव नत्वागन्तूनां, तेषां व्यथापूर्वकत्वं ततो वाताद्यनुबन्धः, इति जेज्जटः । अत एव सुश्रुते आगन्तुसंप्राप्तिः पृथगेव पठ्यते । यथा,–"श्रमक्षताभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः । पूरयित्वाऽखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम्"–इति । अत्र न आमाशयगत एव वायुः किंतूर्ध्वाधस्तिर्यग्रसवाहिस्रोतश्चरः । चरकेऽप्युक्तम्,–"तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोथवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम्"–इति । ननु, आगन्तुज्वरेऽपि ऊष्मोपलभ्यते "ऊष्मा पित्तादृते नास्ति"–इत्युक्तम् । अत आगन्तुरपि शारीरः स्यात् । नैवम्, उत्तरकालं तदुत्पत्तेः । यदुक्तम्,—"आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति; स किंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते"—तथा,–"आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमपि प्रवृद्धः"–इति । ननु, मिथ्याहार इत्यादिना एकैव संप्राप्तिरुक्ता एतच्च न युक्तं, यतः संप्राप्तिः संयोगभेदः संयोगभेदश्च संयोगिभेदनिबन्धनः, संयोगिनश्चात्र वातादयो नानाविधाः, अतः संप्राप्तेरपि नानात्वं स्यात; नहि वातपित्तयोर्यः संयोगः स एव कफपित्तयोरिति । उच्यते, अनेकैव संप्राप्तिः किंत्वेकजातीया, आशयदुष्ट्यादेः सर्वत्राविशेषेणाभिधानात् । एवमागन्तुसंप्राप्तिरपि संयोगभेदाद्भिन्नेति ॥ २ ॥

ज्वरलक्षणमाह—स्वेदावरोध इत्यादि । स्वेदावरोधो घर्मानिर्गमः । ताप इति वक्तव्ये संतापग्रहणाद्देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति । तदुक्तं चरके,–"देहेन्द्रियमनस्तापी–" इति । तथा,–"वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलक्षणम्"–इति । सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवेदना । युगपदिति मिलितमेतल्लक्षणं, प्रत्येकशो व्यभिचारात् । स्वेदावरोधो हि कुष्ठपूर्वरूपे, तथा संतापो दाहाख्ये रोगे, सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवातरोगे इति । ननु पैत्तिके स्वेदागमात् वातिके विषमारम्भविसर्गित्वेन सर्वाङ्गग्रहणाव्यवस्थितेश्चाव्यापकं लक्षणमिति । अत्र जेज्जटकार्तिककुण्डादयः समादधुः उत्सर्गापवादभावेन व्यवस्थितिरिति । तन्न संगतमित्यन्ये, विधौ ह्युत्सर्गापवादभावो नतु लक्षणे, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्लक्षणदोषात् । तस्मात् स्वेदोऽग्निः खिद-

युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥
श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥
जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्याति ज्वरे ॥ ५ ॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिर्भवेत् ॥ ६ ॥
रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ।
सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ ७ ॥

तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तस्यावरोधो दोषव्याप्तिः । वातज्वरे यद्यपि वायोश्चलत्वेनारम्भविसर्गयोर्वैषम्यं, तथापि सर्वदेहगतज्वरारम्भकदोषदुष्टचनिवृत्तेरनुद्भूतसर्वाङ्गग्रहणस्य विद्यमानतैवेति न व्यभिचारः । चरके तु ज्वरलक्षणं "ज्वरप्राप्त्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः"–इति । ननु, "शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः"–इति चरकवचनाद्देहमनसोरन्योन्यव्यभिचारादलक्षणमिति चेत्, तन्न, सूक्ष्मतरकालव्यवहितस्यान्यतररूपस्यावश्यंभावित्वात् । यथा—गुणवद् द्रव्यं द्रव्यलक्षणमिति ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—श्रमेत्यादि । श्रमः श्रान्तत्वमिव । अरतिरनवस्थितचित्तत्वं, क्रीडाभावोऽरतिरिति कार्तिकः । विवर्णत्वं म्लानगात्रत्वम् । यत्तु "दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः"–इत्यारभ्य "स्वकालेषु ज्वरागमं जनयन्त्यथ वृद्धिं च स्ववर्णं च त्वगादिषु–" इति संप्राप्तौ वृद्धसुश्रुतवचनं, तदत्यर्थजृम्भादिवद्विशिष्टपूर्वरूपाभिप्रायेण संप्राप्त्यवस्थापन्नदोषजन्यत्वात्पूर्वरूपस्येति । वैरस्यमिति मुखस्य विरुद्धरसता । नयनप्लवोऽश्रुपूर्णनेत्रत्वम् । यदुक्तं चरके,–"आलस्यं नयने सास्रे"–इत्यादि । आदिशब्दादम्बुज्वलनयोरपि अनिश्चितेच्छाद्वेषयोर्ग्रहणम् । उक्तं हि चरके,–"ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ"–इति । अन्ये तु शैत्यौष्ण्यसाधर्म्याज्जलानलौ ग्राहयन्ति, आदिशब्देन तु शयनासनादिकम् । तमोऽन्धकारप्रविष्टस्येवासंवित्तिः । अप्रहर्षः प्रीत्यभावः । ज्वलनेच्छया शीते लब्धे शीतं चेति वचनं विशेषेण शीतबोधनार्थम् । चकारेण बालप्रद्वेषादिग्रहणमित्याहुः । उत्पत्स्यतीति भविष्यति ज्वरे । उत्पत्स्यतीति आत्मनेपदानित्यत्वेन; तच्च चक्षिङ इकारेणानुदात्तेनात्मनेपदे सिद्धे तदर्थं ङित्करणेन ज्ञापितमिति शाब्दिकाः । गदाधरस्तु "उत्पित्सति"–इति पठित्वा "पद गतौ" इत्यस्यैव सन्नन्तस्य "सनिमीमाघुरभलभशकपतपदाम्"–इत्यादिना इसि कृते 'पूर्ववत्सन्' इत्यत्र भिन्नवाक्यतया परस्मैपदम्–इति व्याचष्टे इति ॥ ४–७ ॥

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ८ ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणं च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ९ ॥
वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।

वातपित्तकफानां यथापूर्वं भूरिदारुणविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यम् । यदुक्तं चरके,—"अशीतिर्वातविकाराश्चत्वारिंशत्पित्तविकाराः विंशतिः श्लेष्मविकाराः"—इति । तथा दारुणाश्च वातविकाराः आक्षेपकपक्षाघातादयः । अतः प्राधान्यात् प्रथमं वातज्वरलक्षणमाह—वेपथुरित्यादि । एवमन्यत्रापि वातादिक्रमनिर्देशेन बोद्धव्यम् । विषमो वेग इति । वेगो ज्वरस्य प्रवृत्तिर्वृद्धिर्वा तस्य वैषम्यं अनियतकालत्वम्, अङ्गेषु चौष्ण्याद्यनियतत्वम् । क्षवश्छिक्का 'हाँचि' इति लोके । स्तम्भो गात्राणां जडिमा । रौक्ष्यमपि गात्राणामेवेति गदाधरादयो व्याचक्षते । तच्चानवधानाद्व्याख्यातमिति लक्ष्यते; क्षवस्य स्तम्भः क्षवस्तम्भः इत्येकपदतात्र युज्यते । यदाह वाग्भटः,—"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः । भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विलापश्चानिलज्वरे"—इति । चरकेऽपि निदाने "क्षवथूद्गारविनिग्रहः"—इत्येव पठितम् । विनिग्रहशब्दस्तु तत्र निरोधार्थ एवाचार्येण निर्दिष्टः; यथा वातगुल्मनिदाने—"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च" इति । तथान्तर्वेगज्वरलक्षणे "दोषवर्चोविनिग्रहः—" इत्येवं पठितम् । एतेन "ज्वरमुक्तिलक्षणे क्षवस्य भावात्कथमेतल्लक्षणम्"—इति यदाशङ्कितं कार्तिककुण्डेन तदपि निरस्तम् । आध्मानं वायुना सवेदनमुदरपूर्णत्वम् । गात्रग्रहणेन शिरोहृद्ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि हृदि वेदनार्थम् । एतानि रूपाणि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि सुश्रुतेन, तेन चकारेणान्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव गद्येनोक्तानि सुखग्रहणार्थं श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते—"भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता । पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता । ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः संधिजानुनोः । शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ । अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट्प्रलापोष्णकामिता" । इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

पित्तज्वरलक्षणमाह—वेगस्तीक्ष्ण इत्यादि । अतिसारः पित्तस्य रसत्वेन सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतिसार एव, तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । निद्राल्पत्वं अल्पनिद्रात्वम् । उक्तं हि सुश्रुते,—"निद्रानाशोऽनिलात् पित्तात्"—इत्यादि । वमिः पित्तस्य कफस्थानगतत्वात् । खेदो घर्मागमनं, प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात्सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात् ज्वरप्रभावाद्वा स न भवतीति । प्रलापोऽसंबद्धभाषणम् । वक्त्रकटुता मुखतिक्तत्वम् । चरके हि पैत्तिकनानात्मजचत्वारिंशद्विकारमध्ये तिक्तास्यतायाः पाठादनुभवाच्च । कार्तिकस्त्वरोचके "कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन

कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥
स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १२ ॥
(नात्युष्णगात्रता छर्दिरङ्गसादो विपाकिता)
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ १३ ॥
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

विद्याल्लवणं च वक्त्रम्" इति वचनं दृष्टान्तमुपन्यस्य कटुमुखत्वमपीच्छति । तन्न, तत्रापि सन्देहात् । यदुक्तं,–"कटु स्यात्कटुतिक्तयोः"–इति । तस्मात् "योऽम्लं भृशोष्णं कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा । सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषं सा पित्तकोपप्रभवा हि छर्दिः"–इति सुश्रुतवचनात्कटुमुखत्वमप्येष्टव्यमिति । मूर्च्छेति मूर्च्छा रूपाद्यविज्ञानम्, तमःप्रवेशो विस्मृतिरित्याहुः । मदो मत्तत्वमिव, यथा—पूगकोद्रवधुत्तूरभक्षणादौ । भ्रम इति भ्रमश्चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमित्याहुः । अन्ये तु, स्वदेहभ्रमणज्ञानम् । ननु, भ्रमस्याशीतिवातविकारपठितस्य वातनानात्मजत्वात्कथं पित्तविकारे पाठः ? उच्यते, "न रोगोऽप्येकदोषजः"–इति वचनात्पैत्तिकेऽपि वातानुबन्धाद्भ्रमः, इति जेज्जटः समाधानमुक्तवान् । अथवा दोषदूष्यसंमूर्च्छनप्रभावात्कारणादृष्टस्यापि रूपस्य कार्य उपलम्भः । यथा—अरूपवातारब्धातिसारादाविवारुणत्वं, हरिद्राचूर्णसंयोग इव लौहित्यम् । यत्तूक्तं सुश्रुते,–"रजः पित्तानिलाद्भ्रमः"–इति तत्रापि वातानुगतपित्तजत्वमेव बोद्धव्यम्, अन्यथा भ्रमस्य वातिकनानात्मजत्वमेव न स्यादिति । अपरे तु पित्तदूषितनेत्रत्वेन विपर्ययज्ञानं पीतः शङ्ख इत्यादिवत् । चकारः पूर्ववदनुक्तसमुच्चयार्थः । तद्यथा—तीव्रोष्मता रक्तकोठता शीतेच्छताऽरुचिरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

कफज्वरलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्तैमित्यमङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगो मन्दो वेगः आलस्यमिति "समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते"–इत्यालस्यलक्षणमाहुः । स्तम्भोऽङ्गस्तब्धता । तृप्तिस्तृप्तस्येवान्नानभिलाषः । उत्क्लेद उपस्थितवमनत्वमिव । अरुचिरत्र सत्यभिलाषे अभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः । चकारः पूर्ववत् । तेन तथाङ्गे पीडकाः शीताः प्रसेकश्छर्दितन्द्रिके हृदुपलेप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

वातपित्तज्वरलक्षणमाह—तृष्णेत्यादि । पर्वाणि भिद्यन्त इव वेदना पर्वभेदः ।

कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।
स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ॥ १५ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

एतानि च लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य बोद्धव्यानि । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वं चैषां केवलवातिकपैत्तिकज्वरलक्षणानां मध्ये केषांचिदेव नियमेन पाठात्तदतिरिक्तलक्षणपाठाच्च बोद्धव्यम् । यथा—अत्रैव वातपैत्तिकेऽरुचिरोमहर्षौ, वक्ष्यमाणवातश्लैष्मिके संतापः, इति कार्तिकः । एवं कफपित्तजे अनवस्थितशीतदाहौ । एवं सन्निपातजे सास्रकलुषादिनेत्रत्वं शिरसो लोठनादि । प्रकृतिसमसमवेते तु वातजादिज्वरलिङ्गान्येव समस्तानि कतिपयानि वा भवन्ति । अत एव चिकित्सिते चरकः विकृतिविषमसमवायारब्धानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणानि साक्षात्पठित्वा निदानस्थानोक्तवातादिज्वरलिङ्गातिदेशेन प्रकृतिसमसमवेतानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणमुक्तवान् । यदाह,—"निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथक्त्वे ज्वराकृतिः । संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम्"–इति । एवं वक्ष्यमाणं द्वन्द्वसन्निपातलक्षणं व्याख्येयम् । प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवाययोश्चायमर्थः—प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसंबन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः । यथा—शुक्लतन्तुसमवायारब्धस्य पटस्य शुक्लत्वम्; विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायो विकृतिविषमसमवायः, यथा—हरिद्राचूर्णसंयोगे लौहित्यमिति ॥ १४ ॥—

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—स्तैमित्यं पर्वणां भेद इत्यादि । स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य आ समन्तादकारणेन[1] प्रवृत्तिः, विकृतिविषमसमवायारब्धत्वादिति कार्तिकः । युक्तं चैतत् । यदाह हारीतः,—"शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्य"–इति । स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः । मध्यवेगो नातितीक्ष्णो नातिमृदुरिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—लिप्तेत्यादि । श्लेष्मणा लिप्तं च पित्तेन तिक्तं च आस्यं मुखं यस्य तस्य भावो लिप्ततिक्तास्यता । तन्द्रा निद्रावत्क्लान्तिः । मोहो मूर्च्छा । एतानि लिङ्गानि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि, अन्यान्यपि चरकोक्तानि बोद्धव्यानि । तद्यथा,–"तथा स्तम्भश्च संस्वेदः कफपित्तप्रवर्तनम्"–इति ॥ १७ ॥

१ 'समन्तात्प्रकारेण'–इति पाठान्तरम् ।

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ १८ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम्।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

सान्निपातिकज्वरलक्षणमाह—क्षणे दाह इत्यादि। रुजा शूलं, अस्थ्यादिभिः संबध्यते। सास्रावे साश्रुणी। कलुषे आविलवर्णे। निर्गता भुग्नता संकुचितता ययोस्ते निर्भुग्ने विस्फारिते इत्यर्थः—इति जेज्जटः, "अन्तःप्रविष्टे"—इत्यन्ये, "अतिकुटिले"—इति चक्रः। शूकैः शुकशिम्बिधान्यादेः। परिदग्धा दग्धवत् कृष्णवर्णा। खरस्पर्शा गोजिह्वादिवत्। स्रस्ताङ्गता निःसहावयवता। ष्ठीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन स्वल्पोद्गिरणम्। शिरसो लोठनमिति इतस्ततः शिरश्चालनम्। कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन। प्रततं निरन्तरम्। कोठो भालुकितन्त्रे पठितः। तद्यथा,—"वरटीदष्टसंकाशः कण्डूयमानो (?) लोहितोऽस्र-कफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"—इति। मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता वा। गुरुत्वमुदरस्य। चिरात्पाकश्च दोषाणामिति चातिसामत्वारब्धत्वेन। चकारादन्यान्यपि च बोद्धव्यानि। यदाह वाग्भटः,—"तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि। सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा। गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम्"—इति। एतच्च लक्षणं त्रयोदशसन्निपातेषु मध्ये समानादृद्धैर्दोषैस्तुल्यैरारब्धस्य ज्वरस्य चरकेण पठितं ह्युल्बणैकोल्बणादीनां च द्वादशानां लक्षणं बोद्धव्यम्। तथाच काश्मीरपाठे चरकः,—"भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक्। वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहरुग्व्यथाः। वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना। मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे ॥ सन्ध्यस्थिशिरसां शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः। वातोल्बणे स्याद् द्व्यनुगे

तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृष्णा बलक्षयः । मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः । कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्रा कासेन चादिशेत् ॥ प्रतिश्या च्छर्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् । हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकाः । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ शीतता गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः । वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् । कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम्"–इति । विकृतौ नियमो नास्ति तेन विकृतिविषमसमवाया अनेकप्रकारा भवन्ति । अतः सुश्रुतेनाप्यन्यादृशं सन्निपातलक्षणं पठितम्,–"नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥ साश्रुनिर्भुग्ननयनो भक्तद्वेषी हतस्वरः । श्वसन्निपतितः शेते प्रलापोपद्रवान्वितः ॥ अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः"–इति । तथा भालुकितन्त्रे ह्युल्बणादिलक्षणमप्यन्यथा पठितम् । तद्यथा,–"वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्तालुशोषप्रमीलकाः ॥ आध्मानतन्द्रारुचयः श्वासकासभ्रमश्रमाः । पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तन्द्रा च बाधते । तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहाः ॥ निष्ठीवेत्कफपित्तं च तृष्णा कण्ठश्च दूयते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च बाधन्ते सप्रमीलकाः ॥ विधुफल्गू च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ । श्लेष्मानिलाधिको यस्य संनिपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा पार्श्वसंग्रहः । शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तम्भप्रमीलकाः ॥ उदरं दह्यते चास्य कटी बस्तिश्च दूयते । सन्निपातः स विज्ञेयो मर्करीति सुदारुणः ॥ वातोल्बणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति । तस्य तृष्णाज्वरग्लानिपार्श्वरुग्दृष्टिसंक्षयाः ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं दाह ऊरुसादो बलक्षयः । सरक्तं चास्य विण्मूत्रं शूलं निद्राविपर्ययः ॥ निर्भिद्यते गुदं चास्य बस्तिश्च परिकृष्यते । आयम्यते भिद्यते च हिक्कते विलपत्यपि ॥ मूर्च्छति स्फायते रौति नाम्ना विस्फुरकः स्मृतः । पित्तोल्बणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य दाहो ज्वरो घोरो बहिरन्तश्च वर्धते । शीतं च सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतौ ॥ ततश्चैनं प्रधावन्ते हिक्काश्वासप्रमीलकाः । विसूचिका पर्वभेदः प्रलापो गौरवं क्लमः ॥ नाभिपार्श्वरुजा तस्य खिन्नस्याशु विवर्धते । खिद्यमानस्य रक्तं च स्रोतोभ्यः संप्रवर्तते ॥ शूलेन पीड्यमानस्य तृष्णा दाहश्च वर्धते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ॥ नहि जीवत्यहोरात्रमेतेनारिष्टविग्रहः । कफोल्बणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरस्वप्नगौरवालस्यतन्द्रयः । छर्दिमूर्च्छातृषादाहतृप्त्यरोचकहृद्ग्रहाः ॥ ष्ठीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्र-

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः।

वाग्दृष्टिनिग्रहः । श्लेष्मणो निग्रहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥ तदा तस्य भृशं पित्तं कुर्यात्सोपद्रवं ज्वरम् । निगृहीते तु पित्ते च भृशं वायुः प्रकुप्यति ॥ निराहारस्य सोऽत्यर्थं मेदोमज्जास्थि बाधते । तथात्र स्नाति भुङ्क्ते वा त्रिरात्रं नहि जीवति ॥ मेदोगतः सन्निपातः कम्पणः स उदाहृतः । कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयाच्चायं प्रपद्यते ॥ मध्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् । तस्य रोगास्त एवोक्ताः प्रायो दोषबलाश्रयाः"–इत्यादि । ननु, वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः विरुद्धगुणानां च संभूयैककार्यारम्भकत्वं नोपपद्यते परस्परोपघातात्तुहिनदहनयोरिव तत्कथं सान्निपातिकविकारोत्पाद इति । अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन,–"विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्घोरं विषमहीनिव"–इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति सहजत्वादित्यनैकान्तिकं, यतः सहजानपि धातून् दोषा उपघ्नन्ति; सात्म्यत्वादित्यपि साध्याविशिष्टं, यतः सात्म्यत्वमबाधकत्वं तदेव च दोषाणां परस्परमिह साध्यम् । अत्रोच्यते दोषा नोपघ्नन्तीति कोऽयमनुपघातः साध्यते? विकृतेरकारकत्वम्, अविनाशकत्वं वा? नाद्यः, दोषाणां परस्परं विकृतिकर्तृत्वात् । यथोक्तं चरके,– "विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः"–इति । यथोक्तं वाग्भटेन,–"सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसंचितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ"–इति । अविनाशकत्वं तु विद्यत एव धातुदोषयोः परस्परं च दोषाणां सर्वथोच्छेदप्रतिपादकागमाभावात्, मरणप्रसङ्गाच्च दोषाणामपि देहधारणकारणत्वात् । तस्मात्सर्वथोच्छेदनिरासाभिप्रायेणैव दृढबलवचनमिह द्रष्टव्यं; तत्कुतोऽनैकान्तिकता । नचैवं सति विषस्य विषादकर्तृत्वे दृष्टान्तविफलत्वम्, विषस्य विषादाववान्तरव्यापारस्य प्राणविनाशकत्वात्; नच सर्वात्मना दृष्टान्तो भवतीति । सात्म्यत्वादित्यस्यायमर्थः सात्म्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । दोषाः परस्परं नोपघ्नन्ति अनुपघातकत्वेन प्रतीयमानत्वात्, यद्यथा प्रतीयते तत्तथा निर्दिश्यते यथाग्निकार्यो धूमोऽग्निकार्यत्वेनेति कुतः साध्याविशिष्टत्वमिति । चक्रदत्तस्तु सहजसात्म्यत्वादित्येकमेव हेतुं व्याख्यातवान् सहजं स्वाभाविकं दोषाणां सात्म्यत्वमिति । दृढबलोक्तहेतुद्वयास्वरसेन गयादासस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्,–"दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके । विरुद्धैश्च गुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम्"–इति संक्षेपः ॥ १८–२३ ॥

तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह–दोषे विबद्ध इत्यादि । दोषो मलं, वातादिश्च । जेज्जटस्तु मलमाह, विबद्ध इति वचनात् । नष्टाग्नित्वम् आहारापाकगम्यम् । यदुक्तं चरके,–"अग्निं जरणशक्त्या"–इति । असाध्यकृच्छ्रसाध्या-

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः, कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥
(सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ १ ॥
सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ २ ॥)
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
(त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः ।
आमाभिवृद्ध्या ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ॥ ३ ॥
जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम् ।
श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टां कांचिदीहते ॥ ४ ॥
नच दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ।
न घ्राणं नच संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते ॥ ५ ॥
शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति ।
कूजति तुद्यते चैव परिवर्तनमीहते ॥ ६ ॥
अल्पं प्रभाषते किंचिदभिन्यासः स उच्यते ।
प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ७ ॥)
अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥

भिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् । उक्तं च चरके—"सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्"—इति । तथा भालुकिः,—"मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता"—इति । सर्वसंपूर्णलक्षण इति सर्वाणि समग्राणि संपूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स तथा ॥ २४ ॥

सन्निपातज्वरोपद्रवमाह—सन्निपातेत्यादि ॥ २५ ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि ।—अभिघातोऽभिहननं शस्त्रलोष्टमुष्टिलगुडादिभिः; अभिचारः श्येनादियागकृतो विपरीतैर्मन्त्रैर्लोहस्रुचा सर्षपादिहोम इत्याहुः । अभिषङ्गः कामादीनां भूतानां च संबन्धः, यदुक्तं चरके,—"कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः"। अभिशापो ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामनिष्टाभिशंसनम् । तं चागन्तुज्वरं यथास्वं यं च जानीयात् । यदुक्तम्,—"कामशोकभयाद्वायुः"—इत्यादि । अयं च दोषजंतूंस्तथा

श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया॥ २७॥
औषधिगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्॥ २८॥
(हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति।)
भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः।
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते॥ २९॥
भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम्।
कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, त्रयो मलाः॥३०॥

पश्चाद्भावी नत्वारम्भक इति संप्राप्त्यवसरे निरूपितम्। श्यावास्यतेति श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः; श्यामवर्णः इत्येके। विषकृते स्थावरविषभक्षणकृते, अतीसारः, तद्विषस्याधोगत्वात्। ओषधिगन्धज इति तीव्रौषधिघ्राणजे, "पुष्पेभ्यो गन्धरजसी ओजस्विभ्यो यदानिलः"–इत्यादिना वृद्धसुश्रुतेन पठितं तृणपुष्पाख्यं ज्वरमत्रैवान्तर्भावयन्ति। कामज इत्यादि अभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिनिमित्ते चित्तविभ्रंशो भ्रमादिः। यदाह वाग्भटः,–"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः"–इत्यादि। भयादिति भयाज्जाते ज्वरे। एवं शोकात् कोपादित्येतयोर्बोद्धव्यं; शोकाच्च प्रलाप इति संबन्धः। प्रलापश्चात्र वातकार्यः, तस्य वातकोपितपित्तकार्यत्वात्। विशेषनिश्चयस्तु निदानात्, निदानमपि लक्षणं भवति। उक्तं च,–"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः"–इत्यादि। यद्येवं तत्कुतः क्रोधजे वेपथुस्तस्य वातकार्यत्वात्। उच्यते,–"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्"–इति वचनात्पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः; अथवा क्रुद्धश्च वेपमानो दृश्यते नहि दृष्टेरनुपपन्नमिति जेज्जटः। क्रोधः पित्तमिव वातं च कोपयतीति तद्युक्तम्। यदाह विदेहः,–"क्रोधशोकौ स्मृतौ वातरक्तपित्तप्रकोपणौ"–इति। कोपाच्चेति चकारेण शिरोरुजं समुच्चिनोति। यदाह वाग्भटः–"क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजः"–इति। मानसत्वाविशेषेऽपि भयजादीनां पृथगुपपादो हेतुभेदात्, हेतुभेदाच्च भेदाभिधानं हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थमिति। अभिचारेत्यादि। तृष्णा चेति चकारेणाभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति। यदुक्तं हारीतदर्शिना वाग्भटेन,–"तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते। पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः। सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः"–इति। भूताभिषङ्गादिति भूतानि देवग्रहादय उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणास्तेषामभिषङ्गः संबन्धः। उद्वेग उद्विग्नचित्तता॥ २६–२९॥—

आगन्तुजेषु प्रतिनियतदोषानुबन्धप्रदर्शनार्थमाह—कामशोकेत्यादि। त्रयो भूताभिषङ्गात्कुप्यन्तीति भूतप्रभावात्। यच्च चरकेण निदानस्थाने "अभिष-

भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ ३१ ॥
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।
(सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ८ ॥)
सन्ततं रसरक्तस्थः, सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३२ ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि, अस्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३३ ॥
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

ङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्"–इत्युक्तं तत्प्रायिकं मन्तव्यमिति जेज्जटः । चक्रस्त्वाह,–"अभिषङ्गज इत्यनेन कामाद्यभिषङ्गज उच्यते नतु भूताभिषङ्गजः"–इति । भूतसामान्यलक्षणा इति यस्य भूतस्य देवग्रहादेरभिषङ्गात्कुप्यन्ति तस्य यल्लक्षणं रोदनादि तेन सामान्यं सदृशं लक्षणं येषां ते तथा इति व्याचक्षते जेज्जटादयः । दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥—

अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह—दोषोऽल्प इत्यादि । अल्प इत्यनेनानतिबलत्वात्कालविशेषमवाप्य लब्धबलो ज्वरयति, यस्तु बलवान् स नित्यज्वरमेव करोति । अहितसंभूत इति अहिताहाराचारादिसंभूतो वृद्धः । ज्वरोत्सृष्टस्य सहसा निवृत्तज्वरस्य । वाशब्देन प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवतीति दर्शयति । यदुक्तम्,–"आरम्भाद्विषमो यस्तु"–इत्यादि । धातुमन्यतमं रसरक्तादिकम् । विषमज्वरं तृतीयकादिकम् । विषमज्वरसामान्यलक्षणं च भालुकिना पठितम्,–"यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः" इति ॥ ३१ ॥—

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्यान् धातूनाह—सन्ततमित्यादि । सन्ततशब्दः सततस्योपलक्षणः । तेनैतदुक्तं भवति रसस्थः सन्ततं, रक्तस्थः सततमिति । यदुक्तं चरके,–"रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम्"–इति । प्रायोग्रहणात्सततको रक्तव्यतिरिक्तं रसधातुमाश्रयते । रसग्रहणं चात्र विशेषपरं, सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यदूष्यत्वात् । अन्ये तु सततग्रहणार्थं 'सन्ततौ रसरक्तस्थौ'–इति पठन्ति । तन्नातियुक्तम्, अत्र हि सन्ततसततशब्दौ संज्ञापरौ नतु सातत्यवचनौ, तेन सन्ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेष इति दोषः । अन्येद्युरिति अन्येद्युष्कम् । घोरं दुःसहम् । अन्तकं यममिव मारकत्वात् । रोगसंकरमनेकरोगसंकुलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अथैषां लक्षणान्याह—सप्ताहमित्यादि । एते विकल्पा यथाक्रमं वातपित्तकफोल्बणत्वेन ज्ञेयाः । यथोक्तम्,–"पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाशु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्"— इति । अयं च सन्ततत्रिदोषजत्वात् द्वादशाहाश्रयत्वेन । यदुक्तं चरकेण,–"यथा धातूंस्तथा

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ३४ ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ३६ ॥
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

मूत्रं पुरीषं चानिलादयः । युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात्सन्तते ज्वरे"–इति । सन्तत्या अविच्छेदेन सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अपरित्यागी, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ननु, यद्येवं कथमस्य विषमज्वरप्रकरणे पाठः ? मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वं तच्चात्र नास्ति । नैवम्, अस्यापि तथाभावात् । तथा च तल्लक्षणे चरकः,–"विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणः । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते"–इति यदुक्तं खरनादेन,–"ज्वराः पूर्वं मयोक्ता ये पञ्च सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः"–इति । तत्सन्तते मुक्तानुबन्धित्वस्य एकदा भावित्वेनाल्पत्वात् न तद्व्यपदेशः, एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनशब्दस्य व्यपदेशवत् । नहि तृतीयकादिवदावृत्त्या मुक्तानुबन्धित्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अथवा या विषमज्वरोल्लेखेनोक्ता चिकित्सा सा सन्ततवर्जं सततादिषु कार्येति प्रतिपादनार्थम् । हरिचन्द्रेणापि "कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ"–इति चरकवचनाद्विषमज्वरोक्तचिकित्सा तृतीयकचतुर्थकयोरेव, अन्येषु दोषप्रत्यनीकचिकित्सा कार्येति व्याख्यातम् । अस्यां हरिचन्द्रव्याख्यायां कर्म साधारणं सर्वत्रैव विषमज्वरे कार्यं विशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोरिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा उक्ततन्त्रान्तरविरोधः । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तत इति अह्नि द्वौ कालौ रात्रौ द्वौ कालौ वा, अह्नि एककालं रात्रावेककालमेवं वा द्वौ कालौ–इतीशानदेवः, नियमानभिधानात्, तथा दर्शनाच्च । अनुवर्तते वेगं करोति । तृतीयेऽह्नि तृतीयक इति वेगदिनापेक्षया तृतीयेऽह्नि यो भवति स तृतीयकः एवं चतुर्थकेऽपि वाच्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥–

विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिषङ्गजत्वमाह—केचिदित्यादि । परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं सुश्रुतेन; अत एव विषमज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोमादि भूतोचितं युक्तिव्यपाश्रयं कषायपानादि दोषोचितं विधीयते । यदाह चरकः,–"कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे"–इति । अत्र साधारणमिति दैवयुक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षते इति ॥ ३६ ॥

उल्बणदोषभेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणान्तरमाह—कफपित्तादित्यादि । त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, त्रिकस्य वातस्थानत्वेन तद्ग[illegible] पित्तकफावन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलौ तृतीये दिने वेगं कुरुतः । यदि तु [illegible]स्थितौ स्यातां तदा सन्ततमेव कुर्यातामिति जेज्जटः । एवं शिरसि कफस्थाने[illegible] च पित्तस्थाने

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ३७ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

बोद्धव्यम् । पृष्ठादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, पृष्ठं वेदनया व्याप्येत्यर्थः । नच वाच्यं यदि त्रिकं वातस्थान तत्कथं तत्र पित्तकफाविति, प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमात्, ननु प्रकुपितानां तेषां सर्वदेहगतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,–"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् । यत्र सङ्गः स्ववैगुण्याद्याधिस्तत्रोपजायते"– इति । एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषदौर्बल्यादि चतुर्थकेऽपि वाच्यम् । प्रभावं रुजारूपशक्तिम् । द्वैविध्यं विवृणोति—जङ्घाभ्यां शिरस्त इति । एतच्च पञ्चमीद्वयं पूर्ववत् । पूर्वमिति प्रथमं तत्र भूत्वा सर्वदेहं व्याप्नोति । श्लैष्मिक इति श्लेष्मोल्वणः, सन्ततसततकान्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकानां पञ्चानां सन्निपातजत्वात् । यदुक्तं चरके,–"प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः । सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः"–इति । अथवा प्रायोग्रहणेन एकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—विकृतिविषमसमवायारब्धाः सन्ततादयः सन्निपातजाः, तेषामेवोद्भूतदोषेण व्यपदेशः; प्रकृतिसमसमवायारब्धास्ते त्वेकदोषजद्विदोषजा अपि भवन्ति इति जेज्जटः । चतुर्थकस्तु पित्तेन न क्रियत एव, व्याधिस्वभावात्; पित्तजगलगण्डवत् । ननु, अस्ति पैत्तिकोऽपि चतुर्थकः; तथाच हारीतो व्याहरति,–"चतुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः । शोषणः सर्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ॥ त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैवं स्खलितः ॥ शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालं चानुवर्तते । स सन्निपातसंभूतो विषमो विषमज्वरः ॥ ऊर्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः । पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्वज्वरश्च सः"–इति । अत्राहुः—अनुबन्धरूपमत्र पित्तं, नत्वारम्भकम्; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, स्थानविशेषानभिधानात्; अत एव हारीतेनापि स्थानं नोदाहृतमेव जङ्घादिवदिति चरकटीकाकृतो व्याचक्षते । किंत्वेषा व्याख्या तदा संगच्छते यदि पित्तलिङ्गं समुद्भूतं न दृश्यते । भेडेऽपि पैत्तिकः पठ्यते,–"आमाशयस्थः पवनो ह्यस्थिमज्जगतोऽपि वा । कुपितः कोपयत्याशु श्लेष्माणं पित्तमेव च"–इति । किंच नागभर्तृतन्त्रे स्थानमप्युक्तमेव,–"ऊर्ध्वकायं तु यः पूर्वं गृह्णाति सोऽनिलात्मकः । मध्यकायं तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मवृद्धश्चतुर्थकः"–इति । तस्मात्प्रायेण कफवाताभ्यां भवति इति पैत्तिकश्चतुर्थकश्चरकादिभिर्नोदाहृतः, प्रायोऽसंभवादिति[1] मन्तव्यम् । एषां चोत्पत्तिक्रमो वृद्धसुश्रुतादवगन्तव्यः । स यदाह,—"अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थान् सप्रलेपकान्"–इति ।

१ 'न त्वसंभवात्'–इति पाठान्तरम् ॥

जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥३८॥
विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

अस्यार्थः—आमाशयहृदयकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु स्थितैर्दोषैर्यथासंख्यं सततादयः क्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततकः क्रियते द्विकालं; न चामाशयप्राप्त्या सर्वदा प्रसङ्गः, अहोरात्रे प्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्पत्तेः । हृदयस्थितेन दोषेण आमाशयमागत्यान्येद्युष्कः क्रियते एककालं, सततारम्भकदोषापेक्षयाऽस्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेण एकस्मिन्दिने हृदयमागम्यते अपरस्मिन्नामाशयमागत्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एवं शिरःस्थितेन दोषेण कण्ठहृदयामाशयान् त्रीन् त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थकः क्रियते । पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां हृतवेगत्वेन लाघवाद्वेगदिन एव भवति । सन्धिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः क्रियते, सन्धयश्च आमाशयेऽपि सन्तीति सर्वदा भवति । अयं चाविषमोऽपि विषमसहचरितः पठितः कफस्थानोत्पादानुरोधात् । उक्तं हि सुश्रुते,–"प्रलेपकस्तु विषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्"–इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥–

चतुर्थकविपर्ययमाह—विषमेत्यादि । अत्र तन्त्रान्तरम्,–"अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः । मध्येऽहनि ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति"–इति । आदावेकदिनं न भूत्वा मध्ये दिनद्वयं भूत्वा अन्ते एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते जेज्जटादयः । "अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः । त्र्यहात् द्व्यहं ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति"–इति पराशरवचनस्यापि स एवार्थः । त्र्यहादिति त्र्यहस्यादिदिनं विमुञ्चति दिनद्वयं ज्वरयति त्र्यहस्यान्ते चतुर्थदिने मुञ्चतीति तात्पर्यतो व्याचक्षते । हरिचन्द्रस्त्वाह—द्वे अहनी निरन्तरं ज्वरयित्वा उपरम्यैकमहः पुनर्ज्वरयतीति एष चतुर्थकविपर्यय इति । आदिदिनाभावश्चोत्तरोत्तरपालिदिवसेष्ववधार्यः । चतुर्थकविपर्ययस्योपलक्षणत्वेन तृतीयकादिविपर्ययोऽप्यूह्य इत्याहुः । तद्यथा—मध्ये एकदिनं ज्वरयति आद्यन्तयोर्मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः । कालद्वये मुञ्चति सर्वमहोरात्रं ज्वरयतीति सततकविपर्ययः । एककालं विमुच्य सर्वमहोरात्रं व्याप्नोतीत्यन्येद्युष्कविपर्ययः । अत्र दोषविकृतिरेव नानाविधा हेतुरिति "कफस्थानेषु वा तिष्ठन् दोषो द्वित्रिचतुर्षु च । विपर्ययाख्यान्कुरुते विषमान्कृच्छ्रसाधनान्"—इति वृद्धसुश्रुतवाक्यं व्याचक्षाणो जेज्जटः–अन्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकमात्रस्य विपर्ययमुदाहरति । तद्यथा–आमाशयहृदयस्थदोषेण यथोदाहृत एवान्येद्युष्कविपर्ययः । आमाशयहृदयकण्ठस्थितेन तृतीयकविपर्ययः, तत्र एकस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य तत्स्थेन सह ज्वरयति तद्दिने कण्ठस्थो हृदयमायाति अपरदिने सोप्यामाशयमागत्य ज्वरयति एवं दिनद्वये भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति तृतीयकविपर्ययः । आमाशयहृदयकण्ठशिरःस्थेन दोषेण चतुर्थकविपर्ययः क्रियते, तत्र यस्मिन दिने

मध्येऽहनि ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति ॥ ३९ ॥
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ ४० ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ४१ ॥
विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्धं शीतलं देहे चार्धं चोष्णं प्रजायते ॥ ४२ ॥

हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य ज्वरयति तस्मिन्नेव कण्ठस्थो हृदयं शिरस्थः कण्ठमायाति अपरदिने हृदिस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति अपरदिने हृदिस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति एवं दिनत्रये भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति चतुर्थकविपर्यय इति । एते च सर्वे एव पक्षा न विरुद्धाः सर्वेषामेव मुनिप्रणीतत्वात् । यथोक्तं स्मृतिशास्त्रे,—"स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ मतौ"—इति । दृश्यन्ते च नानाविधा एव विषमज्वराः । एष च न्यायश्चरकसुश्रुतयोः कुष्ठवैधर्म्ये वाप्यचन्द्रेण दर्शितः । न वा चिकित्साभेदोऽप्येषामुक्तः, यैव तृतीयकादौ चिकित्सा सैव तद्विपर्ययेपीति ॥ ३९ ॥

उक्तसंगत्या प्रलेपकादनूपद्रवत्वेन तत्समधर्मिणि वातबलासके वाच्ये प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या वातबलासकमेवाह—नित्यमित्यादि । वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्तीति वातबलासकी नरस्तेन ज्वरेण शूनकः शोथी सीदत्यवसन्नो भवति, शोथिनः स उपद्रव इत्यर्थः । शूनः कृच्छ्रेण सिध्यतीति पाठान्तरे तेनेति शेषः । वातबलासकमेके कुम्भाह्वयपाण्डुरोगविषयमाहुरिति गयादासः । वातबलासकारब्धत्वाद्वातबलासकः; बलासकः श्लेष्मा, पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति । स शिरस्थः शिरःशूलम्"—इत्यादि । यच्चोक्तं सुश्रुतेन,—"प्रलेपकं वातबलासकं वा कफाधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"—इति तत्तु श्लेष्मणो नित्यानुषक्तत्वेनेति जेज्जटः । रूक्षत्वं चास्य वातपित्ताभिभूतत्वात्कफस्नेहस्य, व्याधिप्रभावाद्वेति ॥ ४० ॥

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पन्नित्यादि । मन्दज्वरश्चासौ विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी, विलेपित्वं चास्य यस्मात् घर्मगौरवाभ्यां लिम्पति संबध्नातीत्यर्थः । अयं च कफपित्तजः । यदुक्तं सुश्रुतेन,—"प्रलेपकं वातबलासकं वा"—इत्यादि । यथा यक्ष्मणि "ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः"—इत्युक्तं, यक्ष्मणि चायं भवतीति । अन्ये तु त्रिदोषजयक्ष्मजनितत्वेन त्रिदोषज एवायम्, उद्भूतत्वेन तु कफपित्तव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

विषमज्वरविशेषानाह—विदग्ध इत्यादि । विदग्धेऽन्नरसे दुष्टे आहाररसे तथा दुष्टे पित्ते दुष्टे श्लेष्मणि व्यवस्थिते सति तेन हेतुना देहेऽर्धं शीतलं कफेनार्धं चोष्णं पित्तेन प्रजायते । अर्धत्वं चार्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा,

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ४३ ॥

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ४४ ॥

यथादोषं व्यवस्थाननियमहेतोरभावादिति । काय इत्यादि ।—कायेऽन्तरग्नौ कोष्ठ इति यावत् । अन्ते हस्तपादे । उक्तार्थस्य विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये श्लेष्मेत्यादि । त्वक्स्थावित्यादि ।–त्वक्शब्देन त्वक्स्थो रस उच्यते, तात्स्थ्यात्तदुपचारेणेति गदाधरः । जेज्जटस्तु त्वचमेवाह । एतदभिप्रायेणैव चरकेण ज्वरेऽभ्यङ्गार्थं तैलादीनभिधाय उक्तं,–"तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः"–इति । तयोः श्लेष्मानिलयोः । प्रशान्तयोरिति प्रशान्तवेगयोः, नहि विषमेषु दोषस्य प्रशान्तिर्भवति पुनर्वेगागमात् । यदाह सुश्रुतः,–"स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न विमुच्यते ॥ वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । धात्वन्तरस्थो लीनत्वात्सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते"–इति । इतरौ वातकफौ । दाहशीतादीति एको दाहादिः, अपरः शीतादिः । ननु, एतयोः संप्राप्तौ त्रिदोषजत्वमुक्तं तत्कथं संसर्गजावित्युक्तम्, संसर्गो हि द्वयोर्भवति त्रयाणां सन्निपात इति स्थितिः । उच्यते, संसर्गः संबन्धः स च द्वयोः बहूनां च भवति, अत्र त्रयाणामुक्तः नचैवं सर्वत्र । अथवा संसर्गः सौम्याग्नेयदोषकोटिद्वयमेलकः । तत्र शीतादौ ज्वरे पित्तमनुबन्धः, दाहादौ वातकफावनुबन्धौ; अनुबन्ध्यश्च प्राधान्येन चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेनेति प्रयोजनमेतस्य । तयोर्दाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वो दाहादिः कष्ट इति दुःखप्रदः । दाहादेः कष्टसाध्यत्वाभिधानेन शीतादेरर्थतः अकष्टत्वमिति । उक्तविषमज्वराणामुपलक्षणत्वादन्येऽपि विषमज्वरा रात्रिज्वरादयो बोद्धव्या इति जेज्जटः । उक्तं च तन्त्रान्तरे,–"समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः । प्रायो रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"—इति । सर्वेषु च विषमज्वरेष्ववश्यंभावी वायुः । यदाह सुश्रुतः,—"नर्तेऽनिलाद्धि विषमज्वरः समुपजायते । कफपित्ते हि निश्चेष्टे चेष्टयत्यनिलः सदा"–इति । तथा विदेहेऽपि,–"पवनो गतिवैषम्याद्विषमज्वरकारणम्"–इति । एषां च ज्वराणामृत्वादिहेत्वन्तरलाभादन्यथाभावोऽपि दृश्यते । तद्यथा–सन्ततः स्वरूपं त्यक्त्वा सततादीनामन्यतमत्वं प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम् । यदाह चरकः,–"ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् । कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते"–इति । अस्यार्थः बलाबलादिति ऋत्वादिमनोन्तेन संबध्यते, बलं चाबलं च बलाबलम्, अर्थशब्दः प्राक्तनकर्मवाची, तं तं कालं सततकाद्युक्तं ज्वरः प्रतिपद्यते इति योजना । उदाहरणं च ऋत्वहोरात्रबलाबलाद्यथा–यदा निदाघोत्पन्नः वातप्रधानश्चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनर्तुनाप्यायितबलस्तृतीयकान्तानां

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ४५ ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ४६ ॥
द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ४७ ॥
गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।

सन्ततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात् । एवं वर्षासु समुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबलः सततादीनामन्यतमत्वमेत्यपकर्षात् । एवं पित्तकफयोरपि उत्कर्षापकर्षौ ऋतुकृतौ व्याख्येयौ । अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्राणि गृह्यन्ते । नहि एकस्मिन्नहोरात्रे सन्ततादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यथाभाव उपपद्यते, किंतु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरद्वसन्तप्रारम्भे वातादयो ज्वरं चतुर्थकं आरभन्ते तदा मध्यानि कतिपयदिनानि अवाप्य स एव तृतीयकपूर्वकत्वेन विपरिणमते उत्कर्षात् । अपकर्षात्तु यदान्त्यानि दिनान्याप्नोति तदा सन्ततो वातारब्धः प्रावृषः, पित्तारब्धः शरदो, वसन्तस्य च श्लेष्मारब्धः, प्रतनुकत्वाद्दोषस्य सततादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमत इति । दोषबलाबलाद्यथा—यदा सततादीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुरस्निग्धादीन् दिवास्वप्नादींश्च हेतूनाप्नोति तदा सन्ततं करोति । एवं वातपित्तयोरप्युदाहार्यम् । मनोबलाबलाद्यथा–यदा सन्ततज्वरी सत्वगुणोद्रेकात्प्रहर्षावष्टम्भवहुलो भवति तदा सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोगुणभूयिष्ठत्वाद्विषादादिभिरभिभूयते तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, "विषादो रोगवर्धनानाम्"–इत्यागमात् । अन्ये तु मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति, कारणे कार्योपचारात् । तस्याश्च बलाबलं यथा–यदा चतुर्थकज्वरी प्रज्ञापराधाद्देवतादीनभिभूयाहितान्याचरति तदा तृतीयकपूर्वेषामन्यतमत्वमाप्नोति; यदा तु शुद्धसत्वोत्कर्षाद्विवेकिन्या बुद्ध्या युक्तः स्यात्तदा शुभानि देवताराधनेष्टिवल्युपहारादीन्याचरति तदा सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति । अर्थवशाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते; अथ चतुर्थकादिज्वराविष्टस्य यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति तदा सन्ततत्वेन परिणमते । एतच्च कर्मवशत्वं ऋत्वहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तन्निर्देशादिति ॥ ४२–४७ ॥

उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतयाधिकलक्षणानि भवन्ति । यदुक्तं,– "वातपित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा । तथा तेषां भिषक् ब्रूयाद्रसादिष्वपि बुद्धिमान्"–इति । एतदभिधानं च रसादिधात्वविरोधेन वातादिचिकित्सा-

रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ४९ ॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता।
ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥५०॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥५१॥
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च।
विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५२ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ५३ ॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५४ ॥

करणार्थम्। अतस्तानाह—गुरुतेत्यादि। हृदयोत्क्लेशः हृदयस्थितस्य दोषस्य उपस्थितवमनत्वमिव, रसस्य हृदयस्थत्वात्। रसस्थ इत्यनेन विशेषेणात्र रसो दूष्यः सर्वेषामेव ज्वराणां रसानुगतत्वात्। दैन्यं क्लान्तचित्तत्वम्। पिण्डिकेत्यादि। पिण्डिका जान्वधोजङ्घामांसपिण्डस्तस्या उद्वेष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव वेदना पिण्डिकोद्वेष्टनम्, एवमन्यत्रापि। सृष्टमूत्रपुरीषता प्रवर्तमानमूत्रपुरीषता। ऊष्मा बहिः। एतच्च विशेषपरं, प्रायः सर्वज्वरेषु तथाभावात्। "ऊष्मान्तर्मोहविक्षेपौ"—इति पाठान्तरे, ऊष्मान्तः अन्तर्दाह इत्यर्थः। विक्षेपो हस्तादिचालनम्। भृशं स्वेद इति घर्मस्य मेदोमलत्वात्; तद्विकृतस्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रे। असहिष्णुता वेदनाया असहिष्णुत्वं, क्रोधनत्वमिति कार्तिकः। भेदोऽस्थ्नामिति भेद इव भेदः भङ्गवत्पीडेत्यर्थः; परपदार्थेषु प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति यथाग्निर्माणवकः। एवमन्यत्रापि भेदादौ द्रष्टव्यम्। कूजनं अस्फुटध्वनिः, 'कुञ्चनम्'—इति पाठान्तरेऽस्थ्नामेव संकोच इत्यर्थः। तमःप्रवेशनं अन्धकारप्रविष्टस्येवासंवित्तिः। महाश्वासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः। मर्मशब्देन हृदयमुच्यते प्राधान्यादिति कार्तिकः तस्य छेद इव मर्मच्छेदः। मरणमित्यादि। तत्रैतेषु रसादिधातुगतज्वरेषु मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्राप्नुयादिति योज्यम्। शुक्रं च तत्स्थानं चेति शुक्रस्थानं; नतु शुक्रस्य स्थानं शुक्रस्थानं, शुक्रस्य सर्वदेहगत्वेन नियतस्थानासंभवादिति। यदुक्तं,—"यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा। शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विद्याद्भिषग्वरः"—इति। विशेषत इति पदेन शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गः, अन्यस्यापि रक्तादेरिति वदन्ति ॥ ४८–५४ ॥

(रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रो शुक्रस्थस्तु न सिध्यति ॥९॥)
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥५५॥
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ५६ ॥

उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं चाह—वर्षेत्यादि । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः; वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते श्लैष्मिकः । अस्मादन्यो वैकृतः, यथा—वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । स इति वैकृतो दुःसाध्यः, अर्थात्सुखसाध्यः प्राकृत इति । यदुक्तम्,—"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः"–इत्यादि । अत्र वाग्भटेन वातजस्य प्राकृतत्वप्रणयनं यत्कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृतादभिन्नत्वात् । जतूकर्णेनाप्यसौ न पठितः । यदाह,–"वसन्तशरदोः प्रायः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः"–इति । अत्रोच्यते—न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वख्यापनपरा संज्ञा, किंतु कुम्भकारादिवत् यौगिकत्वं; यतो यथर्तुकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते ततो भूतः प्राकृतः, तेन प्राकृतत्वेऽपि दोषप्रभावाद्वातिकस्य दुःखसाध्यत्वं वैकृतवदिति । दुःखसाध्यत्वेन वैकृतसाधर्म्यात्तु चरकजतूकर्णाभ्यां नोक्तः, नतु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो वाग्भटस्येति । अन्यरोगेषु प्राकृतत्वेन दुःखसाध्यत्वं, ज्वरस्य तु व्याधिप्रभावात्सुखसाध्यत्वम् । तन्त्रान्तरं हि,–"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्"–इति ॥ ५५ ॥

तेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिक्रममाह—वर्षास्वित्यादि । दुष्ट इति कुपितः, ग्रीष्मे संचितत्वात् । पित्तश्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्तकफानुबन्धः । यदुक्तं,–"भूबाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः" इति । कुर्यादिति छेदः । पित्तं च शरदीति दुष्टं ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तेन संबध्यते । एवं कफो वसन्ते इत्यपि योज्यम् । पित्तदुष्टिश्च शरदि वर्षासु संचितत्वेन । अनुबलोऽनुबन्धः, तस्य च हेतुर्वार्षिकक्लेदानुवृत्तिरेव । तत्प्रकृत्येति तयोः पित्तश्लेष्मणोः प्रकृत्या स्वभावेन तत्कृतयोर्ज्वरयोरनशनात् लङ्घनात् न भयं भवति । यदुक्तम्,–"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत्"– । विसर्गाच्च हेतोर्नानशनाद्भयम् । वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गः तत्रोपचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सोमबलत्वात्, शिशिरवसन्तग्रीष्मास्त्वादानं तत्रापचितबलाः प्राणिनः सूर्यबलत्वादिति व्युत्पादितं शास्त्रे । "तत्प्रकृत्या विसर्गस्य"–इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्या, कफपित्तप्रकृत्या विसर्गस्य च प्रकृत्येति योज्यम् । कफ इत्यादि । तं कफमनु वातपित्ते भवतः, अनुबन्धरूपे भवत

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम्।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५७ ॥
काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५८ ॥
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ५९ ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्।
सन्तापो ह्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥६०॥
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च।
लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः ॥ ६१ ॥

इत्यर्थः। हेतुश्चात्र वसन्तस्यादानमध्यत्वेनाग्नेयरूक्षत्वाद्वातपित्तप्रकोपकत्वम्। यदुक्तं चरके,–"आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु"–इति। अत्र कफपित्तप्रकृत्या लङ्घनं युक्तमेव, किंत्वादानमध्यत्वेन निर्भयं तन्न कार्यम्। अत एव तत्र नानशनाद्भयमिति एतस्मात् पूर्वमेव पठितम्, अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

कालोऽपि दोषविशेषस्य लक्षणमित्याह—काल इत्यादि। यथास्वं काले यस्य वातादेर्यः प्रकोपकालः तत्र तज्जस्य ज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादो वृद्धिर्वा भवति। अथवा प्रवृत्तिर्नित्यज्वरस्य, वृद्धिर्विषमज्वरस्येति। तथोपशयानुपशयावपि लक्षणमित्याह—निदानेत्यादि। निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्तैरनुपशयो दुःखं निदानोक्तानुपशयः। विपरीतैर्दोषादिविपरीताहाराचारैरुपशायिता सुखजननशीलत्वं विपरीतोपशायितेति ॥ ५८ ॥

उक्तज्वराणां मध्ये संप्राप्तिवशात्कश्चिदन्तर्वेगो भवति कश्चिद्बहिर्वेगस्तयोर्लक्षणमाह—अन्तर्दाह इत्यादि। श्वसनं श्वासः। सदनमिति पाठान्तरं, तन्न युक्तमिति जेज्जटः, यतोऽन्तर्वेग एव सुश्रुते गम्भीराख्यः पठितः तत्र च श्वासः पठित इति। विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः। तृष्णादीनामित्यादिशब्देनोक्तप्रलापादीनां ग्रहणम् मार्दवं स्वल्पत्वम्। अस्य सुखसाध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतां सूचयति असाध्यतां वा, "गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्"–इति सुश्रुतदर्शनादिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

चिकित्साविशेषार्थमामपच्यमानपक्वलक्षणमाह—लालेत्यादि। ननु, न दद्यात्तत्र भेषजमिति विरुद्धं द्विविधं हि भेषजम्, उक्तं च चरकेण,–"द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं च" इति। तत्र द्रव्यभूतं कषायादि, अद्रव्यभूतं लङ्घनस्वेदादि, तत्र लङ्घनादिकं षडङ्गार्धशृतं च प्रयुज्यते? उच्यते, भेषजशब्देनात्रानुपानसाधनव्यतिरिक्ता कल्पनोच्यते, नतु सामान्येनौषधमात्रम्; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत् तरुणज्वरे भेषजनिषेधेऽपि

तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ॥ ६२ ॥
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ६३ ॥

तेषां विधानदर्शनात् । एवं पच्यमानेऽपि बोद्धव्यं, तत्रापि सामतायाः सद्भावात् । क्षुदित्यादि । असमासकरणात् क्षुदादयो व्यस्ताः समस्ताश्च बोद्धव्याः । अष्टाहः पक्वलक्षणमिति जेज्जटः । हरिचन्द्रस्त्वाह—असत्यप्यष्टाहे क्षुदादिभिर्निरामत्वं दोषप्रवृत्त्या वा क्षुदाद्यभावेऽप्यष्टाहेनैव शिष्यहितैषितया कालं लक्षणं च निर्दिष्टवानिति । द्विविधा हि सामता एका रसस्य अपरा दोषस्य; रससामता तु मुखवैरस्यादिलक्षणा, दोषसामता तरुणत्वरूपा, साष्टाहेनैवापैति । अत्र च हरिचन्द्रेण हेतुरुक्तः,—"सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि"-इति । सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकादष्टाहेनैव नैराम्यमिति । रससामता तु अष्टाहात्परतोऽप्यनुवर्तते । एवमर्थं जेज्जटोऽपीच्छति, यदेवं लिखति चरकसुश्रुतटीकायां,-"तरुणा सामताष्टाहादपैति, रससामता तु परेणापि"-इति । एतत्प्रयोजनं च तरुणसामतायामौषधं नोपयुज्यते, रससामतायां तु पाचनं दीयते । अत एवाह चरकः,-"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्"-इति । तथा,-"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्"-इत्यभिधायापि यत्सुश्रुतेन पठितम्,-"सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् । दशरात्रात्परं कैश्चिद्दातव्यमिति निश्चितम्"—इति, तेनैवं ज्ञापयति सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न दीयते इति कार्तिककुण्डेनापि व्याख्यातम् । ननु, "ज्वरितं षडहेऽतीते"-इति चरकवचनस्य "सप्तरात्रात्परम्"—इत्यादिना सुश्रुतवचनेन विरोधः, यतः षडहेऽतीते सप्तमदिनं भवति तत्र कषायं विधत्त इति । उच्यते, षडहेऽतीते सप्तमे लघ्वन्नप्रतिभोजितमष्टमे कषायं पाययेदिति अष्टमपदलोपाद्योज्यं रसौदनवत्—इति चक्रः । "भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्"-इति दोषश्रुतेः सुश्रुतविरोधाच्च प्रकारान्तरेण एवमर्थं कार्तिककुण्डोऽप्याह, तद्यथा—षडहेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना, वस्तिदानदिनपरिहारेण परिहारकालगणनावत् । एवं "पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने । शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत्"-इत्येतदपि वचनं व्याख्येयम् । भट्टारहरिचन्द्रेणापि सप्तमदिने कषायपानं यद्व्याख्यातं तस्यायमेवाभिप्रायो गवेषणीयः, सुश्रुतादिविरोधात् । चन्द्रिकाकारेणापि व्याख्यातम्,-"अक्षिरोगदिनचतुष्टयवत् ज्वरस्य सप्ताहः सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोधनम्"-इति । यत्तु पेयाद्यनन्तरं हारीतेनोक्तम्,-"एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान्

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६५ ॥
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ॥ ६६ ॥
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्"–इति; तथा–"इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः । अतः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्"–इति खरनादवचनं च पूर्ववदष्टाहप्रतिपादकं द्रष्टव्यम् । अथवा पित्तज्वराभिप्रायेणैव तद्वचनद्वयम् । यदाह सुश्रुतः,–"सप्तरात्रात्परम्"–इत्यारभ्य यावत्–"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते । अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः"–इति । सप्ताहादर्वागपि यदेतत्पाचनं कषायपानमुक्तं तदनुद्भूतसामतायां द्रष्टव्यम् । यदाह वाग्भटः,–"सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः । केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्वणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः । दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्"–इति । "अयमर्थोऽभियुक्तैश्च कैश्चिदुक्तश्चिकित्सकैः । सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्"–इति संक्षेपः । विस्तरस्तु कषायनिर्णयप्रकरणे द्रष्टव्यः । पक्वज्वरलक्षणेन जीर्णज्वरलक्षणमपि चिकित्सोचितं बोद्धव्यम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,–"आसप्तरात्रम्"—इत्यादि । जतूकर्णेनाप्युक्तम्,—"जीर्णस्त्रयोदशदिवसः"–इति । "त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः । प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते"–इति तु तन्त्रान्तरं अतिपुराणाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ॥ ६१—६५ ॥

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—बलवत्स्वित्यादि। बलवत्सु पुरुषेषु साध्यः, यदुक्तं,–"बलाधिष्ठानमारोग्यम्"–इति । अल्पदोषेषु नातिप्रबलदोषेषु । अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवाः कासादयः । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,–"कासो मूर्च्छारुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः । हिक्काश्वासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश"–इति ॥—

ज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—हेतुभिरित्यादि। ननु, यो हेतुभिर्बलिभिर्बहुभिर्जायते स बहुलक्षण एवोत्पद्यते तत्किं बहुलक्षणवचनेन? उच्यते, यथा स्वहेतुकुपिता दोषाः सर्वस्यैव रोगस्य हेतवो भवन्ति, प्राक्तनकर्मापेक्षया तु यदा विशिष्टां सामग्रीं संप्राप्तिलक्षणामासादयन्ति तदा ज्वरमापादयन्ति, तथा दूष्यादिसहकारिकारणसान्निध्यासान्निध्याभ्यां बहुलक्षणतामल्पलक्षणतां च कुर्वन्ति । तथा हि तन्त्रान्तरम्,–"एकं द्वौ त्रीन् बहून्वापि देहे धात्वादियोगतः । दर्शयन्ति विकारांश्च कुपिताः पवनादयः"–इति । अपि च,–"विकृतिविषमसमवायाद्बहुहेतुकोऽप्यल्पलक्षणः अल्पहेतुकोऽपि बहुलक्षणः"–इति । प्राणान्तकृदिति छेदः । शीघ्र-

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ६७ ॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ।
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ॥ ६८ ॥
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ।
आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः ॥ ६९ ॥
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् ।
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ॥ ७० ॥
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ।

मिन्द्रियनाशन इति उत्पन्नमात्र एव चिकित्स्यमानोऽपि इन्द्रियशक्तिं रूपादिग्रहणलक्षणमुपहन्ति सोऽप्यसाध्यो नतूपेक्षया; अन्येऽपि हि रोगा उपेक्ष्यमाणा इन्द्रियमुपघ्नन्ति असाध्यतां चाधिरोहन्ति । एवं बहुलक्षणोऽपि आदावेव चिकित्स्यमान एव बोद्धव्यः । इन्द्रियाण्यत्र एकादश बोद्धव्यानि सांख्यसिद्धान्तेन, तथा चरकसुश्रुतनिर्दिष्टत्वात्; चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति धीन्द्रियाणि, हस्तपादगुदोपस्थजिह्वाश्चेति कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य इति अपरमसाध्यलक्षणम् । गम्भीरो दैर्घरात्रिक इति गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः; अथवा गम्भीर इव गम्भीरः, यत्र वातादीनां निश्चयं कर्तुं न शक्यते । अन्ये त्वाहुः गम्भीरोऽन्तर्वेगः । दैर्घरात्रिक इति "दीर्घरात्रानुबन्धी"—इति जेज्जटः, "दीर्घां मरणरूपां रात्रिमनुवर्तते इति दैर्घरात्रिकः"–इति चक्रः, असाध्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे दैर्घरात्रिक इति पूर्वेण संबध्यते, असाध्य इति परेण । केशसीमन्तकृदिति अकस्मात् केशेषु सीमन्तान् यः करोति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,–"केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे"–इति । गम्भीरार्था ये जेज्जटादिभिर्व्याख्याताः तेषु मध्ये गम्भीरोऽन्तर्वेग इत्ययमर्थो माधवकरस्याभिमतः, यत एतदनन्तरं सौश्रुतं गम्भीरलक्षणं लिखति—गम्भीर इत्यादि । यत्तु चरकेऽन्तर्वेगः स एव सुश्रुते गम्भीरः पठितः, समलक्षणत्वात् पृथक्पाठाभावाच्चेति । आनद्धत्वेन चेति विबद्धमलत्वेन । आरम्भादित्यादि ।–आरम्भादुत्पादात्प्रभृति यो विषमज्वरः सोऽसाध्यः, यस्य तु नित्यज्वरिणो ज्वरोत्सृष्टस्य वापचारादिना विषमः, स साध्य एव । एतच्च विषमत्वं सन्ततादिरूपं बोद्धव्यं, नतु विषमत्वमात्रेण वातिकज्वरेऽपि प्रसङ्गादिति । दैर्घरात्रिकः व्याहृत एव । न चास्य पुनरुक्तत्वं, तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वात्; अधिकार्थप्रतिपादनार्थं तद्वाक्यं लिखितम् । एवं गम्भीरेपि वाच्यम् । अतिरूक्षस्येत्यत्रानिमिषाक्षस्येति पाठान्तरे सदा स्फारितनेत्रस्येत्यर्थः । विसंज्ञः विह्वलस्ताम्यते मुह्यति । शेते निपतित इति शयितो निपतित एवास्ते नोत्थातुं समर्थः । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्चेति शीतार्दितो बहिः, अन्तरुष्णो दाहवान् ।

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥ ७१ ॥
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ।
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥ ७२ ॥
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ।
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीडितम् ॥

हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः । हृदि संघातशूलवानिति संघातरूपेण वस्तुना अष्ठीलिकादिनाक्रान्तमिव हृदयं मन्यते यः । अन्ये त्वाहुः—नानाप्रकारशूलवानिति । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसितीत्येवकारेण नासिकां व्यवच्छिनत्ति, व्यादितास्यखरश्वास इत्यर्थः । हिक्केत्यादि ।—हिक्कादिभिर्मिलितैरेकेनाप्यतिबलवताऽसाध्यत्वम् । मूढं मोहयुक्तम् । विभ्रान्तलोचनं भ्रान्तप्रेक्षणम्, चलितनेत्रं वा । सन्ततोच्छ्वासिनं निरन्तरखरश्वासयुक्तम् । हतप्रभेत्यादि ।—हतप्रभाणि हतशक्तीनि स्वविषयाग्राहीणि चक्षुरादीनि यस्य स तथा । अथवा हता प्रभा दीप्तिरिन्द्रियाणि च यस्य स तथा । अरोचकनिपीडितमित्यत्र स्थाने जेज्जटः पाठान्तरद्वयं पठति,—"दुरात्मानमुपद्रुतम्—"इति व्याचष्टे च दुरात्मानं दुष्टान्तःकरणम्, उपद्रुतमिति श्वासादिभिरुपद्रवैरुपद्रुतम् । "दुरात्मभिरुपद्रुतम्"—इति पाठान्तरे तु राक्षसादिभिर्जुष्टमित्यर्थः । एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्यान्यपि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि । तद्यथा,—"प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना । सुघोरं ज्वरमासाद्य स जीवमपसृज्यते ॥ ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः । विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे[1] वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् । लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वाच्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् । स्वेदो ललाटे हिमवन्नरस्य शीतार्दितस्यैति सुपिच्छिलश्च ॥ कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्येति गृहं स मर्त्यः ॥ स्रुतस्वेदो ललाटाद्यः श्लथसन्धानबन्धनः । मुह्येदुत्थाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति ॥ यस्य स्वेदोऽतिबहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः । रोगिणः शीतगात्रस्य तदा मरणमादिशेत्"—इति । "आधानजन्मनिधनप्रत्यर्याख्ये विपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते"—इत्यादिना ग्रन्थेन नक्षत्रभेदेन ज्वरस्य साध्यत्वासाध्यत्वं यदभिहितं, तत् हारीतवृद्धवाग्भटयोर्द्रष्टव्यम्, इह तु विस्तरभयान्न लिखितम् । सन्निपातासाध्यप्रकरणं यथा,—"पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाशु, त्रिदोषजो धातुमलपाकात्"—इति । सप्ताहाद्वा-

१ गोसर्गे प्रत्यूषे ।

गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥
दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिता ।
कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७४ ॥

ताधिकः, दशाहात्पित्ताधिकः, द्वादशाहात्कफाधिकः, पित्ताधिकवद्वातपित्ताधिकः, कफाधिकवद्वातकफाधिकः, योगवाहित्वाद्वायोः । यदाह चरकः—"योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात्"—इति । धातुपाकात् हन्ति मलपाकाद्विमुञ्चतीति व्यवस्थितविकल्पः, धातुमलपाकविकल्पे च दैवमेव हेतुः । उत्तरोत्तररोगवृद्धिबलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रादिना च धातुपाको ज्ञेयः । यदुक्तम्,—"निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम्"—इति । अन्यथा च मलपाकः—"दोषप्रकृतिवैचित्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्"—इति । ननु, तरतमादिभावव्यवस्थितशीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वाद्दोषाणां कथं सप्ताहादिनियम इति चेत् । न, तथा स्वभावाद्व्याधेः, विचित्रा हि प्रतिरोगं स्वभावाः; यथाग्निरोहिणी सप्ताहेन हन्ति न तथाऽन्ये रोगा इति । अतः "सप्तमी द्विगुणा या तु नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च"—इति हारीतवचनसंवादार्थमेवं व्याचक्षते,—दशमीप्रत्यासत्त्या नवमी, द्वादशीप्रत्यासत्त्या एकादशी च गृह्यते; ततो वृद्धेति पदमावर्त्य सर्वत्र द्वैगुण्यं कार्यम् । एवं, "सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा" इत्यत्र सुश्रुतवाक्ये पुनःशब्देन द्वैगुण्यं व्याख्यातवान् कार्तिककुण्डः । एवं, "दशद्वादशसप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । दग्ध्वोष्मणा धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः"—इत्यत्राधिकशब्दमावर्त्य क्रियाविशेषणं कृत्वा द्वैगुण्यं बोद्धव्यम् । तथा, "वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च"—इत्यत्राग्निवेशमते प्रायोग्रहणेन द्वैगुण्यमिति । ननु, सप्तमीत्यादौ कथं तर्हि दशविंशतिद्वादशचतुर्विंशतीनां ग्रहणमिति चेत् । उच्यते, एकादशीत्यत्र एकेति पदमावर्तनीयं तेन नवमी एकेति दशमी लभ्यते, एकादशी एकेति द्वादशी, ततः सर्वत्र द्वैगुण्यम् । तुशब्दः समुच्चये, तेन सप्तमी गृह्यते सा द्विगुणा च । एवं नवम्यादिषु योज्यम् । चतुर्विंशत्यधिकस्तु मर्यादादिवसो नास्ति, तत्प्रतिपादकागमादर्शनात् ॥ ६६–७३ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । विड्भिदिति विड्भेदः । संपदादिपाठात् क्विप् । असंज्ञिता संज्ञानाशः । कूजनं अस्फुटध्वनिः । यदुक्तं,—"ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कुजन्वमति चेष्टते"—इति । वाग्भटोऽप्याह,—"धातून् प्रक्षोभयन्, अत्र मोक्ष[illegible] [illegible] व्यर्थ [illegible]न्ततो नरः श्वसन् [illegible]दीकृत्यैत्यथ [illegible]ति चेष्टते"[illegible]ः । अपां वैगन्दित्यनेनासमासकरणे ज्वरमोक्षणे भूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादयो ग्राह्याः ।

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च।
क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥

अथातीसारनिदानम्।

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

ननु, दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः, क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं लक्षणं कुर्यात्? उच्यते, कश्चिद्भावः क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति, यथा— निर्वाणावस्थो दीपो विशेषात्प्रज्वलति। अथवा दोषाधिभूतानां धातूनां दोषापगमेन क्षोभाद्दाहादयः, तरलतरवानरपरिहीयमानतरुणतरुवल्लरीशिखरकम्पवदिति ॥ ७४ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—स्वेद इत्यादि। स्वेदो घर्मागमनं स्रोतसां स्फुटत्वात्। लघुत्वं गात्रस्य। शिरसः कण्डूरिति सर्वो हि ज्वरस्तैजसो, विरोधिव्यपगमात्। सौम्यः श्लेष्मा लब्धबलः सन् शिरसि स्वस्थानेऽसाधारणात्मलक्षणं कण्डूं करोति, व्याधिमहिम्ना तु नान्यत्र कफस्थाने इति वदन्ति। पाको मुखस्येति ज्वरोष्मकोपितात्पित्तात्, यत्तु पूर्वं नाकार्षीदन्यत्र वा तदपि व्याधिमहिम्नैव। एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदोषजेऽन्तर्वेगे ज्वरे भवति नतु सर्वत्र। तथाच एतदन्तरं भालुकिः प्राह,—" त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे। लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्"—इति। ननु, ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्याभावोऽपि प्रत्यक्षः तत्किं तल्लक्षणपाठेन? तथापि वा पठितव्यं, तदा सर्वविकारेषु पठ्यताम्? उच्यते, विषमज्वरशङ्कानिरासार्थं, विषमज्वरे हि निवृत्तोऽपि ज्वरः पुनरायाति दोषाणां धातुलीनत्वात्, एतल्लक्षणे तु निःशेषदोषनिवृत्त्या न पुनरागमः। यत्र चैवंविधा शङ्का तत्रैव लक्षणं पठति न सर्वत्र, यथा प्रमेहातीसारादिष्वपि सर्वं सुस्थम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ज्वरनिदानं समाप्तम्।

पित्तज्वरेऽतीसारपाठात् ज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानन्तरमतीसारमाह—गुर्वतिस्निग्धेत्यादि। गुरुशब्देन मात्रागुरु गृह्यते, तथा स्वभावगुरु च माषादि, अथवा गुणतः पाकतश्च। अतिशब्दः स्थूलान्तैः संबध्यते। स्थूलं हा[illegible]वयवं, यथा लड्डुकपिष्टकादि। शीतलं स्पर्शाद्वीर्याच्च। विरुद्धमिति संयो- [illegible] मात्रादिभिर्वि[illegible] [illegible]मत्स्यादि; तच्च बहु[illegible] [illegible]ते इताहि- [illegible]हारा-

१ गोसर्गे प्रत्यूषे। [illegible]ध्याये द्रष्टव्यम्।

स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः
शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ।
सरत्यतीवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥

जीर्णे भोजनम् । उक्तं हि चरके,—"भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम्"—इति । एवं सर्वत्र । अजीर्णमपक्वमन्नम् । विषममकालभोजनादि । उक्तं हि सुश्रुते,—"बहुस्तोकमकाले च तज्ज्ञेयं विषमाशनम्"—इति; एवं सर्वत्र । विषमैरित्यत्र स्थाने असात्म्यैरिति पाठान्तरम् । भोजनैरिति विरुद्धादिभिः सर्वैः संबध्यते । स्नेहाद्यैरिति स्नेहः स्नेहपानं, स्नेह आद्यो येषां ते स्नेहाद्याः स्वेदवमनविरेचनानुवासननिरूहाः, तैरतियुक्तैरिति अतियोगयुक्तैः । एतच्च यथायोग्यं बोध्यं, वमनातियोगस्यातिसारकारणायोगात् । मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोगयुक्तैः, वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगाभावात् । हीनयोगास्तु ते दोषानुत्क्लेश्यातीसाराय स्युः । ननु, कदाचिद्वमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां मिथ्यायोगः संभवत्येव । न, सोऽप्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं चरके,—"योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोम्येन यच्चाल्पं वा प्रवर्तनम्"—इति । विषं चात्र स्थावरमुच्यते अधोगलात्, कार्तिककुण्डस्त्वाह,—विषं दूषीविषं तल्लक्षणेऽतीसारपाठात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानैरिति दुष्टं व्यापन्नं, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात् अदुष्टयोरप्यतिपानात् । तथाह चरकः,—"दुष्टमद्यपानीयातिपानात्"—इति । सात्म्यर्तुपर्ययैरिति सात्म्यविपर्ययैर्ऋतुविपर्ययैश्च, सात्म्यविपर्ययोऽसात्म्यम् । नच पूर्वोक्तासात्म्यैरित्यनेन पौनरुक्त्यं, द्विविधं हि सात्म्यं प्रकृतिसात्म्यमभ्याससात्म्यं च । आहाराचारभेदादनुपानभेदाद्वा न पौनरुक्त्यम्—इत्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलक्रीडादिभिः । वेगविघातैरिति मूत्रपुरीषादीनाम् । क्रिमिदोषत इति क्रिमिभिः पक्वाशयदूषणात्, क्रिमिजनितवातादिकोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासंभवं वातादीनां बोध्यानि; दोषव्याधिहेतुत्वख्यापनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे प्रायो द्रष्टव्यम् ॥ १–३ ॥

सर्वातीसारसाधारणीं संप्राप्तिमाह—संशम्येत्यादि । संशम्य शमयित्वा; अत्र अन्तर्भावितो ण्यर्थ इति गदाधरः । अग्निं मन्दीकृत्येत्यर्थः । प्रवृद्धः प्रदुष्टः । अपां धातुरित्यनेनासमासकरणेन रसजलमूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादयो ग्राह्याः ।

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ४ ॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ५

चरकेऽप्युक्तं,—"शोणितादीन्धातून्दूषयन्ति"—इति । अधः प्रणुन्नः प्रेरितः, सरति गच्छति अतीवेत्यनेन निरुक्तिमुक्तवान्, गुदेन बहुद्रवसरणमतिसार इत्यर्थः । निरुक्तिरपि लक्षणं भवति; एतेनाधोद्रवसरणत्वाविशेषेऽपि ग्रहण्यादीनां व्यवच्छेदः । वातातीसारे त्वल्पत्वं कफपित्तातीसारापेक्षया, नतु ग्रहण्यपेक्षया इति । उक्तषड्विधत्वं विभजते,—एकैकश इत्यादि । ननु, चरकादौ दोषैरेकैकशः, सन्निपातेनैकः, भयशोकजौ द्वौ, एवं षड्विधः; अत्र त्वन्यथेति कोऽभिप्रायः ? उच्यते, चरके भयशोकजौ लक्षणसंज्ञाकार्यभेदाद्भिन्नावुक्तौ, आमजस्तु अन्नाजीर्णकुपितत्रिदोषजत्वेन सन्निपातेन अवरुद्ध इति न संख्यातिरेकः, सुश्रुते तु हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजत्वसन्निपातजत्वाभेदेऽपि; यथा वातादिजत्वाभेदेऽपि मृत्तिकाजः पाण्डुरोग इति । एवं भयशोकजावपि चरके हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं पृथक् पठितौ; सुश्रुते भयजः केवलवातिकेऽवरुद्धः, मानसत्वाविशेषाद्वा भयजः शोकजेऽवरुद्ध इति जेज्जटः । ननु, षष्ठ आमेन चोक्त इति पृथक्करणमसंगतं; यतः सर्वेषामेवातीसाराणां प्रागवस्था आमशब्दवाच्या, जीर्णावस्था पक्वशब्दवाच्या; अत एव सर्वातीसारगोचरमुदाहरन्ति,—"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः । अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम्"—इति । नैवम्, आमेनैवारभ्यत इति आमजः, दोषास्तु संसर्गिणः प्रेरयितारश्च नत्वारम्भकाः । आमश्च दुष्टान्नकार्यः दोषधातुमलव्यतिरिक्तो वातादिसंसृष्टो वातादिप्रेरितो वातरक्तादिवद्व्याध्यारम्भक इति । द्वन्द्वजास्त्वतीसाराः प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् न पृथक् गणिताः, विकृतिविषमसमवायारब्धास्तु न भवन्त्येव व्याधिस्वभावात् । शैली चेयमाचार्याणां प्रायः प्रकृतिसमसमवायारब्धं द्वन्द्वं सन्निपातं च न गणयन्ति, विकृतिविषमसमवायारब्धं चावश्यं लिखन्ति । यथा चरके,—"पञ्च गुल्मा"–इत्यभिधाय, "संसृष्टरूपानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्" —इत्युक्तं; तथा सुश्रुते,—"षड़र्शांसि" इत्यभिधाय, "अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः षड्विधश्च सः"—इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सर्वातीसारपूर्वरूपमाह—हृन्नाभीत्यादि ।–तोदः सर्वैर्हृदादिभिः संबध्यते, अत्र कुक्षिशब्द उदरैकदेशवाची, तेन न पौनरुक्त्यम् । अनिलसन्निरोध इति वायोरप्रवृत्तिः । विट्सङ्गः पुरीषाप्रवृत्तिः । एतच्च दोषादूष्यसंमूर्च्छनावस्थाप्रतिनियतं पूर्वरूपं, तेन रूपावस्थायां नानुवर्तते, यद्यनुवर्तते तदा तत्र व्याधिरेव नोत्पद्यते विट्सङ्गातिप्रतिषेधात् । अविपाकोऽन्नस्य । पुरःसराणि पूर्वरूपाणीति ॥ ५ ॥

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥
पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा
तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम्।
शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं
विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ७ ॥
वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम्।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ९ ॥

वातिकमाह—अरुणमिति। वायोररूपस्यापि दोषदूष्यसंमूर्च्छनाद्भवति, एवमन्यत्रापि। फेनिलं सफेनं। फेनादिलच्। शकृत् पुरीषम्। सरुक्शब्दमिति सशूलं सशब्दं चेति ॥ ६ ॥

पैत्तिकमाह—पित्तादित्यादि। दाहपाकोपपन्नमिति दाहः सर्वाङ्गे गुदे च पाको गुद एव। तन्त्रान्तरं हि,—"तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाव्रध्नसन्तापपाकपरीतः"—इति व्रध्नो गुदः। अत्राप्यतिसार्यते शकृदित्यनुवर्तते; एवं श्लैष्मिकेऽपि ॥—श्लैष्मिकमाह—शुक्लमित्यादि। शुक्लमित्यादिना हृष्टरोमा इत्यन्तेन श्लैष्मिकः। विस्रमामगन्धि ॥ ७ ॥

सान्निपातिकमाह—वराहस्नेहेत्यादिना। वराहस्नेहः शूकरस्य मेदो मज्जा वा, मांसाम्बु मांसप्रक्षालनोदकम्, तैः सदृशम्। सर्वरूपिणमिति उक्तवाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तम्। एवंविधमतीसारं दोषत्रयोद्भवं विद्यात्; तच्च कृच्छ्रसाध्यं, त्रिदोषजत्वादेव ॥ ८ ॥

शोकजमाह—तैस्तैर्भावैरिति धनबन्धुनाशादिभिः। शोचतः शोकं कुर्वतः। अल्पाशनस्य शोकादेवाल्पं भुञ्जानस्य; एतेन धातुक्षयोऽस्य स्यादित्युक्तम्। बाष्पो मन्यूद्भवनेत्रनासागलादिगतं जलं, तत्सहित ऊष्मा शोकजं देहतेजः बाष्पोष्मा; स कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य व्याकुलीकृत्य, क्षोभयेत्तस्य रक्तम्, ऊष्मलद्रवत्वाभ्यां समानगुणत्वात्। तच्च रक्तं काकणन्तीप्रकाशं गुञ्जाफलसंकाशम्, अधस्तान्निर्गच्छेत्। पित्तमाविश्येति पाठान्तरे स एवार्थः। गदाधरस्तु वह्निशब्देन पित्तमाह। तच्च रक्तं विड्विमिश्रं निर्गच्छेत्। अविट् अल्पविट्, अल्पाशनत्वात्। निर्गन्धं गन्धवद्वेति विकल्पः, अविड्सविड्भ्यामिति कार्तिकः। अन्ये तु पित्तस्य पूति-

निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ १० ॥
अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ ११ ॥
संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ १२ ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

त्वात्प्रबलगन्धवत्, तस्य नातिदुष्ट्या निर्गन्धत्वमिति; गन्धश्च विस्रमित्याहुः। क्षोभयेत्तस्य रक्तमित्यत्र स्थाने "शोषयेत्तस्य भुक्तम्"-इति पाठान्तरमयुक्तं, काकणन्तीप्रकाशस्य हेत्वन्तराभावात्। तस्मादाद्यपाठो ज्यायान्। व्याख्यातश्च जेज्जटादिभिः सर्वैः। एवमयं वातपित्तज उक्तः। दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रमिति शोकापनोदं विना केवलेन भेषजेनानुपशमात्। अत एवाह-कष्ट एष इति। वैद्यैर्ब्रह्मादिभिः। गदाधरस्त्वाह-एष इत्यनेनैवंसंप्राप्तिक एव कष्टो नत्वन्यः शोकज इति ॥९॥१०॥

आमातीसारमाह—अन्नाजीर्णादित्यादि। अन्नं च तदजीर्णं चेति अन्नाजीर्णम्। अत एवाह क्षारपाणिः,-"यथाभुक्तमशनमुपविशति"-इति। प्रद्रुता विमार्गगाः। क्षोभयन्तो दूषयन्तः। धातुसंघान् रक्तादीन्। मलान् पुरीषादीन्। नैकशो बहुशः ॥ ११ ॥

सर्वातिसाराणां चिकित्सोपयोगित्वेनामलक्षणं पक्वलक्षणं चाह—संसृष्टमित्यादि। संसृष्टं संबद्धम्, एभिर्दोषैर्दुष्टिभिः उक्तवाताद्यतीसारलिङ्गैः। दुष्टयश्चात्र यथासंभवं व्यस्तसमस्ता बोध्याः। तेन सर्वातिसाराणां न सान्निपातिकत्वप्रसङ्गः। न्यस्तमप्सु जले क्षिप्तम्; अवसीदति निमज्जति, आमस्य गौरवात्। भृशशब्दः पिच्छिलेनापि संबध्यते। दुर्गन्धि विस्रम्। पिच्छिलमामसंबन्धात्। एतानीति जलनिमज्जनादीनि। लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य च, चकारेण कफदुष्ट्यादिकं विना अम्बुनिमज्जनं लक्षणमिति समुच्चीयते। यदुक्तम्,—"मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले। विनातिद्रवसंघातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात्"—इति। अथवा आमलिङ्गवैपरीत्येनैव लाघवे सिद्धे पुनर्लाघवकरणं तत् कफदुष्ट्यादिव्यतिरेकं बोधयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥

पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्पिण्डनिभं तनु ।
घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि ॥ १४ ॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।
मेचकं स्निग्धकर्बूरं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १५ ॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि कुथितं बहु ।
तृष्णादाहतमःश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम् ॥ १६ ॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्वबलीगुदम् ।
प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७ ॥
असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपद्रुतम् ।
गुदे पक्के गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत् ॥ १८ ॥

असाध्यलक्षणान्याह—पक्केत्यादि । पक्वजाम्बवसंकाशं पक्वजम्बूफलसदृशवर्णं स्निग्धकृष्णमित्यर्थः । यकृत्पिण्डनिभं कृष्णलोहितम् । तनु स्वच्छम् । घृतादीनां मांसधावनतोयान्तानामिवाभा प्रतिभासो यस्य तत्तथा । वेशवारो "निरस्थि-पिशितं पिष्टम्"—इत्यादिपरिभाषितमांसप्रकारः । कृष्णमञ्जनप्रख्यम् । एतच्च कृष्णत्वादिकं पित्तातिसारवर्जं बोध्यं, तत्र रूपत्वेन पठितत्वात् । नीलारुणं चाष-पक्षिपक्षप्रतिमम् । मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीषत् कृष्णरूक्षम् । कर्बूरं नानावर्णं, तत् स्निग्धं स्नेहद्रवधातुयोगात् । चन्द्रकोपगतं मयूरपिच्छचन्द्रकैरिव धातुस्नेहैरु-पगतम् । उक्तं हि करवीराचार्येण,—"चन्द्रकैः शिखिपिच्छाभैर्नीलपीतादिराजि-भिः । आवृतं वेशवाराम्बुमज्जक्षीरोपमं त्यजेत्"—इति । तदेव घनं धात्ववय-वव्यामिश्रत्वात् । कुणपं शवदुर्गन्धि । मस्तुलुङ्गाभं मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः धृतिकेति ख्यातं, तत्सदृशम् । कुथितं पूति । तृष्णेत्यादि ।-तृष्णादीनां पार्श्वास्थि-शूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा मत्वर्थीय इनिः तृष्णादियुक्तमित्यर्थः । अत्र संमूर्च्छा मनोमोहः, संमोह इन्द्रियमोह इत्यपौनरुक्त्यम् । चकारात् चरकोक्तः सहसोप-रतातीसारश्चासाध्यो बोध्यः । पक्ववलीगुदं पक्वा वलयो गुदे यस्य तं पक्ववलीगु-दम् । असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमम् । तमेव क्षीणं बलोपचयरहितम् । दूराध्मातं भृशमाध्मानयुक्तम् । तस्य विरेकसाध्यत्वेनातिसारविरुद्धोपक्रमत्वम् । दुरात्मान-मिति पाठान्तरे दुष्टान्तःकरणम्, अजितेन्द्रियमिति जेज्जटः । उपद्रुतम् अति-सारोपद्रवैः शोथादिभिर्युक्तम् । यदुक्तम्,—"शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्"—इति । गुदे पक्के गतोष्माणमिति गुदपाकारम्भकपित्ते वर्तमानेऽपि गतोष्माणं शीतगात्रं नष्टा-ग्निं वा । अतीसारकिणम् अतीसारयुक्तम् । "वातातीसाराभ्यां कुक्कुच्"—इति कुक्, चादेनिः । विशेषेणेति वचनाद्बालस्याप्यसाध्यत्वं बोधयति । यदाह सुश्रुत-

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम्।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥
पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके।
तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्वणः ॥ २० ॥
वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च।
सशोणिता शोणितसंभवा च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु।

श्चिकित्सायां,—"कृच्छ्रश्चायं बालवृद्धेष्वसाध्यः"—इति। एतच्चाबलत्वे सति बोध्यम् ॥ १४–१९ ॥

ननु, रक्तजोऽप्यतिसारोऽस्ति तस्य सप्तमत्वापत्तेरुक्तं षट्कं विरुध्यते इत्याशङ्क्य पैत्तिकस्यैवायमवस्थाविशेष इत्याह–पित्तेत्यादि। पैत्तिकेऽतीसारे विद्यमाने भविष्यति वा पित्तकृन्ति पित्तकारकाणि द्रव्याणि अत्यर्थं प्रभूतमभीक्ष्णं निरन्तरमश्नाति तदा रक्तातीसार उल्वणो महानुपजायत इति संबन्धः। अत्र चारुणकृष्णपाण्डुत्वादिना वातादयो दूषका बोद्धव्याः। यदुक्तं,—"दोषलिङ्गेन मतिमान् संसर्गं तत्र लक्षयेत्"—इति। एवं स्नेहाजीर्णविसूचिकाविषार्शःक्रिमिप्रभृतिजन्येष्वतीसारेषु षट्कातिरिक्तत्वं प्रतिक्षिप्तं बोध्यं, अव्यभिचरितदोषलिङ्गत्वादिति जेज्जटः ॥ २० ॥

अथ द्रवसरणादामपक्वलक्षणयोगात्प्रवाहिकातीसारयोः साधर्म्यं, अतोऽतीसाराधिकारे प्रवाहिकासंप्राप्तिमाह—वायुरित्यादि। अतीसारे नानाविधद्रवधातुसरणं, प्रवाहिकायां तु कफमात्रसरणमिति भेदः। निचितं बलासमहिताशनस्य संचितं कफं, मलाक्तं पुरीषसहितम्, अधस्तान्नुदति गुदेन पातयति। प्रवाहतः प्रवाहणं कुर्वतः। भोजादौ त्वियं विस्रंसीति नाम्ना पठ्यते, पराशरे त्वन्तर्ग्रन्थिरिति, हारीतस्तु निश्चारकाख्यामेतां पठति। यदाह,–"प्रवाहिकेति सा ज्ञेया कैश्चिन्निश्चारकस्तु सः"–इति ॥ २१ ॥

अस्या वातादिभेदेन रूपमाह—प्रवाहिकेत्यादि। ननु, वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासमित्युक्तं तत्कथं वातकृतेति? उच्यते, आधिक्येन व्यपदेशात्। ननु, तथापि पित्तरक्तसंभवा कुतः? उच्यते, अहिताशनस्येत्युक्तं आ-

तासामतीसारवदादिशेच्च
लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च ॥ २२ ॥
यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २३ ॥
(ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
तत्स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽतीसारनिदानं समाप्तम् ।

अथ ग्रहणीरोगनिदानम् ।

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

हारो हि विरुद्धस्तस्यामवस्थायां पित्तं रक्तं च कोपयति, ते च पश्चाद्वातस्यानुबले स्वलिङ्गं यदा दर्शयतस्तदा ताभ्यां व्यपदेशः । स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहप्रभवा कफजा, रूक्षप्रभवा वातजा; तुशब्दाच्च तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । लिङ्गं वातादिभेदेन लक्षणम् । क्रममामपक्वभेदेन चिकित्साक्रममिति ॥ २२ ॥

वातविष्टम्भादुदावर्ताद्वा मलाप्रवृत्तावतीसारनिवृत्तिरिति शङ्कानिरासार्थमतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्येत्यादि । उच्चारं विना यस्य मूत्रं प्रवर्तते, सम्यगिति सम्यक् प्रवृत्त्या न हीनयोगेनेत्यर्थः । वायुश्च गच्छति, गुदेनेति शेषः । स्थितो निवृत्तिं गतः । उदरामयोऽतीसारः प्रकरणात् । एतेन संप्राप्तिभङ्ग उक्तः । अतीसारे हि संप्राप्तिरियं यन्मूत्रोचितोऽपि द्रवधातुर्गुदेनैव प्रवर्तते, सर्वस्यैवाब्धातोर्गुदप्रवृत्तत्वात्; यदा तु मूत्रमार्गेण प्रवर्तते, तदापि पुरीषप्रवृत्तिसमकालमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामतीसारनिदानं समाप्तम् ॥

द्रवसरणसाधर्म्यात्परस्परानुबन्धित्वाच्चातीसारानन्तरं ग्रहणी, तस्याः संप्राप्तिमाह—अतीसार इत्यादि । अपिशब्दादजातातीसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति । अन्ये तु अपिशब्दादनिवृत्तेऽप्यतीसार इति व्याचक्षते । मन्दाग्नेरित्यनेन दीप्ताग्नेरहिताशनमपि न विकारकारीति बोधयति । उक्तं हि,—"दीप्ताग्नेर्विरुद्धं वितथं भवेत्"—इति । भूय इति पुनरत्यर्थं वा, संदूषितः पूर्वमतीसारेऽपि दूषितत्वात्, अभिदूषयेत् समन्ताद्दूषयेत् । एतेन निवृ-

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ॥
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ३ ॥
पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥
कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५ ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥ ६ ॥

त्वातीसारेणाहिताहारपरिहारः करणीयः, आवह्निबललाभादित्युक्तं भवति । अत एवाह सुश्रुतः,—"तस्मात्कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा"—इति ॥ १ ॥

तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—एकैकश इत्यादि । मूर्च्छितैरतिवृद्धैः 'मूर्च्छा, मोहसमुच्छ्राययोः'–इति धात्वर्थात् । 'उच्छ्रितैः'–इति पाठान्तरे स एवार्थः । सा ग्रहणी दोषैर्दुष्टा सती भुक्तमाहारमाममपक्वमेव पक्वं वा विमुञ्चति । वाशब्दश्चार्थे, एवकारः समुच्चीयमानावधारणे, यथा,–"नरं च नारायणमेव चोभौ स्वतः सुतौ संजनयांबभूवतुः"–इति अथवा एवकार एव विकल्पार्थः, निपातानामनेकार्थत्वादिति । सरुजं सशूलं, पूति दुर्गन्धि । वातेन मुहुर्बद्धं, पित्तेन मुहुर्द्रवम् । ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्या रोगः ग्रहणीरोगः । ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानं नाडी । यदाह चरकः,–"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता । नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता ॥ अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः"–इति । सुश्रुतेऽप्येतदुक्तं,–"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकल्पिता"–इति । कला धात्वन्तरमर्यादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह–पूर्वरूपमित्यादि । तृष्णा पिपासा । विदाहोऽन्नस्य अग्निमान्द्येनाहारस्य विदग्धत्वं, चिरात् पाकश्चान्नस्यैव । कायस्य गौरवं सामत्वादिति ॥ ४ ॥

वातिकग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कटुतिक्तेत्यादि । संदुष्टभोजनं संयोगादिविरुद्धम् । संदुष्टभोजनैरित्यत्र शीतादिभोजनैरिति पाठान्तरम् । प्रमितमल्पभोजनं; प्रमृतेति पाठान्तरे अतीतकालभोजनं बोध्यम् । अनशनमुपवासः । एतैः कारणैः कुपितो मारुतः, वह्निं संछाद्य संदूष्य, गदान् करोति । कान् गदान् करोतीत्याह—तस्यान्नं पच्यते दुःखमित्यादि । शुक्तपाकम् अम्लपाकम्, एतच्चाग्निमान्द्यजनितान्नविदाहाद्भवति । खराङ्गता कर्कशाङ्गता, वातेन त्वगतस्नेहशो-

कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ७ ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ९ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासादितोऽनिलात् ॥१० ॥
कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १२ ॥
गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥

पात् । तिमिरं मन्ददृष्टिता । रुक् पीडा, सा च पार्श्वादिभिः संबध्यते । विसूचिका ऊर्ध्वमधश्चामप्रवृत्तिः । वैरस्यं विरसास्यता । परिकर्तिका गुदे कर्तनवत् पीडा । गृद्धिः काङ्क्षा, सर्वरसानां मधुरादीनां, कर्मणि षष्ठी एतच्च । वातदूषितान्तःकरणत्वेन, व्याधिमहिम्ना वा । सदनमवसादः । आध्मानं जीर्णे जीर्यति च 'अन्ने' इति शेषः । स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्कीति वातगुल्मादिपीडायुक्तत्वात्तच्छङ्की । द्रवं शुष्कं कदाचित् द्रवं, कदाचित् शुष्कम् । तनु अल्पमिति ॥ ५–१० ॥

पैत्तिकग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कट्वित्यादि । विदाहि विदाहजनकं वंशकरीरादि । क्षारोऽपामार्गादिकृतः, तथा सक्षारं च द्रव्यम्; क्षारोदकसाधितं व्यञ्जनमश्नन्ति कामरूपादौ । आद्यग्रहणाल्लवणतीक्ष्णोष्णानां ग्रहणं, तैः वृद्धं पित्तमनलं आप्लावयत् अभिभवत् तं हन्ति । ननु, पित्तमाग्नेयमग्निरेव वा, ततश्च वृद्धिमेवाप्नोतु कथं हन्त्यत आह—जलं तप्तमिवानलमिति । यथा उष्णगुणयुक्तमपि जलमनलं हन्ति, तथा द्रवांशपरिवृद्धं पित्तमुष्णरूपमग्निं हन्त्येवेति । स पीताभः पुरुषः सार्यते, वर्च इत्यनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्लैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपमाह—गुर्वित्यादि ।—आदिशब्दात् पिच्छिलमधुरादीनां च ग्रहणम् । अतिभोजनादतिमात्रभोजनात् । ननु, भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निमिति विरुद्धं? स्वप्नोऽत्र दिवास्वप्नो ग्राह्यः, रात्रिस्वापस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात्; दिवास्वापश्च स्रोतःसंमीलनेन जठरानलं सन्धुक्षयति, अत एवाह,–"अतीसारिणामजीर्णिनां च दिवास्वापो विहितः"–इति । उच्यते, भुक्त-

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासश्छर्द्यरोचकाः।
आस्योपदेहमाधुर्यं कासष्ठीवनपीनसाः॥ १४॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम्॥ १५॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम्।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके॥ १६॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम्॥ १७॥
(अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा।
द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत्॥ १॥
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम्।
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाप्यथ मुञ्चति॥ २॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा।
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी॥ ३॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता।
स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम्॥ ४॥)
'दोषं सामं निरामं च विद्यादत्रातिसारवत्॥ १८॥
लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत्।

वतां दिवास्वापोऽत्यन्तकफवृद्ध्याग्निं हन्ति, अभुक्तवतां तु संधुक्षयति। यदुक्तं,—"नराग्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्"—इति। आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य लिप्तत्वं मधुरत्वं च श्लेष्मणा। स्त्यानं घनद्रवापूरितमिव। स्तिमितं विबद्धं निश्चलमित्यर्थः। दुष्टो विकृतः। स्त्रीष्वहर्षणं स्त्रीरिरंसाया अभावः। भिन्नं च तत् आमश्लेष्मभ्यां संसृष्टं चेति समासार्थः। दौर्बल्यमसामर्थ्यमिति॥ १३-१६॥

शिष्यहितैषितया प्रकृतिसमसमवेतत्वेन सुगमाया अपि त्रिदोषजग्रहण्या अतिदेशेन लक्षणमाह—पृथगित्यादि। संपूर्णश्लोकानुरोधात् 'तेषां वक्ष्यामि भेषजम्'—इति लिखितम्। ग्रहणीदुष्ट्या ग्रहण्याश्रितवह्नेरपि दुष्टेरग्निमान्द्यादयोऽपि ग्रहणीरोगा उच्यन्ते। यदुक्तं चरके,—"यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः। तं चापि ग्रहणीरोगं समवर्जं प्रचक्षते"—इति॥ १७॥

यथातीसारे जलनिमज्जनादिना आमं, तद्विपरीतेन निरामं ज्ञायते, तथात्रापि

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनूं नैव निवर्तते च॥१९॥
(बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता ।
वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ ५ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ।

अथार्शोनिदानम् ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।

ज्ञेयम् । यैर्लिङ्गैरतीसारगदो न सिध्येत् तैर्लिङ्गैर्ग्रहणीविकारोऽसाध्यः, अतीसारस्य यान्यसाध्यलिङ्गानि ग्रहण्या अपि तानि ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥

अतीसारग्रहण्यर्शसां परस्परसंबन्धादतीसारग्रहण्यनन्तरमर्श उच्यते । अरिवत् प्राणान् शृणाति हिनस्तीत्यर्श इति पृषोदरादिपाठात् निरुक्तिमाहुः । सहजानीति सह शरीरेण जातानि, गुदवल्यारम्भकबीजभागस्य दोषदूषितत्वात् । अत्र द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वान्न गणितानि । उक्तं हि सुश्रुते,–"अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः षड्विधश्च सः"–इति । षड्विधत्वं चात्र संसर्गस्य वातादिभिर्युग्मैस्त्रयः संसर्गाः, तैरेव रक्तयोगादपरे त्रय इति । सन्निपातजं तु एकैकदोषजेषु अदृष्टस्यासाध्यत्वस्य योगात् विकृतिविषमसमवायारब्धमिति संख्यायां पृथग्गणितम् । गुदवलीत्रय इति । अर्धपञ्चाङ्गुलमानं[1] गुदं, तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्खावर्तनिभाः प्रवाहणीविसर्जनीसंवरणीनामिकास्तत्र गुदौष्ठमर्धाङ्गुलं तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमावली सुश्रुतेन निर्दिष्टा, भोजेऽप्युक्तं,–"रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धं[2] गुदौष्ठं परिचक्षते । गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमां तां वलीं विदुः–" इति । सार्धाङ्गुलमाना द्वितीया तृतीया चेति ॥ १ ॥

संप्राप्तिपूर्वकमर्शःस्वरूपमाह–दोषा इत्यादि । त्वङ्मांसग्रहणेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते, चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात् । अपानं गुदम्, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् । कायचिकित्सकास्तु गुदजस्येवार्शस्त्वमिच्छन्ति नासादि-

---

१ अर्धपञ्चमं अङ्गुलं यस्मिन् तत्तथा; एतेन सार्धचतुरङ्गुलप्रमाणं गुदमित्यर्थः ॥
२ यवाध्यर्धं सार्धयवं, अर्धाङ्गुलप्रमाणमित्यर्थः; अङ्गुलस्य त्रियवप्रमाणत्वात् ॥

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥
कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥
कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥
मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

जानां त्वधिमांसत्वं, तेषु पञ्चात्मा मारुत इत्यादिसंप्राप्तेरभावात्, विष्टम्भ इत्यादि पूर्वरूपस्य चासंभवात् । यदाह चरकः,–"शिश्न"–इत्यारभ्य यावत् "अधिमांस-व्यपदेश एव"–इति । सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात् शस्त्रक्षाराग्निसाध्यत्वाच्च तेष्वर्शःशब्दप्रयोगः कृतः; सार्षपादिस्नेहे तैलव्यपदेशवत् । सुश्रुतार्थवादिनो वाग्भटस्याप्ययमेवाभिप्राय इति ॥ २ ॥

वातार्शसो निदानमाह—कषायेत्यादि । प्रमितमल्पतमम्, अल्पं मात्राहीनमशनम् । जेज्जटस्त्वाह–प्रमितमतीतकालभोजनम् । प्रमृतेति पाठे तु नष्टशक्तिकं धान्यादिकमाहुः । प्रमिताशनमेकरसाभ्यास इत्येके । तन्नातियुक्तम्, एकरसाभ्यासः किं वातप्रकोपकस्य कट्वादेः, कफप्रकोपकस्य मधुरादेर्वा ? नाद्यः, कट्वादेरत्रैवोपात्तत्वात्, मधुरादीनां चाभ्यासः वातशमक एव, एकरसाभ्यासाच्च दौर्बल्यमुक्तं नतु वातवृद्धिरिति चिन्त्यमेतत् । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं, पैष्टिकादिमृदुमद्यस्य वातशमनत्वपाठात् । शीतो देशोऽनूपः, कालो हेमन्तादिः । आतपस्योष्णगुणस्यापि उद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपकत्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पित्तार्शोनिदानमाह—कट्वम्लेत्यादि । देशकालावशिशिराविति उष्णो देशो मरुः, उष्णः कालः शरद् ग्रीष्मश्च । असूयनं परसंपत्तौ द्वेषः, स क्रोधविशेष एव । पित्तोल्बणानामित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वम्, अधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितं चरकेण । यदाह स एव,–"अर्शांसि नाम जायन्ते नाऽसन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम्"–इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्लेष्मार्शोनिदानमाह—मधुर इत्यादि । शय्यासनसुखे रतिरिति सुखशय्यासने

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च ।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समम् ॥ ९ ॥
गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः १०
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
विम्बीखर्जूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः ॥ ११ ॥

रतिरासक्तिः । प्राग्वातसेवा पुरोवातसेवनम् । अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ ७ ॥ ८ ॥

द्वन्द्वजार्शोनिदानादिकमाह—हेत्वित्यादि ।–हेतुलक्षणसंसर्गादिति दोषद्वयस्य निदानमेलकेन लक्षणमेलकेन च द्वन्द्वोल्बणानि द्वन्द्वजानि विद्यात् ॥–

त्रिदोषजार्शोनिदानमाह—सर्व इत्यादि । सर्वो हेतुरिति एकैकशो वाताद्यर्शसां यो हेतुरुक्तः स त्रिदोषजानां भवति, त्रयो दोषा जनकत्वेनैषां सन्तीति त्रिदोषजानि । सहजैर्लक्षणं सममिति तेषां लक्षणं सहजैरर्शोभिः सह समं सदृशं सहजानां यल्लक्षणं तत्त्रिदोषजानामित्यर्थः । सहजैर्लक्षणैः सममिति पाठान्तरे सहजैः सहजार्शोभवैर्लक्षणैः समं सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणामिति योज्यम् । सहजार्शोलक्षणं चात्र संग्रहे नोक्तं तन्त्रेऽनुसर्तव्यं; यदाह सुश्रुतः,—"दुर्दर्शनानि परुषारुणपाण्डूनि दारुणान्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजनाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते–" इति । चरके च,–"कानिचित्–" इत्यादिना प्रभूततरं लक्षणमुक्तम् । ननु, त्रिदोषजानीति विशेषाभिधानमनुपपन्नं सर्वेषामेव रोगाणां त्रिदोषजत्वात् । यदुक्तं,–"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः । योऽधिकस्तेन निर्देशः क्रियते रसदोषयोः"–इति । नैवं, सर्वदेहचरास्तु वातपित्तश्लेष्माण इति वचनादेकस्मिन् धात्वादौ दोषेण दूषिते तद्गतेतरदोषेऽप्यवश्यंभाविनि काचिद्दुष्टिः दुष्टदोषसंबन्धात् । किंच स्वकारणात् वृद्धो वायुः शैत्यात् शीतस्य श्लेष्मणो बलमादधाति, लाघवात्तेजोरूपस्य पित्तस्य; पित्तं च कटुत्वाद्वातस्य, द्रवत्वात् श्लेष्मणः; कफश्च शैत्यात् वायोर्द्रवत्वात् पित्तस्येति । अत एवोक्तम्,–"न रोगोऽप्येकदोषजः"–इति । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्,–"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्"–इति । यत्र तु स्वकारणात् त्रयोऽपि कुपितास्तत्र त्रिदोषव्यपदेश इति सिद्धान्तः, एवं सर्वत्र ॥ ९ ॥

पूर्वं निदानमुक्तं संप्रति वातादिभेदेनार्शसां लक्षणान्युच्यन्ते, तत्र प्रथमं वातार्शोलक्षणमाह—गुदेत्यादि ।—गुदाङ्कुरा गुदे अङ्कुराकाराः मांसप्ररोहा अर्शांसि । बह्वनिला वातोल्बणाः । शुष्काः स्रावरहिताः । चिमचिमा वेदनाविशेषः । म्लाना अनुपचिताः । स्तब्धाः काठिन्यात् । विशदा अपिच्छिलाः, धूलिस्पर्शवत् । परुषाः कर्कशाः, गोजिह्वास्पर्शवत् । खराः कर्कोटफलवत् सूक्ष्मा अनेककण्टकाचिताः । एषु विकल्पेषु वक्ष्यमाणं केचिदिति पदं संबन्धनीयम् । मिथो विसदृ-

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः ॥ १२ ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १३ ॥
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १४ ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥
पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १६ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ॥ १७ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ १८ ॥
श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धवृत्तगुरुस्तस्थिराः ॥ १९ ॥

शाः परस्परभिन्नरूपाः । तीक्ष्णाः सूक्ष्माग्राः । फलसन्निभा इति बिम्ब्यादिभिः संबध्यते, बिम्ब्यादिसन्निभत्वं चाकृत्या ज्ञेयम् । बिम्बी ओष्ठोपमफला, 'तेला-कुचा' इति लोके ख्याता, कार्पासी वनकार्पासी कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः । सिद्धार्थकोपमाः सूक्ष्मपिडकारूपाः । हृदयं गृहीतमिवेति वेदना हृद्ग्रहः । ग्रथितं ग्रन्थिलं पाषाणवत् । रुक् शूलम् । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । उपवेश्यते वर्चस्त्याज्यते । कृष्णशब्दस्त्वगादिभिः वक्त्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । अस्योपद्रवमाह—गुल्मेत्यादि । अष्ठीला वातरोगविशेषः ॥ १०–१५ ॥

पित्तार्शोलक्षणमाह—पित्तोत्तरेत्यादि । नीलमुखा नीलाग्राः । तन्वस्रं तनु अघनं अस्रं रक्तं स्रवन्तीति तन्वस्रस्राविणः विस्राः आमगन्धिनः । तनवः अल्पाः । मृदवः कोमलाः । श्लथाः लम्बनशीलाः । यवमध्याः यवावयववत् मध्ये स्थूलाः । हरित् पत्रवर्णं, पीतं हरितालाभम्, हारिद्रं हरिद्रावर्णम्; आदिशब्दात् विण्मूत्रनेत्रवक्त्राणां ग्रहणम् ॥ १६–१८ ॥

श्लेष्मार्शोलक्षणमाह—श्लेष्मोल्बणेत्यादि । श्लेष्मोल्बणा इत्यादौ गुदाङ्कुरा इत्यनुवर्तन्ते । महामूला दूरवस्त्ववगाहिनः । घना निबिडावयवाः । उत्सन्ना दैर्घ्येणोन्नताः, उपचिताः परिणाहेन स्थूलाः, स्तब्धाः अनम्राः, वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः, गुरवः गुरुद्रव्याक्रान्तमिव गुदं कुर्वते, स्थिरा अचञ्चलाः । श्लक्ष्णा मणिवन्मसृणाः ।

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २० ॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सश्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २१ ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २२ ॥
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २३ ॥
सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ।
रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २४॥
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रपीडिताः ॥ २५ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २६ ॥

कण्ड्वाढ्याः कण्डूवहुलाः; कण्डूव्यपगमार्थं स्पृश्यमानाः प्रीणयन्ति अर्शांसीति स्पर्शनप्रियाः । करीरो मरुजद्रुमः, पनसः कण्टकिफलं, तयोरस्थ्याभाः । अथवा करीरो वंशाङ्कुरस्तेन करीराभाः, पनसास्थ्याभा इत्यर्थः । वङ्क्षणौ आनद्धुं बद्धुमिव शीलं येषां ते तथा, गुदप्रत्यासत्त्या वङ्क्षणयोः प्रेरणाद्यसामर्थ्यकारिण इत्यर्थः । पायुबस्तिनाभिविकर्षिण इति पाय्वादिष्वाकर्षवत्पीडाकारिणः । प्रसेको मुखस्य गुदस्य वा । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । शिरोजाड्यं शिरःस्तिमितता । शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः । क्लैब्यं स्त्रीष्वनुत्साहः । आमप्रायविकारदाः आमबहुला ये रोगाः अतीसारग्रहण्यादयस्तत्प्रदाः । प्रायस्थाने 'प्राज्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः, प्रायप्राज्यशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात् । वसाभं च सकफं च प्राज्यं च पुरीषं येषां ते तथा । न स्रवन्ति क्लेदरक्तादिकमिति शेषः । न भिद्यन्ते गाढविट्प्रपीडिता अपि न विदीर्यन्त इति ॥ १९–२३ ॥

सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह—सर्वैरित्यादि ।–सर्वैर्वातजाद्यर्शोभवैर्लक्षणैः सर्वात्मकानि त्रिदोषजानि तथा तैरेव लक्षणैः सहजान्यप्याहुः, तेषामपि त्रिदोषजत्वात् ॥—

रक्तार्शोलक्षणमाह—रक्तोल्बणा इत्यादि । गुदेकीलाः कीलवत् कीलाः अर्शांसि, "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्"—इत्यलुक्समासः । पित्ताकृतिसमन्विताः पैत्तिकार्शोलक्षणयुक्ताः । विद्रुमसन्निभाः प्रवालमणिवल्लोहिता इत्यर्थः । ते गाढविट्प्रपीडिताः कठिनपुरीषयन्त्रिताः । दुष्टं रक्तमुष्णं च

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ।
विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्तते ॥ २७ ॥
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ॥ २८ ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥२९॥
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३० ॥
विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ ३१ ॥

स्रवन्ति । तस्येति रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितः अतिक्षयात्, भेकाभः प्रावृषेण्यवर्षाभ्वाभः पीतच्छविः, पुरुष इति शेषः । दुःखैः रोगैः । शोणितक्षयसंभवैरिति त्वक्पारुष्याम्लशीतप्रार्थनाशिराशैथिल्यैः सुश्रुतोक्तैः । बलं स्थौल्यम्, उत्साहो हर्षः । हतौजा हतशक्तिः । कलुषेन्द्रिय आविलचक्षुः, व्याकुलसर्वेन्द्रियो वा । विट् श्यावमिति विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्ति एतन्निर्देशादेव । काश्मीरास्तु चरके,—"विट् श्यावा कठिना रूक्षा"—इत्येव पठन्ति । अधोवायुर्न वर्तते गुदेन प्रतिलोमगत्वात् ॥ २४–२७ ॥

इदानीं तस्यैव रक्तार्शसो निदानस्य रक्तस्य च वातादिभेदेन लक्षणमाह—तन्वित्यादि । वातादिदुष्टस्यैव रक्तस्यारम्भकत्वात् नतु केवलस्य, दोषत्वाभावात् । शिथिलमित्यादिना कफानुबन्धस्य । ननु, पित्तानुबन्धः कुतो नोक्त इति चेत्? उच्यते, रक्तपित्तयोः प्रायः समानलिङ्गत्वात् । उक्तं च पूर्वं 'रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः'–इति ॥ २८–३० ॥

पूर्वरूपमाह—विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भोऽन्नस्येति विष्टम्भोऽन्नस्याजीर्णतागमनम्, आहारो वा विष्टब्धः आमाशय एवावतिष्ठते, वातवैगुण्यात् । दौर्बल्यं हीनशक्तिता । विष्टम्भोऽङ्गस्येति पाठान्तरे विष्टम्भो मलस्य, अङ्गस्य दौर्बल्यम् । यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं भवति तथापि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वरूपं, निदानलिङ्गयोश्चिकित्साङ्गतमत्वप्रतिपादनार्थं तयोः पूर्वमभिधानम् । अथवाऽवश्यवक्तव्यानां कामचारादभिधानमिति । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । कुक्षेराटोपः गुडगुडाशब्द इति चक्रः, तलतलमिति गुणाकरः, रुजापूर्वकः क्षोभः इति गदाधरः । पुरीषवृद्धिलक्षणे च आटोपमाध्मानमिति विवृतवान् । एतच्च न सर्वत्र, गुल्मपूर्वरूपे आटोपाध्मानयोरुभयोरपि पाठात् । उद्गारबाहुल्यम्

ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलीत्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥३५॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥३६॥

अधोनिरुद्धस्य वायोरूर्ध्वगत्वात् । सक्थिसादो जङ्घावसादः । ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेः ग्रहणीदोषयुक्तपाण्डुरोगस्य उदरस्य चाशङ्का, तेषां लक्षणदर्शनात् । ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तिरिति पाठान्तरे ग्रहणीदोषस्य पाण्डोः पाण्डुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् । अभिवृद्धये उत्पत्त्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ननु, गुददेशदुष्ट्या गुदजस्योत्पादात्कथं[1] सर्वदेहे कृशत्वकृष्णत्वादिरूपा दुष्टिरिति? अत आह—पञ्चात्मेत्यादि । पञ्चात्मा पञ्चस्वरूपः प्राणापानसमानोदानव्यानभेदात्[2]; एवं लिङ्गविपरिणामात् पञ्चात्मकत्वं च पित्तेऽपि योज्यम्, पित्तं हि आलोचकरञ्जकसाधकपाचकभ्राजकभेदाद्भिन्नम्[3]; एवं कफोऽपि पञ्चात्मा, हृदयामाशयजिह्वाशिरःसन्धिषु क्रमेणावलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेष्मकभेदात् । यदाह गौतमः,—"श्लेष्मा च पञ्चधोरःस्थः श्लेष्मकादिस्वकर्मणा । कफधाम्नां च सर्वेषां यत् करोत्यवलम्बनम् ॥ अतोऽवलम्बकः, श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंश्रितः । क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनाद्रसबोधनात् ॥ बोधको रसनास्थस्तु, शिरःसंस्थोऽक्षितर्पणात् । तर्पकः, श्लेष्मकः सम्यक् श्लेषणात्सन्धिषु स्थितः"—इति । गुदवलीत्रयस्य च प्रकोपो विकृतत्वं, प्रवाहणादिषु स्वकार्याकर्तृत्वं च । गुदवलीत्रये इति पाठान्तरं न युक्तं, तत्र प्राणोदानयोः सन्निधानस्याभावात्, वलीदुष्टेरप्राप्तेश्च । सर्व एवेति उक्तमारुतादय एवेति । बहुव्याधिकराणीति जठराग्निमान्द्याद्युपद्रवकराणि । प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणादसाध्यानि सुखसाध्यान्यपि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

उक्तवाताद्यर्शसां साध्यत्वादिकमाह—बाह्यायां त्वित्यादि । न चिरोत्पतितानीति अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । परिसंवत्सराणीति परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो यैस्तानि

१ 'गुदजं स्यात्, गुदस्योपादानात्कथं'—इति पाठान्तरम् । २ 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः ॥ १ ॥' ३ आलोचकं नेत्रयोः, रञ्जकं यकृति, साधकं हृदि, पाचकं पक्वामाशययोर्मध्ये, भ्राजकं त्वचि ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्॥३७

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥३८॥

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥३९॥

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥

तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४१ ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥

तथा । यानि तु बाह्यवलिजातानि द्विदोषोल्बणानि तानि कृच्छ्राणि, त्रिदोषजानि याप्यानीत्युक्तम्; एवं द्वितीयायामेकदोषोल्बणानि कृच्छ्राणि, द्विदोषोल्बणानि याप्यानि, त्रिदोषोल्बणानि असाध्यानि; एवं तृतीयायामेकदोषोल्बणानि याप्यानि, शेषाणि असाध्यानि । यद्याप्यं प्रत्याख्येयं वा तद्दोषवलिभेदेऽप्यसाध्यमेव, यदुक्तं चरकेण,—"नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्"—इति ३५—३७॥

असाध्यो द्विधा याप्यप्रत्याख्येयभेदात्, तत्र यद्यायुःशेषोऽस्ति चतुष्पादसंपत्तिश्च तदा याप्यत्वमन्यथा प्रत्याख्येयत्वमित्याह—शेषत्वादित्यादि । चतुष्पादसमन्वितेऽर्शोरोगिणीति शेषः । समन्वित इति भावे क्तः, तेन चतुष्पादसमन्वये सतीति चक्रः ॥ ३८ ॥

उपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्ते इत्यादि ।—हस्तपादादिशोथो मिलितोऽसाध्यलक्षणम् । अत्र हृत्पार्श्वशूलसंमोहादि व्यस्तं समस्तं च ॥ ३९—४१ ॥

अथ मेढ्रजादीनां स्वरूपमाह—मेढ्रादिष्वपीत्यादि । मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वमित्यन्तेन छेदः । तेन नासार्श इत्यादिव्यपदेशः । गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलुकमुखसदृशानि ॥ ४२ ॥

चर्मकीलसंप्राप्तिमाह—व्यान इत्यादि । व्यानो वायुः, एतच्च गुदौष्ठदेश एव नान्यत्रेति कार्तिककुण्डादयः ॥ ४३ ॥

वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितवक्रता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽर्शोनिदानं समाप्तम् ॥

अथाग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानम् ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥
विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते ।
मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ।

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—वातेनेत्यादि । सुवर्णता गात्रसवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामर्शोनिदानं समाप्तम् ॥

अर्शःकार्यत्वादग्निमान्द्यादेस्तान्याह—मन्द इत्यादि । मन्दस्य दुर्जयत्वात्प्रागभिधानम् । कफपित्तानिलाधिक्यादिति यथाक्रमं मन्दादिषु योज्यम् । तत्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात् । समः अविकृतः धातुसाम्यहेतुरित्यर्थः । एतस्याविकारस्यापि विकारप्रस्तावेऽभिधानं प्रकृतिज्ञानानन्तरीयं विकृतिज्ञानमिति बोधनार्थम् । जाठर इति धात्वग्निभूताग्निव्यवच्छेदार्थम् ॥ १ ॥

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या तेषां रूपमाह—विषम इत्यादि । वातजान् रोगानिति वातनानात्मजानामशीतेरन्यतमान् सामान्यजांश्च ज्वरातीसारादीन् । एवं पित्तनानात्मजानामोषचोषादीनां चत्वारिंशतोऽन्यतमान् । एवं कफनानात्मजानां विंशतेरालस्यादीनामन्यतमान् । एते च विकाराश्चरके महारोगाध्याय एव द्रष्टव्याः । समेत्यादि ।—समा उचिता, मात्रा आहारस्य, सम्यग् यस्य विपच्यते स समाग्निः तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति छेदः । मात्रातिमात्रेत्युपलक्षणं, तेनाजीर्णे गुरुभोजनादिकमपि लक्षणीयम् । यदुक्तमन्यत्र,—"अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरु चान्नमथाश्नतः । दिवापि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः"—इति । तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः, अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मक इत्युच्यते । यदुक्तं चरके,—"नरे

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥
आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥

क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा लब्धबलो देहं विरुजेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ पक्त्वा चान्नं ततो धातून् शोणितादीन्पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कान् मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति । तृट्कासदाहमूर्छाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः"–इति ॥ २–४ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादजीर्णान्याह—आममित्यादि। त्रिभिरिति कफादिभिरेकैकशो यथासंख्येन । रसशेषत इति रसाय शेषो रसशेषः । प्रकृतिविकृतिभावे चतुर्थी, यथा—यूपाय दारु, अथवा रसशब्देन रसवानाहारोऽभिप्रेतो लक्षणया, तेन रसशब्देन रसवानाहारोऽभिधीयते, तस्य शेषोऽपरिणतिलक्षणो रसशेष इति जेज्जटः । ननु, यद्येवं तदा आमविदग्धविष्टब्धानामन्यतमरूपस्यावश्यंभावित्वात् न तेभ्यो भेदः । किंच तल्लिङ्गैरम्लोद्गारादिभिर्भवितव्यं, तथाच सति उद्गारशुद्धेः रसशेषाजीर्णलक्षणस्यानुदयप्रसङ्गः । उक्तं हि सुश्रुते,—"उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम्"–इति । आरोग्यमञ्जर्यां नागार्जुनोऽप्याह,—"उद्गारेऽपि विशुद्धतामुपगते काङ्क्षा न भक्तादिषु स्निग्धत्वं वदनस्य सन्धिषु रुजा कृत्वा शिरोगौरवम् । मन्दाजीर्णरसे तु लक्षणमिदं तत्रातिवृद्धे पुनर्हृल्लासज्वरमूर्च्छनादि च भवेत्सर्वामयक्षोभणम्"–इति । नैवम्, अवश्यंभाविविदग्धादिरूपस्याप्याहारशेषस्यात्यल्पत्वेन न तदनुरञ्जितोद्गारोदयप्रसङ्गः अकालबुभुक्षायामिव । यदाह सुश्रुतः,–"स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति"–इति । तन्त्रान्तरेऽप्याहारापाकजं रसशेषलक्षणमुक्तम्,–"आमं विदग्धं विष्टब्धं रसशेषमथापि च । चतुर्विधमजीर्णं च आहारापरिपाकतः"–इति । गदाधरस्त्वाह—रसे शेषो रसशेषः, आहारजनिते रसे शेष आहारावयवोऽनुप्रविष्टोऽलक्ष्यमाणः क्षीरे नीरमिव रसशेषः । ननु, आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः? उच्यते, आमादित्रयमन्नजं, रसशेषस्त्वाहाररसजः; वातिकादिव्यपदेशश्चात्र न कृतः, अल्पत्वाद्वातादिलिङ्गानां; हेतुलक्षणचिकित्साभेदाचास्य भेद इति । अजीर्णमिति तद्विरोधे नञ्, जीर्णं पक्वं तद्विरुद्धमजीर्णम्; यथा—असितम् । सर्वमजीर्णं त्रिदोषजम्, एकदोषव्यपदेशस्तु उत्कटैकदोषलिङ्गत्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति; यतस्त्रैदोषिकमेवाजीर्णकारणमुक्तम्,–"अत्यम्बुपानात्"–इत्यादि । अजीर्णादपि दोषत्रयकोपो भवति । यदुक्तं सुश्रुते,–"अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्"–इति । अजीर्णं पञ्चमं केचिदित्यादि । निर्दोषमाध्मानादिदुष्टेरकारकम् । दिनपाकि चेति अहोरात्रेणाहारः पच्यते इत्युत्सर्गः, यत्र तु मात्राकालासात्म्या-

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥
अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥७॥
(ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ १ ॥)
तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ८ ॥
विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ९ ॥
विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥ १० ॥

दिदोषादपरदिने पच्यते तद्दिनपाकि । कालव्यतिक्रमेण पच्यमानमपि आध्मानादिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भेदः । एतदभिधानस्य तु प्रयोजनं पाककालप्रतीक्षणं, नैशाजीर्णे भोजननिषेधात् । प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतमवैकारिकं, प्रतिवासरं प्रतिदिने क्रियमाणम् । अयमभिसन्धिः—अद्यैव भुक्तमन्नं किं जीर्णमजीर्णं वा ? न तावत् जीर्णं, क्षुत्पिपासामलोत्सर्गादेर्जीर्णलक्षणस्यानुदयात्; तस्मादजीर्णं, तच्चाध्मानादिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भिन्नम् । तस्य चाभिधानप्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयनाद्याचारसेवा । उक्तं हि सुश्रुते,–"भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धांश्च मनसः प्रियान् ॥ भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति"—इति । न चात्राहारस्य निषेधः, तस्य शास्त्रेण विहितत्वात् । चरके तु,–"तस्य लिङ्गमजीर्णस्य"–इत्यादिना "घोरमन्नं विषं च"–इत्यन्तेन अन्नविषाख्यमजीर्णं पठितम्; तच्च पित्तादिसंसृष्टरसशेषाजीर्णमेवेति व्याचक्षते । तेन रसशेष एव तस्यान्तर्भाव इति न पृथक् पठितः ॥५॥६॥

अजीर्णकारणमाह—अत्यम्बुपानादित्यादि । संधारणादिति वेगानाम् । स्वप्नविपर्ययात् दिवास्वप्नादेः । लघु चापीत्यपिशब्देन स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि बोध्यम् । केचित् "ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन"–इत्यादिश्लोकं पठन्ति; स च मानसदोषाजीर्णविषयो बोद्धव्य इति ॥ ७ ॥

उद्दिष्टानामामाजीर्णादीनां लक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति तेषु मध्ये । गण्डः कपोलः, अक्षिकूटः चक्षुर्गोलकः, तद्गतः शोथो भवति प्रभावात् । उद्गारश्च यथा भुक्तमिति मधुरादिरूपः । अविदग्धोऽनम्लः, द्वितीयपाके हि आहारस्याम्लता दर्शिता । विविधा वातवेदना तोदभेदादिरूपा । अङ्गपीडनं सामवातवेदनादि ।

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ।
मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ॥ ११ ॥
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ।
अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १२ ॥
अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १३ ॥
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १४ ॥
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १५ ॥
मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलो भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः।

पित्ताच्च विविधा रुज इति ओषचोषादयः । सधूमाम्ल इति धूमोद्गारोऽम्लोद्गारश्च ॥ ८-१० ॥-

उपद्रवानाह—मूर्च्छेत्यादि । अतिप्रवृद्धाजीर्णे तु मरणमपि ॥ ११ ॥

उक्ताजीर्णकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वमाह—अनात्मवन्त इत्यादि । अनात्मवन्तो दुष्टमनोयुक्ताः, लोभित्वेन तदात्वसुखाकाङ्क्षिण इति । अत एवोक्तं पशुवदिति । रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विसूच्यादेर्मूलं कारणम्॥१२॥

अजीर्णसंभवत्वाद्विसूच्यादीनामजीर्णा(न)न्तरं विषूच्यादीन्याह—अजीर्णमित्यादि । "आमविष्टब्धविदग्धेषु विसूच्यलसकविलम्बिका यथासंख्यं भवन्ति"-इति कार्तिककुण्डः । 'तन्न'-इति बकुलकरः । यथासंख्ये हि सति विदग्धं विलम्बिकां प्राप्नोति, तां च कफवाताभ्यां पठिष्यति, तस्मात् त्रिविधाजीर्णाद्यथासंभवं विसूच्यादीनामुत्पाद इति युक्तम् । उक्तं हि-"अजीर्णातपवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्"-इति ॥ १३ ॥

विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । बाहुल्याद्वायुः सूचीभिरिव तुदन्—इति विसूचिनिरुक्तिः। पाण्डुरोगवत्सूचीभिरिव तोदनं विहाय अन्येऽपि वेदनाभेदा विविधा भवन्त्येव । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"विविधैर्वेदनाभेदैर्वाय्वादेर्भृशकोपतः । सूचीभिरिव गात्राणि भिनत्तीति विसूचिका"-इति । विदितागमा विदितायुर्वेदाः । मूढाः तज्ज्ञानानभिज्ञाः । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः । अशनलोलुपाः पशुवदप्रमाणभोजिनः॥ १४ ॥ १५ ॥

विसूचीलक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि । वमथुर्वान्तिः । शिरसश्च भेदः शिरःशूलम् । अत्र च वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति सौश्रुताः; सुश्रुते तु अधोगाया आमातीसारेण ग्रहणादूर्ध्वगायाश्छर्द्या च । चरके तु पठ्यते,-"ऊर्ध्वं चाधश्च

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः॥१६॥
कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत्परिकूजति।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥ १७ ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु ॥ १८ ॥
दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः१९
यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २० ॥

प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विसूचीं विद्यात्"—इति । अत्रोर्ध्वगा विसूची भवति,—तथाऽधोगाऽपि । चरके आमातीसारस्य अपठितत्वात्, चकारादुभयगाऽपि चेति व्याचक्षते । ऊर्ध्वगायाश्च अपक्वाहारवमनेन त्रिदोषजच्छर्दिभ्यो भेद इति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

अलसकमाह—कुक्षिरित्यादि । आनह्यते आध्मायते, मलविष्टम्भस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रताम्येत् मुह्यति, पुरुषः परिकूजति आर्तनादं करोति । निरुद्ध इति अजीर्णेनाधः प्रतिरुद्धगतिः कुक्षौ तेनोपरि धावति ऊर्ध्वं हृदयकण्ठादिकं गच्छति । अलसक इति दोषस्थिरत्वनिमित्ता संज्ञा । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो नच पच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन चालसकः स्मृतः"—इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

विलम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि ।—भुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टमिति संबन्धः । भृशं दुश्चिकित्स्यामत्यर्थं दुश्चिकित्स्यां, प्रत्याख्येयामनाचरणीयामित्यर्थः । ननु, अलसकविलम्बिकयोरुभयोरपि वातकफप्रबलयोरूर्ध्वाधोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को भेदः? उच्यते, अलसके तीव्राः शूलादयो भवन्ति, यदुक्तं,—"पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा । अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ॥ शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान्"—इति ॥ १९ ॥

अजीर्णजन्यान्विसूच्यादीनभिधायाजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरमाह—यत्रस्थमित्यादि ।—आमं कर्तृ, यत्रस्थं तमेव देशं विशेषेण रुजेत्; एतेनान्यदेशेऽपि कांचिद्रुजां करोतीति बोधयति । यत्रेति । सर्वनामशब्देन कुपितवातादीनामिवानियतमेव स्थानमामस्येति दर्शितम् । कै रुजेदित्याह—विकारजातैर्विकारसमूहैः । किंभूतैरित्याह—दोषेण येन स्वकारणोपचितेन वातादिनावततं व्याप्तं शरीरं, तल्लक्षणैः तल्लिङ्गैस्तोददाहगौरवादिभिः, न केवलं तैः आमसमुद्भवैः विकारजातैरपाकालसकादिभिरपि । अनेनैव श्लोकेन तन्त्रान्तरोक्तमामवाताख्यं रोगं गृहीतवान्, सुश्रुतलक्षणस्य समानत्वादित्याहुः ॥ २० ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥२१॥
उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥

अथ क्रिमिनिदानम् ।

क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥

विसूच्यलसकयोरसाध्यलक्षणमाह—यः श्यावेत्यादि । विलम्बिकायाः स्वरूपेणैवासाध्यत्वमिति जेज्जटः । अल्पसंज्ञो मोहयुक्तः । आभ्यन्तरयातनेत्रः कोटराक्षः । सर्वविमुक्तसन्धिः शिथिलीभूतसर्वपर्वास्थिसन्धिः । अपुनरागमाय मरणाय ॥ २१ ॥

अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारेत्यादि ।–उद्गारशुद्धिर्धूमाम्लादिरहितत्वम् । उत्साहः शरीरमनसोर्बलम् । उत्सर्गो मलमूत्रप्रवृत्तिः, वेगसहित उत्सर्गो वेगोत्सर्गः । यथोचितः उपयुक्ताहारानुरूपः । लघुता देहस्य, विशेषेण कोष्ठस्येति ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥

अजीर्णात् क्रिमिसंभव इत्यतोऽजीर्णानन्तरं क्रिमिनिदानमाह—क्रिमय इत्यादि । तत्र बाह्यास्त्वगुपलेपकबाह्यमलसंभवाः, आभ्यन्तरा आमाशयादिसंभवाः, ते देशभेदात् द्वैविध्येनोक्ताः कारणभेदाच्चतुर्धा भवन्तीत्याह—बहिर्मलेत्यादि । बहिर्मलो गात्रोपलेपी स्वेदादिरुक्त एव, बहिर्मलादिषु चतुर्षु जन्म बहिर्मलादिजन्म तद्भेदात् । त एव चतुर्विधा नामभेदेन विंशतिविधा भवन्ति, विंशत्यतिरिक्ताश्चातिसूक्ष्माः सहजाश्चरकेणोक्ताः, ते चावैकारिकत्वेन रोगाधिकारे नोच्यन्ते, विंशतिविधास्तु क्रिमयो दोषप्रकोपणद्वारेण ज्वरशूलादिरोगान् जनयन्तीति रोगा उच्यन्ते ॥१॥–

उक्तान् बाह्यान् विवृणोति—बाह्यास्तत्र मलोद्भवा इति । तिलानामिव प्रमाणं परिमाणं संस्थानमाकृतिर्वर्णश्च श्वेतः कृष्णो वा येषां यूकादिरूपाणां ते

वहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींस्तु ॥ ४ ॥

माषपिष्टाम्ललवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ ६ ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् ।
कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥ ८ ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ ९ ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ।

तथा । केशाम्वराश्रया इति अम्वरं वस्त्रम् । वहुपादा इति यूकाः, सूक्ष्मा इति लिक्षाः ॥ २ ॥ ३ ॥

तेषां निदानमाह—अजीर्णेत्यादि ।—अजीर्णे भोजनशीलोऽजीर्णभोजी । मधुराम्लनित्यः सततमधुराम्लभोजी । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ॥ ४ ॥

क्रिमिविशेषे निदानविशेषमाह—माषेत्यादि ॥ ५ ॥

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणमाह—ज्वर इत्यादि ॥ ६ ॥

कफजानाह—कफादित्यादि । कफनिमित्ताः क्रिमयः आमाशये जायन्ते, ते वृद्धाः सन्तः सर्वतः ऊर्ध्वमधश्च सर्पन्ति; एवं पुरीषजादिषु द्रष्टव्यम् । ब्रध्नश्चर्मलता, व्रध्रीति लोके, रूढं प्ररूढम् । तनवः परिणाहेन, दीर्घा आयामेन, अणवः उभाभ्यामपि स्वल्पाः । ते इति कफजाः । सप्त नामानि विवृणोति—अन्त्रादा इत्यादि । एते च नामविशेषाः केचित्सान्वयाः, केचिन्निरन्वयाः शुक्रैस्त्वज्ञपूर्वाचार्यैः प्रणीताः; एवं वक्ष्यमाणेषु बोध्यमिति ॥ ७–१० ॥

रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥
पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥
तदास्योद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्विमार्गगाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने क्रिमिनिदानं समाप्तम् ॥

अथ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानम् ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

रक्तजानाह—रक्तेत्यादि । रक्तवाहिशिरास्थानाश्च ते रक्तजाश्चेति रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजाः । अथवा रक्तवाहिशिरास्थानं यद्रक्तं तज्जाः । नामभेदात्ते षट्, तत्र केशादादयश्चत्वारः सहसौरसनाममातृनामभ्यां क्रिमिभ्यां वर्तन्ते इति सहसौरसमातरः, एवं षड् भवन्ति । कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठमेकं कार्यं येषां ते तथा, कुष्ठजनका इति यावत् । उक्तं हि सुश्रुते,—"सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि चोपदिश्यन्ते"—इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुरीषजानाह—पक्वाशयेत्यादि । अधोविसर्पिण इति गुदनिःसरणशीलाः, ते यदाभिवृद्धाः सन्तः आमाशयोन्मुखा भवेयुस्तदास्य रोगिणः उद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः स्युः; पुरीषगन्धयुक्ता भवन्तीति योज्यम् । शेषं सहस्बोध्यम् ॥ १३–१६ ॥

क्रिमयो इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां क्रिमिनिदानं समाप्तम् ॥

उक्तान् १ क्रिमयः पाण्डुतां जनयन्ति, अतः क्रिमेरनन्तरं पाण्डुरोगमाह,—
प्रमाणं परिमाणं । पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । चरके अष्टोदरीया-

व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥२॥
त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभताः ।
वातपाण्ड्वामये तोदकम्पानाहभ्रमादयः ॥ ४ ॥
पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ ५ ॥
कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

ध्याये "पञ्च पाण्डुरोगाः"–इत्यभिधायापि "पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च"–इति यदेतत्पुनश्चरकवचनं तेन पञ्चानामपि साध्यत्वं बोधयति, नतु पञ्चोन्मादेष्विव सांनिपातिकस्यासाध्यत्वम्,–इति जेज्जटः; न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्,–इति चक्रः। ननु, सुश्रुते हि मृत्तिकाजो न पठितः, मृत्तिकापि दोषप्रकोपद्वारेणैव पाण्डुरोगं जनयतीति। यदुक्तं,–"कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम्"–इति; निदानभेदाच्च रोगभेदे रोगानन्त्यप्रसङ्गः, वातजस्यापि रूक्षशीताद्यनेकवातनिदानकुपितवातजन्यत्वात्। उच्यते, दोषत्वाविशेषेऽपि विशिष्टरूपचिकित्साप्रतिपादनार्थं पृथगभिधानं, मूत्रान्तर्वृद्धिवत्; सुश्रुतेन तु पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिरित्यभिप्रायेण न पृथक्कृतः। चिकित्सा तु दोषचिकित्सयापि भवतीति ॥ १ ॥

संप्राप्तिमाह—व्यायामेत्यादि।–रक्तमित्युपलक्षणम्, तेन त्वङ्मांसमपि दूष्यत्वेन दृढबलेन पठितम्, हारीतेन रसोऽपीति ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—त्वगित्यादि। त्वक्स्फोटनं त्वचः किंचिद्विदारणम्। मृद्भक्षणं मृद्भक्षणेच्छा। प्रेक्षणकूटशोथः अक्षिगोलके शोथः। अविपाकः आहारस्य। पुरःसराणि पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

वातिकलक्षणमाह—त्वगित्यादि। अत्र कृष्णारुणाभता न पाण्डुतामतिक्रामति, अन्यथा पाण्डुरोगत्वाभावः। उक्तं च सुश्रुते,–"सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः"–इति। भ्रमादय इति आदिशब्देन भेदशूलादीनां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि। ननु, पित्तपाण्ड्वामयीति न युक्तं, पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वादेव। उच्यते, इतरदोषासंश्लिष्टप्रबलपित्तजन्यत्वेन पैत्तिकाभिधानं, यथा—पैत्तिकरक्तपित्तमिति ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—कफप्रसेकेत्यादि। कफाद्यः पाण्डुरोगी स शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैरुपलक्षित इति योज्यम् ॥ ६ ॥

ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः॥ ७॥
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम्॥ ८॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत्।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि॥ ९॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्॥ १०॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम्॥ ११॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति।
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते॥ १२॥

सांनिपातिकस्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वेन उक्तवातजादिलक्षणैरेव बोद्धव्यः। उक्तं हि चरके,-"सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम्। त्रिलिङ्गं संप्रकुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम्"-इति। तस्यैव सोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह—ज्वरारोचक इत्यादि। हतेन्द्रियः स्वविषयाग्राहकेन्द्रियः॥ ७॥

मृज्जसंप्राप्तिमाह—मृत्तिकेत्यादि। अन्यतमो मलो वातादिः। ऊषरा सक्षारा। रसादीन् रूक्षयेत्, भुक्तं चेति योज्यम्। रौक्ष्यात् प्राकृतिकोद्भूतरौक्ष्यगुणात्। अविपक्वैव कोष्ठधात्वग्निभिः पाकं न गत्वैव, स्रोतांसि रसवहादीनि, पूरयति रुणद्धि च। इन्द्रियाणां बलं स्वविषयग्रहणशक्तिम्। तेजो दीप्तिरिति जेज्जटः, ऊष्मेति चक्रः। वीर्यं शक्तिः। ओजः सर्वधातुसारः; पराभिभवेच्छेति जेज्जटः॥ ८-१०॥

मृज्जस्य लक्षणमाह—शूनाक्षीत्यादि। सर्वपाण्डुरोगेषु क्रिमिकोष्ठता यथा स्यात्तथा एतल्लक्षणमिति जेज्जटः। मृत्तिकाजानन्तरपठितत्वेन तस्यैव लक्षणमित्यन्ये। विदेहे तु पठ्यते,—"मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः। सश्वासकासशोषार्शःसदारुचिसमन्वितः॥ शूनपादाननकरः कृशाङ्गः कृशपावकः-"इति॥११॥

असाध्यलक्षणमाह—पाण्डुरोग इत्यादि। पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् खरीभूतो जठरतां गतो न सिध्यति, अचिरोत्पन्नोऽपि शूनानां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स पाण्डुरोगो न सिध्यतीत्यपरमसाध्यलक्षणम्,—इति जेज्जटस्य योजना। चक्रस्त्वाह,-"चिरोत्पन्नः खरीभूतोऽत्यर्थरूक्षितसर्वधातुर्न सिध्यति, तथा कालप्रकर्षादित्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम्"-इति। अत्र शूनानां

दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छार्दितम् ।
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ २ ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ ३ ॥
अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ।
विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितं च ॥ १५ ॥
पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १६ ॥
हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १७ ॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।

शोथवतां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स न सिध्यतीति । शूनो ना इति पाठान्तरं सुगमम्, ना पुरुषः । शूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यतीति पाठान्तरं सुगमतरम् । अपरमसाध्यलक्षणमाह—बद्धेत्यादि । अत्र सकफत्वेऽपि बद्धत्वाल्पत्वहरितत्वानि व्याधिप्रभावात्, बद्धाल्पस्थाने वहुलमिति पाठान्तरं सुगमम् । विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्ति एतन्निर्देशादुन्नेयमित्याहुः । अपरमसाध्यलक्षणमाह—दीनेत्यादि । दीनः ग्लानः । श्वेतातिदिग्धाङ्ग इति श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इवेत्यर्थः । स नास्ति नष्ट इव असाध्य इत्यर्थः । अपरमाह—असृगित्यादि । अपरमसाध्यलक्षणमाह—पाण्डुदन्तेत्यादि । पाण्डुसंघातदर्शीति नयनरश्मिसहचरितं बहिर्निर्गतं पित्तं संपिण्डितं पश्यति । अपरमसाध्यलक्षणमाह—अन्तेष्वित्यादि ।—अन्तेषु बाहुजङ्घाशिरःसु, परिहीणमध्यं दुर्बलमध्यदेहम् । एतद्वैपरीत्येनापरमसाध्यलक्षणमाह—म्लानमित्यादि । म्लानं दुर्बलम् । असंज्ञकल्पं मृतप्रायम् । एवंविधं पाण्डुकिनं पाण्डुरोगिणं यशोऽर्थी वैद्यो वर्जयेदिति । अत्र सौश्रुतश्लोके पाण्डुकिनमित्यत्र पालकिनमिति पाठान्तरं, युक्तं चैतत्; एवं हि पच्यमानपाण्डुरोगावस्थाविशेषस्य पालकिनो लक्षणमपि कृतं स्यात् । उक्तं हि सुश्रुते,—"सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लाघवकोऽलसाख्यः"—इति । अनेनैवाभिप्रायेण कश्चिदभियुक्तो लिखितवान्, "अन्ते शूनः कृशो मध्येऽन्यथा च गुदशेफसि । शूनो ज्वरातिसाराद्यैर्मृतकल्पस्तु पालकी"—इति ॥ १२–१५ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां कामलामाह—पाण्डुरोगीत्यादि । दग्ध्वा संदूष्य । रोगाय कामलारूपाय । भेकवर्णः प्रावृषेण्यभेकवर्णः । कोष्ठशाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रया, अपरा शाखाश्रया; शाखा रक्तादयो धातवः । स्वतन्त्राऽपि कामला भवति, यथा राजयक्ष्मा स्वतन्त्रः उपेक्षितेष्वपि कार्सेषु भवतीत्याहुः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्या अवस्थान्तरं कुम्भकामलामाह,—कालान्तरादित्यादि । खरीभूतेति पूर्व-

ज्वरारोचकहृल्ला[illegible]षा कोष्ठशाखाश्रया मता ।
पाण्डुरोगी [illegible]त् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ॥१८॥
मृत्तिक[illegible]तशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
[illegible] रक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥ १९ ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ॥ २० ॥
छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ।
नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ २१ ॥
यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ २२ ॥
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानं समाप्तम् ॥

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

वद्व्याख्येयम् । कृच्छ्रा च कृच्छ्रसाध्या । कुम्भः कोष्ठः, अन्तःशुषिरसाधर्म्यात्; तद्गता कामला कुम्भकामला, कोष्ठाश्रयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—कृष्णेत्यादि । कृष्णेत्यादिना ताम्यतीत्यन्तेन एकमसाध्यलक्षणम् । ताम्यति मुह्यति । दाहेत्यादिना विपद्यते इत्यन्तेनापरमसाध्यलक्षणमिति जेज्जटः ॥ १९ ॥ २० ॥

कुम्भकामलासाध्यलक्षणमाह—छर्दीत्यादि ॥ २१ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—यदेत्यादि । लाघवकालसकादीनां पाण्डुरोगावस्थाविशेषाणां लक्षणं सुश्रुतादिष्वनुसर्तव्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानं समाप्तम् ॥

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तमाह—घर्मेत्यादि । घर्म आतपः । तीक्ष्णं तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि, उष्णोऽग्नितापः, क्षारो यवक्षा-

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।
ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥
सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ५ ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ।

रादिः, घण्टापाटल्यादिकृतश्च; विदग्धं कुपितम् । स्वगुणैरिति पित्तं तीक्ष्णद्रवपूतीत्यादिभिः विदहति कोपयति स्वगुणैरेव, विदाहश्चास्य रक्तस्य पित्तवदित्युक्तेः । ततः प्रवर्तते निःसरति पित्तं रक्तं च धातुरूपं; नतु केवलं रक्तं, रक्तपित्तमिति व्यपदेशानुपपत्तेः । अथ पित्तेन दुष्टं रक्तं रक्तपित्तमित्युच्यते? तदा पित्तरक्तमिति व्यपदेशः स्यात्, एतेन रक्तं च पित्तं चेति द्वन्द्वसमासान्निरुक्तिरुक्ता सुश्रुतेन । ननु, चरके रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युक्तं, तेन रक्तं च तत् पित्तं चेति कर्मधारयसमासेन निरुक्तिरुक्ता । अत्र च कारणत्रयमुक्तं । यदाह,-"संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः"—इति तत्कथं न विरोधः? नैवम्, अत्रापि रक्तप्रवृत्तेर्दुष्टं हि रक्तं पित्ते रागमादधत्तत्संसर्गि रक्तं स्वयमपि प्रवर्तते इति पूर्वक एवार्थः । तेन रक्तं च पित्तं चेति रक्तपित्तं, रक्तं च तत् पित्तं चेत्युभयथा निरुक्तावदोषः ॥ १–३ ॥

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । कण्ठधूमायनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव प्रतीतिः ॥४॥

श्लैष्मिकमाह—सान्द्रेत्यादि । सान्द्रं घनं, सपाण्डु सस्नेहमिति ईषत् पाण्डुस्नेहम् ॥–

वातिकमाह—श्यावेत्यादि । तनु अघनम् ॥ ५ ॥

पैत्तिकमाह—रक्तेत्यादि । कषायाभं वटपटोलादिक्वाथवर्णम् । मेचकागारधूमाभमिति मेचकागारधूमानामिवाभा यस्य तत् तथा; मेचकाभम्, आगारधूमाभं च । मसृणीकृतकृष्णमणिवर्णस्येव वर्णो मेचक इति जेज्जटादयः प्राहुः, चिक्कणकृष्ण इत्यर्थः । अञ्जनाभं सौवीराञ्जनवर्णम् । ननु, सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पित्तेन आरभ्यते तत्कथं पैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते? सत्यं, किंतु यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्थानान्तरावस्थितेन पित्तेन संगृह्यते, किंवा दोषान्तरासंश्लिष्टं केवलं पित्तमारम्भकं, तदा पैत्तिकमिति व्यपदेश इति । ननु, केवलं पैत्तिकं न

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ॥ ६ ॥
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ९ ॥
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १० ॥

संभवत्येव यद्वक्ष्यति,–"ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम्"–इति; नच तस्य निर्दिष्टो मार्गः। उच्यते, यदा स्वकारणोद्भूतेन कफेन वातेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति, तदा श्लैष्मिकादिव्यपदेशः; नतु मार्गसंबन्धानुगतेन कफवातसंबन्धेन। ऊर्ध्वगं हि मार्गसंबन्धमहिम्नाऽवश्यं कफेन, अधोगं चावश्यं वातेन, अनुबध्यते। नच तत्र कफवातौ स्वलक्षणं कुरुतः, यथा शरदि ज्वरकरं पित्तं कालमहिम्नानुगतेन कफेनानुबध्यते तथाऽपि पैत्तिक एवासौ प्राकृतो ज्वरः। यदुक्तं,–"कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः"–इति। तेन यदा एकदोषलिङ्गयुक्तं भवति तदा एकदोषानुगम्, एवं द्विदोषलिङ्गं त्रिदोषलिङ्गं च बोध्यम्। तेनोर्ध्वगमधोगं चैकद्वित्रिलिङ्गं भवति। एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति ॥ ६ ॥

संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि ॥ ७ ॥

मार्गभेदेन साध्यत्वादिकमाह—ऊर्ध्वमित्यादि। ऊर्ध्वं साध्यमिति ऊर्ध्वगस्य कफपित्तसंश्लिष्टत्वेन कषायतिक्तौ रसौ कफपित्तहरौ योग्यौ पित्तहरणे प्रधानं विरेचनं च योग्यम्। अधोगे तु एक एव मधुरो वातपित्तप्रशमनः वमनं च प्रतिमार्गत्वेन वेगमात्रविरोधि, न तु पित्तहरणम्। उभयमार्गं च विरुद्धोपक्रमत्वादेवासाध्यम्। यदुक्तं चरके,–"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते। विरेचनस्य योग्यत्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥ विरेचनं हि पित्तस्य जयाय परमौषधम्"–इत्यादि ॥

साध्यत्वहेतुमाह—एकमार्गमित्यादि। एकमार्गमत्रोर्ध्वगमभिप्रेतम्, अधोगस्य याप्यत्वात्। नवोत्थितमचिरजम्। सुखे काले हेमन्तशिशिरयोः। निरुपद्रवं वक्ष्यमाणदौर्बल्याद्युपद्रवरहितम् ॥ ८ ॥

दोषभेदेन साध्यत्वादिकमाह—एकदोषानुगं साध्यमित्यादि। मार्गभेददोषभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वविरोधे अर्शस्यभिहितदोषभेदबलिभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्ववद्व्याख्येयम्। मन्दाग्नेस्तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्य यदतिवेगवत् तदसाध्यम्। अनश्नतः अरुच्यादिना, अन्नाभावाद्वा ॥ ९ ॥ १० ॥

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः,
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥
मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥१३ ॥
लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने रक्तपित्तनिदानं समाप्तम्॥

उपद्रवानाह—दौर्बल्येत्यादि । दौर्बल्यं शक्त्युपचययोरभाव इति गयदासः । भुक्ते घोरो विदाह इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति कार्तिकः । हृद्यतुल्येति हृदि अतुल्या असदृशी पीडा । कोष्ठस्य भेदः कोष्ठमलस्य भेदः । तपनं तापः । प्रविततशिरस इति पाठान्तरे प्रविततं विस्तीर्यमाणमिव; प्रवितता वेदना शिरसि यस्य स तथेति कार्तिकः । प्रविततशिरस्तेति पाठान्तरे शिराव्याप्तगात्रता । अविपाक आहारस्य विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गा इति एते रक्तपित्तस्य उपसर्गा उपद्रवाः; तथा विकृतिरपि भवेदिति योज्यम् । सा च वक्ष्यमाणा मांसप्रक्षालनतोयादिरूपा । रक्तपित्तोपसर्गादिति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ११ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मांसेत्यादि । क्वथितमिव पूतितां गतमिव । कर्दमाविलमिवाम्भः कर्दमाम्भः, तथा मेदःपूयास्रकल्पमिति कल्पशब्दो मेदःप्रभृतिभिस्त्रिभिः संबध्यते इति गयदासः । यकृदिव यकृत्खण्डमिव । पक्वजम्बूफलाभं स्निग्धकृष्णम् । कृष्णमञ्जनाभम् । नीलं चाषपक्षप्रतिमम् । ननु,पैत्तिके कृष्णत्वं पठितं नच तदसाध्यं? नैवम्, अतिशब्देनात्र विशेषितत्वात् । तेन तत्र मनाक् कृष्णत्वं बोध्यमिति जेज्जटः, अथवा जम्बूफलाभं यत् कृष्णं तदिति योज्यम् । उक्ता विकाराः श्वासकासादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् । येनेत्यादि ।–येन रक्तपित्तेनेति योज्यम् । पश्येद्दृश्यं, वियच्चापि अदृश्यमपि वियद्दृश्यमिति पश्यतीति योज्यं, रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वादिति । अथवा दृश्यं घटपटादि, वियच्च रक्तं पश्यतीति । बहुशश्छर्दयेदिति संबन्धः । मुखलोहितोद्गार-

अथ राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम् ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदो[षो] जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥
ऊर्ध्वं ...[प्रधा]नैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
एकम ...[अति]व्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः
रक्ता ...[क्षीय]न्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥
एकदा

यत्रिदो ...द्गारो लोहितदर्शी च, उद्गारोऽपि लोहितः प्रवर्तते इत्यर्थः,
व्याधि ...दुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गारदर्शीति ॥ १२–१४ ॥

संभवत ...श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥
निर्दि

राजयक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चागम इति वचनाद्रक्तपित्तानन्तरं यक्ष्मनिदानम् । चिकित्सोपयोगिविप्रकृष्टं कारणं चतुर्विधमाह—वेगरोधादित्यादि । वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणां, नतु वेगविधारणीयोक्तानां जृम्भादीनां सर्वेषाम् । यदुक्तं चरके,–"ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् । वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः"–इत्यादि । क्षयादिति क्षीयते अनेनेति क्षयः,तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवो गृह्यन्ते । साहसादिति साहसो बलवद्विग्रहादिरुरःक्षतहेतुत्वेन कारणम् । विषमाशनादिति सुश्रुतोक्तद्वादशाशनप्रविचारव्यतिरेकेणोपयोगः, तस्य शीघ्रं स्रोतोरोधकत्वात् । उक्तं हि चरके,–"विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम् । जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमा मारुतादयः ॥ रुद्ध्वा स्रोतांसि धातूनां वैषम्याद्विषमं गताः । दोषा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति नच धातवः"–इति । त्रिदोष इति मिलितत्रिदोषज एक एव, नतु कारणभेदादनेकः । यदाह सुश्रुतः,–"एक एव मतः शोषः संनिपातात्मको ह्यतः । उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि"–इति । ननु, वेगरोधादयो वातं प्रकोपयन्ति तज्जनितो यक्ष्मा कथं त्रिदोषज इति चेत्? उच्यते, वातप्रकोपादेवाग्निदुष्ट्या कफपित्तयोरपि प्रकोप इत्याहुः । हेतुचतुष्टयादित्यनेनासंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेऽन्तर्भवन्तीति दर्शयति । शोषादिनानाशब्दवाच्यत्वेन चास्य सुश्रुतोऽन्वयमकार्षीत् । यथा,–"संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः"–इति । वाग्भटे तु,–"यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा"–"इत्युक्तम् । "राजदन्तादिषु परम्"–इति उपसर्जनस्य यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः ॥ १ ॥

न केवलं धातुक्षयमात्रादेव यक्ष्मा भवति, अपि तु रसादिवहस्रोतोनिवहनिरोधादिभिर् इति दर्शयितुं विशिष्टां संप्राप्तिमाह—कफेत्यादि । यदा त्वेवं न

श्वासाङ्गमर्दकफसंस्रवताल्वशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठा
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरूनपवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥

स्यात्, तदा धातुक्षय एव रोगो; नतु यक्ष्मा । कफः प्रधानं येषामनिलादीनां दोषाणां ते तथा । ननु, दोषैरित्यनेन दोषत्रयमुच्यते कफस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात्, कथं तस्यैवान्यपदार्थवाच्यता? उच्यते, स्वावयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः, यथा–बहुवृक्षं वनमिति समाधानं, विस्तरस्तु सुश्रुते जेज्जटे द्रष्टव्यः । कफप्रधानता च वेगरोधादिकुपितवातविप्लुताग्निमान्द्यादिना बोद्धव्या । रसवर्त्मसु रसवहधमनीषु, अत्रादिशब्दो द्रष्टव्यः । तेन रक्तादिवहस्रोतोरोधोऽपि बोध्यः । अथवा रसकारणतया रक्तादीनां रसदुष्ट्यैव रक्तादिदुष्टिरिति कार्तिकः । इदमत्र सूचितं,–यन्मार्गरोधात् हृदयस्थो रसः तत्रैवावस्थितो विकृतो मुखेन निःसरति । यदाह चरकः,–“रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते । स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते”–इति । एतेनानुलोमक्षयो दर्शितः, कारणभूतरसधातुक्षये सति रक्तादीनां रसकार्याणां पोषकाभावेन क्षीयमाणत्वात् । प्रतिलोमक्षयं दर्शयितुमाह—अतिव्यवायिनो वेत्यादि । क्षीणे रेतसि सति अनन्तराः समीपगा धातवः क्षीयन्ते, तद्यथा–शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते, मज्जनि क्षीणेऽस्थि, एवं पूर्वं पूर्वम् । ननु, कार्यभूतस्य शुक्रस्य क्षयात् कथं कारणभूतानां धातूनां क्षय इति चेत्? उच्यते, शुक्रक्षयाद्वायुः प्रकुप्यति, यदुक्तं,–“वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च”–इति । स वायुः सांनिध्यात् मज्जानं शोषयति; एवं पूर्वपूर्वधातू । दृष्टं च प्रत्यासत्त्याऽपि कार्यजननं, यथा–अग्निसन्तप्तायोगोलकसंनिधानादार्द्रभूभागस्यापि शोषः । तथाच रससंचारपक्षे सुश्रुतवचनं,–“पूर्वपूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परंपरम् । तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम्”–इति ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—श्वासेत्यादि । संस्रवः ष्ठीवनम् । पीनसः प्रतिश्यायः । मांसपरो मांसभोजनेच्छुः । रिरंसुः स्त्रियं रन्तुमिच्छुः; एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषात् । तथा स्वप्नेषु काकादिवाहनं च पूर्वरूपमेव । शल्लकी ‘शरारु’ रिति ख्याता, नीलकण्ठो मयूरः । विजला निर्जलाः । दवो वनाग्निः, अर्दितान् अभिभूतान् । चकारात् तृणकेशनिपातादयो द्रष्टव्याः । यदुक्तं चरके,–“[illegible]
दौःशील्यं दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सद[illegible]लिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः ।

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥
स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ६ ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ७ ॥
एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ ८ ॥
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः ।

तश्चापि बलमांसपरिक्षयः । स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ यक्ष्मिणां बुणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम् ॥ पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम्''–इति । अत्र श्वापदाः व्याघ्रादयः॥३॥४॥

त्रिरूपसंपन्नमाह—अंसेत्यादि ।—अंसपार्श्वयोरभितापः पीडा, अंसो भुजस्योपरिभागः, अभितापत्वेन एकं रूपं, एवं संतापेऽपि वाच्यम् । करपादयोरित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावं मन्यमानाः काश्मीराः–'तापः पादकरस्य च'–इति पठन्ति, करपादिक इति च पाठान्तरम् । एतत् त्रयं प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तं, तेनैकादशरूपेषु मध्ये अन्यदपि त्रयं बोध्यम् । तथाच भोजः–"कासो ज्वरो रक्तपित्तं त्रिरूपं राजयक्ष्मणि"–इति । अन्ये त्वाहुः,–राजयक्ष्मणि यो ज्वरः तस्यैतल्लक्षणमिति । जेज्जटस्तु त्रिरूपसंपत्तिमेव व्याख्यातवान् ॥ ५ ॥

यक्ष्मणस्त्रैदोषिकस्यैकादशरूपाणि विभज्य व्याधिप्रभावाज्जायन्ते, नतु संनिपातज्वरलिङ्गवत्सर्वदोषैः सर्वाणीत्याह—स्वरभेदोऽनिलादित्यादि । शूलं अंसपार्श्वयोरेव संकोच एक एव गणनीयः । अभक्तच्छन्दो भक्तारुचिः । उद्ध्वंसः कण्ठभेदः, उत्कासिकेति कार्तिकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

असाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । एकादशभिरेभिरिति स्वरभेदादिभिः कण्ठोद्ध्वंसान्तैः । षड्भिरिति सुश्रुतेन षड्रूपाणि पठितानि,–"भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि"–इति । "कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः"–इति तु कस्यचित्तन्त्रस्य षड्रूपाणि माधवेन लिखितानीति । एतानि चैकादशरूपाणि प्रायोभावित्वादुक्तानि अन्यतमरूपपरिहाराद्रूपान्तरयोगेऽपि एकादशत्वं षड्रूत्वं च स्यादेव, तथाहि चरको निदाने एकादशरूपाणि पठित्वा चिकित्सितेऽपि वेगरोधादिकारणचतुष्टयजे प्रतिकारणं चतुर्धा एकादशरूपाणि पठितानि । यथा,–"कासोऽसंतापो न केवलं धातुक्षयशिरोरुजा । छर्दनं रक्तकफयोः श्वासो वर्चोग्रहोऽरोधादिनिम् इति. दर्शितानि यक्ष्मणि, षडिमानि च । कासो ज्वरः पार्श्वशूलं

जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥ ९ ॥
सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥
महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १२ ॥
ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १३ ॥
व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥
व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।

स्वरवर्चोग्रहोऽरुचिः"–इति । एकादश वचनेनैवं बोधयति संपूर्णे यक्ष्मणि एकादशैव रूपाणि भवन्तीति । जह्यादिति बलमांसक्षये सतीति शेषः । तथाच चरकः,–"वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी व्रणी चिरज्वरी । गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् । स्वल्पेष्वपि विकारेषु भिषगेतान् विवर्जयेत्–" इति । सर्वैरर्धैरित्यादि । ननु सर्वरूपाण्येकादश, एकादशानामर्धं सार्धपञ्च भवन्ति तत्र कतमरूपस्यार्धत्वं किंभूतं वा भवति? उच्यते, एकस्य रूपस्यार्धत्वासंभवे षड्रूपपञ्चरूपयोरर्धयोरुत्कृष्टत्वात् षड्रूप एवार्धो ग्राह्यः । लिङ्गैर्युक्त इति संबन्धः । अतोऽन्यथेति बलमांसक्षयाभावे सति । महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम्, अरिष्टरूपत्वात् । अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयं, यक्ष्मिणो मलायत्तजीवितस्योक्तत्वात् । शूनमुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात् । शुक्लेत्यादि ।–शुक्लाक्षत्वादयः एकैकशोऽसाध्यलक्षणानि ॥ ८–१२ ॥

चिकित्स्यत्वमाह—ज्वरेत्यादि । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । अकृशमित्यनेन वयःस्थोऽपि प्रत्याख्यायोपक्रम्यत इति सूच्यते । यदुक्तमन्यत्र,–"परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः"–इति ॥ १३ ॥

व्यवायादिजनितधातुशोषमात्रेण राजयक्ष्मत्वं निरसन्नाह—व्यवायेत्यादि । यदुक्तं सुश्रुते,–"केषांचिदेव शोषो हि लक्षणैर्भेदमागतः । ननु त्रिदोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् । क्षया एव हि ते ज्ञेयाः केवलं धातुसंज्ञिताः"–इति । वृद्धस्य भावो वार्धक्यमिति स्वार्थे क्य(ष्य)ञिति कार्तिकः ॥ १४ ॥

व्यवायशोषिणो लक्षणमाह—व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १५ ॥
प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ॥ १६ ॥
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ।
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः ॥ १७ ॥
संप्रस्रुतास्यनासाक्षिः शुष्करूक्षमलच्छविः ।
अध्वशोषी च स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ॥ १८ ॥
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ।
व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ १९ ॥

तद्यथा,-"शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना, अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पदर्शनं रक्तस्य शुक्रस्य वा"-इति ॥ १५ ॥

शोकशोषिणो लक्षणमाह—प्रध्यानेत्यादिना । शोकशोष्यपि तादृश इति शुक्रस्य क्षयलक्षणव्यतिरिक्तेन शुक्रशोषलिङ्गेन युक्तः, यथोक्तं सुश्रुतेन,-"विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः"-इति ॥—

वार्धक्यशोषिणो लक्षणमाह-जरेत्यादि । कम्पनः कम्पयुक्तः । भिन्नस्य भग्नस्य कांस्यपात्रस्य हतस्य दण्डादिनेव स्वरो यस्य स तथा। ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनमिति श्लेष्महरणाय यत्ने कृतेऽपि न श्लेष्मनिःसरणम् । शुष्करूक्षमलच्छविरिति शुष्करूक्षे यथाक्रमं मलच्छवी यस्य स तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

अध्वशोषिणो लक्षणमाह—अध्वेत्यादि । संभृष्टस्येव भर्जितस्येव परुषः छविर्वर्णो यस्य स तथा । प्रसुप्तः स्पर्शानभिज्ञः । क्लोमः पिपासास्थानं, क्लोमस्थाने तात्विति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥—

व्यायामशोषिणो लक्षणमाह—व्यायामेत्यादि । एभिरिति स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषलक्षणैः, अध्वनो व्यायाममात्रसामान्यात्, भूयिष्ठमत्यर्थम्, अध्वशोषेऽल्पानि लक्षणानि व्यायामजे तु महान्तीत्यर्थः । तथा स एवोरःक्षतैर्लिङ्गैः सह युक्तः क्षतं विनेति सुगमः पाठः। गदाधरस्तु,—"लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना-" इति पठति, व्याचष्टे च-उरःक्षतेन व्यायामभाराध्ययनद्रुतयानादिहेतुना यः कृतः शोषः सोऽप्येभिरेवाध्वशोषलिङ्गैर्भूयिष्ठं संयुक्तः, क्षतं क्षतकार्यं विना । क्षतकार्यं तु सुश्रुते यथा,-"तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति-" इत्यारभ्य "भिन्नवर्णस्वरो नरः"-इत्यन्तमेतान्येव लक्षणानि क्षतेऽधिकानि उरःक्षतकारणव्यायामभारादिकृतशोषस्य लक्षणमेव भूयिष्ठं यत्तदेवोरःक्षतकारणमात्रत्वादध्वनोऽपीत्यर्थः । अथवा क्षतं विना व्रणं विना उरःक्षतनिमित्तभाराध्यय-

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २० ॥
धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २१ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २२ ॥
अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीर्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ २३ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ २४ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ २५ ॥

नादिनाऽतिमात्रेण यः कृतः शोषः सोऽपि एभिरेवात्यर्थाध्वशोषलिङ्गैः समन्वित इति प्रकृतेन संबन्धः । सव्रणस्य तु वक्ष्यमाणमेव लक्षणमिति ॥ १९ ॥

कारणत्रयेण व्रणशोषलक्षणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । वेदना व्रणवेदना; ... भिरपि भयशोकवन्मनःक्षोभाद्वातप्रकोपादेव शोषः । स चासाध्यतमोऽसमध्ये स्वार्थिकस्तमप्, यथा—युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति । अत्रेष्ठनैवाति... श्रुतवाक्ये त्ययेन प्रशस्ततमत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अथवा याप्यापेक्षयाऽसाध्यः सुश्रुतेन प्रत्याख्येयत्वमुच्यते, याप्यस्याप्यसाध्यत्वात् । ननु, एवं सति "कृशमिति माधव- पिणाम् । बृंहणीयो विधिः कार्यः"-इति सुश्रुतेनैवोक्तं चिकित्सासाध्यत्वख्यापन- उच्यते, प्रबलशोषे प्रत्याख्येयत्वं, नातिप्रबले चिकित्साविधानमि... १२ ॥ १३ ॥ चन्द्रिकाकारस्तु 'स चासाध्यतमः स्मृतः'—इत्यस्य स्थाने 'या... ति वैद्यादिचतुष्पाद- इति पठति, चिकित्सायां बृंहणविधेरभिधानात् ॥ २० ॥ ...द्धोपादानं जरानि-

शोषनिदानेनैव साहसादिना उरःक्षतस्य संभवात्, उरःक्षते... साध्य इति बोध- शोषाधिकारे सनिदानमुरःक्षतमाह—धनुषेत्यादि । आयस... कुर्वतो नरस्य, आयम्यत इति पाठान्तरे विस्तीर्यमाणहृदयस्य सं... वृषादिकमेव बलवन्तमित्यर्थः । अन्यं वा गजोष्ट्रादिकं, ...म्, ...समाप्तम् । शिला दीर्घशिला, अश्मा तदितरप्रस्तरखण्डः, निर्घातोऽस्त्रा... शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः । निघ्नतः पर... अधीयतस्य पठतः । महानदीस्तरत इति बाहुभ्यामिति... तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्मल्लयुद्धादिभिरभ्याहतस्य, क्रूरैः... कारणानां मध्ये किंचिन्निखिलदेहस्याऽऽयासकरं, किंचि...

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ २६ ॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ॥ २७ ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रक् प्रवर्तते ॥ २८ ॥
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तलक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥
उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ३० ॥
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने राजयक्ष्मक्षतक्षीण-
निदानं समाप्तम् ।

वार्ध- ारिति उरःक्षतलक्षणः, अथवा व्याधिर्वायुः, दोषा अपि व्याधिशब्दं
भग्नस्य का इत्यागमादिति जेज्जटः । उरो विरुज्यते भज्यत इव, भिद्यते विदीर्यत
हीनमिति श्ले ज्यते द्विधा क्रियत इव; विदह्यत इति पाठान्तरमसंगतं, कारणाभावात्
विरिति शुष्करूक्ष याख्यातत्वाच्च वीर्यं शक्तिः । बलं मांसोपचयः । विड्भेदोऽग्निव-
अध्वशोषिणो ान्तरे अग्निवधाद्धेतोर्विड्भेदो भवतीत्यर्थः । अपिशब्दात् व्याधि-
छविर्विवर्णो यस्य स तथे अग्निव ाद्विड्भेदो भवतीत्याहुः । दुष्टो व्यापन्नः, तदेव विव्रणो-
ताल्विति पाठान्तरम् ॥दि । विग्रथितो विशेषाद् ग्रथितः, विबद्ध इति जेज्जटः । स पुरुषः,
व्यायामशोषिणो लक्ष्, क्षीयते धातुशोषमाप्नोति । न केवलं क्षतादेव क्षीयते
शोषलक्षणैः, अध्वनो व्ा शुक्रौजसोः क्षयादपीत्याह—तथेत्यादि ॥ २१—२८ ॥
नि लक्षणानि व्यायामजे अव्यक्तेत्यादि ॥ २९ ॥
क्षतं विनेति सुगमः पा ारणलक्षणमाह—उरोरुगित्यादि । वैशेषिको विशिष्टः कासः,
विना–" इति पठति, व्या दुष्टश्यावादिकफसंयुक्तत्वम्; किंवा वैशेषिक उद्भूतः ।
यः कृतः शोषः सोऽप्येभिर् क्षय इत्यर्थः ॥ ३० ॥
क्षतकार्यं तु सुश्रुते यथा,–" प्राह—अल्पेत्यादि ॥ ३१ ॥
रभ्य "भिन्नवर्णस्वरो नरः
क्षतकारणव्यायामभारादिकृतश क्कृतायां मधुकोशव्याख्यायां राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं
त्वादध्वनोऽपीत्यर्थः । अथव समाप्तम् ।

अथ कासनिदानम् ।

धूमोपघाताद्रसतस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥१॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः
स भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥
पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥
पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥
हृच्छङ्खमूर्ध्वोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

क्षयरूपे कासपाठात् कासोपेक्षया च क्षयोत्पत्तिः, अतस्तदनन्तरं कासनिदानमाह—धूमोपघातादित्यादि ।—धूमेन मुखनासाप्रविष्टेनोपघातो धूमोप[illegible], रसत इति वातेनोर्ध्वं नीतादामरसात्, रजस इति पाठान्तरे मुखनासा[illegible]कासमध्ये लेरित्यर्थः । विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्यातिद्रुताभ्यवहारादिना, च[illegible] सुश्रुतवाक्ये चये, हि पादपूरणे । वेगावरोधादिति पुरीषादेः, तेन हि वायु[illegible]कासः सुश्रुतेन क्षवथोस्तथैवेति वेगावरोधादिति संवन्धः । प्राणो वायुरुदानेन दुष्टे[illegible]त्वमिति माधव[illegible]न्निरेति । स वायुः भिन्नकांस्यपात्रवत् हतस्वनः [illegible] इति प्रति[illegible]यामसाध्यत्वख्यापन[illegible]फपित्तः, वातिकपैत्तिकादिभेदाद्भिन्न इति वा । एतेनैव सम[illegible]ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ [illegible]काश्वासाभ्यामस्य भेदः, न हि तत्र वातिकपैत्तिकादिभेदेन व्यपेति वैद्यादिचतुष्पाद[illegible]रः । कसति शिरःकण्ठादूर्ध्वं गच्छति वायुरिति कासः, '[illegible]दोपादानं जरानि[illegible]स्मात्; 'कसनात् कासः'-इति चरके पाठात् । कासनं कास इ[illegible] साध्य इति बोध[illegible] कासति शुष्कमेव"-इति सुश्रुतदर्शनात् ॥ १ ॥ २ ॥

संख्यामाह—पञ्चेत्यादि । पञ्चकासा इति संख्येयनिर्देशादेव सं[illegible] पञ्चग्रहणं जराकासस्य दोषजेष्वन्तर्भूतस्याधिकत्वनिरासार्थम्, [illegible] समासम् । क्षयकारणत्वप्रतिपादनार्थमिति । क्षयाय धातुक्षयाय ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वेत्यादि । भोज्यानामवरोध इत्यरुचिर[illegible]

वातिककासस्वरूपमाह—हृदित्यादि । शङ्खो ललाटैकदे[illegible] मुखः, वातेन शोषणात् । प्रसक्तवेगः सततकासवेगः । इ[illegible] रहितम् ॥ ५ ॥

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि
कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ६ ॥
प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥
अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ॥ ८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥ ९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
भग्नस्य पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥
हीनमिति इत्मासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
विरिति शुष्करूयते ां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ।
अध्वशोषिणोयाए क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १२ ॥
छविर्विर्णो यस्य स तान्ते

ताल्विति पाठान्तरम् े ओउर इत्यादि । अभ्यर्दितः पीडितः ॥ ६ ॥

व्यायामशोषिणो लक्ष्दि—प्रलिप्यमानेनेत्यादि । प्रलिप्यमानेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोप-
शोषलक्षणैः, अध्वनो वसादयुक्तः । अभक्तरुगरुचिः ॥ ७ ॥
नि लक्षणानि व्यायामऽअतिव्यवायेत्यादि । विग्रहो विधारणं, युद्धस्योपात्तत्वात्; विग्रह
क्षतं विनेति सुगमः ः । ततः ष्ठीवेत् सशोणितमिति कासाभिघातेन हृदयविदार-
विना—" इति पठति, उपलक्षणे तृतीया, एवमुरसेति । विरुग्णेनेव भग्नेनेव, सूची-
यः कृतः शोषः सोऽप्यशूलिना दुःखस्पर्शेन चोरसेति संबन्धः । दुःखस्पर्शत्वं स्पर्शा-
क्षतकार्यं तु सुश्रुते यथा,—; तच्च पार्श्वादौ बोध्यम् । वाग्भटेनापि पठ्यते,—"पार्श्व-
रम्य "भिन्नवर्णस्वरो नरःभेतापिनेति शूलविशेषणम् । पारावत इव कूजन्, भव-
क्षतकारणव्यायामभारादिकृतशो।
त्वादध्वनोऽपीत्यर्थः । अथमेत्यादि । घृणिनां शोचतां चाहाराभावात्कुपितेन वायु-
म इति । क्षयजमिति शुक्रादिधातुक्षयजं, नतु राजय-

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।
शुष्यन्विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १३ ॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः॥१४॥
नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।
त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥१५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कासनिदानं समाप्तम्॥

क्षमजम् । त्रिदोषजेऽपि राजयक्ष्मणि कासः कफेनैव क्रियते । यदुक्तं,–"कासः कण्ठस्य चोद्धंसो विज्ञेयः कफकोपतः"–इति । क्षयजकासस्तु त्रिदोषज इति । ननु, कासादेव क्षयो जायते तत्कथं क्षयजकास इति ? उक्तं हि–"कासात्संजायते क्षयः"–इति । उच्यते, दृष्टो हि परस्परं व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो बहुशः, यथातीसारार्शोऽग्निमान्द्यादय इति । सगात्रशूलेत्यादिश्लोकार्धस्य क्षयजकासमध्ये पाठोऽयुक्तः प्रतिभाति, सुश्रुते क्षतजकासे पठितत्वात्, क्षयकासश्चात्र सुश्रुतवाक्ये मेलयित्वा माधवेन लिखितः, उच्यते, सगात्रशूलेत्याद्यनन्तरं क्षयकासः सुश्रुतेन पठितः, तेन सगात्रशूलेत्यादिश्लोकार्धस्य परेण संबन्धात् क्षयकासत्वमिति माधवस्याभिप्रायः, एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते यतः क्षतजकासस्यावस्थायामसाध्यत्वख्यापनपरमेतद्व्याख्यातं जेज्जटेन, गयदासेनापि क्षतजकासरूपत्वेनेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

असाध्यत्वादिलक्षणमाह—इतीत्यादि । पादगुणान्विताविति वैद्यादिचतुष्पादसंपन्नौ । स्थविराणां वृद्धानां; स्थविराणामित्युक्तेऽपि जराशब्दोपादानं जरानिमित्तधातुक्षयज एव कासो याप्यः, अपचारजनितदोषजस्तु साध्य इति बोधनार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कासनिदानं समाप्तम् ।

अथ हिक्काश्वासनिदानम् ॥

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥
मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥
अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।
वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ ४ ॥

समाननिदानत्वात्कासानन्तरं हिक्काश्वासौ । ननु, एतेषां प्रायस्तुल्यनिदानचिकित्सितत्वेन एकाधिकारे कथमनभिधानम्? उच्यते; यद्यपि कासश्वासहिक्कानां निदानं समानं तथापि कासस्य दोषभेदाद्भेदः, यथा—वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिक इत्यादि । हिक्काश्वासौ तु कफवातात्मकावेव, यदाह दृढबलः,—"कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ"—इति । सुश्रुतोऽप्याह,—"वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि"—इति । भेदस्त्वनयोः संप्राप्तिभेदाद्वेगक्रियादिना च, नतु कासवद्दोषभेदेन । श्वासकासाभ्यां हिक्कायाः स्वरतोऽपि भेदः । पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं सुश्रुतमते क्षुद्रां न प्राप्नोति, सा हि जत्रुमूलात्प्रधावितेति पठ्यते; चरकमते तु व्यपेतां न प्राप्नोति, सापि जत्रुमूलादसन्ततेति पठ्यते; तस्मात् पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बोध्यम् । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः संबध्यते । रजो धूलिः, सा च धूमवन्नासादिप्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्षणादिव्यापारः, वेगाघातो मलादिवेगविधारणम्, अपतर्पणमनशनादि । कासश्चोक्तोऽप्येकनिदानत्वप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित इति ॥ १ ॥२॥

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः। उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । सस्वन इति हिगिति शब्दवान् । ऊर्ध्वगमनमेव विशिनष्टि,—यकृदित्यादि । अत्र प्लिहो ह्रस्वेकारवान् छन्दोऽनुरोधात् । मुखादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स इति वायुः, हिनस्त्यसून् इति हिक्केति निरुक्तिः, पृषोदरादिना रूपसिद्धिः । हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते इति हिक्केति शाब्दिकाः ॥ ३ ॥

तासां भेदं संप्राप्तिं चाह—अन्नजामित्यादि । यमलैव चरके व्यपेतेति नाम्ना पठिता, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः; अस्यां चानुक्तमपि यमलवेगत्वं सुश्रुतदर्शनाद्विज्ञेयम् । अन्नजायाः साध्यत्वेन प्राशस्त्यात्पूर्वमभिधानम् ॥४॥

कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ५ ॥
पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥
चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥
विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधाविता ॥ ८ ॥
नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥
मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥ १० ॥

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यम् ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं
तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ ॥ ११ ॥

पूर्वरूपमाह—कण्ठेत्यादि । वदनस्य कषायता वातात्, नतु कफान्माधुर्यं, व्याधिप्रभावात् ॥ ५ ॥

अन्नजाया लक्षणमाह—पानान्नैरित्यादि । हिक्कयति हिक्कां करोति ॥ ६ ॥

यमलामाह—चिरेणेत्यादि । कम्पयन्ती शिरोग्रीवामित्युपलक्षणं, तेन चरकोक्तप्रलापमूर्च्छावमितृष्णावैचित्त्यजृम्भाविप्लुताक्षत्वमुखशोषा बोध्या इति गयदासः ॥ ७ ॥

क्षुद्रामाह—विकृष्टेत्यादि । विकृष्टकालैश्चिरेण । जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटः, जत्रु ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेनैव हृदयक्लोमकण्ठग्रहणमिति गयदासः ॥ ८ ॥

गम्भीरामाह—नाभीत्यादि । नाभिप्रवृत्तेति नाभितः प्रभृति संजाता, अत एवास्या गम्भीरत्वम् । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

महतीमाह—मर्माणीत्यादि । मर्माणीति प्रधानानि बस्तिहृदयशिरांसि ॥ १० ॥

अवस्थायामसाध्यत्वमाह—आयम्यत इति । आयम्यते विस्तार्यत इव । दृष्टिश्चोर्ध्वं भवतीति शेषः । नाम्यते आकुञ्च्यते देह इति संबन्ध इति जेज्जटगयदासौ । ताम्यतीति पाठान्तरे मुह्यति हिक्की । क्षौति हिक्कति । तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमित्यन्तेनैकावस्थो हिक्की, क्षीणेत्यादिनाऽतिमात्रान्तेनापरः; साध्यानामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः । गम्भीरामहत्योः स्वभावादेवासाध्यत्वमिति

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥
महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ १५ ॥
(वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्भवः ।
कफवाताधिकश्चैव संसृष्टश्छिन्नसंज्ञकः ।
श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः ॥ १ ॥)
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमानाहमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ॥ १६ ॥
यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥

तद्युक्तौ हिक्कमानावन्त्यौ शेषपठितावसाध्यौ; पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः । आसां या सेति आसां साध्यहिक्कानां मध्ये या अतिसंचितदोषादेर्भवति सा हन्तीति योज्यम्, अथवा आसामिति पञ्चविधानामेव । तेन महतीप्रभृतीनां स्वरूपेण यदसाध्यत्वमुक्तं तत्प्रायिकम् । यदाह जतूकर्णः,—"आद्याश्चतस्रो दुःसाध्या, यमिका मोहतृष्णावतः सद्यःप्राणहृत्"—इति । यमिकेत्यादि । यमिका चेत्यनेन चकारात् क्षुद्रा अन्नजा वा या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलैर्वेगैर्जायमाना हन्तीति योज्यम् । सैवाक्षीणादेः साध्या भवतीत्याह—अक्षीण इत्यादि । अक्षीणो बलवान् । अदीनः प्रसन्नमनाः । अन्ये तु अन्नजां यमलामित्यादिसुश्रुतग्रन्थपठितां यमलां यमिकाशब्देन व्याचक्षते । तन्न यमिका च प्रलापार्तीत्यादिश्लोकश्चरके पठितः, अत्र यमला यमिकानाम्ना न पठितैव । हिक्केति यमिकाशब्देनैवार्थगत्या व्यपेतोच्यतेति चेत्, न, तर्हि व्यपेता च प्रलापार्तीत्येवमभिदध्यात् ॥ ११—१४ ॥

श्वासानाह,—महोर्ध्वेत्यादि । एको विशेषत इति श्वासत्वेन एक एव सन् विशेषहेतुलिङ्गभेदं प्राप्य पञ्चधा भिद्यते, पञ्चसु श्वासत्वं वेगवदूर्ध्ववातत्वम् । यदुक्तमन्यैः,—"श्वासस्तु भस्त्रिकाध्मानसमवातोर्ध्वगामिता"—इति । संख्येयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकभेदस्य प्रतमकस्य पृथक्त्वसंख्यानिरासार्थम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । स्रोतांसीति हिक्कानिर्दिष्टप्राणोदानवहानि । कफः

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ १८ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ १९ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ २० ॥
ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं नच प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ २१ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ २२ ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ २३ ॥
यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ २४ ॥

पूर्वं प्रधानं यस्य स तथा, तेनैव कफेन रुद्धः विमार्गगतिर्विमार्गगत्वेन विष्वग् व्रजति विष्वगञ्चतीति, विष्वक् सर्वत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

महाश्वासलक्षणमाह—उद्धूयमानेत्यादि । उद्धूयमानवात इति उत् ऊर्ध्वं धूयमानो नीयमानो वातो यस्य स तथा । शब्दवत् सशब्दं यथा भवति, उच्चैर्दीर्घम् । संरुद्धो मत्तर्षभ इवेति स्वरविशेषज्ञानार्थमयं दृष्टान्तः । ज्ञानं शास्त्रं; विज्ञानं तदर्थनिश्चयः । विभ्रान्तलोचनः चञ्चलनेत्रः । विवृते स्तब्धे अक्ष्यानने यस्य स तथा, नेत्रस्य विभ्रान्तस्तब्धत्वे कालभेदादिति जेज्जटः । विशीर्णवाक् वक्तुमक्षमः, मन्दवचनो वा । दीनः क्लान्तमनाः, हीनमिति पाठान्तरमयुक्तम्; दूराद्विज्ञायते भृशमित्यनुपपत्तेरित्याहुः १८—२० ॥

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—ऊर्ध्वमित्यादिना । ऊर्ध्वमिति विशेषपरं, सर्वश्वासानामतथाविधत्वात् । दीर्घमिति दीर्घकालम् । नच प्रत्याहरत्यध इति न श्वासमधः करोति दीर्घकालमित्यर्थः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता इति श्लेष्मणा आवृतानि मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथा । क्रुद्धगन्धवहार्दितः कुपितवातपीडितः, समस्तपाठे तु श्लेष्मावृतमुखस्रोतस्त्वेन क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः । विपश्यंस्त्वितस्तत इति इतस्ततोविकृतिं पश्यन् । 'ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः' इति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वास इत्यादि । निरुध्यत इति हृदय एवातिस्तम्भितः, अथवा श्वासो वातः सोऽधो न वर्तते, ऊर्ध्वं श्वासः ऊर्ध्वश्वासः । ताम्यतो ग्लायतो मुह्यतश्चासून् प्राणान् हन्ति, नान्यथेति ॥ २१—२३ ॥

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वित्यादि । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन न वा श्वसिति श्वासं न लभते । मर्मच्छेदरुगर्दित इति हृदयच्छेदवेदनया पीडितः ।

आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ २५ ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ २६ ॥
प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ २७ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २८ ॥
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ३० ॥
तथाऽस्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ ३१ ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ३२ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ३३ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ३४ ॥

दह्यमानेन बस्तिना उपलक्षितः, एतेन वातस्य पित्तानुबन्धो दर्शितः। विप्लुताक्षः चलचक्षुः, अश्रुपूर्णचक्षुर्वा। रक्तैकलोचनत्वं व्याधिप्रभावात्, दोषात्तु द्वयोरपि स्यात्। विचेता उद्विग्नचित्तः। विच्छिन्नो विमोक्षितसन्धिबन्धः, पीडित इत्यन्ये, विहत इति पाठान्तरम् ॥ २४—२६ ॥

तमकश्वासलक्षणमाह—प्रतिलोममित्यादि। श्लेष्माणं समुदीर्य च इत्यनेन सामान्यसंप्राप्तिलब्धस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं बोधयति। तेन रुद्धः कफेनावृतः। घुर्घुरकं कण्ठे घुर्घुरशब्दम्। प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव। सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः, जेज्जटस्तु सन्निरुध्यते श्वास इति। तस्यैवेति श्लेष्मणः। सुखं सुखमिव। उद्ध्वंसते कण्डूयते। पार्श्वे इति कर्मपदम्, अवगृह्णाति पीडयति। उष्णमभिनन्दति वातकफारब्धत्वात्। उच्छ्रिताक्ष उच्छूनाक्षः। ललाटेनेति उपलक्षणे तृतीया। अवधम्यते गजारूढस्येव सर्वगात्रं चाल्यते ॥ २७—३४ ॥

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ।
उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ ३५ ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्संतमकं तु तम् ॥ ३६ ॥
रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ ३७ ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥ ३८ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ३९ ॥
क्षुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ ४० ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च ॥ ४१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम् ।

तमकस्यैव पित्तानुबन्धत्वात् ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—ज्वरेत्यादि । ज्वरमूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वरमूर्च्छापरीतः, ज्वरेण मूर्च्छा ज्वरमूर्च्छेति जेज्जटः॥— एतस्यैवापरकारणं लक्षणं चाह—उदावर्त इत्यादि । उदावर्तो रोगः, रजो धूलिः, अजीर्णमामादि, क्लिन्नं विदग्धं, काये वेगानां निरोधः कायनिरोधः, अथवा क्लिन्नकायो वृद्धनर इत्याहुः । निरोधः वेगनिरोधः; अथवा कुयोगिनां कुम्भकादिरूपवातनिरोध इति जेज्जटः । तमसा अन्धकारेण, मानसदोषेण वा । अत्यर्थमिति इतरकारणापेक्षया विशेषेण, वातकफारब्धोऽपि पित्तसंबन्धात् शीतैरुपशाम्यतीत्याहुः । संतमकः प्रतमक एवेति । अन्ये तु उदावर्तेत्यादिना प्रतमकस्य उपसर्गमाहुरिति जेज्जटः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

क्षुद्रश्वासमाह—रूक्षेत्यादि । रूक्षमन्नपानम् । क्षुद्रोऽल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् ऊर्ध्वं गच्छन् । इतरे ऊर्ध्वश्वासादयः । स साध्य उक्तः इति छेदः । सर्वे महाश्वासादयोऽव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः इति योज्यम् । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति महोर्ध्वच्छिन्नाः संपूर्णलक्षणाः उपेक्षणीयाः ॥ ३७—४० ॥

उपेक्षणासम्यगुपक्रमाभ्यां हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि । काममनुमतौ, प्राणहराः संनिपातादयः । शेषं सुबोधमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम् ॥

अथ स्वरभेदनिदानम् ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥
(वातादिभिः पृथक् सर्वैर्मेदसा च क्षयेण च ।)
वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा,
भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् खरं च ।
पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा
ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥
ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।
सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंप-
त्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् श्वासेऽपि स्वरभेदो भवतीति श्वासानन्तरं स्वरभेदमाह—अत्युच्चभाषणेत्यादि । अध्ययनमुच्चैर्वेदादिपाठः, अभिघातः कण्ठादिदेशे लगुडादिभिराघातः, एतैः संदूषणैश्चान्यैर्यथास्वं वातादिकोपनैः, विषं तु सर्वदोषप्रकोपणमेव । स्रोतःसु स्वरवहेषु चतुर्षु, यदुक्तं सुश्रुते,–"द्वाभ्यां भाषते द्वाभ्यां घोषं करोति"–इति; भाषणघोषणयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां भेदः । प्रतिष्ठां स्थितिं वृद्धिं वा । स इति स्वरभेदः; षड्विधो वातपित्तकफसंनिपातक्षयमेदोजभेदात् ॥१॥

वातिकमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णत्वं मूत्रादिषु स्वरभेदारम्भकदोषस्य सर्वाङ्गव्यापकत्वात्, अर्शोवत् । भिन्नं भिन्नस्वरं, तदेवाह—गर्दभवत् खरं च खरं निष्ठुरम्, उद्वेजकमिति यावत् ॥ –

पैत्तिकमाह—पित्तेनेत्यादि । गलेनेति विशेष्योपदर्शनं, दाहसमन्वितेनेति विशेषणस्य विशेष्याधीनप्रतीतत्वात्; गलः सदाहो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्लैष्मिकमाह—ब्रूयादित्यादि । दिवा विशेषादिति दिने सूर्यरश्मिभिः कफस्य मन्दीभावाद्विशेषाद्विशिष्टं वदतीत्यर्थः । दिवाविशेष इति पाठान्तरे स एवार्थः—

सांनिपातिकमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वविकारसंपदिति उक्तवातादिस्वरभेदलिङ्गयोगः । तं चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दो भिन्नक्रमे, असाध्यमपि; तेन "सर्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्"–इति सुश्रुतवचनमुपपन्नं भवतीति ॥ ३ ॥

धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।
अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्तः ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥

अथारोचकनिदानम् ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः, परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥१॥

क्षयजमाह—धूप्येतेत्यादि । धूप्येत वागिति सधूमेव निर्गच्छन्ती वेदनयाऽनुभूयते । क्षयकृत इति धातुक्षयकृतस्वरभेदे । क्षयमाप्नुयाच्च वागिति पदच्छेदः । एष च यदा हतवाग्भवति ओजःक्षयाद्वचनाक्षमस्तदा न साध्यते, अन्यथा साध्यः । तेन प्रत्याख्याय क्रियाकरणमुपपन्नं भवति । एषु चापीति पाठे वातादिस्वरभेदेषु मध्ये हतवागसाध्यः, किंत्वयं पाठष्टीकाकारैर्न व्याख्यातः ॥—

मेदोजलक्षणमाह—अन्तर्गतस्वरमित्यादिना । अन्तर्गतस्वरमिति क्रियाविशेषणम्, अन्तर्गतं स्वरमिति पाठे कण्ठस्यान्तर्गतं यथा भवति तथा स्वरं वचनं वदतीति योज्यम्, अन्तर्गलमिति पाठान्तरे गलस्यान्तः अन्तर्गलं तद्गतं स्वरं वदतीत्यर्थः । दिग्धगल इति श्लेष्मणा मेदसा वा लिप्तगल इत्यर्थः । तृषार्तो मेदोरुद्धस्रोतस्त्वात् ॥ ४ ॥

उक्तवातादिजानामेवावस्थायामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादिना सहोपजात इत्यन्तेन । क्षीणस्य क्षीणमांसस्य । कृशस्य अबलस्य । सहोपजातः जन्मप्रभृतिबद्धः काकस्वर इति लोके । सहोपजात इत्यत्र मदोपजात इति पाठान्तरम्, मदो रोगविशेषः । मेदस्विनोऽतिस्थूलस्य मेदसावृतस्रोतस्त्वेन यो जातः, अमेदस्विनस्तु मेदोदुष्ट्या जातः साध्यः स पूर्वमुक्त इति न विरोधः । सर्वसमुद्भवश्च गाढः संपूर्णलिङ्गो वा असाध्यो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥

पूर्ववेगविकारसाधर्म्यादरोचकमाह—वातादिभिरित्यादि । एकैकशो वातादिभिः, संनिपातेनैकः, शोकादिना गन्धान्तेन आगन्तुरेक एव गणनीयः, यतः

कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम् ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥
अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं, सकफप्रसेकम् ।

पञ्चानामेव लक्षणं वक्ष्यति; सुश्रुते चोक्तं,—"भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति—" इति । शोकादिजस्तु यद्यपि वातादिजः, तथाऽपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणार्थं पृथगुक्तः । अतिलोभोऽत्राहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपक इति दर्शयति । अरोचकाः स्युरिति छेदः ॥—

वातिकलक्षणमाह—परीत्यादि । परिहृष्टदन्त इति अम्लभक्षणेनेव ॥ १ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—कट्वित्यादि । कटुशब्दोऽत्र तिक्तवाची । यदाह विदेहः,—"पित्तेन तिक्तास्यविदाहकृत् स्यात् स्वाद्वास्यहृल्लासकरः कफेन"—इति ॥—

श्लैष्मिकलक्षणमाह—लवणमित्यादि । कफजः, विदग्धस्य श्लेष्मणो लवणरसत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते,—"श्लेष्मा विदग्धो लवणः स्मृतः, पित्तं विदग्धमम्लम्"—इति । विबद्धसंबद्धयुतमिति विबद्धं च तत् संबद्धयुतं चेति विबद्धसंबद्धयुतम् । अत्र विबद्धं बद्धमिव, भक्षणाद्यसामर्थ्यात्; संबद्धयुतं कफस्येति शेषः, भावे क्तः, कफलिप्तमित्यर्थः । विदग्धसंबद्धयुतमिति पाठान्तरं सुगमम् । विबद्धसन्नद्धयुतमिति पाठे विबद्धः संनद्धः स च प्रकृतत्वात् कफस्य संनद्धो बद्धः, 'णह' बन्धने इत्यस्माद्धातोः पूर्ववत् क्तादि । विबद्धसंस्तम्भयुतमिति काश्मीराः ॥ २ ॥

आगन्तुजमाह—अरोचक इत्यादि । अहृद्यगन्धो घ्राणोद्वेजको गन्धः । स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिजवत् कषायत्वादि ॥—

त्रिदोषजमाह—अथेत्यादि । त्रिदोषजे नैकरसमिति वातजाद्युक्तकषायाद्यनेकरसत्वम् ॥ ३ ॥

वातजादिभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेशविकृतिमाह,—हृच्छूलमिति । हृदि शूलेन पीडनम् । चोषश्चूषणवत् पीडा । बहुभिरिति त्रिदोषैः । वैगुण्यमोहजडताभिरथापरमिति उपलक्षणे तृतीया, वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम् । अपरमिति दोषजादन्यदागन्तुजमित्यर्थः । सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्थ्यमरुचिः, अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहरतीत्यनन्नाभिनन्दनम्, अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनगन्धस्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः; एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरक तन्त्राभ्यामरोचकशब्देन गृहीतः । उक्तं हि वृद्धभोजेन,—"प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं यत्र नास्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु

श्लेष्मात्मकं, बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽरोचकनिदानं समाप्तम् ॥

अथ छर्दिनिदानम् ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोचनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥ ३ ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥
हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्य नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते । कुपितस्य भयार्तस्य यश्च भक्तनिरोधजः"–इति ॥ ४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामरोचकनिदानं समाप्तम् ।

छर्द्यामप्यरुचेर्भावात्तथारोचकवत्पञ्चविधत्वादरोचकानन्तरं छर्दिस्तस्या निदानं निरुक्तिं चाह—दुष्टैरित्यादि । बीभत्सालोचनं विकृतिदर्शनम्, आदिग्रहणेनानिष्टगन्धभक्षणादीनां ग्रहणम् । नार्याश्चापन्नसत्वाया इति गर्भिण्यास्तस्या गर्भोत्पीडनेन वातवैगुण्याच्छर्दिः । छादयन्नाननमित्यादि । वेगैर्मुखं छादयन् पूरयन्, अर्दयन् पीडयन्, अङ्गभञ्जनैः अङ्गभेदैः । छादयति मुखम्, अर्दयति चाङ्गानीति छर्दिः 'छद' अपवारणे, 'अर्द' हिंसायाम्, अनयोः पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः ॥ १—४ ॥

पूर्वरूपमाह—हृल्लासेत्यादि । उद्गाररोधः उद्गाराप्रवृत्तिः । प्रसेको मुखप्रसेकः । तस्य लवणत्वं प्रभावादामाशयोत्क्लेशभवत्वेन कफविदाहाद्वा; तनुरघनोऽल्पो वा ॥५॥

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ६
मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम्॥७॥
तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ८ ॥
शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ९
विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् १०
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृट्श्वासहिक्कार्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ११ ॥

वातजाया लक्षणमाह—हृत्पार्श्वेत्यादि । शीर्षनाभ्यर्तिः मस्तके नाभौ च शूलं, तोदैरित्यनन्तरं युक्त इति शेषः, उपलक्षणे वा तृतीया । आर्तो नरश्छर्दयतीति योज्यम् । किंभूतं छर्दयतीत्याह—उद्गारेत्यादि । उद्गारशब्दाभ्यां प्रबलमुद्गारशब्दप्रबलम् । विच्छिन्नं सान्तरवेगम्, अल्पद्रवं वा, वातस्य द्रवत्वाभावात् । तनुकमघनम् । कषायं कषायरसं, कषायस्य वातकृतत्वात् ॥ ६ ॥

पित्तजामाह—मूर्च्छेत्यादि । तमोऽन्धकारदर्शनमिव । धूम्रं कृष्णलोहितवर्णम् ७

कफजामाह—तन्द्रेत्यादि । आस्यमाधुर्यं मुखस्य मधुररसत्वम् । सन्तोष इति । सन्तोष इव सन्तोषः, अन्नानभिलाष इत्यर्थः । तृप्तो हि नान्नमभिलषति । अरुचिरभ्यवहारासामर्थ्यम् । स्वादु मधुरम् । विशुद्धमतिशुभ्रं, सुश्रुते 'शुक्लं हिमं सान्द्रं कफेन'—इति पाठात् ॥ ८ ॥

त्रिदोषजामाह—शूलेत्यादि । शूलादिभिः प्रमोहान्तैः प्रबला शूलादिप्रबला । प्रसक्तं निरन्तरम् । त्रिदोषादित्यत्र त्रिदोषेति पाठान्तरे त्रिदोषजेत्यर्थः ॥ ९ ॥

असाध्यमाह—विडित्यादि । उत्सन्नदोषस्य उद्धतदोषस्य । दोषमिति पित्तं कफं वा, स्वेदादिकान् वा तद्दुष्टान् धातुमलान् । तदिति यस्माद्विडादिवाहिस्रोतोदुष्टिस्ततो हेतोर्विण्मूत्रयोः समगन्धवर्णं छर्दयतीति योज्यम् । इयं तु छर्दिर्विकृतिविषमसमवायारब्धा त्रिदोषजेति केचित्, अन्ये त्वाहुः,–सर्वा एव छर्दयः प्रबला एवंविधाः सत्योऽसाध्याः स्युरिति ॥ १० ॥११ ॥

बीभत्सजा दौर्हृदजामजा च असात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि।
सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥१२॥

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १३ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां,
साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने छर्दिनिदानं
समाप्तम् ॥

अथ तृष्णानिदानम्।

भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च।

आगन्तुजामाह—बीभत्सजेत्यादि। दौर्हृदजा दौर्हृदलोभजा, आमजा अजीर्णजा, असात्म्यजा असात्म्यभोजनजा, क्रिमिजा कोष्ठक्रिमिसंभवा; बीभत्सजेत्यादिना क्रिमिजान्तेनैकत्वेनैव गणनीया, आगन्तुजत्वसामान्यात्। सा पञ्चमीति त्रिदोषजापेक्षया सामान्येनागन्तुजैव, आगन्तुज्वरवत्; यदि तु बीभत्सजापेक्षया क्रिमिजा पञ्चमीति गण्यते, तदा तां च विभावयेत्। दोषोच्छ्रयेणैव इत्यनेन क्रिमिजाया एव दोषसंबन्धः स्यात्, ततश्च बीभत्सजादीनां चिकित्सोपयोगिदोषसंबन्धो न लभ्यते। अन्ये तु तद्दोषपरिहारार्थं सा पञ्चमी। ताश्चेति बहुवचनान्तं पठन्ति, एवं सति अन्तर्गणनमप्रयोजनमिति अन्तर्गणनां नाद्रियन्ते। कथमत्र दोषोच्छ्रयो विभावनीय इत्याह—यथोक्तमादाविति। आदौ वातादिलक्षणे इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रिमिजाया लक्षणमाह—शूलेत्यादि। क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षितेति क्रिमिहृद्रोगे क्रिमिलक्षणवत् यत् पीडादिकं तदस्यां भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

असाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि। सचन्द्रिकामिति मेदःप्रभृतिधातूनां स्नेहः प्रवर्तमानो मयूरपिच्छचन्द्रवत् प्रतिभाति। निरुपद्रवामिति कासाद्युपद्रवरहिताम्। तदुक्तं,—"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च। हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः"—इति ॥ १४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां छर्दिनिदानं समाप्तम्।

छर्देस्तृष्णोपद्रवत्वाच्छर्द्यनन्तरं तृष्णानिदानं, तस्याः संप्राप्तिमाह—भयेत्यादि। पित्तविवर्धनैरिति कट्वम्लोष्णादिभिः क्रोधोपवासादिभिश्च स्वस्थान एव संचितं कुपितं

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्।
स्रोतस्स्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् संभवतीह जन्तोः॥१॥
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च।
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु॥२॥
क्षामास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि।
स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति॥३॥
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च ४
बाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्५

च पित्तं, वातश्च भयश्रमबलक्षयैः कुपितः, ऊर्ध्व प्रसरत् पिपासां जनयति। तात्वित्युपलक्षणं क्लोमाद्यपि बोध्यम्, तस्य पिपासास्थानत्वेनोक्तत्वात्। चरकेऽप्युक्तं,– "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्नः। संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृषामतिबलां तौ तु"—इति। अन्नकफामजानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वित्यादि। ननु, अपांवाहिष्विति बहुवचनं विरुद्धं, 'द्वे उदकवहे'–इति सुश्रुतेनोक्तत्वात्। नैवं, तयोरेवानेकप्रतानयोगादिति। दोषैरिति अन्नकफामैः, दुष्टिकर्तृत्वात् दुष्टदोषसंबन्धाद्वान्नामयोरपि दोषत्वमिति गदाधरः॥ तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकम्। क्षतजेति क्षतनिमित्तव्रणिनां या भवतीति चतुर्थीत्यनेन उक्तानां चतसृणां सुखसाध्यत्वं बोधयति, अन्यासां तु कष्टसाध्यत्वम्॥ १ ॥ २ ॥

वातजामाह—क्षामास्यतेत्यादि। क्षामास्यता शुष्कदीनमुखत्वम्। स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः। शीताभिरद्भिरित्यनेन वायोः शीतस्य शीताम्बुना वृद्धिरित्यनुपशयनिदर्शनम्। चकारात् चरकोक्तनिद्रानाशस्य ग्रहणम्। यदाह चरकः,—"निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कगलतालुः"–इति॥ ३ ॥

पित्तजामाह—मूर्च्छेत्यादिना। विलापः प्रलापः। प्रततश्च शोषः अतीव महती तृष्णा। शीताभिनन्दा शीतेच्छा,'गुरोश्च हलः'—इत्यकारप्रत्ययः। परिदूयनमनुतापः परिधूमनमिति पाठे अन्तःक्षोभणं, धूमनिर्गम इव वा। चकारात् पीतविण्मूत्रत्वादयो ग्राह्याः॥ ४ ॥

श्लेष्मजामाह—बाष्पेत्यादि। स्वकारणकुपितेन कफेन उपरिष्टादाच्छादितेऽन्तरग्नौ कफावरुद्धबाष्पेण पावकोष्मणा अधोगतेनाम्बुवहस्रोतःशोषणात् कफजतृष्णा भवति। ननु, कफजा तृष्णा अनुपपन्ना? कफस्य वृद्धस्य केवलद्रवस्य पिपासाकर्तृत्वायोगात्, वातपित्तयोरेव तृष्णाकर्तृत्वेनोक्तत्वात्। यदुक्तं,–"पित्तं सवातं कुपितं नराणाम्"—इत्यादि। चरकेऽप्युक्तं,–"नाग्नेर्विना तर्षः पवनाद्वा,

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु ॥ ६ ॥
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां संनिपातादिति केचिदाहुः ।
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥७॥
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति॥८॥

तौ हि शोषणे हेतू–"इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,–"मद्यस्याग्नेयवायव्यगुणावम्बुवहानि तु । स्रोतांसि शोषयेयातां ततस्तृष्णा प्रजायते"—इति । अत आह—तथेति । उक्तप्रकारेण कफादग्नेर्बाष्पावरोधादिना, नतु स्वगुणेन; अतएव चरके कफजा तृष्णा न पठितैव, सुश्रुतेन तु चिकित्साभेदार्थं पठिता, हारीतेनापि सपित्तेन श्लेष्मणा तृष्णा पठिता न तु केवलेन। यदाह,—"स्वाद्वम्ललवणाजीर्णैः क्रुद्धः श्लेष्मा सहोष्मणा । प्रपद्याम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेन्नृणाम् ॥ शिरसो गौरवं तन्द्रा माधुर्यं वदनस्य च । भक्तद्वेषः प्रसेकश्च निद्राधिक्यं तथैव च ॥ एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात्तृष्णां कफसमुद्भवाम्"–इति ॥ ५ ॥

क्षतजामाह—क्षतस्येति शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य ॥—

क्षयशब्दस्यानेकविषयत्वात् क्षयजां विशेषयन्नाह—रसक्षयादित्यादि । पेपीयते पुनः पुनः पिबति; एतच्च विशेषपरं, सर्वतृष्णासु तथाभूतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,–"सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत्"–इति । रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि सुश्रुतोक्तानि । तद्यथा,—"रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शून्यता तृष्णा च"–इति । तस्यां क्षयजायां, अशेषेण कात्स्न्र्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

आमजामाह—त्रिदोषेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा त्रिदोषलिङ्गयुक्ता । आमे हि अजीर्णेऽजीर्णात् त्रिदोषकोपः स्यादिति ॥—

भक्तोद्भवामाह—स्निग्धमित्यादि । चकारात् कटु च, नच तिक्तकषायमधुराणीत्यर्थः । गुरुशब्देन मात्रागुरु, द्रव्यगुरु च गृह्यते । दृढबलेन तु पञ्च तृष्णाः पठिताः, वातपित्तक्षयामोपसर्गजाः इति । तत्र, कफजा आमजायामेव अवरुद्धा; क्षतजा वातजायां; भक्तजा च वातजायां, भक्तावरणे वातप्रकोपात्; पित्तजायां वा, विदाहेन पित्तप्रकोपणात् । सुश्रुते चोपसर्गजा यथास्वं दोषजासु । ननु, मद्यजापि सुश्रुतेन मदात्यये पठिता, तत् कथं सप्तेत्युच्यते? सत्यं, तस्या वातपित्तजायामवरोध एवं दृढबलमतेऽपि ॥ ८ ॥

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रगलतालुः ।
भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ९ ॥
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥

अथ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानम् ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥

तत्रोपसर्गजामाह—दीनेत्यादि । दीनस्वरः क्षामवचनः, प्रताम्यन् मुह्यन् । दीनः क्लान्तः, उसपर्गादित्युपद्रवात्, उपद्रवशब्दश्च सामान्येन रोगमात्रेऽपि वर्तते, यथा—निरूहोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति । कष्टा कष्टसाध्या, व्याधिकर्षितदेहत्वात् ॥ ९ ॥

तानेवोपसर्गानाह—ज्वरेत्यादि । आदिशब्देनातीसारादीनां ग्रहणम् ॥—

असाध्यानां लक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि ।–सर्वा वातजादयः, अतिप्रसक्ता अतिप्रवृद्धाः । घोरोपद्रवयुक्ता मुखशोषादिभिर्बलवद्भिः उपद्रवैः समन्विता इति जेज्जटः ॥ १० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां तृष्णानिदानं समाप्तम् ।

तृष्णायां मोहो भवतीति तृष्णानन्तरं मूर्च्छा, उक्तं हि–'तृषितो मोहमायाति–'इति । निदानं संप्राप्तिं चाह—क्षीणस्येत्यादि । बहुदोषस्येति विपुलदोषस्य न त्वनेकदोषस्य । तथा सति एकदोषजायाः संप्राप्तिर्नोक्ता स्यात् । वेगाघातान्मलादिवेगधारणात् । अभिघातात् लगुडादिभिः । हीनसत्त्वस्य हीनसत्त्वगुणस्य । करणं मनः, तस्यायतनानि बाह्यानि चक्षुरादीनि, आभ्यन्तराणि मनोवहानि स्रोतांसि, यैरागत्य । मनश्चक्षुरादीन्यधितिष्ठति; अथवा बाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तराणि धीन्द्रियाणि, तेषु यदा उग्रा दोषा निविशन्ते तदा मूर्च्छन्तीति योज्यम् । पुनः कया संप्राप्त्या इत्यत आह—संज्ञावहास्वित्यादि । संज्ञावहनाडीशब्देन शिराधमनीस्रोतसां ग्रहणमित्याहुः, यतस्तैर्मन इन्द्रियादिदेशं प्राप्नोति । पिहितासु आवृतासु । तमो मनोगुणः अज्ञानहेतुः, अभ्युपैति वर्धते, सहसा झटिति । अन्येषु तमोबहुलेषु रोगेषु मदात्ययादिषु सत्त्वरजसी दृश्येते; न तथा लीयेते, यथा मूर्च्छायामित्यत आह—सुखदुःखव्यपोहकृदिति सुखदुःखयोरसंवित्तिकरम् । एतत्तु प्रायिकत्वेनोक्तम्, त्रिविधं ज्ञानं भवति हेयोपादेयोपेक्षणीयभेदात्, तेनो-

करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥
संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ५ ॥
हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्वं च विभावयेत् ॥ ६ ॥
नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ८ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीतारुणेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥

पेक्षणीयज्ञानाभावोऽपि ज्ञेयः । व्यवहारार्थं तत्पर्यायमाह—मोहो मूर्च्छेति । वातादिभिस्तिस्रः, शोणितमद्यविषैश्च तिस्रः, एवं षट् । प्रभुत्वेनेति व्यापकत्वेन, तेन वातजादिष्वपि ज्वरवद्रोगमहिम्नाऽवश्यं पित्तसंबन्धः, अत एव वक्ष्यति,—"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया"–इति; चिकित्सायां च शीतक्रियाविधानमिति ॥ १–५ ॥

तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्पीडेत्यादि । संज्ञादौर्बल्यमसम्यग्ज्ञानता । सर्वासां पूर्वरूपाणीति छेदः । यथास्वं च विभावयेदिति तां मूर्च्छां वातादिभेदेन जानीयात् व्यक्तरूपावस्थायां नतु पूर्वरूपावस्थायामिति जेज्जटः ॥ ६ ॥

ता एवाह(वातजामाह)—नीलमित्यादि । नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं रूक्षकृष्णम्, अरुणमीषल्लोहितम् । तमः प्रविशत्यन्धकारमिव प्रविशति मूर्च्छतीत्यर्थः । शीघ्रं च प्रतिबुध्यत इति वायोः शीघ्रकारित्वात् । कार्श्यं श्यावारुणा छाया, गात्रस्येति शेषः । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छापर्यायः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पित्तजमूर्च्छायमाह—रक्तमित्यादि । वियदाकाशम् । अत्र "सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः"–इति क्वचिदधिकः पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥

मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ १२ ॥
सर्वाकृतिः संनिपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥ १४ ॥

कफजमूर्च्छायमाह—मेघेत्यादि । तमोघनैरिति तमोभिर्घनैश्च; तमोऽन्धकारः घनोऽत्र मेघवाची ॥ ११ ॥ १२ ॥

सांनिपातिकमाह—सर्वेत्यादि । ननु, सर्वाकृतिरिति विरुद्धं, उद्देशे षड्विधा सा प्रकीर्तितेति अभिहितत्वात्; संनिपातजया सह सप्तत्वं प्रसज्येत ? उच्यते, उद्देशः सुश्रुतग्रन्थेन चरकग्रन्थेन च विवरणम् । चरके हि एकजाः त्रिदोषजाश्चतस्रः पठ्यन्ते । यदुक्तमष्टोदरीये,–"चत्वारो मूर्च्छाया इति अपस्मारैर्व्याख्याताः"–इति, रक्तमद्यविषजानां यथादोषमेतास्वन्तर्भावः; सुश्रुते चैता रक्तादिजा लक्षणचिकित्साभेदख्यापनार्थं साक्षात् पठिताः, त्रिदोषजायाः दोषजास्वन्तर्भावः, इत्यभिप्रायेण भेद आचार्ययोः, संग्रहे चात्र सर्वतन्त्रस्वीकारादुभयमपि लिखितमित्यदोषः । अपस्मार इवेति महताभिघातेन पतति, चिरेण प्रतिबुध्यते । अपस्मारे फेनवामित्वदन्तघट्टनाक्षिवैकृतादिकमधिकमिति भेदः । बीभत्सचेष्टितैरिति फेनवामित्वादिभिरेव ॥ १३ ॥

रक्तजमूर्च्छासंप्राप्तिमाह—पृथिव्याप इत्यादि । पृथिवी आपश्च एतद्वयं तमोरूपं तमोबहुलम्, उक्तं हि,–"तमोबहुला पृथिवी, सत्वतमोबहुला आपः"–इति । पृथिव्यम्भ इति पाठे अयमेवार्थः । तदन्वयः पृथिव्यम्भोऽन्वयः, तन्मय इति पाठे पृथिवीजलमयः, प्रकृतिविकारभावे मयट् । तस्मादिति यस्मात् पृथिव्यापस्तमोरूपं, रक्तगन्धस्तदन्वयः, मूर्च्छा च तमःप्राया तस्मादित्यर्थः । भुवि मानवाः इति पाञ्चभौतिकत्वेऽपि शरीरस्योद्भूतभूमिगुणा ये ते भुवि मानवाः पार्थिवाः तामसा इत्यर्थः, नतु राजसाः सात्त्विका वा । ननु, चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत ? तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत आह—द्रव्यस्वभाव इत्यादि । रक्तस्यायं स्वभावः तेन तद्गत एव गन्धो मूर्च्छयतीति । स्वभावमेव दृढयति—दृष्ट्वा यदभिमुह्यतीति । 'यच्च दृष्ट्वाऽपि मुह्यति'–इति पाठान्तरम् । अन्ये तु, गन्धासंबन्धेऽपि दर्शनमात्रान्मूर्च्छोपलम्भादनैकान्तिकत्वं

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।
गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥ १५ ॥
त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।
स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १६ ॥
मद्येन विलपंश्छेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥
वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १८ ॥
मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

गन्धस्य मन्यमानाः स्वभावमेव हेत्वन्तरमाहुः; एतेन गन्धस्य प्रायिकत्वमुक्तम् । यदाह भोजः,–"स्तब्धाङ्गदृष्टिर्भवति गूढोच्छ्वासस्तथैव च । दर्शनादसृजस्तज्जाद्गन्धाच्चैव प्रमुह्यति"–इति । "पृथिव्या यत्तमोरूपम्"–इति पाठान्तरं सुगमम् । "पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तत् त्रयम्"–इति पाठान्तरस्य जेज्जटलिखितस्यायमर्थः,–रक्तगन्धेन तु यदुक्तमव्यभिचरितं प्रकृतिविकारयोस्तादर्थ्यात् किं तत् त्रयमित्यत उक्तं पृथिव्यम्भस्तमोरूपमिति । पृथिव्यम्भस्तमसां रूपमित्यर्थः, शेषं पूर्ववत् । दृष्ट्वेति रक्तमिति शेषः ॥ १४ ॥—

विषमद्यजे प्राह–गुणा इत्यादि । गुणा दश; यदुक्तं दृढबलेन,–"लघु रूक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मं च । उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः"–इति । ते तैलादौ व्यस्तास्तीव्राः सन्ति, विषमद्ययोस्तु तीव्रतराः, अतस्तैलादिभिर्न मोहः, किंतु विषमद्याभ्यामिति । त एवेति गुणा लघुत्वादयः । यथेरिताविति, विषजो मोहो न स्वयं निवर्तते विषस्यापाकित्वात्, मद्यजस्तु मद्यपरिणामात् शाम्यति, अयं च भेदो विषमद्ययोः प्रभावात् । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,– "ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः संनिपातप्रकोपणाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे च बलवत्तराः"–इति ॥ १५ ॥—

रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाण्याह,—स्तब्धाङ्गेत्यादि मूर्च्छित इत्यन्तं रक्तजायाः । गूढोच्छ्वासश्चास्पष्टोच्छ्वासः । 'मूढ' इति पाठे संनिरुद्ध इत्यर्थ इति जेज्जटः । मद्येनेत्यादि तदित्यन्तं मद्यजायाः । नष्टविभ्रान्तमानस इत्यत्र 'निष्टनन् भ्रान्तमानसः' इति पाठान्तरे निष्टनन् शब्दं कुर्वन् । वेपथ्वादि विषजायाः । यथास्वं विषलक्षणैरिति विषस्य मूलपत्रक्षीरादिभेदेन प्रातिस्विकं यल्लक्षणमुक्तं सौश्रुतकल्पस्थाने तल्लक्षणयुक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥

संज्ञानाशसाधर्म्येऽपि मूर्च्छादीनां को भेदः? इत्याह—मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेत्यादि । तमोवातकफादिति समाहारद्वन्द्वः । निद्रातन्द्र्योश्चैतानि कारणानि व्यस्त-

(चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।
भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥ १ ॥)
इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
दोषेषु मदमूर्च्छाया कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ २१ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संनस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानं समाप्तम् ॥

समस्तानि, तेन सुश्रुतेन यदतिलङ्घितलक्षणे निद्रातन्द्रे पठिते, ते विनैव कफादिति, अतिलङ्घनस्य श्लेष्मक्षयहेतुत्वात् ॥ १९ ॥

तन्द्रालक्षणमाह—इन्द्रियार्थेष्वित्यादि । निद्राभ्रमयोस्तु लक्षणं नोक्तमिह, अतिप्रसिद्धत्वात् । निद्रा हि विप्लुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । यदाह चरकः,—"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः"—इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि; निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेति मतेऽप्ययमेवार्थः । निद्रातन्द्रयोस्तूक्तकारणभेदाद्भेदः, उद्भूतजृम्भादेश्चानुभवसिद्धत्वादिति, तथाच निद्रायामिन्द्रियमनोमोहः, तन्द्रायामिन्द्रियमोहः । भ्रमलक्षणं तु चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमिति ॥ २० ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह—दोषेष्वित्यादि ॥ २१ ॥

तल्लक्षणमाह—वागित्यादि । अतिबला इत्यनेन मूर्च्छाद्यारम्भकदोषेभ्योऽधिकत्वेन प्रवृद्धा दोषास्तमश्चेति बोधयति । संनस्यन्ति मोहयन्ति । स ना पुरुषः, संन्याससंन्यस्तः संन्यासपीडितः, काष्ठीभूतः इति अत्यन्तनिष्क्रियत्वेन अकाष्ठएव काष्ठवद्भूतः । अत एव मृतोपम इति अमृत एव मृतोपम इति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सूचीव्यधनाञ्जनावपीडनशूकशिम्बीफलावघर्षणादिरूपा न यदि क्रियते तदा प्राणैर्विमुच्यते, अन्यथा तु जीवतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूर्च्छाभ्रमनिद्रातंद्रासंन्यासनिदानं समाप्तम् ।

---

१ कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति । यदुक्तं विषमज्वरे,—"कृत्वा वेगं गतबलाः"—इत्यादि । हृतवेगेष्विति पाठान्तरम् ॥

अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ।
तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥
किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥ २ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥

"मूर्च्छा मद्येन च विषेण च"–इति वचनात्, मूर्च्छानन्तरं मद्यविकारान् मदात्ययादीनाह । ननु, कथं मद्यं मोहयतीत्याह—ये विषस्येत्यादि । ते च विषगुणा मूर्च्छाध्याये निदर्शिताः । मिथ्योपयुक्तेनेति अयथाविधिपीतेन, विधिश्चायं तद्यथा,–कुसुमितलतोपगूढैः प्ररूढनिरन्तरनवाङ्कुरनिकररोमाञ्चैर्मधुकरमधुरझङ्कारसीत्कारैर्मुक्तकण्ठकलकण्ठकूजितैर्दक्षिणसमीरणसमुल्लसितपल्लवकरप्रचारैस्तरुणतरुभिरुपकान्तरतिभिरतिशोभनेषु तुषारकरकिरणराजिपराजिताशेषतापदोषेषु प्रदेशेषु शृङ्गाररसमुचितालङ्कृतिकमनीयकामिनीसेवितं ललितललनोपनीयमासुरभिरुचिररूपरसोपदंशं कं नाम परिमितपरार्धमधुपानं न सुखयति ? चरके तु विस्तरेणैतदुक्तम् ॥ १ ॥

ननु, विषस्य ये गुणास्ते चेन्मद्येऽपि सन्ति, तर्हि विषवन्मद्यमनुपयोज्यं प्रसज्येत? अत आह—किंत्वित्यादि । यथैवान्नमिति देहधारकस्वभावं, तदेवायुक्तियुक्तमविधियुक्तं रोगाय, तस्मादहितमपि विशिष्टविधिनोपयुक्तं हितं, हितमप्यविधिनोपयुक्तमनर्थाय भवतीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—प्राणा इत्यादि । तदयुक्त्येति अतिमात्रत्वादिना विसूच्यादिकं कृत्वा मारयतीत्यर्थः । युक्तियुक्तमिति यथा चरकरसायनप्रयोगे उक्तं,–"द्वौ यवावत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च"–इति । अत्र तिलमिति तिलप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिनेत्यादि । काल इति नित्यगे चावस्थिके च; तद्यथा–ग्रीष्मे शीतमधुरं माध्वीकादि, शीते उष्णतीक्ष्णं गौडिकपैष्टिकादि, तथा वाते स्निग्धादि, एवं वयस्युदाहार्यम् । हितैरन्नैरिति वक्ष्यमाणस्निग्धादिभिर्मद्यविपरीतगुणैः । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैरपि मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यम् । यदुक्तं सुश्रुतेन,–"मद्यमम्लं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च । रूक्ष-

काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च।
विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः॥ ६॥

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च।
संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ ७॥

अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः।
आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन॥ ८॥

गच्छेदगम्यान्न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥ ९॥

माशुकरं चैव व्यवायि च विकाशि च-" इति। अम्लरसत्वं चास्य उद्भूतत्वेनोक्तं; यदुक्तमन्यत्र,-"सर्वेषामम्लजातीनां मद्यं मूर्ध्नि व्यवस्थितम्"-इति। मूर्ध्नि व्यवस्थितमुत्कृष्टम्। अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति। यदाह भोजः,-"मैरेयं मदिरा सीधु चतुर्थं मधु चोच्यते। एकैकं षड्रसं तत्र रसतश्चाम्लमिष्यते"—इति। अन्नभक्ष्यशब्दयोरुपादानेन प्रायो लेह्यं द्रवान्तरपानं च मद्यपानोचितं न भवतीति दर्शयति। अन्नभक्ष्याभ्यां लब्धेऽपि मांसे, मांसग्रहणं विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम्। बलं शक्तिः, उपचयः स्थौल्यम्। अपरमपि विधिसेवागुणमाह—काम्यतेत्यादि। काम्यता कमनीयमूर्तिता, मनसस्तुष्टिः सन्तोषः। काम्यता मनस इति कमनीयवस्तुनि मनोवृत्तिः, तुष्टिश्च मनस एवेति योज्यम्। तेज उत्साहः। विक्रमः पराभिभवार्थं बलवती शरीरचेष्टा॥ ४-६॥

उक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मद्यं मदात्ययाय संपद्यते, स च त्रिविधो भवति पूर्वो मध्यमोऽन्तिमश्चेति। तेषां क्रमेण लक्षणमाह—बुद्धीत्यादि। बुद्धिरनुभवः, स्मृतिरनुभूतार्थानुसन्धानम्। पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्चेति पानादिषु रतिरनुरागस्तद्वर्धनः। संपाठः सम्यक् पाठः। गयदासस्तु 'संपाठ्य'—इति पठित्वा गीतनृत्यवाद्यानि मिलितानि संपाठ्यमुच्यते, गीतं तु केवलमेव इति व्याचष्टे। स्वरो ध्वनिः। प्रोक्तोऽतिरम्य इति मनोविकारकारित्वेऽपि तदात्वेन न दुःखावहत्वात्, अत एव सुश्रुतेन मानसविकारेषु हर्षः पठितः॥ ७॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्तेत्यादि। विचेष्टो विरुद्धचेष्टः। उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां सह वर्तते इति सोन्मत्तलीलाकृतिरुन्मत्तप्राय इत्यर्थः। अप्रशान्तः प्रचण्डः॥ ८॥

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि। ननु, चरके द्वितीयतृतीययोर्मध्ये मदान्तरं पठितं, यदाह,-"मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम्। न किंचिदशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः। को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्"-इति; तत् कुतोऽत्र न पठितम्? उच्यते,-द्वितीयमदान्ते तृतीयमदस्य पूर्वावस्थैवातिनिन्दनीया, सुतरां तृतीयो मद इति प्रतिपादनार्थं तत्पठितं, न तु तयोः परमार्थतोऽन्तराले पृथङ्मदान्तरमस्ति; यथा,-"कुम्भमीनर्क्षयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमाः।

चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः ।
कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥
को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।
बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥
निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १२ ॥

नाहरेत्तृणकाष्ठानि न गच्छेद्दक्षिणां दिशम्"–इति । अत्र हि कुम्भस्य शेषांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्द्वयं मध्यशब्देनोच्यते इत्याहुः जेज्जटादयः, हरिचन्द्रव्याख्यानं तु विस्तरत्वान्न लिखितम् । अगम्यान् गुरुदारादीन् दुष्टयानादींश्च । नष्टसंज्ञ इति संज्ञानामोल्लेखेन संज्ञा ज्ञानं, तन्नष्टं यस्य स तथा । गुह्यानि गोप्यानि । अस्वतन्त्रो मदपरवशः ॥ ९ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थे त्वित्यादि । कार्याकार्यविभागज्ञः कार्यमकार्यमिति बुद्ध्या जानाति । 'कार्याकार्यविभागाज्ञः' इति पाठे कार्याकार्यविभागयोरज्ञ इत्यर्थः । मृतादप्यपरो मृत इति मृतमपेक्ष्यापरोऽयं मृत इव, अत्यन्ताज्ञानसाधर्म्यात् । 'अधमः' इति पाठान्तरे मृतादप्यधम इत्यर्थः, तथाविधावस्थायाः स्वयं कृतत्वात् । क इत्यादि, कः कृती सुकृती कृतकृत्यो वा स्ववशोऽपराधीनस्तादृशमुक्तप्रकारेण निन्दितं मदं गच्छेत् प्राप्नुयात्? न कश्चिदेवंविधं प्राप्नुयादित्यर्थः । कमिवेत्याह—बहुदोषमिवामूढः कान्तारमिति बहुदोषं हिंस्रादियुक्तं, कान्तारं दूरशून्यमध्वानम् । यदुक्तं चरके,–"गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाऽध्वगः" इति, एवं विदेहेऽपि पठितमिति । अत्रास्वन्तमशोभमानमनिष्टफलत्वेन । ननु, चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थो न पठितस्तत्कथं सुश्रुतेन पठितः? उच्यते, चरके या द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः, यस्तु चरके तृतीयः स च सुश्रुते चतुर्थः पठित इत्यविरोधः । वस्तुगत्या तु त्रय एव मदा इत्युपपादितम् । ननु, किंकारणमेतत् त्रैविध्यमिति चेत्? उच्यते, मद्यं हि वह्नितुल्यं यथा ह्यग्निः सुवर्णानामुत्तममध्यमाधमानामभिव्यञ्जकस्तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्वरजस्तमोभूयिष्ठानां व्यञ्जकमिति । तथाहि चरकः,—"प्रधानाधममध्यानां रुक्माणां व्यक्तिदर्शकः । यथाग्निरेवं सत्त्वादैर्मद्यं प्रकृतिदर्शकम्"–इति । तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयमदाः सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अविधिमद्यपानस्य विकारान्तरहेतुत्वमाह—निर्भक्तमित्यादि । ननु, अयमर्थः स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादिना यदुक्तं तद्विपर्ययेणैव लब्धः, तत्कथं पुनरुच्यते? नैवं, पूर्वं मद्यपानगुणाभिधानार्थमुक्तम्, इदं तु कृच्छ्रतमव्याधिकर्तृत्वाभिधानार्थमिति भेदः यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यभिप्रायः । कष्टतमान्विकारानिति वक्ष्यमाणपानात्ययादीन् । भेदं विनाशं शरीरस्य ॥ १२ ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १३ ॥
अत्यम्बुभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् १४

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।
पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥
हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥
छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ।
ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ १८ ॥

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ १९ ॥

अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रुद्धत्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वप्रदर्शनार्थमाह—क्रुद्धेनेत्यादि । परिक्षतेन क्षीणेन । अवततं व्याप्तम् । विविधान् विकारान् पानात्ययादीनिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

तानेव विवृणोति—पानात्ययमित्यादि । ननु, अयमर्थः 'आपादयेत्कष्टतमान्विकारान्'—इत्यनेनैवोक्तत्वात् कथं पुनरुक्तः? उच्यते, पूर्वेण कष्टतमविकारकारित्वमुक्तम्, अनेन तु नानाविधविकारकारित्वमिति भेदः ॥ १५ ॥

तेषामुद्दिष्टानां लक्षणमाह—हिक्केत्यादि । प्रजागरो निद्राविच्छेदः । वातप्रायमित्यनेन सर्वे वातादिप्राया मदात्ययास्त्रिदोषजा उद्भूतत्वेन व्यपदेश इति चरके दर्शितम् । यदाह,—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपणाः"—इत्यारभ्य, यावत् "सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषम्"—इति । एवं चरकसंवादात्सुश्रुतेऽपि बोध्यम् । विभ्रमो भ्रमः । हरितवर्णस्येत्यनेन हरितवर्णताऽपि लक्षणम् ॥ १६–१८ ॥

परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रय इत्यादि । श्लेष्मोच्छ्रयश्चात्र नासास्रावादिना ज्ञेयः । सक्तिः सङ्गः, अप्रवृत्तिरिति यावत् । तन्द्रिस्तन्द्रा । परस्य मदस्येति परमदस्य, छन्दोनुरोधादसमासनिर्देशः ॥ १९ ॥

आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः
पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि ।
हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूमा
मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ॥ २० ॥

द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ।
हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत्तु ॥ २१ ॥

जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ।
हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥ २२ ॥

पानाजीर्णमाह—आध्मानमित्यादि । उद्गिरणं वान्तिः, उद्गारो वा । पाने मद्येऽजीर्णमुपगच्छति अपक्वत्वमुपगच्छतीति पानाजीर्णविकार इत्यर्थः ॥—

पानविभ्रममाह—हृदित्यादि । कण्ठधूमः कण्ठाद्धूमनिर्गमवत्पीडा । शिरोरुजनं शिरःशूलम् । सुरान्नविकृतेष्विति सुराविकृतेषु अन्नविकृतेषु च, भावे क्तः । तेषु तेष्विति नानाविकारेषु सुरा...रैयपिष्टकलड्डुकादिषु । उशन्ति इच्छन्ति । एते च परमदादयस्त्रयो न चरके पठिताः, संनिपातेऽन्तर्भूतत्वात्; सुश्रुतेन तूक्तत्रिदोषजमदात्ययात्पृथगेते पठिताः, विकृत्या पूर्वलक्षणवैलक्षण्याभिधानार्थमित्याहुः ॥२०॥

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि । हीनोत्तरौष्ठं प्रलम्बमानोपरितनौष्ठम् । अतिशीतं बहिः, अमन्ददाहमन्तरे, तैलप्रभास्यं तैलाक्तमुखमिव ॥ २१ ॥

उपद्रवमाह—हिक्केत्यादि । एतैः कृच्छ्रसाध्यं भवति नत्वसाध्यम्, असाध्यलक्षणेभ्यः पृथक्पाठादिति जेज्जटः । ध्वंसकविक्षेपकावपि मद्यविकारौ चरके पठितौ । तद्यथा,—"विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । ध्वंसो विक्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता । तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ हृत्कण्ठरोधः संमोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः । तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम्"—इति । सुश्रुतेन,—'विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि'—इत्यनेन संग्रहीतौ बोद्धव्यौ । न वा चिकित्साभेदस्तयोरुक्तः, यतश्चरक एवोक्तवान्—"तयोः कर्म चिकित्सा च वातिके यन्मदात्यये"—इति ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

दाहनिदानम् ।

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥
कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् ।
स उष्यते तृष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ।
पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥
तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ।
स बाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ ४ ॥
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ।
असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

मदात्ययेऽपि दाहो भवत्यतः सप्तप्रकारं दाहमाह, तत्र मद्यजमाह—त्वचमित्यादि । स पानोष्मा स मद्यपानकुपितपित्तस्योष्मा । समानोष्मेति पाठान्तरमयुक्तं, सुश्रुते पानात्यये श्लोकस्यास्य पाठात् । पित्तज एवायं हेतुभेदात्पृथक् पठितः ॥ १ ॥

रक्तजमाह—कृत्स्नेत्यादि । स उष्यते समीपस्थेनेव वह्निना तप्यते, संचूष्यत इति पाठान्तरे आचूषणवद्वेदनामनुभवति । ताम्राभ इति गात्रे । लोहगन्धाङ्गवदन इति लोहस्येव गन्धोऽङ्गे वदने च यस्य स तथा ॥ २ ॥

पित्तजमाह—पित्तेत्यादि । पित्तज्वरसमः पित्तज्वरलिङ्गयुक्तः, पित्तज्वरेऽरत्यामाशयदुष्ट्यादयोऽधिका इति भेदः । स चाप्यस्य विधिरिति पित्तज्वरचिकित्साविधिः ॥ ३ ॥

तृष्णानिरोधजमाह तृष्णेत्यादि । तेजः समुद्धतं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः । निष्कृष्य निःसार्य ॥ ४ ॥

अवगाढशस्त्रप्रहारजनितरक्तपूर्णकोष्ठजमाह—असृज इत्यादि । न चोक्तरक्तजेनास्य पौनरुक्त्यं, कृत्स्नदेहानुगमिति वचनात् कारणभेदाच्च । असृजः पूर्णकोष्ठस्येति "पूरणगुणसुहितार्थ—" इत्यादिना ज्ञापकेन कर्तरि षष्ठी, रक्तेन पूरितको-

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृडर्दितः ।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥
मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।
सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दाहनिदानं समाप्तम् ॥

अथोन्मादनिदानम् ।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥
एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥

ष्ठस्येत्यर्थः । कोष्ठशब्देन हृदयादयो गृह्यन्ते । यदाह सुश्रुतः,–"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते"–इति ॥५॥

धातुक्षयजमाह—धात्वित्यादि । धातवो रसादयः । क्रियाहीनो निश्चेष्टः; किंवा भृशपीडितो दाहेन क्रियाहीनश्चिकित्साहीनो यदि भवेत् तदा सीदेत् म्रियत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मर्माभिघातजमाह—मर्मेत्यादि । मर्माणि शिरोहृदयवस्त्यादीनि । जेज्जटस्तु सप्तत्वमन्यथा गणयति,–त्वचं प्राप्त इत्यादिना प्रथमः, 'कृत्स्नदेहानुगं रक्तम्'–इत्यत्र रक्तस्थाने पित्तं पठित्वा एतदादिना "स चाप्यस्य विधिः स्मृतः–"गत्यन्तेन द्वितीयः, तृष्णानिरोधजस्तृतीयोऽसृजः पूर्णकोष्ठजश्चतुर्थः, धातुक्षयजः पञ्चमः, षष्ठस्य तु क्षतजस्य लक्षणं पठति,–"क्षतजोऽनश्नतश्चान्नं शोचतश्चाप्यनेकधा । तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान्"—इति, मर्माभिघातजस्तु सप्तम इति ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां दाहनिदानं समाप्तम् ॥

मदात्यये 'उन्मादमिव चापरम्'–इत्यनेन उन्मादसंकीर्तनमुन्मादसादृश्यं चोक्तं, तथा मदात्ययेऽपि दाहो भवतीति अल्पवक्तव्यतया दाहमभिधाय उन्मादारम्भस्तस्य निरुक्तिमाह—मदयन्तीत्यादि । मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति मनोवहा धमनीरनुप्राप्ता उन्मार्गमागता विमार्गमागताः । उद्धता वृद्धाः, अथवा ऊर्ध्वं हृदयं गताः । एतेन उत्पूर्वेणैव दोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगत्वं च दर्शितम् ॥१॥

प्रकारभेदमाह—एकैकश इत्यादि । मानसेन च दुःखेनेति शोकादिना । स चेति षड्विधोपि । अत्राप्रवृद्धपदमुपादायापि तरुणपदप्रयोगं कुर्वता सुश्रुतेन स्वतन्त्रो-

विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः॥५॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्॥६॥

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्॥७॥

ऽपि दोषजनितो मदो भवतीति दर्शितम् । अत एव चरके विधिशोणितीयाध्याये उन्मादात्पृथगेव पठितः सनिदानचिकित्स्य इति ॥ २ ॥ ३ ॥

सामान्यहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । दुष्टं गरसहितमन्नादि । प्रधर्षणं 'धृष'प्रधर्षणे इत्यस्मात् प्रधर्षणमभिभवः भयहर्षपूर्वो मनोभिघात इति भयहर्षाभ्यां मनसोऽभिभवः, भयहर्षपूर्व इति भयं हर्षो वा पूर्वं यस्य स तथा, पूर्वशब्दोऽत्र कारणवाची, चकारोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन कामक्रोधलोभादयोऽपि कारणमिति जेज्जटः । अन्ये त्वाहुः क्रोधादिभिरपि भयहर्षपूर्वक एव भवतीति,तेन तौ निर्दिष्टौ । विषमाश्च चेष्टा इति विषमाङ्गन्यासबलवद्विग्रहादयः, उन्मादहेतव इत्यपि योज्यम् ॥ ४ ॥

संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । तैरुक्तहेतुभिः । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्येति चक्रः । जेज्जटस्त्वाह सत्त्वं मनः, तस्य चाल्पत्वं रजस्तमोभ्यामावृतत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् । मला वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदयस्याश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रितज्ञानस्यापि दुष्टिर्भवतीति दर्शयति । स्रोतांसि मनोवहानीति हृदयाश्रिता दश धमन्यः; एतच्च विशेषेण बोध्यं, निखिलदेहस्रोतसामेव मनोऽधिष्ठानत्वेन चरके दर्शितत्वात् । अधिष्ठाय व्याप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

सामान्यरूपमाह—धीविभ्रम इत्यादि । एतत् सामान्यं पूर्वरूपमिति जेज्जटः, सामान्यरूपं इति चक्रः । धीविभ्रमो भ्रान्तज्ञानत्वम् । सत्त्वपरिप्लवो मनसश्चञ्चलत्वम् । अधीरता कातरत्वम् । अबद्धवाक्त्वमसंबद्धवचनत्वम् । लिङ्ग्यतेऽनेनेति लिङ्गं, तेन पूर्वरूपं रूपं चेति व्याख्यातम् । विरेकशब्देनात्र वान्तिरप्यभिधीयते, विरेचयति देहान्मलं पृथक्करोतीति व्युत्पत्त्या ॥ ६ ॥

वातजमाह—रूक्षेत्यादि । अस्थानहास्येत्यादि । अस्थानेऽविषये हास्योऽस्थान-

अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥८॥
अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥
अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ।
संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रदुष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥११॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात्
यः संनिपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः॥१३॥

हास्यः; एवमस्थानशब्दः स्मितादिषु प्रयोज्यः । स्मितमीषद्धासः । अङ्गविक्षेपो विरुद्धचेष्टा । जीर्णे बलमिति जीर्णे आहारे व्याधेर्बलं भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

पित्तजमाह—अजीर्णेत्यादि । अशीतैरिति उष्णैः । उन्मादमत्युग्रमिति अत्युग्रं तीव्रवेगम्, उन्मादयत्युग्रमिति पाठान्तरे उग्रं यथा भवति तथा उन्मादं जनयति । अनात्मकस्य अनात्मवतः । पूर्ववदिति चिन्तादिदुष्टहृदयस्य बुद्ध्यादिकमुपहत्येत्यादिसंप्राह्या । कुर्यादिति वक्ष्यमाणं लिङ्गमिति शेषः । अत्र पक्षे किं तल्लिङ्गमित्याह—अमर्षेत्यादि ।—अमर्षोऽसहिष्णुत्वं; न तु रोषः, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संरम्भ आरभटी; विनग्नभावो नग्नत्वम् । संतर्जनं परत्रासनम्, अतिद्रवणं पलायनम्, औष्ण्यं गात्रस्य; औष्ठ्यमिति पाठान्तरे विकृतौष्ठत्वम् । प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाष इति छायायां शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः ॥ ९ ॥ १० ॥

कफजमाह—संपूरणैरित्यादि । मन्दविचेष्टितस्य आयासशून्यस्य । संपूरणैर्भोजनादिभिः कफो दुष्ट इति संबन्धः । सोष्मा सपित्तः । कफेनापि क्रियमाण उन्मादोऽवश्यं सपित्तेन क्रियते व्याधिमहिम्ना, यथा मूर्च्छा । अन्ये त्वाहुः—केवलकफेनापि क्रियते, सोष्मपदेन तु द्वन्द्वजोऽपि भवतीति सूच्यते ।अन्ये त्वाहुः—ऊष्मशब्देन शक्तिरुच्यते, तेनोत्कृष्टशक्तिकः कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । विकारमुन्मादम् । नारीविविक्तप्रियतेति नारीप्रियता विजनप्रियता च । बलं च भुक्ते इति व्याधेरिति शेषः । आदिशब्देन त्वङ्मूत्रनेत्रादीनां ग्रहणम् ॥११॥ १२॥

सांनिपातिकमाह—य इत्यादि । सर्वैः समस्तैरिति सर्वैरिति कृत्वा यत् समस्तैरिति करोति तेनैव बोधयति,-वातादयोऽनेकैः स्वनिदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति, नतु प्रत्येकमेकनिदानकुपिताः । विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्य इति । अयम-

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः ॥ १४ ॥
चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।
रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥
अवाञ्ची वाप्युदञ्ची वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥
अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥१७॥

भिसन्धिः–त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका क्रिया कार्या, सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषहरं च किंचिदेव द्रव्यमामलक्यादि, तत्तु नात्र यौगिकं, 'न हि सर्वाणि सर्वत्र यौगिकानि भवन्ति' इति–वचनात् । ननु, यद्येवं तदा सर्व एव हि त्रिदोषजविकारा असाध्या भवेयुरित्यत उक्तं—तादृगिति । कोऽप्ययं संप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा येनायं विरुद्धभैषज्यविधिर्न सर्व इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—सर्वैः समस्तैर्हेतुभिर्यः कृतः स एवासाध्यः, न त्वल्पहेतुकृत इति ॥ १३ ॥

शोकादिजमाह—चौरैरित्यादि । क्षते चोपहते, तथा रिरंसोः कामुकस्य अप्राप्तया प्रियया क्षते मनसीति संबन्धः । तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्रं विविधम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो विपरीतज्ञानः, अत एव मूढः ॥ १४ ॥

विषजमाह—रक्तेक्षण इत्यादि । हतबलेन्द्रियभा इति हतं बलमिन्द्रियाणि भाश्च यस्य स तथा । भा दीप्तिः ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह—अवाञ्चीत्यादि । अवाञ्ची अधोमुखः, उदञ्ची ऊर्ध्वमुखः; अत एवान्ये 'अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा' इति पठन्ति । जागरूकोऽनिद्रः ॥ १६ ॥

भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—अमर्त्यवागित्यादि । अमर्त्या अमनुष्या अनुचिता वा वागादयो यस्य स तथा । विक्रमः पराक्रमः, वीर्यं शक्तिः चेष्टा शारीरिकी क्रिया । ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिरिति उपलक्षणे तृतीया । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विज्ञानं शिल्पादिज्ञानं; किंवा ज्ञानं शास्त्रम्, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः; आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणं, तेषां बलम् । अनियत इति न वातादिवदाहारजीर्णादिं कालवत् कालनिश्चयः । नियत इति पाठे तु वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणं, देवग्रहाः पौर्णमास्यादि । भूतशब्देनात्र सर्व एव वक्ष्यमाणा देवादयोऽभिधीयन्ते ॥१७॥

संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रीरवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ १८ ॥
संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
संतुष्टो न भवति चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १९ ॥
हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २० ॥
ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥
प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।

देवजुष्टमाह—संतुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमाल्यगन्ध इति अतिमात्रो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य स तथा । निस्तन्द्रीः अनिद्रः । अवितथं सत्यम् । विदेहेऽपि,—"निःस्वप्नं सत्यसंस्कृतभाषिणम्"—इति पठितम् । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः । देवजुष्टो देवग्रहपीडितः । देवग्रहणेन गणमातृकादयोऽपि ग्राह्याः । विदेहेऽपि पठ्यते,—"क्रोधनः स्रस्तसर्वाङ्गो लालाफेनाविलाननः । निद्रालुः कम्पनो मूको गणमातृभिरर्दितः—" इति ॥ १८ ॥

देवशत्रुजुष्टमाह—संस्वेदीत्यादि ॥ १९ ॥

गन्धर्वाविष्टमाह—हृष्टेत्यादि । पुलिनं तोयोत्थिततटम्, अन्तरं मध्यं, विशेषो वा । स्वाचारोऽनिन्दिताचारः । प्रियेत्यादि । प्रियाणि परि सर्वतः गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । नृत्यन्नित्यादि, चारु नृत्यन्, अल्पशब्दं यथा भवति तथा प्रहसतीति योज्यम् ॥ २० ॥

यक्षाविष्टमाह—ताम्राक्ष इत्यादि । प्रियेत्यादि, प्रियं शोभनं, तनु सूक्ष्मं, रक्तं वस्त्रं धर्तुं शीलं यस्य स तथा ॥ २१ ॥

पितृजुष्टमाह—प्रेतानामित्यादि । प्रेतानां पितॄणां, संबन्धविवक्षितत्वात् न

मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ २२ ॥

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव।
क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सु-
र्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २४ ॥

उद्ध्वस्तः कृशपरुषोऽचिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ २५ ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही
निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि।

चतुर्थी। दिशति ददाति। संस्तरेषु कुशपत्ररचितास्तरणेषु। अपसव्यवस्त्रः वामोत्तरीयः। मांसेप्सुरित्यादि। एतदभिधानप्रयोजनं यस्मिन् यस्येच्छा भवति तस्य तेनैव बलिर्दातव्यः, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। तद्भक्तः पितृभक्तः ॥ २२ ॥

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि। प्रसरति सर्पवदिति उरसा गच्छति। सृक्कण्यौ ओष्ठप्रान्तौ। सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽप्यस्तीत्युन्नेयम् ॥ २३ ॥

राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि। निशाविहारी निशायामेव भ्रमणशीलः। राक्षसशब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः। तथा राक्षसानन्तरं विदेहोऽपि पठति,—"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः। आत्मपीडाकरो हासी ब्रह्मराक्षससेवितः"—इति ॥ २४ ॥

पिशाचाविष्टमाह—उद्ध्वस्त इत्यादि। उद्ध्वस्त उद्बाहुः; उद्ध्वस्त्र इति पाठान्तरं न्याय्यं, विदेहेऽपि दिगम्बरपाठात्। परुषो रूक्षः। लोलः सर्वस्मिन्नन्ने पाने च सलोभः। लोलुरिति पाठान्तरे स एवार्थः। व्याचेष्टन्निति विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २५ ॥

त्रिविधं हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति। यदुक्तम्,—"अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम्। हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च"—इति। तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्धद्वयेन लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ २६ ॥
देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥
पित्र्याः कृष्णक्षये हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः।
रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥
दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहधृक्।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥ २९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उन्मादनिदानं समाप्तम्।

स्थूलाक्षो विवृतनेत्र इति जेज्जटः, द्रुतमटनो द्रुतगतिः, अतएव त्वरितगतिरिति जेज्जटेन पठितम्। यश्चेत्यादि।—पर्वतादिपतितः सन् यो गृह्यते सोऽप्यसाध्यः, नगो वृक्षः। सर्व एवोन्मादी त्रयोदशेऽब्दे देवतादिगृहीतोऽप्यसाध्यः। विदेहेऽधिकमप्यसाध्यलक्षणं पठ्यते,—"[illegible] क्षतजः सास्राक्षः स्रुतनासिकः। रूक्षजिह्वः पूतिगर्भो हृतवागतिदुर्बलः"-इत्यादि ॥ २६ ॥

देवादीनां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि। पौर्णमास्यां पूर्णिमायाम्। कृष्णक्षयेऽमावास्यायाम्। प्रायोग्रहणादन्यत्रापि। तिथ्य[illegible]र्थं तत्तिथौ बलिदानार्थं च ॥ २७ ॥ २८ ॥

ननु, यदि ग्रहाविष्टानां पुंसामुन्मादः [illegible] लभ्यन्ते? अत आह—दर्पणादीनि[illegible] इत्यर्थः। आदिशब्देन प्रकारवाचिनं[illegible] शीतोष्णमिति कर्तृपदं, प्रा[illegible] देहधृक् आत्मा[illegible]

[illegible]ति—संकोच इत्यादि [illegible]नामिति बाहुमुखादीनाम्। अनिद्र[illegible] [illegible]जोनाश इति गर्भाशयादेर्वाताधिष्ठितत्वे[illegible] [illegible]तिरप्यत्र द्रष्टव्या। स्पन्दनं कम्पनम्। [illegible] [illegible]वा, धातूनामनेकार्थत्वात्। अन्ये त्वाहुः[illegible] [illegible]टनं शङ्खललाटभेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षि[illegible] [illegible]पुटः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः। [illegible]
[illegible]ति ओष्ठदन्तश्रोण्यादीनाम्। तोदः शूलम्। अर्तिः पीडा, सा च पादपार्श्व[illegible] [illegible]वक्षसामिति जेज्जटः। आक्षेपः आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः। आर[illegible] [illegible] ॥ ६—८ ॥ ग्रह-

[illegible]हेत्वित्यादि। हेतुविशेषः आवरणादिः, यथा—श्लेष्मावृतो मन्यास्त[illegible] विंश-[illegible] च [illegible]विशेषः कोष्ठादिः, यथा—पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजमित्यादि ॥ ९ [illegible] —इत्यादि। [illegible]राच्यते इत्याहुः, संसर्गिद्रव्य[illegible] (कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्रे[illegible]नकर्मभेदात् पञ्च-[illegible]स्थानानुपपत्तेः। ईशानो-

अथापस्मारनिदानम् ।

(चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥)
तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ १ ॥
हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ २ ॥
कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥
पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शकः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ४ ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५ ॥
सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ६ ॥

मनोदुष्टिसाधर्म्यात् समानचि[illegible]त्स्यलादुन्मादानन्तरमपस्मारमाह । तस्य नि-रुक्तिः सुश्रुतेन कृता,—"स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत् परिवर्जने । अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत्"—इति । स्मृतिश्च ज्ञानोपलक्षणं, तेनानुभवागमोऽपि
तेनैव बलिर्दातव्यः, एवमन्यत्रापण्ग्रह—तमःप्रवेश इत्यादि । तमःप्रवेशो[illegible]
नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रसरं संरम्भो नेत्रविकृतिः हस्तपादादिविक्षे-
ओष्ठप्रान्तौ । सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽप्य
राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । निश यता हृदयस्यैव । ध्यानं जिह्मायनम् ।
राक्षसशब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः । ॥ २ ॥
पठति,—"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः । आत्म[illegible]रश्वासो भवति । रूपाणीति
राक्षससेवितः"—इति ॥ २४ ॥ पैत्तिके 'पीतो मास-

पिशाचाविष्टमाह—उद्ध्वस्त इत्यादि । उद्ध्वस्त उद्बाहुः; उद्ध्वस्त्र इति पाठान्तरं न्याय्यं, विदेहेऽपि दिगम्बरपाठात् । परुषो रूक्षः । लोलः सर्वस्मिन्नन्ने पाने च सलोभः । लोलुरिति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टन्निति विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २५ ॥

त्रिविधं हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तम्,—"अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च"—इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्धद्वयेन लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि ।

प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।
नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथान्तरम् ॥ ८ ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥

अथ वातव्याधिनिदानम् ।

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि ॥ १ ॥

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

क... जोऽप्यसाध्यः । एवमनवश्च बोध्यः । प्रस्फुरन्तं प्रकम्पन्तम् ... कुर्वाणमिति नेत्राभ्यां विकृतिमासादयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ...प्रकोपकालमाह—पक्षादित्यादि । पक्षात् पैत्तिकः, द्वादश ... त्तावपि न रूक्षत्वादि...

... करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तद्व्याकरोति—संकोच इत्यादि ...णामेव । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । शोषोऽङ्गानामिति बाहुमुखादीनाम् । अनिद्रा... अल्पनिद्रताऽपि बोध्येत्याहुः । गर्भशुक्ररजोनाश इति गर्भाशयादेर्वाताधिष्ठितत्... र्भाद्यग्रहणमिति जेज्जटः । गर्भादिविकृतिरप्यत्र द्रष्टव्या । स्पन्दनं कम्पनम् । ... शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशो वक्रत्वं वा, धातूनामनेकार्थत्वात् । अन्ये त्वाहुः, शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं शङ्खललाटभेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षि... हुण्डनमक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः । ... ...ति ओष्ठदन्तश्रोण्यादीनाम् । तोदः शूलम् । अर्तिः पीडा, सा च पादपार्श्व... ...वक्षसामिति जेज्जटः । आक्षेपः आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः । आ... ॥ ६—८ ॥

...हेत्वित्यादि । हेतुविशेषः आवरणादिः, यथा—श्लेष्मावृतो मन्यास्... विशेषः कोष्ठादिः, यथा—पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजमित्यादि ॥ ९ ... —इत्यादि । ...(कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्र ... नकर्मभेदात् पञ्च... राच्यते इत्याहुः, संसर्गिद्रव्य... स्थानानुपपत्तेः । ईशानो-

वेगसंधारणाद्दामादभिघातादभोजनात् ।
मर्माबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥ ३ ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
आत्मरूपं तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

धिः । उक्तं हि सुश्रुते,–"पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च"–इति । वातजनितोऽसाधारणान् फनोधिरिति विशेषणीयम्, तेनोभयत्राप्रसङ्गः । यच्चोक्तं,–"कफपित्तान्वितो वेतुर्वायुरेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकम्"–इत्यादि तत्रारम्भको वायुरेव, पित्तकफौ त्वनुबन्धाविति न विरोधः स्यात् । चरके हि द्विविधा व्याधय उक्ताः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति, तत्र सामान्यजा ये वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा जन्यन्ते, यथा—ज्वरादयः; नानात्मजा ये नियतैकदोषजन्याः, यथा–आक्षेपकादयो ये वातेनैव जन्यन्ते, न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा; तथा ओषचोषादयः पित्तेनैव, न वातेन कफेन च; तथा तृप्त्यादयः कफेनैव, न सवैन, न पित्तेन; एवं व्यवस्थिते वातव्याधिवत् पित्तकफव्याधी कस्मान्नोक्तौ ? अ[illegible]यते, वायोरतिबलत्वेन आशुकारित्वेन च गरीयस्त्वात्तद्विकाराणां दुःसाध[illegible] ा-
[illegible]त्वाद्विशिष्टचिकित्स्यत्वाद्वातव्याध्यभिधानं नतु कफपित्तव[illegible] ा-
मनोदुष्टिसाधर्म्य[illegible]तएव सुश्रुतादिष्वपि वातरोगाध्याय एव निर्दिष्टो, नतु पित्त
रुक्तिः सुश्रुतेन [illegible]। चन्द्रिकाकारस्त्वाह,—पित्तकफयोरुपरसादियोगात् दूष्यविशेषयो
प्रोक्तस्ततोऽयं व्य[illegible]गवदत्यन्तविसदृशा रसादिमन्तो विकाराः पञ्चनामानेभ्योऽपि
तेनैव बलिर्दातव्यः, एवमन्यत्रापि [illegible]ह—तमःप्रवेश इत्यादि । तमःप्रवेशो[illegible]

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रस[illegible] संरम्भो नेत्रविकृतिः हस्तपादादिविक्षे-
ओष्ठप्रान्तौ । सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽ[illegible]

[illegible]यता हृदयस्यैव । ध्यानं जिह्मायनम् ।
राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । [illegible]
[illegible]ः ॥ २ ॥
राक्षसशब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः [illegible]रश्वासो भवति ! रूपाणीति
पठति,–"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः । अ[illegible] पैत्तिके 'पीतो माम-
राक्षससेवितः"–इति ॥ २४ ॥

पिशाचाविष्टमाह—उद्ध्वस्त इत्यादि । उद्ध्वस्त उद्बाहुः; उद्ध्वस्र इति पाठान्तरं न्याय्यं, विदेहेऽपि दिगम्बरपाठात् । परुषो रूक्षः । लोलः सर्वस्मिन्नन्ने पाने च सलोभः । लोलुरिति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टन्निति विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २५ ॥

त्रिविधं हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तम्,–"अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च"–इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्धद्वयेन लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि ।

संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्वणामपि ।
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६ ॥
खाञ्ज्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ ७ ॥
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
भेदस्तोदोऽर्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥ ८ ॥
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ९ ॥
तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते ॥ १० ॥
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ ११ ॥

स्तम्भसंकोचकम्पादीनां कदाचिदभावात्, यदुक्तं,–"गते वेगे भवेत् सर्वेष्वाक्षेपकादिषु"–इति । लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वधातुशोषणात् । अपायो लघुता इति वातविकाराणामपायोऽभावः, किं तदित्याह—लघु
१ वातलिङ्गानां लघुताऽल्पत्वेनावस्थानं, नतु निःशेषनिवृत्तिः । यथा—बहिरा वृत्तावपि न रूक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः ॥ ५ ॥

। एवं करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तद्व्याकरोति—संकोच इत्यादि पर्वणामेव । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । शोषोऽङ्गानामिति बाहुमुखादीनाम् । अनिद्र... अल्पनिद्राताऽपि बोध्येत्याहुः । गर्भशुक्ररजोनाश इति गर्भाशयादेर्वाताधिष्ठितत्वे गर्भाद्यग्रहणमिति जेज्जटः । गर्भादिविकृतिरप्यत्र द्रष्टव्या । स्पन्दनं कम्पनम् । ह... शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशो वक्रत्वं वा, धातूनामनेकार्थत्वात् । अन्ये त्वाहुः..., शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं शङ्खललाटभेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षि...ण्डनमक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः । ...ति ओष्ठदन्तश्रोण्यादीनाम् । तोदः शूलम् । अर्तिः पीडा, सा च पादपार्श्व... त्र...वक्षसामिति जेज्जटः । आक्षेपः आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः । आ... श्र... ॥ ६—८ ॥

ग्रह-
हेत्वित्यादि । हेतुविशेषः आवरणादिः, यथा—श्लेष्मावृतो मन्यास्त... विंश-
...विशेषः कोष्ठादिः, यथा–पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजमित्यादि ॥ ९ ॥ –इत्यादि ।
उ... च ल... (कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्रे... ...नकर्मभेदात् पञ्च-
रा...च्यते इत्याहुः, संसर्गिद्रव्ये... ...स्थानानुपपत्तेः । ईशानो-

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥
पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ।
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥
रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥
गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा ।
ओषचोषादयः सितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥

सर्वे न, न
ग्रते, आमाशयादयो गृह्यन्ते, आमाशयादिगं तु पृथगपि वक्ष्यति । निग्रहो-
अप ः । व्रध्नः कोशवङ्क्षणसन्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

मनोदुष्टिसा स्थितवातलक्षणमाह—ग्रह इत्यादि । अश्मा इति अश्मरी । रोगो रुजा ।
रुक्तिः सुश्रुतेन त्युत्तरगुदे पक्वाशय इत्यर्थः, नतु गुदमात्रे; तथा सति अश्मरीकर्तृत्वानु-
प्रोक्तस्ततोऽयं ॥ १२ ॥ १३ ॥

तेनैव बलिर्दात शयस्थवातलक्षणमाह—पक्वाशयस्थ इत्यादि । ननु, पक्वाशयस्थ इति
नागाविष्टम" गुदे स्थित इत्यनेनैवोक्तत्वात् । उच्यते, गुदे स्थित इति दृढबलस्य
ओष्ठप्रान्त णं, पक्वाशयस्थ इति सुश्रुतस्य; उभयलिङ्गोपन्यासस्तु सकललिङ्गप्रदर्शनार्थमि-
विरोधः ॥ १४ ॥
राक्षस
राक्षसशब्दे ग्गतवातलक्षणमाह—त्वगित्यादि । आतन्यते विस्तार्यत एव । त्वग्गते
पठति,— उपधातुरूपां त्वचं प्राप्ते । चन्द्रिकाकारस्तु त्वक्शब्देन रसमाह, तेन रसगत
राक्षससे र्थः । हृदयस्थस्य रसस्यामाशयसामीप्यादामाशयगतवातलक्षणेनैव तदधिगतेः
ग्गतस्यानभिधानमिति कार्तिकः ॥ १५ ॥
पेशा
न्याय्यं, असृग्गतवातलक्षणमाह—रुजा इत्यादि । अरूंषि व्रणाः । भुक्तस्य स्त
सलोभः । ल तो गात्रस्तम्भः, सन्तर्पणेन रक्तस्य वृद्धेः । अन्ये त्वसृग्गतवातलक्ष
वातरक्तेन सहाभेदात्; तन्न, अत्र दुष्टो वायुः रक्तेनावृतः कुप्यति
त्रिविधं हिंस स्वकारणाद्द्वावपि हस्त्यादिगमनकुपितौ विशिष्टसंप्राप्त्या हस्त
क्षतं वा यदि वाऽक्षत विकारं जनयत इति ॥ १६ ॥
हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, पाह—गुर्वित्यादि । श्रमितं इत्यादि ।

मेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥
क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥
कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम् ।
स बाह्याभ्यन्तरायामं खल्वीं कौब्ज्यमथापि वा ॥ २० ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ।
हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलाटोपौ करोति च ॥ २१ ॥
प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥
उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥ २३ ॥
स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥
अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥

मांसमेदोगतवायोरेकलिङ्गत्वम्, अदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयप्रभावात् । एवं मज्जास्थिकुपिते वाच्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

शुक्रस्थवातलक्षणमाह—क्षिप्रमित्यादि । गर्भमिति दुष्टशुक्रारब्धत्वाद्गर्भस्य । विकृतिमिति गर्भस्य शुक्रस्य च ॥ १९ ॥

शिरागतवातलक्षणमाह—कुर्यादित्यादि । आकुञ्चनं संकोचः । पूरणं स्थूलत्वं, यदुक्तमन्यत्र,—"सुप्तास्तन्व्यो बृहत्यो वा शिरा वाते शिरागते"—इति । खल्वीं वक्ष्यमाणाम् ॥ २० ॥

सन्धिगतवातलक्षणमाह—हन्तीत्यादि । हन्ति सन्धिगतः सन्धीनिति सन्धिविश्लेषस्तम्भादिकं करोति ॥ २१ ॥

पित्तकफावृतानां प्राणादीनामर्धार्धश्लोकेन लिङ्गान्याह—प्राण इत्यादि । गात्रहर्षो रोमाञ्चः दण्डको दण्डवत् स्तम्भः । परस्परं च प्राणादीनामावरणानि विंशतिर्भवन्ति । यदुक्तं चरके,—"मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु"—इत्यादि । एषां च लक्षणं चरक एव द्रष्टव्यम् । विदेहे चैक एव वायुः स्थानकर्मभेदात् पञ्चधैवोच्यते इत्याहुः, संसर्गिद्रव्यत्वेनैकाश्रये जलवत्पृथगवस्थानानुपपत्तेः । ईशानो-

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २६ ॥
यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ २७ ॥
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ।
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २८ ॥
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ।
धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ॥ २९ ॥
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ ३० ॥
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ ३१ ॥
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ।
कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥ ३२ ॥

Tetanus.

ऽप्याह,-यथैको देवदत्तः स्थानभेदात् गृहस्थो वानप्रस्थः, कर्मभेदात् कुम्भकारो मालाकार इत्युच्यते, तथा वायुरपीति ॥ २२-२६ ॥

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—यदा त्वित्यादि । सर्वा इति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गाः । आक्षिपति देहं हस्त्यारूढपुरुषस्येव गात्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम् । बहिश्चर इति पाठान्तरे कोष्ठाद्बहिः शाखागतश्चरन्नाक्षेपकं करोतीत्यर्थः । चन्द्रिकाकारस्तु एतन्नानुमन्यते, स्थानगाम्भीर्यादाक्षेपकस्य तदारम्भकवायोर्बहिश्चरत्वायुक्तत्वात् ॥ २७ ॥-

अस्यैवावस्थाविशेषावपतन्त्रकापतानकावाह—क्रुद्ध इत्यारभ्य एके तदपतानकमित्यन्तेन । स्वैः कोपनैरित्यनेन रूक्षादिकुपितः स्वतन्त्रो नत्वावरणकुपित इतीशानः । निमीलको निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । आक्षेपकश्चतुर्विधो भवति, दण्डापतानकोऽभ्यन्तरायामो बहिरायामोऽभिघातजश्चेति । दृढबलेन यद्यपि आक्षेपकात् पूर्वमन्तरायामबहिरायामौ पठितौ, तथाप्याक्षेपकविशेषावेतौ मन्तव्यौ सुश्रुतदर्शनात् ॥ २८-३१ ॥

एषां लक्षणमाह—कफान्वित इत्यादि । भृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न वार्यत इत्याहुः । चरके त्वस्यासाध्यत्वं केवलवातजत्वेन द्रष्टव्यम् । यदाह,—“पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः”-इति । तास्विति सर्वधमनीषु ॥ ३२ ॥—

दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।
धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः ॥ ३३ ॥
अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ।
स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।
अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥ ३५ ॥
तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ।
बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ ३६ ॥
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ।
कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ ३७ ॥
कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ।
गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥ ३८ ॥

अन्तरायामबहिरायामयोः साधारणं रूपमाह—"धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः—" इति ॥ ३३ ॥

विशेषलक्षणमाह—अङ्गुलीत्यादि । वक्षो बाहुद्वयान्तरम् । हृदयं तदभ्यन्तरं घ्यङ्गुलम् । स्नायुप्रतानं लतावदनेकप्ररोहं स्नायुजालं; स्नायुरित्युपलक्षणं, तेन शिराकण्डरयोरपि ग्रहणम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"महाहेतुर्बली वायुः शिराः सस्नायुकण्डराः । मन्या पृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्बहिः"—इत्यादि । अभ्यन्तरायामं क्रोडे नतं, बाह्यायामं पृष्ठे नतम् । अन्तरायामबहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तकुब्जस्यावरोधः । यदुक्तं,—"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्"—इति ॥ ३४–३६ ॥

उक्तानामाक्षेपकप्रकाराणां कफपित्तानुबन्धमाह—कफपित्तान्वित इत्यादि । एतच्च दण्डापतानकलक्षणमेव जेज्जटेन व्याख्यातम् । पित्तकफानुबन्धश्चात्र शैत्यशोथगुरुत्वग्लानीत्यादिनोक्तलक्षण एव बोध्यः । चतुर्थमभिघातजमिति दण्डापतानकादित्रितयापेक्षया चतुर्थत्वम्, अभिघातजं दण्डाद्यभिघातकुपितवातजम्, अस्य च लक्षणं-"यदा तु धमनीः सर्वाः"-इत्यादिनोक्तसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम्॥३७॥—

असाध्यत्वमाह—गर्भपातेत्यादि । गदाधरस्त्वाह—कफपित्तान्वित इत्यादिना [निमि]त्तभेदेनाक्षेपकाश्चतुर्धा इति, तद्यथा—एकः कफान्वितेन वातेन, द्वितीयः [पित्ता]न्वितेन, तृतीयः केवलेन, चतुर्थोऽभिघातेनेति । अत्र पक्षे गर्भपातशोणि[तस्रा]योज्यं, स्रावजौ केवलवातेन ग्राह्यौ, एतेषां च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोध्यम्, आक्षेपकअन्नपा[ना]त्वात् ॥ ३८ ॥—

अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः।
गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ३९ ॥
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन्।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ४० ॥
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः।
सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४१ ॥
दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥
शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥
उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा।
हसतो जृम्भतो वापि भाराद्विषमशायिनः ॥ ४४ ॥
शिरो नासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः।
वक्रीभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ४५ ॥
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम्।
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ ४६ ॥

पक्षवधमाह—गृहीत्वेत्यादि। अर्धमिति अर्धमर्यादया, अर्धनारीश्वरवत्। पक्षं बाहुकक्षपार्श्वादिभागम्, अन्यतरमिति वामं दक्षिणं वा। सन्धिबन्धान् कफसहितस्नायुभिर्धृतान् मोक्षयन्निति गदाधरः; अतएव शिराः स्नायुर्विशोष्येत्युक्तम्। अर्धकाय इत्युक्तेऽपि कृत्स्नग्रहणं युगपत् सर्वार्धाङ्गव्याप्त्यर्थम्। अकर्मण्य ईषच्चेष्टाक्षमः। विचेतनोऽचेतनः, ईषत्स्पर्शादिज्ञानवानित्यर्थः। तद्वच्चेत्यनेन शिराः स्नायुर्विशोष्य चेत्यादिसंप्राप्तिलक्षणं चातिदिशति ॥ ३९—४१ ॥

तस्यैव साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह—दाहेत्यादि। एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातरोगे द्रष्टव्यम्, अतएव सामान्येन वायाविति कृतवान्। शुद्धः केवलः। अन्येनेति कफेन पित्तेन वा। क्षयहेतुकमिति धातुक्षयकुपितशुद्धवातजमिति॥४२॥४३॥

अर्दितमाह—उच्चैरित्यादि। अर्दयति पीडयति। अपवर्तते वक्रीभवति। चलति कम्पते। वाक्सङ्गोऽनिर्गमो वचनस्य। आदिशब्देन भ्रूगण्डादीनां ग्रहणम्। वैकृतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादिकम्। ग्रीवेत्यादि, यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मि ग्रीवादीनां वेदनेति योज्यम्। तन्त्रान्तरे तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽप्यर्दि पठितः। यदाह दृढबलः;—"अर्धे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम्"

(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।
वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविचक्षणाः ।
क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥ ४७ ॥
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ।
गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु ॥ ४८ ॥
जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ ४९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ५० ॥
दिवास्वप्नासमस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ ५१ ॥
वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५२ ॥

इति । ननु, यद्येवं तदा अर्दितार्धाङ्गवातयोः को भेदः ? उच्यते, वेगित्वेनार्दिते कदाचिद्वेदना भवति, अर्धाङ्गवाते तु सर्वदैवेति भेदः । अथवा यथोक्तः सर्वलिङ्गोऽर्दितस्तद्विपरीतस्त्वर्धाङ्गवात इत्याहुः । सुश्रुतेन तु मुखमात्र एवार्दितः पठितः, अर्धशरीरस्यार्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् । स एवात्र माधवेन लिखितः ॥ ४४–४६ ॥

तस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्ताव्यक्तभाषिण इति प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तम् अप्रवृत्तम्, अव्यक्तं पीडितवर्णपदं भाषितुं शीलं यस्य स तथा । अन्ये तु प्रसक्तं निरन्तरमाहुः, तन्न चरके "दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता काले सज्जति चास्य वाक्"—इति वचनात् । त्रिवर्षमिति अतीतवर्षत्रयम्; अथवा त्रयाणां मुखनासाचक्षुषां वर्षणं स्रवणं यत्र तत्तथेत्याहुः ॥ ४७ ॥

आक्षेपकादीनामर्दितान्तानां वेगित्वमाह—गत इत्यादि । स्वास्थ्यं पीडालाघवं, भारापगमे सुखित्वव्यपदेशवत् ॥ ४८ ॥

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः । हनू स्रंसयित्वाऽधः कृत्वा । विवृतास्यत्वं संवृतास्यत्वं च, वायोरनियतकारित्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नेत्यादि । स एवेति वातः ॥ ५१ ॥

जिह्वास्तम्भमाह—वाग्वाहिनीत्यादि ।—वाग्वाहिनी या शिरा तत्र संस्थ इति योज्यं, समस्तपक्षे "पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु-" इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तेः । अन्नपानवाक्येष्वनीशतेति अन्नपानाभ्यवहारवचनेषु असामर्थ्यम् ॥ ५२ ॥

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः शिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिराग्रहः॥५३॥
स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५४ ॥
वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ।
तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥ ५५ ॥
बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वची चेति सोच्यते ।
वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ॥ ५६ ॥

शिराग्रहमाह—रक्तमित्यादि । मूर्धधरा इति ग्रीवागतास्तासां रूक्षत्वं वेदनावत्त्वं कृष्णत्वं कुर्यात् । सोऽसाध्य इति स्वरूपेणैव, काकणकुष्ठवत् । शिरोग्रह इति पाठान्तरेऽपि शिरोधारकशिरादुष्ट्या शिरोवेदनाकारित्वात् शिरोग्रह इति व्यपदेशः, लक्षणं तु तदेव ॥ ५३ ॥

गृध्रसीमाह—स्फिक्पूर्वेत्यादि । स्फिक् पूर्वा प्रथमतो ग्राह्या स्तम्भरुक्तोदैर्यस्याः सा स्फिक्पूर्वा, ईशानस्तु पूर्वा प्रथमा गृध्रसी वातादिति योजयति, एषा च व्याख्या स्फिक्शब्दस्य नपुंसकत्वेन 'पूर्वा स्फिक् कटीपृष्ठ'—इत्यादिना पाठेन वा उपपद्यते, नान्यथा । स्फिक्पूर्वमिति पाठान्तरं जानुजङ्घापदमित्यनेन योज्यम् । क्रमादिति न युगपत् । वातादिति छेदः । वातकफारब्धा गृध्रसी, स उक्तवातलक्षणयुक्ता गौरवादियुक्तापि भवती गृध्रसीद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥

विश्वचीमाह—तलमित्यादि । तलं हस्तस्योपरिभागः, तलशब्दोऽत्र उपरिवचनः, यथा—भूतलमिति गयदासः । तेनायमर्थः—बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं, तत आरभ्य हस्ततलं लक्षीकृत्याङ्गुलीनां याः कण्डरास्ताः संदूष्य बाह्वोः कर्मक्षयकरी या सा विश्वची । बाह्वोः कर्म ग्रहणाकुञ्चनादि, द्वित्वं चात्र संभवपरं, तेनैकबाहावपि भवति वातरक्तवत् । विश्वची चेति चकारेण गृध्रसीविश्वच्योः खल्वीसंज्ञां दर्शयति, तयोरपि करमूलावमोटनकारित्वात् । यदुक्तं हारीते,—"गृध्रसी विश्वची चोक्ता खल्वी तीव्ररुजान्विता"—इति गयदासः । चक्रस्त्वाह—चरके 'खल्वी पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी'—इत्यनेन विश्वच्याः पृथगेव खल्वी पठिता, सुश्रुतेन तु खल्वी न पठितैव; नहि तेन तन्त्रान्तरोक्तसर्वविकाराः पठ्यन्ते, चरकोक्तपरस्परवातावरणलक्षणमेव न पठितं, हारीतेन तु तीव्ररुजायोगात् गृध्रसीविश्वच्योः खल्वीत्वं पठितं, भवति हि धर्मान्तरयोगात् कस्यचिद्विकारस्य रोगान्तरत्वं, यथा—अष्ठीलैव प्रत्यष्ठीला, अश्मर्येव शर्करा, पाण्डुरोग एव कामलेत्यादि ॥ ५५ ॥

क्रोष्टुशीर्षमाह—वातेत्यादि । वातशोणितज इति वातरक्ताख्यविकारजः, चिकित्साभेदार्थं पृथक् पठित इति गयदासः । वातशोणिताभ्यां जात इति

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ।
वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥ ५७ ॥
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ।
प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥ ५८ ॥
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ।
रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ ५९ ॥
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ।
पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ६० ॥
विशेषतश्चङ्क्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।
हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ ॥ ६१ ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः ।
अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ॥ ६२ ॥

जेज्जटः । दृश्यते ह्ययं वातरक्तव्यतिरेकेणापि, जानुदेशनियतत्वेन विशिष्टलक्षणत्वेन च इतरवातरक्तशोथाद्भेद इति । क्रोष्टुकशीर्षवत् शृगालमस्तकवत् स्थूलः ॥ ५६ ॥—

खञ्जमाह—वायुरित्यादि । सक्थ्नः ऊर्ध्वजङ्घायाः, कण्डरां महास्नायुमाक्षिपेत् ईषत् क्षिपेत्, किंचिद्गतिमन्दत्वादिति गयदासः । सक्थ्नोरिति द्विवचनेनैव द्वित्वे लब्धे द्वयोरिति पदेन नियमयति,—सक्थिद्वयस्यैव वधात् पङ्गुः, एकसक्थिवधात् खञ्ज इति । वधश्चात्र गमनादिक्रियानाशः ॥ ५७ ॥—

खञ्जविशेषमाह—प्रक्रामन्नित्यादि । प्रक्रामन्निति गमनमारभमाणो वेपते । प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि । खञ्जन्निव गच्छति विकलयन्निव गच्छति, गमनारम्भवेपनेन खञ्जादस्य भेदः । मुक्तेत्यादि । मुक्तसन्धिप्रबन्धनमिति शिथिलीकृतसन्धिबन्धनमित्याहुः । कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा ॥ ५८ ॥—

वातकण्टकमाह—रुक् पाद इत्यादि । विषमपादन्यासकुपितः श्रमकुपितो वा वायुर्गुल्फे वेदनां जनयन् वातकण्टकमित्याहुः, अयमेवान्यत्र 'खुडुकावात' इत्युक्तः ॥ ५९ ॥—

पाददाहमाह—पादयोरित्यादि । विशेषतश्चङ्क्रमत इत्यनेन स्थितस्य मन्दो दाह इति दर्शयति । वैवर्ण्यादेरभावाद्वातरक्तादस्य भेदः ॥ ६० ॥—

पादहर्षमाह—हृष्येतेत्यादि । हृष्येते हर्षयुक्तौ भवतः, हर्षश्च रोमाञ्चप्रायः । अन्तःशीतो झिणिझिणिवत् वेदनाविशेष इत्याहुः, झिणिझिणि तु न चिरानुबन्धिनी केवलवातजेति भेदः ॥ ६१ ॥—

अंसेत्यादिना श्लोकार्धेनांसशोषः केवलवातज उच्यते । अंसबन्धकारकः श्लेष्मा अंसबन्धनः; एतदनन्तरम् 'अंसशोषं जनयेत्' इति शेष इति कार्तिकः ॥ ६२ ॥

शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम् ।
आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ ६३ ॥
नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिनगद्गदान् ।
अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ॥ ६४ ॥
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।
गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ॥ ६५ ॥
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ।
साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ॥ ६६ ॥
आध्मानमिति तं विद्याद्धोरं वातनिरोधजम् ।
विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥ ६७ ॥

अवबाहुकमाह—शिराश्चेत्यादिना । तत्रस्थोंऽसस्थः, अयं च वातकफजः । अन्ये तु मिलित्वा अवबाहुकलक्षणमाहुः, तन्न, यतः सुश्रुतेनोक्तम्,—"अंसशोषावबाहुकयोर्बाहुमध्ये शिराव्यधः"—इति । एतदनन्तरं सुश्रुतेन बाधिर्यं पठितं,—"यदा शब्दवहं वायुः"—इत्यादिना, माधवेन तु प्रकरणानुरोधं मन्यमानेन कर्णरोग एव एतत् पठितं, किंतु सुश्रुतेन वातव्याधौ बाधिर्यं पठित्वा बाधिर्यकर्णशूलौ शालाक्येऽपि पठितौ पुनरुक्तमिति चेत्, नैवं, संप्राप्तिभेदभिन्नत्वात्; वातव्याधौ शब्दवहमित्यनेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेश उक्तः, शालाक्ये च शब्दवहाः शिरा इत्युक्तम् । माधवेन तु कर्णरोगे शब्दाश्रवणत्वाविशेषादेतदेव तत्र पठितमित्यविरोधः ॥—

मूकादीनाह—आवृत्येत्यादि । अक्रियकान् अवचनक्रियकानिति, नञयमभावे ईषदर्थे च । आद्यो मूकोऽवचनः, द्वितीयो मिन्मिनः सानुनासिकसर्ववचनः, तृतीयो गद्गदो लुप्तव्यञ्जनाभिधायी । एषां समानकारणाभिधानेऽपि दुष्टेरुत्कर्षादिभिरदृष्टवशाद्वा भेद इत्युन्नेयम् ॥ ६३ ॥—

तूनीमाह—अध इत्यादि । अध इति गुदोपस्थम् । वेदना शूलम् । वर्चोमूत्राशयोत्थिता पक्वाशयमूत्राशयोत्थिता, पक्वाशयमूत्रपुटयोर्व्यस्तसमस्तयोर्जाता । उपस्थं स्त्रीपुंसयोर्गुह्यम् । नामतः प्रसिद्धितः ॥ ६४ ॥—

प्रतितूनीमाह—प्रतिलोममित्यादि । प्रतिलोमं ऊर्ध्वम् । वेगैर्वातकृतोद्गमैः । सेत्यनेन भिन्दतीवेत्यतिदिश्यते ॥ ६५ ॥—

आध्मानमाह—साटोपमित्यादि । साटोपमिति आटोपश्चलचलमिति गयदासः; गुडगुडाशब्द इति कार्तिकः । आध्मातं वातपूर्णचर्मपुटकस्थानीयम् । उदरमिति पक्वाशयः, प्रत्याध्मानस्य आमाशयसंभवत्वात् । घोरमिति कष्टप्रदम् । आमाशयसमुत्थत्वेन प्रत्यासत्त्या पार्श्वहृदययोरपि वेदनाशङ्कानिरासा-

प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ।
नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः ॥ ६८ ॥
अष्ठीलावद्धनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ ६९ ॥
एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७० ॥
मारुतेऽविगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।
विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ ७१ ॥
सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।
खल्वी तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ ७२ ॥
स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ७३ ॥
हनुस्तम्भार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महताढ्यानां यत्नात्सिध्यन्ति वा नवा ॥ ७४ ॥

र्थमाह—विमुक्तपार्श्वहृदयमिति । तदेवेत्यनेन साटोपादित्वमतिदिशति । कफव्याकुलितानिलं कफावृतवातम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥—

अष्ठीलामाह—नाभेरित्यादि । अष्ठीला उत्तरापथे वर्तुलः पाषाणविशेष इति जेज्जटमतानुवादी कार्तिकः । कर्मकाराणां वर्तुला दीर्घा लौहभाण्डी इति गयदासः । ऊर्ध्वमायत उपरि दीर्घः । उन्नतः तिर्यगुन्नत उन्नतः वातकृताष्ठीला वाताष्ठीलेति स्वरूपपरं, व्यावृत्त्यभावात् । बहिर्मार्गावरोधिनीं वातमूत्रपुरीषावरोधिनीम् । सैव जठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगायता प्रत्यष्ठीलेति भेदः । वातविण्मूत्ररोधिनीमिति विशेषपरम् ॥ ६८—७० ॥

अष्ठीलाव्यतिरिक्तामपि वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह—मारुत इत्यादि । अविगुणेऽनुलोमगे, प्रतिलोमे प्रतिलोमगे, मारुत इति संबन्धः । विकारा अश्मरीमूत्रकृच्छ्रादयः ॥ ७१ ॥

वेपथुवातविकारमाह—सर्वेत्यादि । शिरसः कम्प इति संबन्धः, शिर इत्यवयवोपलक्षणं, तेन हस्तादेरपि कम्पो वेपथुरित्यर्थः । खल्वी शिरामोड इति लोके ॥ ७२ ॥

अनुक्तवातरोगसंग्रहणार्थमाह—स्थानेत्यादि । स्थानानुरूपैर्यथा—कुक्षिशूलं, नखभेद इत्यादि । नामानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—शूलमित्युक्ते कीलनिखातवद्वेदनाविशेष एवोच्यते, तथा भेदतोदादिभिरपि पीडाविशेष एव गम्यते ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

नरान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।
विसर्पदाहरुक्सङ्गमूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ॥ ७५ ॥
क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ।
शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।
रुजार्तिमन्तं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७६ ॥
अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातव्याधि-
निदानं समाप्तम् ॥

अथ वातरक्तनिदानम् ।

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥ २ ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

वातोपद्रवमाह—विसर्पेत्यादि । वाता इति वातविकाराः, कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । वातादिति पाठे तु वातात् पक्षवधादय इति योज्यम् । शूनं सशोथम् । सुप्तत्वचं स्पर्शानभिज्ञत्वगिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

इदानीं पञ्चविधस्यापि प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं चाह—अव्याहतेत्यादि । यस्येति पुरुषस्य, अव्याहतगतिः अनवरुद्धमार्गः, स्थानस्थः स्वस्थानव्यवस्थितः, प्रकृतिस्थितोऽक्षीणश्चावृद्धः, एतद्विशेषणत्रयं हेतुमद्भावेन योज्यम् । वीतरोगो नीरोगः, कफपित्तदुष्टेरपि प्रेरकवातेनान्तरीकत्वात् । अधिकं समाः शतं पञ्चदिनाधिकसविंशतिवर्षशतम् । यदाह वराहः, आयुर्निरूपणे,—"समाः षष्टिर्द्विघ्ना मनुजकरिणां पञ्च च निशाः"—इत्यादि ॥ ७७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातव्याधिनिदानं
समाप्तम् ॥

वातव्याधिविशेषत्वात्तदनन्तरं वातरक्तमाह । ननु, सुश्रुते वातरोगाध्याय एव वातरक्तं पठितं तत् कुतोऽत्र संग्रहे पृथक् पाठः? उच्यते, सत्यपि वातरोगत्वे निदानवैशिष्ट्यात् विशिष्टदोषदूष्यख्यापनार्थं हस्तादिदेश एव संप्राप्तिकथनार्थं क्रियाविशेषख्यापनार्थं च पृथक्करणम् । अतएव चरके वातव्याध्यनन्तरं पृथग्वात-

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥
हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहोऽशनस्य ।
कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रुतं पादयोश्चीयते तु ।
तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ४ ॥
स्वेदोऽत्यर्थं नवा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ ५ ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ६ ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभञ्जनम् ।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः ॥ ८ ॥

रक्ताधिकारः । ननु, रुजस्तीव्राः ससंतापा इत्यादिना रक्तगतस्य वातस्य लक्षणं वातव्याधावेवोक्तं, ततश्च वातरक्ताभिधानं पुनरुक्तं स्यात्, नैवं, वातरक्तं हि दुष्टेन वातेन रक्तेन च विशिष्टसंप्राप्तिकं विकारान्तरमेव । उक्तं हि चरके,— "वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि । क्रुद्धः संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्"—इति । रक्तगतवाते तु वात एव दुष्टो रक्तमदुष्टमेव गच्छतीति भेदः । लवणाम्लेत्यादि, क्लिन्नशुष्कशब्दौ मांसेन संबध्येते । पिण्याकस्तिलकल्कः । निष्पावः शिम्बिः, पललं मांसम् । प्रायश इत्यादि, सुकुमारा मृदुदेहावयवास्तेषामल्पचेष्टत्वाल्लवणादिभिः रक्तं कटुप्रजागरादिभिश्च वातः कुप्यतीति ईशानः॥१–३॥

संप्राप्तिमाह—हस्त्यश्वेत्यादि । हस्त्यादिगमनं वातवृद्धौ विशेषेण रक्तस्य द्रवस्याधोगमनेऽपि हेतुः, विदाह्यन्नं च शोणितवृद्धौ । हस्त्यादिगमनं विशेषेण, पदेनापि गमनं हेतुरेव । तद्रक्तम् । संपृक्तं वायुना दूषितेन स्वहेतुवृद्धेन । तत्प्राबल्यादिति द्वयोर्दुष्टत्वेऽपि वातस्य प्राबल्यात् दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तव्यपदेशः, नतु रक्तवात इति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—स्वेदेत्यादि । स्वेदोऽत्यर्थं नवेति घर्मागमनमत्यर्थं भवति सर्वथा वा न भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कुष्ठवत् । क्षतेऽतिरुगिति यदि कारणान्तरात् क्षतं स्यात् तदातिशयं रुजा स्यात्, तद्देशस्य दुष्टत्वात् ॥ ५—७ ॥

वातरक्तस्य दोषान्तरसंसर्गेण लक्षणान्याह—वातेऽधिक इत्यादि । वृद्धिहानय इति वातरक्तलक्षणानाम् । रक्त इत्यत्राधिक इत्यनुवर्तनीयम्, एवं वक्ष्यमाणपित्तादिषु । एतच्चारम्भकरक्तादन्यद्रक्तानन्तरं बोध्यं, रक्तमपि रक्तान्तरदूष-

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ ९ ॥
रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १० ॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा।
स्पर्शासहत्वं रुग्रागः शोथः पाको भृशोष्मता ॥ ११ ॥
कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वं सर्वलिङ्गं च संकरात् ॥ १२ ॥
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि।
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥ १३ ॥
आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत्।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥ १४ ॥
वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम्।
अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ॥ १५ ॥
मूर्च्छातिमदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः।
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ॥ १६ ॥
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः।
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ॥ १७ ॥
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्।

कम्। यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे,—"पित्तवद्रक्तेनातिदुष्टं च—" इति। शमं नैति शान्तिं न याति। द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरात् द्विदोषत्रिदोषमेलकात् द्वन्द्वलिङ्गं सर्वलिङ्गं च क्रमाद्वातरक्तं भवति ॥ ८—१२ ॥

पादयोर्जातमप्रतिक्रियमाणं देशान्तरं व्याप्नोति, पादवद्धस्तयोरपि भवतीति दर्शयन्नाह—पादयोरित्यादि। आखोर्विषमित्यनेन मन्दविसर्पणतां दर्शितवान्, एतद्वातरक्तं चरकेण द्विविधमुक्तम्। यदाह—"उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं वातशोणितम्। त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्"—इति। सुश्रुतेन तु कुष्ठवदुत्पत्तौ उत्तानस्योत्तरकालं गम्भीरत्वमुक्तमिति मतभेद एव ॥ १३ ॥

असाध्यत्वादिकमाह—आजान्वित्यादि। आजानु जानुपर्यन्तं गतमसाध्यम्। तथा स्फुटितादिकं स्फुटितं दलितत्वक्, प्रभिन्नं विदीर्णत्वक्, उपद्रवैरित्यादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणानामस्वप्नादीनां ग्रहणम्। याप्यं संवत्सरोत्थितमित्यनेन

एकदोषानुगं साध्यं नवं, याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातरक्त-
निदानं समाप्तम् ।

अथोरुस्तम्भनिदानम् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

संवत्सरादर्वाक् साध्यं, यदि स्फुटितत्वादयो न भवेयुरित्याहुः । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । मोहेनैकेनेति वचनात् पूर्वोक्तैः समस्तैर्द्वित्र्यादिभिश्चेति बोधयतीति ॥१४—१८॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातरक्तनिदानं समाप्तम् ।

वातव्याधिविशेषत्वादूरुस्तम्भमाह—शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णग्रहणमनुक्तपरस्परविरोधिद्वन्द्वोपलक्षणार्थं, तेन गुरुस्निग्धाभ्यां लघुरूक्षयोर्ग्रहणं बोध्यमिति जेज्जटः । संशुष्कं कठिनं, द्रवविरोधित्वात् । जीर्णाजीर्णे इति प्रभूतं जीर्णं, स्तोकमजीर्णमित्याहुः, तस्मिन् भोजनमिति शेषः । अतएव दृढबलेन,—"जीर्णाजीर्णे समश्नतः"—इति पठितम् । एते च यथासंभवं श्लेष्मादीनां हेतवः । सश्लेष्ममेदःपवन इति सश्लेष्ममेदश्चासौ पवनश्चेति सश्लेष्ममेदःपवनः । इतरं दोषं पित्तम् । अस्यां संप्राप्तौ वातस्य प्राधान्यमुक्तम्, अतएव सुश्रुते महावातव्याधावयं रोगः पठितः । चरके तु कफप्राधान्यमुक्तम् । यदाह,—"ऊरू श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु"—इत्यादि । तत्र चरके आवरकस्य श्लेष्मणः प्राक् चिकित्स्यत्वेन प्राधान्यम्, आरम्भकत्वेन तु सुश्रुते पवनस्येति न विरोधः । परकीयाविवनेन उत्क्षेपणगमनादिष्वप्रभुत्वं दर्शयति । ध्यानादिभिर्ज्वरान्तैरुपलक्षितः पुरुष इति शेषः ॥ १—५ ॥

प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ऊरुस्तम्भ-
निदानं समाप्तम् ।

अथामवातनिदानम् ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥

वातशङ्किभिरिति सुप्तिसंकोचकम्पादिवातरोगसदृशलिङ्गदर्शनात् तच्छङ्किभिः अज्ञानादनिश्चयात्, मोहादितीशानः । तत्रोपशयानुपशयज्ञानार्थं स्नेहनं, यदुक्तं,—"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत"—इति; ततः स्नेहनादनुपशयो भवतीत्याह—पादयोरित्यादि । उद्धरणमूर्ध्वचालनम् । आदाहवेदने इति आङ् ईषदर्थे; अन्ये त्वीषदर्थ एव नञमाहुः, उद्भूतदाहस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । 'आनाहवेदने' इति पाठान्तरमयुक्तं, चरकटीकाकारैः सर्वैरव्याख्यातत्वात् । व्याधि-स्वभावादयं चोरुस्तम्भ एक एव त्रिदोषारब्धः, नतु वातादिभेदादनेकविधः । उक्तं हि चरके व्याधिसंख्यायाम्,—'एक एवोरुस्तम्भः'—इति । संभग्ना-विव संभग्नौ ॥ ६—१० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामूरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ।

ऊरुस्तम्भे वायुः साम इत्युक्तं, अतस्तदनन्तरमामवातमाह—विरुद्धेत्यादि । विरु-द्धाहारः संयोगादिविरुद्धः, विरुद्धा च चेष्टा यथा—अजीर्णे व्यायामव्यवायजलप्रत-रणादि । स्निग्धं भुक्तवतो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्थानमामाश-यसन्ध्यादि । तेन वातेन विदग्धो दूषितोऽसावामो धमनीः प्रतिपद्यते, धमनीभिः

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धं वा कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ५ ॥
अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥
स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ७ ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ८ ॥
जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ९ ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।

प्रतिपद्यत इति पाठान्तरे श्लेष्मस्थानमिति योज्यम् । सोऽन्नजो रस इति आमः अन्नरसस्यैवापक्वस्य तन्त्रान्तरे आमव्यपदेशात् । यदुक्तं,—"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्"—इत्यादि । अन्यैरप्युक्तम्,—"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः"—इति । अपरे त्वाहुः,—"अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम् । सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिधीयते"—इति । अन्ये त्वाहुः,—"आहारस्य रसः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । स मूलं सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते"—इति । तथाचापरे,—"आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते"—इति । नानावर्ण इति वातादिदूषितत्वाद्बहुवर्णः । युगपदित्यादि, वातकफौ युगपत्कुपितावन्तः कोष्ठे त्रिकसन्धिप्रवेशकौ भवतः, अथवा गात्रं स्तब्धं कुरुतः, त्रिकसन्धिषु प्रवेशस्तद्गतवेदनया बोध्यः ॥ १—५ ॥

आमवातसामान्यलक्षणमाह—अङ्गमर्द इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥—

अस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह—स इति । वृश्चिकैः करीषजकीटविशेषैः । स इति

तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् ।
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १० ॥
पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् ।
स्तिमितं गुरुकण्डूं च कफदुष्टं तमादिशेत् ॥ ११ ॥
एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सांनिपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने आमवात-
निदानं समाप्तम् ।

अथ शूलपरिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥
व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

आमवातः जाड्यमकर्मण्यत्वम् । अन्यानुपद्रवान् संकोचखञ्जत्वादीन् ॥ ८—१० ॥

तस्य विशेषलक्षणान्याह—पित्तादित्यादि । तस्य साध्यत्वादिकमाह—एकेत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामामवातनिदानं समाप्तम् ।

आमवाते शूलं भवतीत्यतस्तदनन्तरं शूलनिदानम् । ज्वरादिवत् शूलस्यापि । प्रागुत्पत्तिरस्ति । यदाह हारीतः,—"अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च । तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ स विष्णुहुंकारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसृष्टिः"—इति । एतेन शूलसंभवत्वादस्य शूलसंज्ञा, शूलनिखातवद्वेदनाजनकत्वाच्च । यदाह वृद्धसुश्रुतः,—"शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रातिवेदना । शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते"—इति । कफपित्तादिशूलेष्ववश्यंभावी वायुरित्याह—सर्वेष्वित्यादि । प्रभुः कर्ता ॥ १ ॥

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । शीतजलातिपानात् शीतलजलस्य प्रभूतपानात् । आढकी तुवरी, कोरदूषः कोद्रवः, विरूढजान्नं अङ्कुरितधान्यकृतमन्नम्, विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, वल्लूरं शुष्कमांसम् । यद्यपि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलं स्यात्तथापि व्यायामादिपाठेनैतद्दर्शयति,—व्यायामादयो यथा वातहेतवस्तथा शूलहेतवोऽपीति; दोषव्याधिहेतव इत्यर्थः । एवं पित्तश्लेष्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ।
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ॥३॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥४॥
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपि विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।
संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥५॥
क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ६ ॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
तृण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम् ॥७॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।
शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥८॥

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः ।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ९ ॥
हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥ १० ॥

जीर्णे इत्याहारे, घनागमे वर्षासु, मेघोदये च; मुहुर्मुहुरुपशमप्रकोपौ वायोश्चलत्वेन ॥ २—५ ॥

पैत्तिकमाह—क्षारेत्यादि । क्षारो यवक्षारादिः मुष्ककादिकृतक्षारद्रव्यं च, तीक्ष्णोष्णं मरिचराजिकादि, विदाहि वंशकरीरादि, तैलं तिलविकृतिः, निष्पावः शिम्बिः, पिण्याकः निःस्नेहसर्षपादिकल्कः, कुलत्थयूषोऽत्र कुलत्थान्नपानोपलक्षणः । सौवीरं सन्धानविशेषः । रविप्रतापो रौद्रः । ग्राम्यातियोगो मैथुनातिसेवा । विदाहीति पूर्वं पठितापि अशनैर्विदग्धैरित्यनेनाविदाहिवस्तुनोऽपि दोषवशेन विदाहित्वं दर्शितम् । यदाह सुश्रुतः,—"स्रोतस्यन्नवहे पित्तमग्नौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते"—इति । विदाहकाल इत्याहारस्य । जलदात्यये शरदि ॥ ६—८ ॥

श्लैष्मिकमाह—आनूपेत्यादि । आनूपवारिजं मांसादिकम्, किलाटं तक्रकू-

सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् ।
सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११ ॥
आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥
वस्तौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः ॥ १३ ॥
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ।
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ १४ ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।
स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा ॥ १५ ॥
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ १६ ॥
तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ।
आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः ॥ १७ ॥

र्चिका, कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः । सूर्योदये प्रातः । कुसुमागमे वसन्ते ॥ ९–११ ॥

आमशूलमाह—आटोपेत्यादि । कफस्य लिङ्गेन कफशूलोक्तलिङ्गेन ॥ १२ ॥

वातपैत्तिकश्चरकोक्तवातपैत्तिकशूलस्थाने द्रष्टव्यः । एवं सांनिपातिकोऽपि उक्तदोषत्रयस्थाने । यदुक्तं—"वातात्मकं बस्तिगतं वदन्ति, पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसंनिविष्टं, सर्वेषु देशेषु च संनिपातात्"—इति ॥ १३ ॥—

साध्यत्वादिलक्षणमाह—एकेत्यादि । भूर्युपद्रवः उपद्रवास्तु तृष्णादयः । यदुक्तं,—"वेदना च तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः"—इति ॥ १४ ॥—

परिणामशूलमाह—स्वैरित्यादि । अस्य च त्रिदोषजस्यापि नियतपरिणामकालसंभवत्वेन पित्तोल्बणत्वं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमन्यत्र,—"बलासः प्रच्युतः स्थानात्पित्तेन सह मूर्च्छितः । वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने ॥ कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभौ बस्तौ स्तनान्तरे । पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः ॥ भुक्तमात्रेऽथवा वान्ते जीर्णेऽन्ने च प्रशाम्यति । षष्टिकव्रीहिशालीनामोदनेन विवर्धते ॥ तत्परिणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदम् । तमाहू रसवाहानां स्रोतसां दुष्टिहेतुकम् ॥ केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत्पक्तिदोषतः । पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्"—इति । भुक्ते जीर्यति आहारे पच्यमाने ॥ १५ ॥ १६ ॥—

तस्य वातादिभेदेन लक्षणान्याह—आध्मानेत्यादि । तृष्णादाहारतिस्वेदा यत्र

स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् ।
तृष्णादाहारतिस्वेदं कट्वम्ललवणोत्तरम् ॥ १८ ॥
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ।
छर्दिहृल्लाससंमोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ॥ १९ ॥
कटुतिक्तोपशान्तं च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम् ।
संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ २० ॥
त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलम् ।
जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ २१ ॥
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ।
न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २२ ॥
(अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत्स्वास्थ्यमश्नुते ।
वान्तमात्रे जरत्पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूलपरिणाम-शूलान्नद्रवशूलनिदानं समाप्तम् ।

अथोदावर्तानाहनिदानम् ।

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ॥ १ ॥

सन्ति तत् तृष्णादाहारतिस्वेदम् । कट्वम्ललवणोत्तरं कट्वम्ललवणैर्वृद्धम् । शीतशमप्रायं शीतलोपशमबहुलम् । छर्दिहृल्लाससंमोहलिङ्गानि यस्मिन् सन्ति तच्छर्दिहृल्लाससंमोहम् । दीर्घसन्ततीति चिरानुबन्धि ॥ १७—१९ ॥

त्रिदोषविकृतिविशेषमन्नद्रवाख्यं शूलमाह—जीर्ण इत्यादि । जीर्णे 'आहारे' इति शेषः । एवं जीर्यत्यजीर्णे वेति सर्वदेत्यर्थः । न शमं याति नोपशेते इत्यर्थः, न त्वसाध्यम्, चिकित्साविधानादिति ॥ २०—२२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूलनिदानं समाप्तम् ।

उदावर्तेऽपि शूलं भवतीति शूलानन्तरमुदावर्तमाह—वातेत्यादि । अस्रमश्रु इन्द्रियशब्देनात्र शुक्रं, क्षुत् बुभुक्षा । धृत्या वेगविधारणेन । एते वातादयस्त्रयोदश नियमार्थम्; तेनान्येषां क्रोधादीनां वेगविधारणं न तद्धेतुः, स्वास्थ्यहेतुत्वात् । यदाह चरकः,–"लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत्"–इत्यादि । सर्वोदावर्तेषु च वायुरेव कारणम् । यदाह सुश्रुतः,–"सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥
आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ३ ॥
वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः ।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥५॥
आनन्दजं वाष्पमथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः॥८॥
कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठवीसर्पहृल्लासाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥
मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥१०॥

कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्याः स्वमार्गप्रतिपत्तये"-इत्यादि । उद्भूतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायोर्वर्तनमित्युदावर्तनिरुक्तिः । अन्ये तु वायोरूर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तमाहुः, तन्न, अश्रुस्रावादेरव्यापकत्वात्; छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन वा समाधानीयम् ॥ १ ॥

उक्तवाताद्युदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह—वातेत्यादि । अन्ये इति तोदशूलादयः । मेहनं शेफः । विनाम आनाहपीडया (बन्धनवत्पीडया) नतगात्रत्वम् । वङ्क्षणयोरानाहो बन्धनवत्पीडा । नेत्रोदकं अश्रु, प्राप्तमागतम्, अमुञ्चतो नरस्येति शेषः । चकारात्तन्त्रान्तरोक्तप्रतिश्यायहृद्रोगारुचिप्रभृतीनां ग्रहणम् । अर्धावभेदोऽर्धशिरःशूलम् । कूजोऽव्यक्तभाषणमिति कार्तिकः । वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधः। घोरा विकारा हिक्कादयः । मूत्राशये बस्तौ, मूत्रायन इति पाठे स एवार्थः । वैशब्दः पादपूरणे । तत्स्रवणं शुक्रस्य स्यन्दनम् । अतिजाड्यं गौरवम् । "शिरोगात्राक्षिगौरवम्"-इति तन्त्रान्तरे पाठः ॥ २—१२ ॥

तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात्कृशता च दृष्टेः ।
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ११
श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।
जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥

वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति च ॥ १३ ॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १४ ॥
ततो हृद्बस्तिशूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५ ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान् ।
वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् ॥ १६ ॥

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १७ ॥
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनं च ॥१८॥
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।
शोथश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि १९

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदावर्तानाह-
निदानं समाप्तम् ।

वेगनिरोधजानुदावर्तानभिधाय रूक्षादिकुपितवातजमाह—वायुरित्यादि । उदावर्तयति आवृणोति । अतिवर्तयेत् शोषयेत् । कृच्छ्रेण लभत इति कष्टेन प्रवर्तयति । अत्र केचित् सुश्रुतोक्तमसाध्यलक्षणं पठन्ति,—"तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् । शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत्"—इति ॥ १३—१६ ॥

इदानीं विगुणानिलजत्वेन समानचिकित्स्यत्वेनानाहमाह—आममित्यादि । नेति पूर्वेण संबध्यते । एवं छर्दिरित्येक एव छकारश्छन्दोऽनुरोधात् । स्तम्भशब्दः कट्यादेः स्तब्धतावाची, मूत्रपुरीषयोश्चाप्रवृत्तिवाची । अलसोक्तानीति आध्मानवातनिरोधादीनि ॥ १७—१९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ।

अथ गुल्मनिदानम्।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम्।
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिबस्तयः॥ १॥
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः।
वृत्तश्चयोपचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः॥ २॥
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः।
पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः॥ ३॥

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्ममाह—दुष्टा इत्यादि। पञ्चधेति वातपित्तकफसंनिपातरक्तजाः। द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वान्न पृथग्गण्यन्ते, अर्शोरोगवत्। कोष्ठान्तरामाशयादिमध्ये, ग्रन्थिरूपिणं गुडकाकारम्। तस्येत्यादि। एतदेव विवृणोति पार्श्वेत्यादि। पार्श्वे द्वे गणनीये, अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः, अतएव पार्श्वे इति द्विवचनान्तमेव क्वचित् पठ्यते॥ १॥

सामान्यगुल्मरूपमाह—हृदित्यादि। नाभिशब्देन बस्तिर्बोध्यः सामीप्यात्, यथा गङ्गायां घोष इत्याहुः, बस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात्। अतएव हृद्बस्त्योरन्तरे इति पाठान्तरम्। अन्ये त्वाहुः,—बस्तौ विद्रधिरेव स्यान्नतु गुल्म इति। तन्न, गुल्मलक्षणप्रतीतेः। एतत् पञ्चस्थानकथनं दोषजाभिप्रायेण, रक्तजस्य तु गर्भाशयः स्थानम्; अथवा पार्श्वस्थितत्वात् गर्भाशयस्य पार्श्वग्रहणेनैव ग्रहणम्। वृत्तो वर्तुलः। चयापचयवानिति कदाचिदुपचीयते, कदाचिदपचीयते; एतच्च सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठते, तल्लक्षणे तदभिधानादिति जेज्जटः। गदाधरस्तु सामान्यलक्षणमाह, सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात्। चयोपचयवानिति पाठान्तरे दोषस्य चयेनोपचयवानिति। गुल्म इति लतादिपिहितसंस्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके, तत्साहश्यात् संचितपरिपिण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः। वाप्यचन्द्रस्त्वाह,—संपिण्डितदोषो गुडकेन मीयत इति निरुक्तिः॥ २॥

पूर्वोक्तं पञ्चविधत्वं विवृणोति—स इत्यादि। व्यस्तैरित्यनेनैकजो द्वन्द्वजोऽपि ग्राह्यः। पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विरोध इति चेत्। न, नहि तत्रावधारणं कृतं, पञ्चधैवेति। अतएव सूत्रस्थाने चरकेण पञ्च गुल्मा इत्यभिधायापि "संसृष्टलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्"—इत्युक्तं, समानचिकित्स्यत्वेन तत्रान्तर्भावात्। रक्तेन चापर इति स्त्रीणामेव। वक्ष्यति हि,—"सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मः"—इति। रक्तं चात्रार्तवं, न धातुरूपं; धातुरूपरक्तजस्तु गुल्मो यद्यप्यन्योऽस्ति तथाऽपि नैतत्संप्राप्तिको भवतीति पृथगुपदिश्यते। पृथग्ज्ञानानभिधानं तु पित्तगुल्मसमाननिदानचिकित्स्यत्वेन तत्रान्तर्भावात्, सुश्रुते रक्तातीसारवत्। विशेषलक्षणं च यदाह चरकः,—"तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवैः। गुल्मिनामरुचौ

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥४॥
अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥
रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥६॥
यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥७॥
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात्स गुल्मो नच तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥८॥

चापि रक्तमेवावसेचयेत्—" इति । धातुरुपरक्तजः स्त्रीणां पुंसां च भवति,—इति भट्टारहरिचन्द्रः । तथाच क्षारपाणिः,—"स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते"—इति । वाप्यचन्द्रस्त्वाह,—वातादिदोषजस्यैवापचाराद्रक्ते दुष्टे रक्तजव्यपदेशः, यथा चरके कफपित्तमेहानामतिकर्षणादुत्तरकालं वातसंसर्गे सति वातमेहत्व-मुक्तम् । यदुक्तम्,—"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता—" इति । क्षारपाणेरप्येवमेवाभिप्रायः । यदि तु पृथक् स्यात् तदा तमपि नवमं लिङ्गस्थानादिभिरभिधास्यत् । न चोक्तं जेज्जटगयदासाभ्यां हरिचन्द्रमतमेवानुमत-मिति । सर्वगुल्मेषु वातकारणत्वं ज्ञेयम् । यदुक्तं चरके,—"गुल्मिनामनिलशान्ति-रुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात्—" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,—"कुपितानिलमूलत्वात् गुल्म इत्यभिधीय-ते—" इति । न चैतावता नानात्मजत्वप्रसङ्गः, वातस्यानुबन्धरूपत्वात्, ज्वरे पि-त्तवत् । ननु, वाताव्यभिचारात् द्विदोषजस्त्रिदोषजो वा गुल्मः स्यान्न केवलं कफजः पित्तजो वेति, ततश्च पञ्चधेति विरोधः । नैतत्, अनुबन्धरूपेण वातज-व्यपदेशो नत्वनुबन्ध्यरूपेणेति ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—उद्गारेत्यादि । पुरीषबन्धो विड्बन्धः । तृप्तिरनन्नाभिलाषः । सुश्रुतेऽपि हि 'द्वेषोऽन्नेऽ' इति पठितम् । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् । आटोपोऽत्र रुजापूर्वकः क्षोभः, तलतलं वा; नतु गुडगुडाशब्दः, तस्यान्त्रकूजनेनैव गृही-तत्वात्; नाप्याध्मानं, तस्योपात्तत्वात् । अपक्तिशक्तिः मन्दाग्निता । अपक्तृश-क्तिरिति पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

गुल्मसाधारणरूपमाह—अरुचिरित्यादि ॥ ५ ॥

वातिकमाह—रूक्षेत्यादि । विषमातिमात्रमिति अन्नपानविशेषणम् । विचेष्टनं

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम्॥९॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम्॥१०॥
शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य॥११॥
स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य॥१२॥
निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१३॥
महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् १४

विरुद्धचेष्टा बलवद्विग्रहादि । अतिमलक्षयो विरेकादिना । निरन्नता निराहारता । विकल्पशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः । स्थानविकल्पो यथा—कदाचिन्नाभौ, कदाचित्पार्श्वयोः, कदाचिद्वस्तावित्यादि स्थानान्तरगमनम् । संस्थानविकल्पो यथा—कदाचिदल्पः कदाचिन्महान्, वृत्तो, दीर्घो वेति । रुजाविकल्पो यथा—कदाचिदल्पा, कदाचिन्महती, तोदरूपा, अनेकरूपा वेति । नच तत्रोपशेते न सुखयति ॥ ६–८ ॥

पैत्तिकमाह—कट्वित्यादि । आमाभिघात इति विदग्धाजीर्णजनितदुष्टरसेनाभिभवः; अन्ये तु आमाभिघाताविति पठन्ति, तत्राम उक्तरूपः, अभिघातो लगुडादेः रक्तदूषको ज्ञेयः । जीर्यतीति सप्तम्यन्तम् । व्रणवत् स्पर्शासह इति योज्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्लैष्मिकमाह—शीतमित्यादि । संपूरणं तृप्तिभोजनम् । सर्व इति वातजाद्युक्तः । निचयात्मकस्य संनिपातजस्य । कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य ॥ ११॥१२ ॥

द्यात्मकेषु त्रिषु एकजहेतुलक्षणातिदेशार्थमाह—निमित्तेत्यादि । निमित्तानि च रूपाणि चेति द्वन्द्वः । दोषबलाबलं च इत्यनेन समद्विदोषद्वन्द्वजत्रयेण एकोल्वणादिद्विदोषजोऽपि ग्राह्य इति दर्शयति, अन्यथा बहुत्वापत्तेः । औषधकल्पनार्थमिति एकदोषजाभिहितचिकित्सामेलकेन तान् चिकित्सेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सांनिपातिकमाह—महारुजमित्यादि । अश्मवत् घनोन्नतं पाषाणवत् कठिनमुन्नतं च । मन इत्यादि, मनोऽपहारिणं मनोवैकल्यकारिणं, शरीरापहारिणं कृशत्ववैवर्ण्यकरम्, अग्न्यपहारिणमग्निवैषम्यकरं, बलापहारिणमसामर्थ्यकरम् ।

नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ।
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ १५ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः १६

ननु, असाध्यमिति विरुद्धं, "संनिपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः"–इति सुश्रुतवचनात् । नैवम्, अयं च विकृतिविषमसमवेतोऽसाध्यः, प्रकृतिसमसमवेतस्तु साध्य इत्याहुः । ननु, सोऽप्यसाध्यः, यदाह सुश्रुतः,–"सर्वात्मके सर्वरुजोपपत्तिस्तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"–इति । उच्यते, तं चापीति अपिशब्दादचिरोत्थितः साध्यो, विश्वामित्रसंवादादिति गयदासः ॥ १४ ॥

रक्तगुल्ममाह—नवेत्यादि । आमगर्भं विसृजेदिति नवममासादर्वाक् प्रसूते, ऋतौ आर्तवप्रवृत्तिकाले, अहितभोजनेति संबन्धः । एतच्चोपलक्षणार्थं, तेनाहाराचारादिकं ज्ञेयम् । यदाह चरकः,–"ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविधारणैश्च । संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति"—इति । पैत्तस्य पैत्तिकगुल्मस्य । विशेषणं पैत्तिकगुल्मात् विशेषलक्षणम् । पिण्डितः समुदितः । एवकारोऽत्र अवधारणे । एतदेव स्फुटयति–नाङ्गैर्नावयवैश्चिरात् स्पन्दत इति संबन्धः । समगर्भलिङ्ग इति आर्तवादर्शनमुखस्रवणस्तनमुखकृष्णत्वदोहदादिगर्भलक्षणयुक्तः, एतच्च व्याधिप्रभावात्; यथा–क्षयार्शसोः स्त्रीरिरंसाकृष्णत्वङ्खादयः । अन्ये तु समगर्भलिङ्गोऽविकृतगर्भलिङ्ग इत्याहुः । उक्तविशेषणैरेव स्त्रीभवत्वे लब्धे स्त्रीग्रहणेन कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीणरजस्कत्वात्तयोः । व्यतीतेऽतिक्रान्ते । गर्भसमानलिङ्गत्वेन संशयः गर्भो वा रक्तगुल्मो वा इति, तच्छङ्कानिरासार्थं दशमे मासे व्यतीते इत्युक्तं; नवमदशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके । तन्न, यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैरित्यादिनैव विशेषदर्शनेन संशयस्य निवर्तितत्वात् । गर्भो हि निरन्तरं प्रत्यङ्गैर्निःशूलं स्पन्दते, गुल्मस्तु एतद्विपरीतेन । किंच नवमे दशमे प्रसूत इत्युत्सर्गः, नतु नियमः; तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनात्, आगमाच्च । उक्तं हि चरके,–"तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्"–इति । तस्मान्नेदं दशममासव्यतिक्रमे चिकित्साविधानस्य प्रयोजनं, किंतु व्याधिमहिम्ना तावतैव कालेन तस्य चिकित्सया सुखोच्छेदनमिति । यथा ज्वरे पुराणे एव क्षीरपानविरेचने । उक्तं हि तन्त्रान्तरे–"रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्"–इति । पुराणता चास्य दशममासव्यतिक्रमेणैव भवति । जेज्जटेनाप्युक्तं,—यद्यर्वाक् रक्तभेदनं क्रियते तदा गर्भशय्यां क्षिणाति, तल्लीनत्वाद्रक्तस्य; एकादशमासे तु परिपिण्डितगुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भशय्याया विकृतिमादधाति रक्तभेदनमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ॥ १७ ॥
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ १८ ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १९ ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गुल्मनिदानं समाप्तम् ।

चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि । महावास्तुपरिग्रहः सकलोदरव्यापी । कृतमूलो धात्वन्तरावगाही । शिरानद्धः शिराजालवान् । हृदयादौ गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्षति, मरणायेति शेषः। ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनमिति। ननु च, अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः को भेदः, समानस्थानसंभवत्वात्। उच्यते, विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात् । यदाह सुश्रुतः, "न निबन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः । गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते । विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः क्वापि न पच्यते"—इति। ननु गुल्मोऽपि पच्यत एव । यदाह चरकः,-"विदाहशूलसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः । विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत्"-इति । उच्यते, गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात् । यदा तु कारणवशादाश्रयं मांसादिकमासादयति वातोपशमनार्थं कृतस्वेदादिभिर्वा रक्तदुष्टिर्भवति, तदा पच्यमानो विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति । उक्तं हि,-"सर्वैः शीघ्रविदाहित्वात् विद्रधीत्यभिधीयते"-इति । न हि यस्मात् विकारात् यदुत्पद्यते विकारान्तरं तत् स एव भवतीति; माभूत् प्लीहैव उदरम्, अश्मर्येव शर्करा, इत्यादि शास्त्रोक्तविरोधविस्तरः । तस्माद्विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते इति सिद्धान्तो निरपवादः । ये तु अन्तर्विद्रधिं न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः, गुल्मे पक्के विद्रधौ च पाटनशोधनरोपणादेः अपक्के च विरेकलेपविम्लापनादेश्चिकित्सितस्य प्रायो विशेषाभावादलं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७—२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ।

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ॥ ४ ॥
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदि

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं [illegible]नलः ॥ ५ ॥
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्र[illegible]डतः ।
आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फो[illegible] न प्रवर्तते ।
तृष्णोष्मादा[illegible] [illegible] [illegible]त्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

अष्ठीलामाह—आध्मापयन्नित्यादि । रुद्ध्वेति बस्तिगुदमेव । अष्ठीलातुल्यत्वात् अष्ठीला, सा च वातव्याधावुक्ता ॥ ४ ॥

वातबस्तिमाह—वेगमित्यादि । बस्तिकुक्षिनिपीडितः इति बस्तौ कुक्षौ च निपीडितः संपिण्डितो वायुरिति संबन्धः; 'बस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठान्तरे बस्तिकुक्ष्यो रुजाकर इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूत्रातीतमाह—चिरमित्यादि । त्वरया न प्रवर्तते इति मूत्रमित्यर्थः । मेहमानस्य मूत्रं त्यजतः । वहमानस्येति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ७ ॥

मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेग इत्यादि । तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितोदावर्तनिमित्तः । अधोबस्तिनिरोधनमिति बस्तेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥८॥९॥

मूत्रोत्सङ्गमाह—बस्तावित्यादि । नाले मेढ्रे, मणौ मेढ्राग्रे । प्रवृत्तं सज्जेतेति संसक्तं सन्न प्रवर्तते । सरक्तं वा प्रवाहत इति प्रवाहणकुपितवायुना बस्त्यादिभेदजनितरक्तयुक्तं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १० ॥ ११ ॥—

मूत्रक्षयमाह—रूक्षस्येत्यादि । तदाह्वयमिति मूत्रक्षयाख्यं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १२ ॥

संचि: सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
कृतम्जे क्रिमिजातीनां श्लैष्मिकाणां च ये मताः ॥७॥
दौर्बल्य करविरचिते माधवनिदाने हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥

तृष्णातन्द्रा

गृहीत्वा सज्वरं मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वे मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥१॥
जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै पमुपेत्य बस्तौ ।

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गुल्मनिदानं समाप्तम् ।

चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि । महावास्तुपरिग्रहः सकलोदरव्यापी । कृतमूलो धात्वन्तरावगाही । शिरानद्धः शिराजालवान् । हृदयादौ गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्षति, मरणायेति शेषः । ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनमिति । ननु च, अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः को भेदः, समानस्थानसंभवत्वात् । उच्यते, विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात् । यदाह सुश्रुतः, "न निबन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः । गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते । विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः क्वापि न पच्यते"—इति । ननु गुल्मोऽपि पच्यत एव । यदाह चरकः,—"विदाहशूलसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः । विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत्"—इति । उच्यते, गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात् । यदा तु कारणवशादाश्रयं मांसादिकमासादयति वातोपशमनार्थं कृतस्वेदादिभिर्वा रक्तदुष्टिर्भवति, तदा पच्यमानो विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति । उक्तं हि,—"सर्वैः शीघ्रविदाहित्वात् विद्रधीत्यभिधीयते"—इति । न हि यस्मात् विकारात् यदुत्पद्यते विकारान्तरं तत् स एव भवतीति; माभूत् प्लीहैव उदरम्, अश्मर्येव शर्करा, इत्यादि शास्त्रोक्तविरोधविस्तरः । तस्माद्विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते इति सिद्धान्तो निरपवादः । ये तु अन्तर्विद्रधिं न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः, गुल्मे पक्वे विद्रधौ च पाटनशोधनरोपणादेः अपक्वे च विरेकलेपविम्लापनादेश्चिकित्सितस्य प्रायो विशेषाभावादलं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७—२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ।

आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥
वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

अष्ठीलामाह—आध्मापयन्नित्यादि । रुद्ध्वेति बस्तिगुदमेव । अष्ठीलातुल्यत्वात् अष्ठीला, सा च वातव्याधावुक्ता ॥ ४ ॥

वातबस्तिमाह—वेगमित्यादि । बस्तिकुक्षिनिपीडितः इति बस्तौ कुक्षौ च निपीडितः संपिण्डितो वायुरिति संबन्धः; 'बस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठान्तरे बस्तिकुक्ष्यो रुजाकर इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूत्रातीतमाह—चिरमित्यादि । त्वरया न प्रवर्तते इति मूत्रमित्यर्थः । मेहमानस्य मूत्रं त्यजतः । वहमानस्येति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ७ ॥

मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेग इत्यादि । तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितोदावर्तनिमित्तः । अधोबस्तिनिरोधनमिति बस्तेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥८॥९॥

मूत्रोत्सङ्गमाह—बस्तावित्यादि । नाले मेढ्रे, मणौ मेढ्राग्रे । प्रवृत्तं सज्जेतेति संसक्तं सन्न प्रवर्तते । सरक्तं वा प्रवाहत इति प्रवाहणकुपितवायुना बस्त्यादिभेदजनितरक्तयुक्तं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १० ॥ ११ ॥—

मूत्रक्षयमाह—रूक्षस्येत्यादि । तदाह्वयमिति मूत्रक्षयाख्यं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १२ ॥

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलान्वितम् ॥१५॥
बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत्स्रावयेदधः ।
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ॥ १६ ॥
कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं ब्रुवन्ति तम् ।
पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ॥ १७ ॥
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ॥ १८ ॥
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ।
रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्तं शकृद्यदा ॥ १९ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।
विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

मूत्रग्रन्थिमाह—अन्तरित्यादि । अन्तर्बस्तिमुखे बस्तिमुखस्याभ्यन्तरे । ग्रन्थिर्गुडकाकारः । ननु, स्थानवेदनाकारणानामभिन्नत्वादश्मर्या सह को भेदः? उच्यते, अश्मर्यां पित्तादिकं संहन्यते, अत्र तु रक्तमेव । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,–"रक्तं वातकफाद्दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम् । ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥ अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते"–इति । विशेषज्ञानं तु कुत इति चेत्? अश्मरीपूर्वरूपोक्तस्य मूत्रे बुस्तसगन्धत्वादेर्भावाभावाभ्याम् ॥ १३ ॥

मूत्रशुक्रमाह—मूत्रितस्येत्यादि । मूत्रितस्य मूत्रवेगितस्य । स्थानाच्च्युतं स्वस्थानाद्भ्रष्टं शुक्रम् ॥ १४ ॥—.

उष्णवातमाह—व्यायामेत्यादि ।–व्यायामात् विरोधिसौम्यधातुक्षयात्तेजोवृद्ध्या पित्तवृद्धिः । अनिलान्वितमनिलसंयुतम् । अनिलावृतमिति पाठान्तरं सुगमम् । सरक्तमीषल्लोहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥—

मूत्रसादमाह—पित्तमित्यादि । संहन्येते स्त्यानीक्रियेते । शुष्कमल्पं, तन्मूत्रं पित्तेन रोचनाभं, कफेन शङ्खचूर्णाभं, समस्तवर्णमुक्तसकलवर्णं संनिपातात् १७॥१८

विड्विघातमाह—रूक्षेत्यादि । अनुपद्येत प्राप्नुयात् । विड्गन्धमित्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥—

द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ २२ ॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ।
तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ॥ २३ ॥
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।
श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ॥२४॥
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्राघात-
निदानं समाप्तम् ।

अथाश्मरीनिदानम् ।

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजाऽपरा ।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

बस्तिकुण्डलमाह—द्रुतेत्यादि । लङ्घनमुत्पतनम् । उद्वृत्तः स्वस्थानादूर्ध्वं गतः । गर्भवदिति गर्भिण्या उदरान्तर्गतापत्यवत् । एतेन बस्तिपुटस्य पार्श्वगमनं दर्शितम् । पीडित इति नाभेरधः । उद्वेष्टनार्तिः उद्वेष्टनरूपार्तिः । शस्त्रविषोपमं शस्त्रविषसदृशमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

विभिन्नार्थसूचनार्थं प्रसिद्धानुभवोपदर्शनार्थं वातस्यैव दोषान्तरानुबन्धिनो लक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि । श्लेष्मणा अन्विते तस्मिन्निति बोद्धव्यत् ॥ २३ ॥—

तस्यैव साध्यत्वासाध्यत्वमाह—श्लेष्मरुद्धबिल इत्यादि । बिलं बस्तिमुखशुषिरम् । पित्तोदीर्णः उपचितपित्तः, स एव अविभ्रान्तबिलोऽनावृतबिलः । कफेन कुण्डलीकृतोऽसाध्य इति बोध्यम् । अकुण्डलीकृतस्तु साध्यत्वेनोक्तः ॥ २४ ॥—

कुण्डलीभूतस्यैव लिङ्गमाह—स्यादित्यादि । एतौ विड्विघातबस्तिकुण्डलौ सुश्रुतेन न पठितौ, तेन हि मूत्रोदकसादमेव द्विधा पठित्वा द्वादश मूत्राघाता इत्युक्तं, सर्वानभिधानं तु पराधिकारत्वेनेति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ।

मूत्ररोधित्वसाधर्म्यादश्मरीमाह—वातेत्यादि । श्लेष्माश्रया इति श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजां विना, तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । तथाच दृढबलः,—

विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥
नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।
बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ३ ॥
मूत्रे बस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ।
सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु ॥ ४ ॥
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गे निरोधिते ।
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥
तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ।
तत्र वाताद्भृशं चार्तो दन्तान् खादति वेपते ॥ ६ ॥
गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ।
साविलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ॥ ७ ॥

"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रम्"–इत्यादि, एतच्च सामान्योक्तमपि विशेषेण संबध्यते। यथा—हल्ङ्यादिसूत्रे 'दीर्घात्' इति विशेषणं ङ्याभ्यां संबध्यते, नतु हला। अतएवात्र प्रायोग्रहणं कृतवान्। अन्ये तु शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्त्येव विरोधाभावात्। प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः। यमोपमा इति असति चिकित्सिते अवश्यमेव मारकत्वात्। पित्तेष्विवेति वातशोषितेषु। नैकदोषाश्रया इति त्रिदोषजाः, उद्गतदोषेण व्यपदेशः ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—अथेत्यादि। बस्तसगन्धत्वं बस्तसमानगन्धत्वम् ॥ ३ ॥

तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि। रुक् शूलं, बस्तिमूर्धा नाभेरधोदेशः। विशीर्णधारं सविच्छेदधारम्। तया इत्यश्मर्या। मार्गो मूत्रवाहिस्रोतः। तद्व्यपायात् वायुना कदाचिदश्मरीकृतमार्गरोधव्यपगमात्। मेहेत् मूत्रयेत्। अच्छमनाविलम्। गोमेदकोपममिति गोमेदको लोहितमणिस्तद्वर्णम्। तत्संक्षोभात् निरुद्धमार्गमूत्रेण पीडनात्, अश्मरीसंघट्टनाद्वा; क्षते जाते मूत्रवहादौ सास्रं सरक्तं मूत्रं प्रवर्तते। आयासात् प्रवाहनादिजनितक्लमात् ॥ ४ ॥ ५ ॥—

वातजामाह—तत्रेत्यादि। क्वणन् आर्तनादं कुर्वन्। सानिलं सशब्दं, मूत्रप्रवृत्त्यर्थं कृतातिकुन्थनात्। मेहति बिन्दुश इति बिन्दुं बिन्दुं मूत्रयति, "बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्"–इति अल्पार्थे शस्प्रत्ययः। श्यावेत्यादि। अश्मर्या आकारकथनम्, एतच्चाकृष्टानां प्रत्यक्षसंवादेन शास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थमित्याहुः। आकृष्टासु दोषोचितचिकित्सार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ।
पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ॥ ८ ॥
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीतासिताश्मरी ।
वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥ ९ ॥
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ।
एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ १० ॥
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ।
शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ ११ ॥
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥ १२ ॥
बस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ १३ ॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।

पित्तजामाह—पित्तेनेत्यादि । पच्यमानः क्षारेणेव । ऊष्मवान् उष्णस्पर्शः । असिता कृष्णा ॥ ८ ॥—

श्लेष्मजामाह—वस्तिरित्यादि । श्लक्ष्णा मसृणा । मधुवर्णा ईषत् पिङ्गलशुक्ला॥९॥

एता इति त्रिदोषजा बालानां स्युः, तेषां संनिदानाभ्यासात् । भूयसा प्रायेण, तेन महतामपि त्रिदोषजा भवन्ति । तेषामेव बालानां ग्रहणाहरणे सुखा इति संबन्धः । आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो बस्तिः, उपचयः स्थौल्यं, तयोरल्पत्वम्; तच्च तद्देहाल्पत्वात् । आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणं, ग्रहणं तदर्थमेवाङ्गुलिभ्यां धारणम् । उक्तं हि सुश्रुते, "प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति, तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादल्पमांसोपचयाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति"—इति ॥१०॥—

शुक्राश्मरीमाह—शुक्रेत्यादि । तुशब्दोऽवधारणे; तेन महतामेव नतु बालानां, तेषां वक्ष्यमाणसंप्राप्तेरभावात्; नतु शुक्राभावात्, अन्यथा षड्धातुकत्वं स्यात् । शुक्रधारणादुपस्थितशुक्रवेगस्य मैथुनाकरणात् । मुष्कयोरन्तरे मेढ्रेण सहेति शेषः । सुश्रुते हि 'मेढ्रवृषणयोरन्तरे'–इत्येवोक्तम् । मेढ्रवृषणमध्यगतबस्तिमुख इत्यर्थः, तत्रैव शुक्रवहस्रोतसो बस्तिमुखेन सह संबन्धात् । तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरीति । बस्तिरुक् बस्तिशूलं, मुष्कश्वयथुकारिणी वृषणयोः शोथकारिणी । तस्यां शुक्राश्मर्याम् । एति वर्तते । तुशब्दोऽवधारणे । अवकाशेऽस्मिन्निति मेढ्रवृषणयोरन्तरे । अस्मिन्नेव पीडिते सति विलीयते प्रविलयमापद्यत इत्यर्थः । अतएव सुश्रुतः,–"पीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे प्रविलयमापद्यते"–इति ॥ ११–१३ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १४ ॥
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १५ ॥
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ।
पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ १६ ॥
प्रशूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽश्मरीनिदानं समाप्तम् ।

अथ प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानम् ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥

सैवावस्थाभेदादश्मरी शर्करा, पञ्चमी न भवतीत्याह—अश्मर्येव चेति । चकारात् सिकताऽपि भवतीति मन्तव्यम् । अतएव शर्करा सिकतान्वितेति वक्ष्यति । शर्करासिकतयोश्च महत्त्वाल्पत्वाभ्यां भेदः ॥—

कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह—अणुश इत्यादि । अणुशोऽल्पशः । अत्रार्थे सुश्रुतः–"पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते"—इति । मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्तेति मूत्रमार्गगा सती संलग्नेत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥

असाध्यलक्षणमाह—प्रशूनेत्यादि । रुजातुरं शूलपीडितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामश्मरीनिदानं समाप्तम् ।

चन्द्रोदयप्रणयपीवरदुग्धसिन्धुपूरभ्रमं वहति यद्गुणकीर्तिगुच्छः ॥
तेन व्यधायि गुरुणा विजयेन शिष्यप्रेम्णाश्मरीरुगवधेर्मधुकोषबन्धः ॥ १ ॥
श्रीकण्ठदत्तभिषजा गुरुभक्तिलेशादारभ्यते प्रभृति संप्रति मेहरोगात् ॥
सूक्तीर्विचिन्त्य मधुशीकरमुद्गिरन्तीष्टीकाकृतः कतिपयस्य तदीयशेषः ॥ २ ॥

अश्मरीरोगानन्तरं वस्तिविकृतिसाम्यात्प्रमेहनिदानमुच्यते—आस्यासुखमित्यादि। आस्या उपविष्टस्य चेष्टोपरमस्तेन कृतं सुखमास्यासुखम्; एवं स्वप्नसुखमिति द्रष्टव्यम्। तेनासनादिदोषादास्यादुःखं स्वप्नदुःखं वा न प्रमेहहेतुः। गुडवैकृतमिति गुडविकाराः शर्करादयः, तथा गुडकृताश्च भक्ष्याः । प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वमित्यनुक्तहेतुसंग्रहार्थमुक्तम् । एष साधारणो हेतुः प्रमेहस्य; विशेषहेतुस्तु चरके निदानस्थाने,–

मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥२॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्
संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षड्
याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्कः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ॥

"हायनकोद्दालक"–इत्यादिना कफजस्य, 'उष्णाम्ललवण'–इत्यादिना पित्तजस्य, 'कटुतिक्तकषाय'–इत्यादिना वातजस्याभिहितः । एतेन सामान्यहेतुसहितो विशिष्टहेतुः कफजादिप्रमेहस्य । किंच कफजनिदानमप्येतदास्यासुखादि बोद्धव्यम् ॥ १॥

कफपित्तवातजमेहानां क्रमेण संप्राप्तिमाह—मेद इत्यादिना । अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन च आदावुच्यन्ते । तानेवेति मेदोमांसशरीरजक्लेदान् । उष्णैरिति उष्णवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यैः । क्षीणेषु दोषेष्विति प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु समानापेक्षया क्षीणेषु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्लङ्घनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति सूच्यते । तत्र हि चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति । यदुक्तं,–"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि धातुष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता"–इति । दोषेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुत्वात् । अवकृष्येति बस्तिमुखं नीत्वा । धातूनिति वसामज्जौजोलसीकाख्यान् । समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः । अत्र व्याधिमहिम्ना तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतुः । तेन "न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्"–इति चरकवचनं कष्टसाध्यतार्थं नोद्भावनीयम् । यदुक्तं,–"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्"–इति । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य प्रमेहप्रधानदूष्यस्य च मेदःप्रभृतेश्चान्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पित्तहरं हि मधुरादि मेदस्करं, मेदोहरं च, कटुकादि पित्तकरमिति क्रियावैषम्यम्; अत्र व्याधिस्वभावो हेतुः, तेनान्येषु व्याधिषु परस्परविरुद्धदोषदूष्यसंसर्गेऽप्युभयप्रत्यनीकभेषजविधिरविरोधीति । महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षत्वेन बहुव्यापत्तिकरत्वात्; आशुकारित्वादितीशानः । चकारात् विषमक्रियत्वं च वातजानां समुच्चीयते ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह—कफ इत्यादिना । वसा मांसस्नेहः, सर्वदेहस्नेह इत्यन्ये । लसीका उदकविशेषः । यथाह चरकः,–"यत्तु मांसत्वगन्तरे उदकं

मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः।
दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता।
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत् संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

तल्लसीकाशब्दं लभते"–इति। रसौज इति रसश्च ओजश्च इति द्वन्द्वः। ओजश्चात्रार्धाञ्जलिपरिमितं श्लेष्मरूपम्। यदुक्तं,–"श्लेष्मलस्योजसोऽर्धाञ्जलिः परिमाणम्"–इति। नत्वष्टबिन्द्वात्मकं, तस्य भ्रंशेन मरणाभिधानात्। ननु, रस एवौजो रसौज इति कुतो न कल्प्यते? रसोऽप्योजःशब्देनोच्यते। यदुक्तं,–"तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठमागतम्। मलीभवति तत् प्रायः कल्प्यते किंचिदोजसे"–इति। ओजसे इति रसायेत्यर्थः। नैवम्, ओजसो हि मधुमेहे दूष्यत्वेनोक्तत्वाद्, ओजःशब्दोपादानवैफल्याच्च। यद्यप्यत्र बहूनि मेदःप्रभृतीनि दूष्यत्वेनोच्यन्ते तथापि पूर्वं मेदोमांसशरीरजक्लेदानां सर्वमेहेष्ववश्यम्भाविदूष्यत्वेन पृथगभिधानम्। मज्जादयस्तु मेहे विशेषे दूष्याः। तद्यथा–लसीकावसामज्जौजांसि वातिके, न पैत्तिके, न श्लैष्मिके। ईशानः पुनराह,–रसरक्तशुक्राणि सर्वमेहेषु कदाचित् दूष्यन्ते न त्ववश्यमिति। किंच सर्वमेहानामेव दोषत्रयजन्यत्वं सकलदूष्याश्रयित्वं च 'कफः सपित्त'–इत्यादिनोपदर्श्यते। मेदोमांसादीनि तु अत्यन्तदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि। यतश्चरकेऽपि कियन्तःशिरसीयाध्याये सकलमेहवाचकमधुमेहकथने दोषत्रयप्रकोपोऽभिहितः। तथाहि,–"समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः। दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः"–इति। तथा सुश्रुतोऽप्याह,–"वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति–"इत्यादि। कफादीनां द्व्युल्बणादिसंसर्गस्यानन्त्येन सर्वमेहावस्थाविशेषेण मधुमेहेन च संख्याधिक्यप्रसङ्गनिरासायावधारणार्थमाह—विंशतिरेव मेहा इति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—दन्तादीनामित्यादि। आदिशब्देन नयनतालुकर्णादीनां ग्रहणम्। यदुक्तं सुश्रुते,–"तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिः"–इति। अत्र च मलभूयस्त्वं मेदोदोषात्। चिक्कणता देहे मेदःकफदुष्टेः। अत्र चकारात् सुश्रुतोक्तकेशजटिलीभावनखातिवृद्धी बोध्ये। एतच्च व्याधिविशेषनियतमेव, येनान्यत्र विद्यमानाऽपि कफमेदोदुष्टिः नैवं कर्तुं क्षमा ॥ ५ ॥

सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि। प्रभूतेत्यादि, प्रभूतमूत्रत्वं दूष्यद्रवधातुसंबन्धात्। आविलत्वं दोषदूष्यसंसर्गात्। ननु कथं कफेन दश, पित्तेन षडित्यादिव्यवस्था? यतः कारणभेदात् कार्यभेद इत्याशङ्क्याह,–दोषदूष्याविशेषेऽपि तत् संयोगविशेषत इति। तेषां दोषदूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगभेदाद्भेदो मेहेषु भवति। यथा पञ्चानां वर्णानां श्वेतकृष्णपीतलोहितश्यावानां संयोगभेदादनेकपिङ्गलपाटला-

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।
अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ७ ॥
मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलम् ।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ८ ॥
सान्द्री भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ ९ ॥
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १० ॥
मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ ११ ॥
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १२ ॥

दिभेदः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"यथा पञ्चानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषादिसंसर्गान्मेहानां नानात्वम्"—इति । संयोगभेदप्रतीतिः कुत इत्यत आह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवर्णादिभेदं दृष्ट्वा कारणानां समानानां भेदः कल्पनीयः, यथा—मृदादिकारणकलापस्याभेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगभेदादुदञ्चनादिप्रपञ्चभेदः । ननु, उदञ्चनादौ कुम्भकारादिप्रयत्नभेदात् संयोगभेदः, अत्र तु कः संयोगभेदहेतुः ? उच्यते, तत्तदाहारादिकमदृष्टं च भवतीत्यदोषः ॥ ६ ॥

अत्र कफस्य श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्देषु गुणेषु मध्ये कुत्रचित् किंचिद्गुणप्रकर्षात्, उदकमेहादयो दश दृश्यन्ते इत्याह—अच्छं बहुसितं शीतमित्यादि । सान्द्रप्रसादस्तु एक एव गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहव्यपदेशस्त्वेकदेशेन भविष्यतीति । एतैश्च श्वेतादिभिर्गुणैर्व्यस्तैः समस्तैश्च योगात् दश मेहाः न तु यथाक्रमं, 'येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति—इति चरकवचनात् । ननु, यथा दशभिर्गुणैर्दश मेहान् करोति, तथा संसर्गविकल्पान्तरेणापरानपि कुतो न करोतीति नाशङ्कनीयं, भावस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, अदृष्टकल्पनायाश्चानर्हत्वात् । तत्र श्वेताच्छशीतैर्गुणैरुदकमेहः, मधुरशीताभ्यामिक्षुमेहः, सान्द्रपिच्छिलाभ्यां सान्द्रमेहः, अच्छेन पित्तानुरागिणा सुरामेहः, शुक्लेन पिष्टमेहः । अत्र पिष्टवदित्यालेपनपिष्टवत् । श्वेतस्निग्धाभ्यां शुक्रमेहः । अत्र शुक्राभमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रतुल्यं, शुक्रमिश्रं वेति शुक्रमिश्रम्, अवान्तरशुक्रमिश्रत्वे तु कफजस्याप्यसाध्यत्वं स्यादिति । वाप्यचन्द्रस्तु शुक्रस्य मूत्रेण गुणकृतं सादृश्यं शुक्रमिश्रं वेति च शुक्रगुणानां संयुक्तसमवायात् मूत्रे दर्शनमित्याह । चरके तु शुक्रमित्यनेन शुक्रमिश्रमिति बोध्यम् । सान्द्रमूर्ताभ्यां सिकतामेहः, अत्र मूर्ताणूनिति

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ॥ १३ ॥
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् ।
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १४ ॥
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १५ ॥
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥
अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥१९॥

कठिनानल्पान्; मलानिति बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्'–इति वाप्यचन्द्रः । मलोऽत्र प्रकरणात् कफः । गुरुमधुरशीतैः शीतमेहः । मन्दमूर्ताभ्यां शनैर्मेहः । पिच्छिलेन लालामेहः । चरके सुरामेहस्थाने सान्द्रप्रसादमेहः पठितः, तथा पिष्टमेहः शुक्रमेहशब्देन । तेनैव शीतमेहलालामेहौ पठितौ । पित्तजश्च कालमेहः । सुश्रुतस्तु चरकोक्तशीतमेहलालामेहयोः स्थाने फेनमेहलवणमेहौ, कालमेहे चाम्लमेहं पठितवान् । सामञ्जस्यं चात्र नास्त्येव, परस्परलक्षणसंवादाभावात्, स्मृतिद्वैधवत् सर्वं प्रमाणम् ॥ ७–१२ ॥

पित्तात्तु षड्भिः पित्तगुणैः क्षारनीलकालपीतलोहितमिश्रैर्यथाक्रमं क्षारमेहादयः षट्, तान् गन्धवर्णरसस्पर्शैरित्यादिना दर्शयति—गन्धेत्यादि । नीलाभमिति चासपक्षप्रभं, चासः 'स्वर्णचूड' इति लोके ख्यातः, क्वचित् 'टाकुसना चासः' इति गदाधरः, तत्पक्षश्च स्निग्धनीलो भवति । दहदिति मूत्रविशेषणम् । दहन्निति पाठान्तरे दाहमनुभवन् पुरुषः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

वातेन यथाक्रमं वसामज्जौजोलसीकाभिर्यथाक्रमं वसामेहादयः । तानाह—वसामेही वसामिश्रमित्यादि । अयं वसामेहः सुश्रुते सर्पिर्मेहनाम्ना, क्षौद्रमेहश्चरके मधुमेहनाम्ना पठितः ॥ १५–१७ ॥

इदानीं कफजादिमेहानां कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं च ज्ञापयितुं भेदेनोपद्रवानाह—

वातजानाशुदावर्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः । न् ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ ताम् ॥२५॥
यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रस्रुतमेव च ।
पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ ॥ २६ ॥
जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् । ी ।
ये चापि केचित्कुलजा विकारा ७ ॥
भवन्ति तांस्तान्प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ २२ ॥

अविपाकोऽरुचिरित्यादि । कफजे कास आर्द्रः, वातजे शुष्कः । तोदः वातजन्यः, मेहानां त्रिदोषजन्यत्वात् । मुष्कावदरणं पाकेन । अम्लिका अम्लोद्गारः । लोलता सर्वरसभक्षणेच्छा, इयं तु प्रभावात् धातुक्षयाद्वा भवति, यथा वातग्रहण्यां गृद्धिः सर्वरसानामित्युक्तम् ॥ १८-२० ॥

असाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवारिष्टमित्यादि । उक्तैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुतायुक्तैरुपद्रवैः; तद्यथा—कफजे आलस्यास्योपदेहशैथिल्यकफप्रसेकमक्षिकोपसर्पणादिकम्, पित्तजे पाण्डुरोगादिकम् । अतिप्रस्रुतमिति अतिशयं धातुमूत्रस्रावयुक्तम् । पिडकापीडितमिति शराविकादिपिडकापीडितम् । गाढः कालप्रकर्षात् । यद्यपि पिडका अप्युपद्रवत्वेनाभिमताः; यदुक्तं चरके,—"उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकालजीविद्रध्यादयः"—इति, तथापि पिडकानां पृथगुत्पादसूचनार्थं पृथक्करणम् । उक्तं च चरके,—"विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः"—इति । अन्यदपि असाध्यलक्षणं बोद्धव्यम् । यदाह चरकः,—"सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्"—इति । अस्यार्थः,—ये कफजाः साध्यास्ते सपूर्वरूपाः सन्तोऽसाध्याः, पित्तकृतास्तु याप्या ये ते सपूर्वरूपा एव असाध्याः प्रत्याख्येयाः, सर्वरोगाणामेव यद्यपि पूर्वरूपानुवृत्तौ असाध्यत्वमुक्तं, तथाप्यत्रासकलपूर्वरूपान्वये असाध्यत्वम्, अन्यत्र तु सकलपूर्वरूपान्वये सतीति विशेषः । क्रमेणेति स्वनिदानक्रमेण । तेन निजहेत्वादिकृता ये वातजाश्चत्वारो मेहास्ते पूर्वरूपरहिता अपि नहि साध्याः, ये तु पश्चात् धात्वपकर्षणाद्वातानुबन्धेन वातजास्ते साध्याः याप्या वा । अतएवोक्तं,—"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा"—इत्यादि ॥ २१ ॥

असाध्यतायाः प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । श्लेष्ममेदसोरतिदुष्ट्या मूत्रमेदःश्लेष्मणामतिमाधुर्यात् मधुमेहिना जातो यः प्रमेही स चाप्यसाध्यो भवतीति । बीजदोषादिति प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वात् । मधुमेहशब्देन चात्र मेहमात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदा चेतर-

गन्धवर्णरस हास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
नीलमेहेन मायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥२३॥
हारिद्र समं जायते स किल द्विधा ।
विस्रं मा याद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २४ ॥

विस्रमुष्ण तृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वमुक्तं स्यात्; किंच मधुमेहिना जनि- वसामेह मेव कारणानुरूपतया युक्तं, ततश्च मधुमेही मधुमेहिना वा जातो मज्जा वक्तुमुचितं; तस्यासाध्यत्वमपि न वक्तव्यं, मधुमेहस्यासाध्यत्वा- कषा दपि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तम् । यथा,–"गुल्मी च मधुमेही च राज व यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात्"–इति । यदि हस्ति मधुमेहोऽभीष्टः स्यात्तदा बलमांसपरिक्षयादिति न कृतं स्यात्, तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वात् । तथा कियन्तःशिरसीयाध्याये–"उपेक्षयास्य जायन्ते पिडका मधुमेहिकाः"–इत्यादिना या मधुमेहसंबन्धित्वेनोक्तास्ता एव "प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ताः"–इत्यन्तेन च चिकित्सास्थाने प्रमेहीमात्रसंबन्धितया अनूद्य चिकित्सायां संयोजिताः । तस्मात् क्वचिन्मधुमेहतामाश्रित्य सर्व एव मेहा मधुमेहशब्दवाच्याः । उक्तं हि सुश्रुते,–"मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः"–इति । गदाधरेण तु पिडकासंबन्धेनैव मधुमेहत्वमुक्तं, यतश्चरके कियन्तःशिरसीयाध्याये मधुमेहमभिधाय पिडका उक्ता इति । तन्न मनोहरं, तत्र मधुमेहशब्देन प्रमेहमात्राभिधानात् । यदि तु मधुमेह एवाभीष्टः स्यात्, तदा 'उपेक्षयाऽस्य जायन्ते'–इति उपेक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यात्, पिडकानां च मधुमेहभवानां चिकित्सोपदेशो व्यर्थः स्यादिति । कुलजमेहस्यासाध्यताप्रसङ्गेनापरेषामपि कुलजानामसाध्यत्वमाह—ये चापीत्यादि । केचिदिति कुष्ठादयः । कुलजा इति पितृपितामहादिसंभूताः । एतेन प्रमेहिपितृपितामहमातामहस्यापि प्रमेहमसाध्यं दर्शयति । ननु, यस्य पितामहः प्रमेही तस्य पितापि प्रमेही प्रमेहीजातत्वात्; तथाच सति "जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्"–इत्यनेनैव गतार्थम् । नैवं, न हि प्रमेहिना जात इत्येतावता उत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति, किं तर्हि कालवशेन दुष्टेरभिव्यक्त्या; यथा–कुष्ठिजातस्य कुष्ठम्; एतेन यदा अनतिदुष्टबीजेन प्रमेहिजातेन पित्रा जन्यते पुरुषः प्रमेही सोऽप्यसाध्य इति । कुलजा इत्यनेनैव मेहस्याप्यसाध्यतायां लब्धायां पुनस्तद्वचनं प्रमेहिणां प्रायेण सन्तानानुबन्धित्वप्रदर्शनार्थम् । उक्तं च,–'प्रमेहोऽनुसङ्गिनाम्'–इति ॥ २२ ॥

उपेक्षया हि पित्तकफजानामपि मधुमेहित्वं प्रदर्शयितुमाह—सर्व एवेत्यादि । धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुमेहसंभवमाह—मधुमेह इत्यादि । मधुसममिति मूत्रमिति शेषः । स इति मधुमेहः । सावरणलिङ्गमाह—आवृत इत्यादि । आवृत इति आवृतवातकृतः । दोषलिङ्गानीति येन पित्तादिना आवृतस्तस्य

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
क्षणात्क्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥२५॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २६ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २७ ॥
विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २८ ॥
अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ २९ ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥

च लिङ्गानि प्रदर्शयन् । अनिमित्तम् अकस्मात् । क्षीणः क्षणात् क्षणात्पूर्ण इति आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति । तथाच चरकः,– "समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः"–इति । धातुक्षयकुपितवातजस्य तु केवलवातजमेव लिङ्गम् । गदाधरस्त्वाह,–मधुमेहः सावरणवायुनैव क्रियते । यदाह चरकः,—"तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते"–इति । केवलवातजेषु तु कषायादिवमनाद्यतियोगादिकृतेषु धातुक्षयजेषु वायोरावरणं नास्तीति भेदः । मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—मधुरं यच्च मेहेष्वित्यादि ॥ २३–२६ ॥

प्रमेहोपेक्षया पिडकासंभवं दर्शयितुमाह—शराविकेत्यादि । इह दशपिडकासु विनतायाः पाठो भोजविरुद्धः, भोजे हि नव पिडकाः; तद्यथा,–"शराविका सर्षपिका कूर्मिका जालिनी तथा । कुलत्थिकाऽलजी पुत्री विदारी विद्रधी तथा ॥ नवैताः पिडका ज्ञेयाः"–इत्यादि । कुलत्थिका भोजे मसूरिका ज्ञेया; किंतु भोजस्यैव न्यूनतेति वक्तुं सुकरं, सुश्रुते सर्वत्र चरके च विनतायाः दर्शनात् । चरके तु सप्त पिडकाः । तद्यथा,–"शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा। अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी"–इति । तत्र प्रायोभावात् सप्तानामभिधानम् । यतः तेनैव कियन्तःशिरसीये "तथान्याः पिडकाः सन्ति" इत्यादिना अधिकपिडकासंभवः सूचितः । प्रमेहोपेक्षयेत्यभिधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च पिडकासंभवं दर्शयति । अत एव "विना प्रमेहमप्येताः"–इत्यत्र प्रमेहमात्रग्रहणं कृतम् । धामस्विति स्थानेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वासामाकृतिमाह—अन्तोन्नतेत्यादि । तद्रूपेति शरावरूपा । अल्पचिता

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।
मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥
रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३३ ॥
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ।
ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ३४ ॥
विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः ॥ ३५ ॥
गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।

अल्पपिडकान्तराचिता । विद्रधेर्लक्षणैर्युक्तेत्यभिधानेन विद्रधेरस्या भेदो बोध्यः ॥ २९-३३ ॥—

पिडकानामारम्भककारणमाह—ये यन्मया इत्यादि । तन्मया इति निर्देशः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ङीपं बाधित्वा टापा साधनीयः । तत्तद्दोषं मत्वा कैश्चित् 'तत्कृताः' इति पाठान्तरं कृतम् । अयमत्र पिण्डार्थः— यो यद्दोषोल्बणो मेहस्तद्दोषोल्बणैनैव पिडका भवति । ननु, जालिन्यां तीव्रदाहः पठितः, स च पित्तकृतः, भोजेऽपि जालिनी पित्तकृतैव पठिता, यथा,—"परस्पराभिसंबन्धा पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती भृशरुग् जालिनी मता"—इति । तत्कथं जालिन्यां पित्तजत्वनियमात् ये यन्मया इत्यादि ग्रन्थार्थसंगतिः? नैवं, प्रचुरपिडकानां तन्मयत्वेन बाहुल्येनाभिधानं; यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति गदाधरः; किंवा स्वमहिम्ना जालिनी पित्तप्रधाना भवति, श्लेष्मवातजमेहभवत्वेन श्लेष्मवातप्रधाना च; तेन दोषत्रयप्रधानत्वात् सर्वदा सा भवति । अन्यस्त्वाह,—तीव्रदाहत्वं पित्तोत्कटत्वं च पैत्तिकमेहजायां जालिन्यामवगन्तव्यम्, अन्यमेहजा तु अन्यदोषोत्कटा निर्दाहा च । अतएव चरके जालिनी कफोल्बणा निर्दाहा एव पठिता । तद्यथा,—"शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः । जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धस्रावा महाश्रया । रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी"—इति । न चातिप्रसक्तिः, उक्तं हि चरके समर्थ्यते, अस्मिंश्च समाधाने ये यन्मया इत्यादि न व्याहन्यते । चरकभोजवचनयोश्चाविरोधार्थं यत्नान्तरं मृग्यम् । कार्तिकस्त्वाह,—पाककाले पित्तोत्कटत्वं, "तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः"—इति वचनात्; एतत्तु सर्वत्राविशेषान्नाद्रियन्ते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

असाध्यपिडकालक्षणमाह—गुदे हृदीत्यादि । सोपद्रवा इति उपद्रवाश्च तृट्-

सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रमेहप्रमेह-
पिडकानिदानं समाप्तम् ।

अथ मेदोनिदानम् ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥
मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददुर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥
मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

कासादयः । यथाह चरकः—"तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः । विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः"—इति । पिडकास्तु प्रायेणाधःकाय एव, दोषदूष्याणामधःप्रसरणात्, वसामलानां च दौर्बल्यात्, नोर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति दोषा इति वचनाच्च । केचिदाहुः—स्त्रीणां प्रमेहो न भवतीति । तथाच तन्त्रान्तरे,—"रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः"—इति । किंतु स्त्रीषु प्रमेहदर्शनात् एतद्धेतुबलादन्यरोगासंभवलाच्च एतत् प्रायोवादमाश्रित्य उक्तम् । मेहनिवृत्तिलक्षणं च सुश्रुते पठितम् । तद्यथा,—"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते"—इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानं
समाप्तम् ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदस इत्यत्र मेदःसंकीर्तनात् मेदोदुष्टेरभिधानं, मेदोदुष्ट्या च स्थौल्यम् । मधुरोऽन्नरस इति मधुरप्राय आम इवान्नरसः संभवन् स्नेहान्मेदो जनयति । सुश्रुतेऽप्युक्तम्,—"आम इवान्नरसो मधुरतरश्च भवति"—इत्यादि । ननु, मेदस्विनस्तीक्ष्णाग्नित्वात् कथमाम इवान्नरसो भवति ? यदुक्तं चरकेण,—"चरन् सन्धुक्षयत्यग्निम्"—इति । अग्नौ च मन्दे आमोत्पादः, यदाह,—"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः"—इति । उच्यते, श्लेष्मलाहाराध्यशनशीलत्वेन कदाचित्

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥६॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥८॥
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मेदोनिदानं समाप्तम् ।

अथ उदरनिदानम् ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ १ ॥

कालव्यतिक्रमभोजनेन च बहुविकारकरणाग्निव्यापत्तेरन्नरसस्यामतुल्यता, अथवा मधुरतरान्नरसोपलिप्तेऽन्नवहस्रोतसि सर्व एवान्नरसो मधुरतरो निष्पद्यते । यथा पित्तयुक्तेऽन्नवहस्रोतसि मधुररसस्यापि विदाहः । यदुक्तं,–"स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहिभुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते"–इति । स चामतुल्यत्वादाम इत्युच्यते । अशक्तः सर्वकर्मस्विति मेदसः सौकुमार्यात् । क्षुद्रश्वासः 'रूक्षायासोद्भव' इत्यादिनाभिहितः । क्रथनमकस्मादुच्छ्वासावरोधः । चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमिति मेदोरुद्धमार्गत्वात् कुम्भकारपवनन्यायेनान्तर्बलवाननतिवृद्धो वायुरग्निं दीपयति । अतिवृद्धस्तु वायुरग्निवैषम्यजनकः । विकारांश्चाप्नुते घोरानिति वातविकाराणामन्यतमान्; कालव्यतिक्रमात् भोजनकालव्यतिक्रमात् । विकारान् दारुणानिति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् । अयथोपचयोत्साह इति अयथावन्मांसोपचय उत्साहश्च यस्य स तथा ॥ १—९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मेदोनिदानं समाप्तम् ।

उदरोत्सेधसाधर्म्यादुदरनिदानम् । उदरस्य विशेषेण वह्निदुष्टिजन्यत्वमाह— रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नावित्यादि । अग्निमान्द्यं च दोषत्रयजनकम् । यदुक्तं,– "तेषामग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः"–इति । मलिनैरिति अत्यर्थदोषजनकैः

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥
आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ ३ ॥
दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ४ ॥
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ॥ ५ ॥
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ ६ ॥
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ।

विरुद्धाध्यशनादिभिः । मलसंचयादिति मलाः दोषाः पुरीषादयश्च तेषामतिवृद्धत्वात् । तन्त्रान्तरं च,—"अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः"—इति । यद्यपि मन्दाग्नित्वमलिनान्नत्वयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयजनकत्वमस्ति तथाप्यत्रोभयहेतुजनकत्वेन दोषदुष्टिप्रकर्षः ख्याप्यते, अतएव दुष्टिप्रकर्षख्यापनार्थं मलसंचयादित्यत्र संपूर्वं कृतवान् ॥ १ ॥

संप्राप्तिमाह—रुद्ध्वेत्यादि । स्वेदाम्बुवाहीनीति स्वेदवहानि अम्बुवहानि च । अनयोश्च भेदः, 'उदकवहानां स्रोतसां तालुमूलं क्लोम च, स्वेदवहानां मेदो मूलं, लोमकूपाश्च'—इत्यनेनोक्तो ज्ञेयः । स्रोतोरोधश्चात्र बहिरेव न पुनरन्तः । यदुक्तं चरके,—"स्वेदस्तु बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति"—इति । अतएवोदरपूर्णता अन्नरसेन । प्राणाग्नीति पुनरग्निदूषणाभिधानेन मन्दस्याप्यग्नेः पुनर्दोषकृतं, सुतरां मान्द्यं बोधयति । दोषसंचयगतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धं, यतो वायुना वाय्वन्तरदुष्टिः क्रियत एव । सुश्रुते तु पूर्वरूपमस्योक्तं, तद्यथा,—"तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो बस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः"—इति ॥ २ ॥

उदराणां सामान्यरूपमाह—आध्मानमित्यादि । दुर्बलाग्नितेति मन्दोऽग्निर्यद्यप्यत्र हेतुस्तथाप्यग्नेरतिशयदौर्बल्यं लिङ्गत्वेन ज्ञेयम् । उदराण्यष्टाविति यकृद्दाल्युदरस्य प्लीहोदरेण सार्धं समानचिकित्स्यतया तथोत्पत्तिविशिष्टदकोदरात् क्रमेण भूतदकोदरस्यापि समानलिङ्गचिकित्सितत्वेनाभिन्नत्वात्, अष्टावेवोदराणि भवन्ति । प्लीहोदरादीनि च यद्यपि चत्वारि दोषजानि, तथापि हेतुलिङ्गचिकित्साभेदात् पृथगुक्तानि ॥ ३ ॥ ४ ॥—

वातोदरलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । अकस्माद्वृद्धिह्रासवदिति अनियतवृद्धिह्रास-

सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ॥ ७ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ८ ॥
पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ ९ ॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥
श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥
स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ १३ ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥
स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।

युक्तमुदरम् । आध्मातदृतिवदिति वातपूर्णचर्मपुटवदिति ॥ ५—८ ॥

पैत्तिकमाह—पित्तेत्यादि । दह्यत इति उदरमात्रं दह्यते । दाहस्तु सकलदेहस्यैव बोद्धव्यः । धूमायते धूम इवोर्ध्वमेति । क्षिप्रपाकमिति क्षिप्रपाकाज्जलोदरतां यातीत्यर्थः । प्रदूयते व्यथते ॥ ९ ॥ १० ॥

संनिपातोदरमाह—स्त्रिय इत्यादि । स्त्रीग्रहणमविवेकिसंनिहितजनोपलक्षणम् । गरं संयोगजं विषम् । दुष्टमम्बु सगरप्राणितृणपर्णादिकोथयुतं, विषमेवाग्न्याद्युपहतं, मन्दप्रभावं वा दूषीविषमुच्यते । यदुक्तं,–"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं, विषं हि दूषीविषतामुपैति"—इति । तेनाशु रक्तमिति विषस्याग्नेयत्वेन रक्तदुष्टिः । कुपिताश्च दोषा इति स्वभावात्, दोषत्रयप्रकोपकं विषं भवति । तत् शीतवातादिषु कुप्यतीति, दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् । मूर्च्छेति विषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरम् । दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति, एतदेव संनिपातोदरं दूष्योदरं कीर्तितं, न पुनरधिकमित्यर्थः । रक्तं दूष्यं दूषयित्वा भवतीति दूष्योदरं; किंवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरमिति ॥ ११—१४ ॥—

प्लीहोदरमाह—प्लीहेत्यादि । असृक्कफश्चेत्यसृग्दुष्ट्यैव तत्तुल्यकारणतया पित्त-

दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव, प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ १५ ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १६ ॥
तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।
सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ १७ ॥
उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १८ ॥
यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।
संचीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः संकरवच्च नाड्याम् १९
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २० ॥
शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।

दुष्टिरप्युच्यते, विदाहिना रक्तं पित्तं च दूष्यते; अतएव पश्चात् वक्ष्यति,–'कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः'—इति। अत्र पित्तस्य लिङ्गं मन्दज्वरः, कफस्य लिङ्गं मन्दाग्निलमिति गदाधरः । प्लीहोदर एव यकृद्दाल्युदरस्यावरोधं दर्शयन्नाह—सव्यान्यपार्श्वे इत्यादि । सव्यान्यपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे । तदेवेति तादृशमेव । प्लीहोदरसममेव न विलक्षणमित्यर्थः । यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति यकृद्दाल्युदरम् ॥ १५—१७ ॥

तत्र दोषसंबन्धमाह—उदावर्त इत्यादि । उदावर्तरुजानाहैर्वातं, मोहतृड्दहनज्वरैः पित्तं, गौरवारुचिकाठिन्यैः कफं जानीयात् ॥ १८ ॥

बद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्नैरित्यादि । उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकशालूकादिभिः । पिहितं विबद्धम् । यथावदिति यथार्हम् । मलः पुरीषः, सदोष इति दोषत्रयसहितः । नाड्यामित्यन्त्रनाड्याम् । संकरवदिति संमार्जनीक्षिप्यमाणतृणाद्यवकरो यथा चीयते क्रमेण तथेत्यर्थः । बद्धगुदमिति गुदोपरि अन्त्रस्य बद्धत्वात् बद्धगुदम् । यदुक्तं चरके,–"पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे"–इति । पुरीषायतनस्य बद्धत्वात् हृन्नाभिमध्येऽन्नपाकस्थाने वृद्धिः । गुदमात्रनिरोधे तु मलदोषैर्गुदादूर्ध्वमेवोदरवृद्धिः स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

क्षतोदरमाह—शल्यं तथान्नोपहितमित्यादि । शल्यं कण्टकशर्करादि । अन्नोपहितमन्नयुक्तम् । भुक्तम् आगतमिति अर्थतः पाकाशयात्, विलोमेनागतमन्त्रं भिनत्ति, ऋज्वागतं हि शल्यमपि नान्त्रभेदकम् । अन्यथा वेति जृम्भणात्यशनाभ्यामन्त्रं भिद्यते । यदुक्तं चरके,–"शर्करातृणलोष्टास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः । भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा"–इति । स्रुत इति गलितः । स्रावः

तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः २१
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं, दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २२ ॥

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा ।
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २३ ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ।
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २४ ॥

स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय इति, भूयो बहु यथा भवति तथाऽन्त्रात् स्रुतः । दोषजेषु पुनरुपस्नेहन्यायेनाल्प एव स्रावो भूयः पुनः पुनः गुदतश्च स्रवेत् । तुशब्दश्चार्थे, भूयःशब्दोऽत्रावर्तनीयः । तेनोक्ता व्याख्या साध्वी भवति । ननु, भिन्नान्त्रात् तिर्यगत्र स्रावनिर्गमः; तत्कथं स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय इत्युपपद्यते? नैवं, सच्छिद्रान्त्रमार्गेण बहिर्गतस्यातिवृद्धस्य पुनरागमनात्, उपस्नेहन्यायाद्वा गुदतः स्राव उपपन्न एव । चरकेऽप्युक्तं,–"पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं नृणाम्"–इति । तेन स्रावेण द्रवस्य निम्नगत्वान्नाभेरधो जठरं वृद्धिमेति; एतच्छिद्रोदरं जलोदरमिति भण्यते इति गदाधरः । यतश्चरकेणोक्तं,–"तदधो नाभेः प्रायोऽभिनिर्वर्तमानं जलोदरं स्यात्"–इति । तदन्ये नानुमन्यन्ते, यतश्छिद्रोदरं शीघ्रं जलोदरतां यातीत्यभिप्रायेण चरकेणोक्तम्, अन्यथा दकोदरं पृथङ् न स्यात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

उत्पत्तिविशिष्टं दकोदरमाह—यः स्नेहपीत इत्यादि । स्नेहपीत इति कर्तरि क्तः, तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । दूष्यन्तीति स्वकर्मसु दुष्टानि भवन्तीति । तद्वहानि उदकवहानि । तेष्विति उदकवहस्रोतःसु । पूर्ववदिति यथा पूर्वमुक्तम् । अन्नरस उपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृत्योदरं जनयतीत्यर्थ इति जेज्जटः । गदाधरस्त्वाह—क्षतान्त्रोदरे यथा अधोनाभेरुदराभिवृद्धिर्गुदस्रावश्च तथा जलोदरेऽपि भवतीति । ननु, सर्वेषामेव उपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृतान्नरसमूलत्वात् कथमनुदकत्वम्? नैवं, तेषु हि प्रथमतो नातिमन्दत्वादग्नेरन्नरसस्याल्पत्वाच्चानुदकत्वम्, अल्पत्वेन तद्व्यपदेशात्; अत्र तु प्रागेव भूरिजलोत्पत्तिरिति विशेषः । समाततं वेदनया विस्तार्यमानमिवोदरं भवति । यथा दृतिः क्षुभ्यतीति

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदरनिदानं समाप्तम् ।

दृतिरिव जलपूर्णा क्षुभ्यतीति अन्तर्जलचलनमिव धत्ते । शब्दायते गुडगुडायते ॥ २३ ॥ २४ ॥

उदररोगस्य साध्यत्वादिलक्षणमाह—जन्मनैवेत्यादि । जन्मनैवोदरमिति उत्पन्नमात्रेणैव । अजातोदकस्योदरस्य लक्षणं चरकेऽवगन्तव्यं, तद्यथा,—"अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् । सदा गुडगुडायन्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥ नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति । हृद्वङ्क्षणकटीनाभिगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके । लालया विरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥ अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः"—इति । अत्र कर्कशमिति वेगवन्तम् । जातोदकलक्षणं च चरके यथा,—"कुक्षेरतिमात्रं वृद्धिः शिरान्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णदृतिसमानक्षोभस्पर्शनं च भवति"—इति । पक्षादित्यादि । बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय भवतीति । जातोदकं पक्षात् । प्रायोग्रहणेन कदाचित् पक्षादूर्ध्वमपि न विनाशाय, तथा शल्यशास्त्राभिमतया चिकित्सया कदाचिज्जातोदकं छिद्रान्त्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति दर्शयति । जातोदकं छिद्रान्त्रं च विनाशाय पक्षादूर्ध्वमिति संबन्ध इति केचित् ॥ २५ ॥ २६ ॥

साध्यतयाभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यतामाह—शूनाक्षमित्यादि ।—उदरिणमिति शेषः । कुटिलोपस्थमिति वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्ना तन्वी त्वक् यस्य तम् । अग्निपरिक्षीणमिति अग्निक्षयश्च यद्यप्युदरे पूर्वमेव भवति तथाप्यत्र विशेषेणाग्निक्षयो लक्षणान्तरयुक्तश्चासाध्यतालिङ्गं संभवतीति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायामुदरनिदानं समाप्तम् ।

अथ शोथनिदानम्।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ १ ॥
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः।
सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि।
तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥
शुद्ध्यामयाभुक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ४ ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धि-
र्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

उदरे शोथस्योपद्रवत्वेनोक्तत्वात्तदनन्तरं शोथनिदानम्। तस्य संप्राप्तिमाह— रक्तपित्तकफानित्यादि। रक्तपित्तकफान् स्वहेतुभिः स्वातन्त्र्येण दुष्टान् कुपितान् दुष्टः स्वहेतुकुपितो वायुर्बहिःशिरा बाह्या अगम्भीराः शिरा नीत्वा गमयित्वा तैः रक्तपित्तकफैः रुद्धगतिरावृतमार्गो वायुरुत्सेधमुच्छ्रायं कुर्यादिति योजना। बहिः-शिराशब्देनात्रागम्भीरतयोक्तानां स्रोतसामपि ग्रहणम्। त्वङ्मांससंश्रयमित्यनेन व्रणशोथाद्भेदं दर्शयति, अष्टसु व्रणवास्तुषु व्रणशोथस्य संभवात्। यदुक्तं सुश्रुतेन,—"त्वङ्मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवास्तूनि भवन्ति"—इति। संहतं संहतात्मकम्। कुतः संहतात्मकमित्यत आह—निचयादत इति।—अतोऽस्मात् पूर्वोक्तात् रक्तसहितदोषत्रयसमुदायात्; एतेन रक्तसहितत्रिदोषजन्यत्वमस्योक्तं भवति। सर्वमित्यादि।—सर्वमिति पूर्वेण संबध्यते, सर्वमुत्सेधं शोथमाहुरित्यर्थः। हेतुविशेषैरिति दोषत्रयाभिघातप्रभृतिभिः कारणभेदैर्यो रूपभेदस्तस्मात् सर्वं नवात्मकमाहुरिति पूर्वक्रियया संबन्धः। सर्वहेतुविशेषैरिति पाठान्तरे सर्वेषां हेतुविशेषैरित्यर्थः। द्वयैरिति द्वन्द्वैः, सर्वैस्त्रिभिः ॥ १ ॥ २ ॥—

पूर्वरूपमाह—तदित्यादि। दवथुरुपतापः। शिरायामः शिराप्रसरणवत् पीडा ॥ ३ ॥

पूर्वरूपानन्तरं कामचारान्निदानमाह—शुद्ध्यामयेत्यादि। शुद्धिर्वमनविरेचनादिः, आमया ज्वरादयः; अभुक्तमभोजनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामबलानां च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुः। दध्यादयः स्वतन्त्रा एव हेतवः, आममपक्वं, दुष्टं दोषजनकं मन्दकनवोदकादि, गरं संयोगजं विषम्। अचेष्टा निष्क्रियत्वम्।

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥
चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः
सुषुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥
गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥ ९ ॥

न च देहशुद्धिरिति शोधनार्हेऽपि दोषे देहाशुद्धिः । मर्मोपघात इह दोषकृत एव ज्ञेयः, बाह्यहेतुजस्तु मर्मोपघात आगन्तुशोथहेतुरेव । विषमा प्रसूतिरामगर्भपतनादिका । मिथ्योपचारोऽसम्यक्करणमसम्यगुपचारः । प्रतिकर्मणां वमनादीनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—सगौरवमिति अनवस्थितत्वविशेषणं, तथा सोत्सेधमिति च ॥ ६ ॥

वातशोथलिङ्गमाह—चल इत्यादि । तनुत्वक् अबहुलत्वक् । असितः कृष्णः, सुषुप्तिः स्पर्शाज्ञता, हर्षो झिणिझिणिवद्वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचित् निमित्तं विनापि लीनो भवति; निमित्तत इति पाठे स्नेहोष्णमर्दनादेर्निमित्ततः प्रशाम्यति उपशमं प्राप्नोतीति, उपशयार्थमेतदुक्तम् । प्रोन्नमति प्रपीडित इति प्रपीडितः सन्नन्तरुन्नमतीत्यर्थः । दिवाबलीति दिवा बलवान्, नक्तबली । स्नेहोष्णमर्दनाद्यैश्च प्रशाम्येत्, स च वातिकः, "यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति"—इति चरकवचनात् ॥ ७ ॥

पैत्तिकमाह—मृदुरित्यादि । उष्यते इति दह्यते ॥ ८ ॥

कफजमाह—गुरुरित्यादि । अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिविनाशः । रात्रिबलीति रात्रौ स्रोतोऽवरोधजेन

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः संनिपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥
अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥
विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।
दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥

देहक्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात्, तज्जः शोथो बलवान् भवति । दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे सचेष्टे च न कफो बली भवति, किं तर्हि वायुस्तेन तज्जः शोथो दिवाबली भवति ॥ ९ ॥

व्यामिश्रौषधविधानार्थं क्वापि क्वापि प्रकृतिसमसमवेता अपि शिष्यहितैषितया द्वन्द्वसंनिपाता अतिदेशेन पठ्यन्ते, ये तु विकृतिविषमसमवेतास्तान् कण्ठरवेण पठति । अतोऽतिदेशेन द्वन्द्वत्रयसंनिपातानाह—निदानाकृतिसंसर्गादित्यादि । व्यामिश्रलक्षण इति मिलितवातादित्रयलिङ्गः । अनेनैव सर्वाकृतिरित्यस्यार्थे सिद्धे तदभिधानं वातादिप्रत्येकं कृत्स्नलिङ्गनियमार्थम् ॥ १० ॥

अभिघातजं श्वयथुमाह—अभिघातेनेत्यादि । अभिघातेन यः शोथः स शस्त्रादिभिर्भवति । हिमानिलोदध्यनिलैरिति हिमानिलैरुदध्यनिलैः, उदधिः समुद्रः । भल्लातकपिकच्छुजै रसैः शूकैरिति भल्लातकरसैः कपिकच्छ्वा शूकैश्च । कपिकच्छुः शूकशिम्बी ॥ ११ ॥ १२ ॥

विषजमाह—विषजः सविषप्राणीत्यादि । सविषप्राणिनः सर्पादयस्तेषां परिसर्पणं भ्रमणं तस्मात्, सविषप्राणिनां मूत्रणाच्च । दंष्ट्रादन्तेति दंष्ट्रा कुटिला 'दाढ' इति ख्याता; तद्विपरीतश्च दन्तो, गोबलीवर्दन्यायात् । विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरादिति सविषप्राणिनां विण्मूत्राद्युपहतं मलवच्च वस्त्रं यत्तस्य संस्पर्शात् । अवलम्बी अधोगमनशीलः । शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः । अयं चागन्तुरपि विशिष्टलिङ्गचिकित्सोपयोगात् पृथक् पठितः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं कुर्वन्ति तमाह—दोषाः श्वयथुमूर्ध्वमित्यादि ।

पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः ।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।
अर्धाङ्गे रिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुह्यजो द्वयम् ।
नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमिति उरःप्रभृत्यूर्ध्वदेहे । मध्य इति उरःपक्वाशयमध्ये । अध इति पक्वाशयादधः । सर्वसरं सर्वशरीरसरणशीलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

अतःपरं कृच्छ्रादिभेदमाह—यो मध्यदेश इत्यादि । मध्यदेहगस्य कष्टत्वं तद्देशगशोथप्रभावात् । सर्वग इति सर्वदेहगामी । सर्वज इति पाठान्तरे सर्वजः सांनिपातिकः । रिष्टभूत इति रिष्टतुल्यः, भूतशब्द उपमाने; यथा—मातृभूतः पितृभूत इति । व्याधेरेवात्र रिष्टभूतत्वं तस्य च निमित्तकृतत्वात् भूतशब्द उपात्त इति कार्तिकः । अन्ये तु भूतशब्दं स्वरूपवचनमाहुः । यश्चोर्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयमेतत् । चकारात् स्त्रियाश्च उपरिजो योऽधो याति स गृह्यते, तथा गुह्यजो यः सर्वगः । वचनं हि,—"यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् । पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुह्यजो द्वयम्"—इति । अनन्योपद्रवकृत इति अन्यस्य उपद्रवा अन्योपद्रवास्तद्विपरीता अनन्योपद्रवाः, एतेनायमर्थः—शोथस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः, ते च—"श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि"—इति सुश्रुतोक्ताः । चरकेऽप्युक्तं,—"छर्दिस्तृष्णारुचिः श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः"—इति । अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृन्निदानं, नान्योपद्रवकृदनन्योपद्रवकृत्; ततः स्वनिदानाज्जात इति शेषः, तेन शोथजनकनिदानादेव उत्पन्न इत्यर्थः । पाण्डुरोगादौ तु यः शोथः पादसमुत्थितः सोऽन्योपद्रवकृतो निदानान्तराज्जातः साध्य एव । आननोपद्रवगत इति पाठान्तरे अयमर्थः—पादयोरुत्थितः पूर्वं पश्चादाननम् । उपद्रवेण प्रसारेण उपद्रवत्वेन वा गतः । तथाच तन्त्रान्तरं,—"पादप्रवृत्तश्वयथुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । स्त्रीणां वक्त्रादधो याति बस्तिजश्च न सिध्यति"—इति । क्षारपाणिनाप्युक्तम्,—"ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियम् । उभयं बस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः"—इति ।

विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविराबलानां २०

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शोथनिदानं समाप्तम् ।

अथ वृद्धिनिदानम् ।

क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ १ ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ ३ ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥४॥

गुह्यज इति बस्तिजातः । द्वयमिति नरं नारीं च । असाध्यः पुरेरित इति अर्धाङ्गे रिष्टभूत इत्यादिना ॥ १७-२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां शोथनिदानं समाप्तम् ।

शोथत्वसामान्यात् शोथानन्तरं वृद्धिरभिधीयते । वृद्धेः संप्राप्तिमाह—क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुरित्यादि । अनूर्ध्वगतिरधोगतिर्वायुः मुष्कौ प्राप्य चरन् गच्छन् । वङ्क्षणतो मेढ्रजङ्घासन्धेः सकाशात् । फलकोषाभिवाहिनीरिति फलं च कोषश्च फलकोषौ; अथवा फलयोः कोषौ, तद्वहा धमनीश्च प्रपीड्य संदूष्य वृद्धिं करोति । फलकोषयोरिति द्विवचनमुपलक्षणं, तेनैककोषेऽपि दृश्यमाना वृद्धिः संगता । स वृद्धिरिति, "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्"-इत्यनेन क्तिजन्तो वृद्धिशब्दः पुंलिङ्गः, क्तिन्नन्तस्तु स्त्रीलिङ्गः । वृद्धिः कुरण्डोऽभिधीयते । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थं, तेन द्वन्द्वजादिवृद्धेरधिकाया निरासः । असंभवस्तु तस्या व्याधिस्वभावात् । मूत्रान्त्रवृद्ध्योर्वातवृद्ध्यन्तर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासार्थम्, अनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तचिकित्साभेदात् पृथगभिधानं, निमित्तभेदनिबन्धन एव व्याधिभेदः । यदुक्तं,-"दोषदूष्यसंसर्गादायतनविशेषात् निमित्ततश्चैषां व्याधीनां भेदः"-इति । अत आह-मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलमिति ॥ १ ॥ २ ॥—

वातजादीनां मूत्रजान्तानां वृद्धीनां क्रमेण लक्षणान्याह—वातेत्यादि । अहेतुरुगिति अनिमित्ततो दाहादिरुक् । रक्तजे 'कृष्णस्फोटावृत' इति । पित्तजवृद्धिलिङ्गादधिकं; तेन हेतुलिङ्गचिकित्साभेदाद्रक्तजवृद्धिः पृथग् गण्यते । मेदोजे ताल-

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः॥ ५॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सुरुङ् मृदुः॥ ६॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः॥ ७
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः।
क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा॥ ८॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्।
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा॥ ९॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः।
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः॥१०
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः।

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वृद्धिनिदानं समाप्तम्।

फलोपम इति पक्वतालफलमिव नीलवर्तुलः। मूत्रजे मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवत् वेदना। चालयन् फलकोषयोरिति फलकोषयोश्चालयन् चलो भवन्नितस्ततो गच्छन् सोऽधः स्यात्। चालयन्निति स्वार्थिको णिच्॥ ३—६॥—

अन्त्रवृद्धिमाह—वातकोपिभिरित्यादि। धारणं वेगस्योपस्थितस्य, ईरणमप्राप्तस्य। क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैरिति बलवद्विग्रहधनुराकर्षणादिभिः। क्षुद्रान्त्रावयवमिति वृहदन्त्रव्युदासार्थम्। विगुणीकृत्येति संकुचीकृत्य। द्विगुणीकृत्येति पाठान्तरे संकोचेन द्विगुणीकृत्य। स्वनिवेशात् स्वस्थानात्। तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः सन् वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपं साध्यं श्वयथुं करोति, तत्र ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा कालान्तरेण फलकोषं गच्छतीति। तां मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीम्, उपेक्ष्यमाणस्य अचिकित्सितपुरुषस्य। अत्र भोजः; "अन्त्रं द्विगुणमदाय जन्तोर्नयति वङ्क्षणम्। वङ्क्षणात्तद्रुजायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते"—इति। प्रध्मापयन्निति उच्छूनयन्। असाध्योऽयमिति कथं? यतोऽस्य चिकित्साऽभिहिता। नैवं, अप्राप्तफलकोषायामयं चिकित्साविधिः। प्राप्तफलकोषा त्वसाध्या। याप्यायां वा तस्यां चिकित्साविधिः। यदुक्तं भोजे,—"याप्यां तामन्त्रजां विदुः"—इति। व्रध्ननिदानं तु तन्त्रान्तरे पठ्यते। तद्यथा,—"अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयं गतः। करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु॥ ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं व्रध्नमिति निर्दिशेत्"—इति॥७—१०॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वृद्धिनिदानं समाप्तम्।

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानम्।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले।
महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥
वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये च संश्रित्य तथैव मेदः।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥२॥
तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥३॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः।
स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु॥४॥
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्।
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥५॥
स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥

वृद्धियुक्तमुष्कसमानलिङ्गत्वात्तदनन्तरं गलगण्डनिदानम्। तस्य सामान्यलिङ्गमाह—निबद्धः श्वयथुरित्यादि। निबद्धोऽनुबन्धवान्। मुष्कवदण्डवत्। भोजेऽप्युक्तं,–"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। लम्बन्तं मुष्कवद्दृष्ट्वा गलगण्डं विनिर्दिशेत्–"इति ॥ १ ॥

तस्य संप्राप्तिमाह—वात इत्यादि। वातकफमेदांसि पृथक् गलगण्डकारणानि। तेन त्रय एव गलगण्डाः। पैत्तिकस्तु न भवत्येव, व्याधिस्वभावात्; चातुर्थकज्वरवत्। चातुर्थके हि वचनं,–"चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः"–इति। क्रमश इत्यनेन शनैरेव वर्धनं दर्शयति। स्वलिङ्गैः समन्वितमिति निबद्धः श्वयथुरित्यादिना उक्तगलगण्डलिङ्गैरन्वितम् ॥ २ ॥

वातजमाह—तोदान्वित इत्यादि। चिरवृद्धिरिति विकारप्रभावात् वातजोऽपि चिरेण वर्धते। यदृच्छया पाकमियादिति कारणाप्रतिनियमेन कदाचित् पाकं याति। कारणाप्रतिनियमश्च बाह्योऽभिप्रेतः। आभ्यन्तरस्तु पाककारणं पित्तं रक्तं च नियतमेव। कदाचिदिति न सर्वकालम्। "यदृच्छया चैव भवेत् कदाचित्–" इति पाठान्तरे पाक इति शेषः ॥ ३ ॥

श्लेष्मजमाह—स्थिर इत्यादि। सवर्ण इति प्रकृतिसमवर्णः ॥ ४ ॥ ५ ॥

मेदोजमाह—स्निग्ध इत्यादि। देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त इति देहक्षये क्षयं, देहवृद्धौ च वृद्धिं यातीत्यर्थः। गलेऽनुशब्दमिति अनुनादं करोति। "गले तु शब्दम्"–इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६ ॥

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलोऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम्।
कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ॥ ७ ॥
क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेच्च ।
कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ॥ ८ ॥
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।
ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये९
कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः
वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः॥११॥

असाध्यतामाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तमित्यादि । कृच्छ्राच्छ्वसन्तं दुःखेन श्वासविमोक्षकारिणम् । भिन्नस्वरं स्वरभेदवन्तम् ॥ ७ ॥

स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह,—कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैरित्यादि । कर्कन्धुः शृगालकोलिः, कोलं बृहद्बदरम् । मेदःकफाभ्यामिति मेदो दूष्यं, कफो दोषोत्रारम्भकः । मेदःकफौ प्राधान्येनोक्तौ । तेन वातपित्तसंबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । यदाह भोजः,—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् । जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति ग्रथितांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषानूर्ध्वगो वक्षःकक्षमन्यागलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता । अपचीकण्ठमन्यासु कक्षवङ्क्षणसन्धिषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम्"—इति । स्याद्गण्डमालेति मालातुल्यगण्डयोगात् गण्डमाला । गलमात्र एव गण्डमाला चरके पठिता । यथा,—"मेदःकफात् शोणितसंचयोत्थो गलस्य मध्ये गलगण्ड एकः । स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः"—इति ॥ ८ ॥—

गण्डमालातुल्यतया अपचीमाह—ते ग्रन्थय इत्यादि । ते इति गण्डमालारम्भकदोषदूष्यकृता ये ग्रन्थयः त एवेत्यर्थः । कालानुबन्धं चिरमिति चिरकालानुबन्धम् । सैवापचीति तादृशी अमालारूपा अपची भण्यते । सैवापचीति इतिशब्देनाभिहितत्वात् प्रवदन्तीति क्रियायोगेऽपि न द्वितीया । अपचीनिरुक्तिश्चापरापरोपचीयमानतया । अत एव "चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति"—इति सुश्रुतः । चयप्रकर्षश्चापरापरभवनेनैव, साधुत्वं च नैरुक्तयेन विधिना । यदुक्तम्—"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"—इति । अतएवोक्तं नश्यन्ति भवन्ति चान्य इति । साध्याः स्मृता इति छेदः । पीनसादिभिरुपद्रवैरसाध्याः ॥ ९ ॥ १० ॥

अयं तु ग्रन्थिः चरके गण्डमालायामस्ति; संग्रहकारेण तु गण्डमालया सह तुल्यत्वादपच्याः, अपच्यामेव ग्रन्थिः पठितः । अनन्तरमपचीगुडकतुल्यतया

आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् १२
दन्दह्यते धूप्यति वृश्च्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम्१३
शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥१४॥
शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेदः॥१५॥

ग्रन्थिमाह—वातादय इत्यादि । वातपित्तकफाः प्रत्येकं दुष्टाः; दुष्टिश्चात्र वृद्धिरेव न क्षयः; क्षीणानां विकारकरणाक्षमत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं वातादिक्षये मन्दचेष्टादयः? उच्यते, तत्क्षये विरोधिदोषकोपात्; यथा—मधुरस्निग्धादिभिर्वाते क्षीणे तत्समानत्वात् श्लेष्मा प्रकुप्यति । वचनं हि,—"वृद्धिश्चापि विरोधिनाम्"—इति । संदूष्य मेदश्च मांसमसृक् शिराश्चेत्यनेन मेदोजः कफसंबन्धाद्यो भवति तथा शिराजोऽपि वायुना शिरादुष्ट्या यो जन्यते स उच्यते । एवं पञ्चग्रन्थयः । तथेति संदूष्य मांसमसृगिति । अत्रासृजः क्रमोल्लङ्घनेन पाठोऽप्राधान्यप्रतिपादनार्थः, विसर्पे तु शोणितमेव प्रधानम् । अतएव क्वचित् चकारमप्राधान्यसूचकं निवेश्य 'असृक् च' इति पाठः । चरके तु ग्रन्थिः वातकफज एव ग्रन्थिविसर्पशब्देनोक्तः । वृत्तोन्नतमिति वृत्तं वर्तुलम्, उन्नतं उच्छूनम् । विग्रथितं कठिनं, कक्खटं वा; विग्रथितत्वादेव ग्रन्थिरिति संज्ञा ॥ ११ ॥

अनिलग्रन्थिमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते आकृष्य दीर्घीक्रियते । वृश्च्यतीति छिनत्तीव, अत्र दिवादेराकृतिगणत्वात् श्यन्प्रत्ययः । प्रत्यस्यते क्षिप्यते, मथ्यति आलोडयतीव, अत्रापि पूर्ववत् समाधानम् । भिद्यते विदीर्यत इव । अस्रं स्रावम् ॥ १२ ॥

पित्तग्रन्थिमाह—दन्दह्यत इत्यादि । दन्दह्यते अत्यर्थं दह्यते अग्निनेव । पापच्यते भृशं पच्यत इव क्षारेण, किंवा उत्क्वथ्यते इव । प्रज्वलतीव ज्वलन् भस्मीभवतीव ॥ १३ ॥

कफग्रन्थिमाह—शीत इत्यादि । अविवर्णः प्रकृतिवर्णः, ईषद्विवर्ण इति कश्चित् । पाषाणवत् संहननोपपन्न इति पाषाणवत् कठिन इत्यर्थः; किंवा पाषाणवत् भवति । संहननोपपन्न इति संहतान्वितो महानित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेदोजग्रन्थिमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिरिति शरीरवृद्धिक्षयाभ्यां यथाक्रमं वृद्धिहानी यस्य स तथा । मेदोजेष्वेवं युक्तिः, धातुस्वभावात् चिरस्थायित्वाद्वा । गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेद इति भिन्ने सति पिण्याकस्तिलकल्कः, सर्पिरत्र स्त्यानं तत्सदृशं मेदः स्रवति । भोजेन

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानम् ।
संकुच्य संपिण्ड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् १६
ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च।
स चारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥१७॥
गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥१८॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ॥१९॥
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ।
दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराश्च संकुच्य संपिण्ड्य ततस्त्वपाकम् २०

तु मेदोग्रन्थेः संप्राप्तिः पठ्यते । यथा,—"मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदथवा त्वचि। तत्र मेदोभवग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ कृशः कृशे महान् स्थूले ग्रन्थिर्भिन्नश्च पीडितः । तिलकल्कनिभः स्रावो घृतवच्चास्य जायते"—इति ॥ १५ ॥

शिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह—व्यायामजातैरित्यादि । संकुच्येति अन्तर्भावितो ण्यर्थस्तेन संकोच्येत्यर्थः । संपिण्ड्येति संहतीकृत्य । उन्नतमाशु वृत्तमिति अस्य सामान्यलक्षणेनैव सिद्धे पुनस्तदुक्तिरतिशयार्थम् । स च शिराजो ग्रन्थिर्यदि सरुजश्चलश्च स्यात्तदा कृच्छ्रसाध्यः । स चारुजश्चापीत्यादिना न साध्यः । स च इति चकारेणारुजत्वादिधर्मयोगादपरेऽपि ग्रन्थयोऽसाध्या इति सूचयति । यदुक्तं भोजे,—"पञ्चैतानरुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलांस्त्यजेत् । कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्याश्च सन्धिषु"—इति । अन्ये तु मांसासृग्भ्यां षष्ठं ग्रन्थिं वदन्त एवं पठन्ति,—"मांसासृजं चार्बुदलक्षणेन तुल्यं हि दृष्टं त्वथ लक्षणैः"—इति । किंत्वनार्षोऽयं पाठो भोजादिसमानतन्त्रेष्वदृष्टत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

मांसशोणितदूष्यसाम्यादर्बुदाभिधानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—गात्रप्रदेशे क्वचिदित्यादि । क्वचिदेवेत्यनेनानियतदेशे, न पुनरपचीवन्नियतदेशे । संमूर्च्छिता इति पाठान्तरे संमूर्च्छिता वृद्धाः, दूष्यसंसृष्टा इति कार्तिकः । मांसमसृक् प्रदूष्येति सर्वार्बुदसाधारणं दूष्यं, मांसार्बुदमेदोऽर्बुदयोस्तु विशेषेण मांसदुष्टिः; मांसार्बुदमेदोऽर्बुदयोरपि तद्दूषको दोषोऽस्ति । तेन तत्रापि दोषकर्तृतया संप्राप्तिरियं भवति । मांसोच्छ्रयमिति मांसोच्छ्रयतया प्रतीयमानम् । मेदोजेऽपि मांसमुन्नतं भवति । अत्यगाधमिति दूरानुप्रविष्टम्; अतएवानल्पमूलमित्युक्तम् । वातादिभिस्तदर्बुदं जायते; तेन षडर्बुदानि भवन्ति । ग्रन्थेः समानानीति वातपित्तकफमेदोजग्रन्थिभिर्वातपित्तकफमेदोऽर्बुदानां लक्षणानि समानानि, शोणितजमांसजयोस्तु लक्षणं पृथक् वक्ष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥

रक्तार्बुदमाह—दोषः प्रदुष्ट इत्यादि । संकुच्येति अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः ।

सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धम् ।
करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु ॥ २१ ॥
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ।
मुष्टिप्रहरादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम् ॥ २२ ॥
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ।
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ २३ ॥
मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं, साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च ।
संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् २४
यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ २५ ॥
न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ २६ ॥

अपाकमीषत्पाकं, तेन सास्रावमित्युपपन्नं भवति । दोष उन्नह्यति उच्छ्रितो भवति । सास्रावमीषत्स्रावम् । मांसपिण्डमाशु वृद्धं शीघ्रवर्धनम्, मांसाङ्कुरैराचितं करोति, तथा अजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमपि करोति, रुधिरं चात्राधिष्ठानपूर्वभूतशिरागतं प्रवर्तते न तु पाकात्, ईषदेव स्रावस्य क्लेदरूपस्योक्तत्वात् । किंवा उन्नह्यतीत्यन्तर्भावितण्यर्थः, तेन मांसपिण्डमुन्नाहयति उद्गतं करोति । दोषाः प्रदुष्टा इति वा पाठपक्षे सास्रावमुन्नह्यतीति पाठः । उन्नह्य उन्नाह्य । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । हि पादपूरणे ॥ २० ॥ २१ ॥

मांसजन्यसंप्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरित्यादि । अश्मोपमं पाषाणवत् कठिनम् । अप्रचाल्यं स्थिरम् । यद्यपि रक्तमांसार्बुदेऽप्यतिरक्तमांसयोर्हेतुत्वेनोक्तिस्तथापि रक्तजे पित्तं, मांसजे वायुरारम्भकः; एवमपि ताभ्यां घृतदुग्धन्यायेन व्यपदेशः । मांसपरायणस्य मांसाशनशीलस्य । तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिः, मांसं मांसेन वर्धत इत्यभिधानात् ॥ २२ ॥ २३ ॥—

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—साध्येष्वपीत्यादि । संप्रस्रुतं स्रावयुक्तं, स्रावश्चात्रापाकित्वेऽपि त्वगवदरणात् मनागवगन्तव्यः । स्रोतःसु नासादिषु । अचाल्यं स्थिरम् ॥ २४ ॥

अध्यर्बुदमाह—यज्जायत इत्यादिना । अधिकमर्बुदम् अध्यर्बुदम्, एतद्द्विरर्बुदमेव । यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वेति द्वन्द्वजातं युग्मेन जातं, युगपदेकदा क्रमेण वा, तद्द्विरर्बुदं न साध्यम् । तथाच भोजः,– "अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत् । द्विरर्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत्"–इति ॥ २५ ॥

अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—न पाकमायान्तीत्यादि । सर्वार्बुदानि पित्तरक्तजान्यपि न पाकमायान्ति, कुतः? इत्यत आह—कफाधिकत्वात् मेदोबहुत्वा-

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानं समाप्तम् ।

अथ श्लीपदनिदानम् ।

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥ १ ॥
वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजं तस्य वहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥
पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ।
श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥
वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते ।
अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

च । ननु, अपच्यामपि विशेषतः कफमेदसी अधिके, अथ च तस्याः पाकोऽस्त्येव, इत्यत आह—दोषस्थिरत्वादिति । अपच्यां कालान्तरेण हि रक्तपित्तमधिकं पाकमारभते, तच्चेह दोषस्थिरत्वात् सदा सदृशदोषत्वात् ग्रथितत्वाच्च न पाकारम्भकम् । अन्ये तु दोषस्थिरत्वादिति दोषोच्छ्रायरूपशोथकाठिन्यादित्याहुः, तदप्रयोजनकम्, अन्यत्र दोषोच्छ्रायशोथकाठिन्येऽपि पाकदर्शनात् । अथ कुतो यथोक्तहेतुसंपदित्याह—निसर्गतस्त्विति । निसर्गतो व्याधिस्वभावात् । भोजेऽप्युक्तं,—"न पच्यते स्थिरत्वाच्च ग्रथितत्वात् स्वभावतः"—इति ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानं समाप्तम् ।

उत्सेधसाधर्म्यादर्बुदेन सह कफसंबन्धाव्यभिचारसाम्याच्चाथ श्लीपदनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—यः सज्वर इत्यादि । वङ्क्षणावस्थानमेवास्य पूर्वरूपम् । क्रमेणेति शनैः शनैः । तत् श्लीपदं स्यादित्यनेन निरुपाधिरेवेयं संज्ञेति दर्शयति, अन्ये शिलावत् पदं श्लीपदमिति वदन्ति, नैरुक्तयेन च विधिना साधुत्वम् । करकर्णादिगतश्लीपदानां यथोक्तसंप्राप्त्यभावात् केचिदाहुरिति परमतेनोक्तिः ॥ १—३ ॥

एषामसाध्यतामाह—वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते इति । संजातं प्रवृद्धं सत् वल्मीकवद्बहुशिखराकारं ग्रन्थिभिरुपचितं यद्भवति तदसाध्यम् । अन्ये तु पुनरमुं ग्रन्थिं कफजलक्षणत्वेन वर्णयन्ति । तन्न मनो धिनोति, सुश्रुते वल्मीकवज्जातस्यासाध्यत्वेनाभिधानात् । तद्यथा,—"तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकमिव

त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
गुरुत्वं च महत्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥ ५ ॥
पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥
यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य ।
सास्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने श्लीपदनिदानं समाप्तम् ।

अथ विद्रधिनिदानम् ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

संजातं संप्रस्रुतमिति वर्जनीयानि भवन्ति"-इति । अब्दात्मकमित्यादि ।—अब्दात्मकं संवत्सरातीतम्; अब्दमेकमिति पाठे तु अतिक्रान्तमिति शेषः । महदिति अत्यन्तमुच्छूनम् । वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् ॥ ४ ॥

श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—त्रीण्यप्येतानीत्यादि । ननु, यद्यव्यभिचारी सर्वत्र कफः कथं तर्हि एकदोषजत्वव्यपदेशः, सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसङ्गात्? उच्यते, अनुबन्धोऽत्र कफः, न त्वनुबन्ध्यः । एतेनात्र न द्विदोषजप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

श्लीपदसंभवहेतुं देशमाह—पुराणोदकेत्यादि । अनूपदेशे हि सलिलं पतितं बहूदकं निम्नतया न शोषमुपयाति । जाङ्गले तु आग्नेयोन्नतभूभागत्वात् न पुराणोदकभूयिष्ठता । स्तिमितस्यानूपस्य मन्दातपत्वेनोष्णर्तावपि शीततेति । अत उक्तं,—"सर्वर्तुषु च शीतलाः—" इति । करकर्णादिगतश्लीपदसंदेहे कोपद्वारेण ज्वरेण श्लीपदावधारणं करणीयम् ॥ ६ ॥

अपरमसाध्यलक्षणमाह—सास्रावमित्यादि । अत्युन्नतसर्वलिङ्गमिति येन दोषेणारब्धं श्लीपदं तस्यात्युन्नतानि अतिवृद्धानि सर्वाणि लिङ्गानि यत्र तत् तथा । सकण्डुरमिति अत्यन्तकण्डुमत् । श्लेष्मयुतमिति श्लेष्मानुगम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां श्लीपदनिदानं समाप्तम् ।

शोथत्वसामान्यात् विद्रधिनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—त्वग्रक्तमांसमेदांसीत्यादि । घोरमित्यन्येभ्योऽपि शोथसमुत्थानेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्य आशुकारित्वाद्दारुणम् । उच्छ्रिता भृशमिति अत्यर्थं वृद्धाः । अस्थिसमाश्रिता इत्यनेन स्थानसंश्रयो-

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
पृथग् दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रचक्षते ॥ ३ ॥
कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥
शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥
तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ।
नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ॥ ७ ॥

ऽभिहितः । उच्छ्रिता भृशमित्यनेन प्रकोप आविष्कृतः, एतेनैवान्तरीयकतया चयप्रसरावप्याक्षिप्तौ मन्तव्यौ । महामूलमस्थ्यादिसमाश्रयणाद्गम्भीरमूलम् । रुजावन्तमिति उत्पत्तावेव रुजाप्र[illegible]वन्तम्, अतिशायने मतुप् । वृत्तमित्यादि । वृत्तं वर्तुलम् । आयतं दीर्घम् । वृत्तायताभ्यां ग्रन्थ्यादिविलक्षणता । विद्रधिरिति ख्यात इति इतिशब्देन निरुपाधिसंकेतमात्राद्विद्रधिसंज्ञेति दर्शयति । चरके तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसंज्ञा । यदुक्तं,–"स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते"–इति १–२

वातिकमाह—कृष्ण इत्यादि । विषमो भृशमिति कदाचिदल्पः कदाचिन्महान् । चित्रोत्थानप्रपाक इति चित्रौ नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वात् उद्गमप्रपाकौ यस्य स तथा ॥ ४ ॥

पैत्तिकमाह—पक्वेत्यादि । ज्वरदाहावुत्थानकाल एव, पाककाले तु प्रकर्षवन्तौ ताविति विशेषः ॥ ५ ॥

कफजमाह—शरावेत्यादि । शरावसदृश इति महत्त्वसूचनपरम् ॥ ६ ॥

पाकानन्तरं संभूतास्रावलिङ्गमाह—तनुपीतसिताश्चैषामित्यादि । क्रमश इति यथाक्रमं; तेन वातेन तनुः, पित्तेन पीतः, कफेन सितः, तनुस्रावे वातानुरूपो वर्णो ज्ञेयः ॥—

संनिपातजमाह—नानेत्यादि । नानावर्णरुजास्राव इति नानाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, नाना बहुविधा वर्णाः कृष्णपीतशुक्लवर्णाः, रुजाः तोददाहकण्ड्वादिकाः, तनुपीतसिता आस्रावाश्च यस्य स तथा । अन्यत्र शोथे पाककाले नानारुजा, अत्र तु सर्वदा । घाटाल इति घाटा अस्यास्ति स घाटाल इति मत्वर्थीयो लच्, अत्युच्छ्रिताग्रत्वेन घाटाल इव । विषमोऽसाध्यत्वात् । विषमं पच्यते इति

विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सांनिपातिकः ।
तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ ८ ॥
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥
आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ।
कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः ॥ १० ॥
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ।
पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ ११ ॥

चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्ध्वानूर्ध्वभेदेन विषमं यथा भवति तथा पच्यत इति । विषमम् असमम् । ननु, विषमपाकित्वं वातिके विद्रधावुक्तं, तथानुपक्रान्ते च शोथे । यथा,–"योऽभ्युत्थितोऽल्पो यदि वा महान् स्यात् क्रियां विना पाकमुपैति शोथः । विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः"–इति । अतः संशये कथं मिथो भेदप्रतीतिः ? उच्यते, अप्रतीकारेणैवं विषमपाकित्वं, प्रतीकारेणैव भेदितम् । इह पुनः प्रतीकारेऽपि वैषम्यं; वातिके तु पाकमात्रवैषम्यं, न तु गाम्भीर्यादिना, अतएवायं साध्यः ॥ ७ ॥—

अभिघातजस्यागन्तोः संप्राप्तिमाह—तैस्तैरित्यादि । तैस्तैरिति काष्ठलोष्टपाषाणादिभिः । अभिहत इति अस्रुतरक्तस्य मथितपिच्चितादेरुपलक्षणम् । क्षत इति स्रुतरक्तस्य छिन्नभिन्नादेः, द्वयोरभिहतक्षतयोरपथ्यकारिण इति विशेषणम् । क्षतोष्मेति क्षतशब्दस्य हिंसामात्रपरिग्रहात् क्षताभिहतयोरप्यूष्मा क्षतोष्मशब्देनोच्यते । वायुविसृत इति क्षते रक्तक्षयात् अभिहते अभिघातादेव वातकोपः, कुपितेन वातेन हेतुभूतेन विसृतः प्रसृतो वायुविसृतः । यद्यप्ययं वातपित्तरक्तजस्तथापि प्रागभिघातसंभवत्वेनागन्तुः, वातपित्तरक्तजानां जनकत्वेनैव विलक्षणाऽस्य संप्राप्तिः । पित्तविद्रधिलक्षण इति अत्रोक्तज्वरादिव्यतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधिलिङ्गयुक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तजमाह—कृष्णेत्यादि । पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन लब्धावपि दाहज्वरौ तीव्रताविशेषार्थमुक्तौ । श्याव इति पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन प्रसक्तस्य पक्वोदुम्बरसंकाशस्यापवादः । भोजप्रभृतयस्तु धातुरक्तजं विद्रधिं परित्यज्य मक्कल्लसंज्ञयाऽऽर्तवलक्षणरक्तजं पठन्ति । तेषां मते आर्तवजेन सह षड्विद्रधयः, सुश्रुते तु धातुरक्तजोऽपि तथा मक्कल्लसंज्ञकोऽपि विद्रधिः सामान्येन रक्तज एवेति षड्विद्रधय इति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥—

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं साध्यतामसाध्यतां च प्रतिपादयितुमाभ्यन्तरविद्रधिमाह—पृथक् संभूय वा इत्यादि । इयमधिकविधानार्थमुक्तापि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते ? आभ्यन्तरस्य रक्तजस्य तथागन्तोश्च विद्रधेर्दोषेण व्यपदेशा-

वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।
गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा ॥ १२ ॥

वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाप्यथ ।
तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १३ ॥

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
गुदे वातनिरोधश्च वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥ १४ ॥

नाभ्यां हिक्का तथाऽऽटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ॥ १५ ॥

वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् ।
सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ॥
श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः ॥ १६ ॥

नाभेरुपरिजाः पक्का यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः ।
अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १७ ॥

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १८ ॥

दियमेव तत्रापि संप्राप्तिर्ज्ञेयेति कश्चित् । बाह्यागन्तुवदाभ्यन्तरागन्तुसंप्राप्तिरित्यर्थः । क्षतजस्याभ्यन्तराभावान्न निर्दिष्टः क्षतज इति तु जेज्जटः । गुल्मरूपिणमिति गुल्मवत् संहतम् । एतदाभ्यन्तरविद्रधीनां सामान्यरूपं; विशेषलक्षणं तु बाह्यविद्रधिलक्षणैरेव ज्ञेयम् । वल्मीकवदिति वल्मीक 'उयेरडिपि' तद्वत् । समुन्नद्धं समन्तादुन्नतम्; एतदपि पच्यमानावस्थायां सर्वेषां समानम् । वस्तिमुख इति वस्तिमुख एव, विद्रध्याधारभूतमांसादिसंभवात्; न वस्तौ, तस्य तनुत्वात् । आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः । मारुतकोपनमिति मार्गावरोधाद्वायोः कोपः । वृक्कयोरिति वृक्कमग्रमांसम् । सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यथा, सर्वशिराधिष्ठानत्वात् हृदयस्य । क्लोम्नीति क्लोम वृक्कादूर्ध्वं पिपासास्थानम् । पेपीयते पयः इति पुनः पुनर्जलं पातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ११—१६ ॥

स्रावनिर्गममार्गमाह—नाभेरुपरिजा इत्यादि । उपरिजा वृक्कप्लीहादिजाः । यान्ति स्रवन्ति । नाभिजस्तूभयमार्गस्रावी, ऊर्ध्वाधःस्रावश्च तथागतित्वात् वातस्य । यदाह हारीतः,—"ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितोऽपि पूयः । अधःप्रभिन्नेषु च पायुमार्गात् द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु"—इति । इतर इति नाभिवस्तिवङ्क्षणजाः ॥—

साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सांनिपातिकः ।
आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १९ ॥
आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषान्वितम् ।
रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विद्रधि-
निदानं समाप्तम् ।

अथ व्रणशोथनिदानम् ।

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ।
षड्विधः स्यात् पृथक्सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥
शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।
विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

साध्यत्वादिकमाह—अध इत्यादि । अधःस्रुतेष्विति स्वयमेव । यदा नाभ्यादिजा भिन्ना अधः स्रवन्ति तदा जीवति । स्रुतेषूर्ध्वं न जीवतीति, ऊर्ध्वं पूयस्यासम्यङ्निर्गमान्न जीवनम् । हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या इति प्लीहक्लोमादिजाः । भिन्नेषु बाह्यत इति वैद्यव्यापारेण भिन्नेषु; अन्ये मर्माद्याशयजेषु स्वयमेव भिन्नेषु इति व्याचक्षते । अन्तर्भिन्नेष्वप्यधःस्राविषु जीवनोक्तेः । नेतरेष्विति हृन्नाभिबस्तिजेषु भिन्नेषु तेषां मर्मत्वात् बाह्या आभ्यन्तरा वा वर्ज्याः । कदाचनेति पाके अपाके वा । तथाच भोजः—"असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । संनिपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु बस्तिजः ॥ त्वग्जो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभिजः"—इति । अत्र मर्मजशब्देन हृदयनाभिजावुच्येते । बद्धनिष्यन्दमिति बद्धमूत्रम् । एतद्बस्तिजे प्रायः ॥ १७—२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विद्रधिनिदानं समाप्तम् ।

प्रायेण चिकित्सासाधर्म्यात् भाविव्रणत्वसंबन्धतुल्यत्वाच्च व्रणशोथनिदानमाह—एकदेशोत्थित इत्यादि । षड्विध इति संख्याकथनं द्वन्द्वजनिषेधार्थम् । प्रागुक्तैरिति आमपक्वैषणीयोक्तैः, तत्र हि "वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितः"—इत्यादिना षट्शोथलक्षणान्युक्तानि । विशेषः कथ्यते चैषामिति तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यत इत्यर्थः । पक्वापक्वादिनिश्चय इति अत्रादिशब्देन पच्यमानस्य परिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् ।
कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।
मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।
पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषाचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातबस्तिवत् ।
ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।
प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् ।
बस्ताविवाम्बुसंचारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते ॥ १० ॥

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—विषममित्यादि । पित्तवदिति पित्तशोथवदचिरं पच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

पच्यमानलक्षणमाह—दह्यत इत्यादि । पच्यमानशोथे पित्तलिङ्गान्येव भूयसा भवन्ति, विदाहस्य पित्तप्रकोपजत्वात्; विदाहश्चात्र दोषादीनामेव । तेन ज्वरतृष्णारुच्यादयोऽत्र पित्तलिङ्गानि । छिद्यत इति द्विधा क्रियत इव । भिद्यत इति विदार्यते । सोषाचोष इति उषा दाहः, चोषः पार्श्वस्थाग्निसंतापवद्व्यथा, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा ॥ ५—८ ॥

पक्वलक्षणमाह—वेदनोपशम इत्यादि । दाहादिवेदनोपशान्तिः, विदाहोपशमेन पित्तस्याबलवत्त्वात् । तोदः कण्डूश्चात्र वातकफलिङ्गम् । प्रादुर्भावो वलीनामिति मांसशैथिल्याद्वलीसंभवः । उपद्रवाणां प्रशम इति पित्तकोपजनिता उषाचोषतृष्णारुच्यादयो रोगा एव उपद्रवास्तेषां प्रशमः । निम्नता स्वरूपतः, अङ्गुलिपीडनाद्वा । स्फुटनं त्वचामिति किंचित्त्वगवदारणम् । बस्ताविवेत्यादि ।—बस्तिश्चर्मपुटकं, पूयस्येत्यत्र 'संचार' इति शेषः । अयमर्थः । बस्तौ यथाम्बुसंचारस्तथा शोथे-

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।
भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥
नर्तेऽनिलाद्रुङ् विना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः ।
तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥१२॥
कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः संदहति प्रसह्य ।
तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं शिराः स्नायु च खादतीह॥१३॥
यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १४ ॥
आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १५ ॥

ऽङ्गुलिपीडिते सति पूयस्य संचारः । पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडित इति एकमन्तं देशम्, अन्ते अवयवे पीडिते पीडयति अवगाहते, 'पूय' इति शेषः ॥ ९-११॥

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसंबन्धमाह—नर्तेऽनिलाद्रुगित्यादि। रुग्रुजा तोदादिरूपा। सुश्रुते,–"त्रिभिरेतैः शोणितचतुर्थैश्च शरीरमिदं धार्यते"– इति । द्वितीयं दर्शनं शोणितप्राधान्याख्यापकमाश्रित्योक्तम्,–"कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः"–इति । अत्र दर्शने पित्तं विदाहकुपितं शोणितं दूष्यं कर्मभूतं पचति; वातकफौ वशे कृत्वा क्रोडीकृत्य, हीनार्थो वा वशेशब्दः, वातकफौ हीनौ कृत्वेत्यर्थः; शोणितं कर्तृभूतं वा, तेन पक्त्यनुकूलत्वाद्विवक्षितं; पूर्वदर्शने कफात् पूयः, अत्रदर्शने शोणितात् पूय इति विशेषः । गम्भीरपाके शोथे सकलामपच्यमानलक्षणानुदयादज्ञायमाने लक्षणान्तरमुक्तं सुश्रुतेन । तद्यथा,–"कफजेषु खलु शोथेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति भिषङ्मोहमुपैति । यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोथता अल्परुजता अश्मवद्घनता, न तत्र मोहमुपेयात्"– इति । अस्यार्थः–यदा रागदाहादिवेदनासमुदायानन्तरं त्वक्सवर्णतादीनि भवन्ति तदा न मोहमज्ञानतामुपेयात् पक्वमेवेति निश्चिनुयात् । गदाधरेण तु त्वक्सवर्णतादीनि संशयहेतून्युक्तानि । यतस्तेन "गम्भीरपाकित्वादन्तः पाको बहिः पुनः त्वक्सावर्ण्यं, गम्भीरपाकित्वादेव बहिः शीतता, कफारब्धत्वान्मन्दरुजताऽश्मवच्च घनता"–इत्यभिधाय "शेषं पक्वलक्षणैर्जानीयात्"–इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

अविनिःसृतस्य पूयस्य दोषमाह—कक्षमित्यादि । कक्षं समासाद्येति कक्षं तृणादिगहनम् ॥ १३ ॥

श्वपचाविव चण्डालाविव मन्तव्यौ ज्ञातव्यौ । शेषास्तस्करवृत्तय इति लोभमात्रप्रयुक्तत्वात् तस्करा इव शेषाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने व्रणशोथ-
निदानं समाप्तम् ।

अथ शारीरव्रणनिदानम् ।

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः ।
दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १ ॥
स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ २ ॥
तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ ४ ॥
रक्तो रक्तस्रुती रक्तात् द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।
त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ ५ ॥
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ।
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां व्रणशोथनिदानं समाप्तम् ।

शोथानामनुपक्रान्तानां व्रणभावापत्तेर्व्रणनिदानमाह—द्विधेत्यादि । 'व्रण गात्रविचूर्णने'–इत्यस्माद्धातोर्व्रणस्य साधुत्वमुक्तम् । व्रणनिरुक्तिश्च सुश्रुतेन कृता । यथा,–"वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवास्तु न नश्यति । आदेहधारणाज्जन्तोर्व्रणस्तस्मान्निरुच्यते"–इति । अन्य इत्यागन्तुः । आगन्तुव्रणे यद्यपि दोषस्तत्कालं तदात्वेन संचयकोपप्रसरणशाली विकारकरणसमर्थः कल्पयितुं शक्यते, तथापि सप्तरात्रं क्षतोष्मनिर्वापणाय मधुसर्पिरुपयोगात् शीतक्रियाविधानाच्च निजव्रणविलक्षणचिकित्सार्थं व्यपदिश्यते ॥ १—४ ॥—

रक्तस्यैकैकस्मिन् दोषे द्वन्द्वे च प्रसरमाह—द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैरित्यादि । रक्तान्वयैः एकैकदोषैर्द्वन्द्वैश्च; रक्तान्वितैरेकैकदोषैर्द्विजो व्रणः, रक्तान्वितैर्द्वन्द्वत्रयैस्त्रिजः । एवं दोषत्रयेऽपि रक्तसंबन्ध ऊहनीयः । एवं पञ्चदशधा प्रसरो दोषाणामुपगृहीतो भवति । अथवायमर्थः तदन्वयैर्दोषद्वन्द्वत्रयान्वयैस्तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजो द्वन्द्वजो व्रणः, दोषत्रयान्वयेन त्रिजः संनिपातजः ॥

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।
पूतिः पूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ॥ ७ ॥
दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ।
जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ॥८॥
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।
कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ९ ॥
स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ १० ॥

साध्यत्वादिकमाह—त्वगित्यादि । सुखे देश इति मर्मरहिते देहावयवे । अनुपद्रव इति ज्वरतृष्णाद्युपद्रवरहितः । धीमत इति हिताहितज्ञस्य । काले सुखे इति हेमन्ते शिशिरे च । अन्यतमैरिति उक्तानां गुणानां मध्ये एकतमैर्गुणैः॥५॥६॥

दुष्टव्रणलिङ्गमाह—पूतिरित्यादि । पूयातिदुष्टासृक्स्रावीति पूययुक्तमतिदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः । उत्सङ्गी कोटरवान् । चिरस्थितिरित्यनेन बहुलदोषसंबन्धं दर्शयति । तथाचोक्तम्,–"अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ता व्रणाः प्रदूष्यन्ति, वृद्धत्वाद्दोषाणाम्"–इति । दुष्टव्रण इत्यत्र परिभावित इति शेषः । अतिगन्धादिरिति आदिशब्देन वर्णस्राववेदनाकृतयो गृहीताः, अतिशब्देन च विशिष्यन्ते । शुद्धलिङ्गविपर्यय इति वक्ष्यमाणशुद्धलिङ्गविपरीतः पूतित्वादियोगादेव । 'पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्रावि'–इति क्वचित् पाठे पूतिशब्दः पूयदुष्टासृग्विशेषणम् ॥ ७ ॥

शुद्धव्रणलक्षणमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वातलाभ इति जिह्वातलवदाभा प्रभा यस्य स तथा; तलशब्दः स्वरूपवचनः । जिह्वातलाभशब्दश्चात्र मृदुश्लक्ष्णस्निग्धशब्दैः प्रत्येकमभिसंबध्यते; तेन जिह्वातलाभो मृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धश्चेत्याहुः । सुव्यवस्थ इति उत्सन्नोत्सङ्गित्वरहितः । निरास्राव इति दोषकृतस्रावरहितः । चरके तु पठ्यते,–"नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिस्रावो न चातिरुक् । न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः"–इति, तद्दर्शनादत्र निरास्रावत्वं दोषकृतस्रावहीनत्वम् । विगतवेदनत्वं च वाताद्युक्तवेदनारहितत्वम् । व्रणस्रावकृतवेदनायुक्तत्वं पुनरस्त्येव । अतएव रूढलिङ्गे अरुजमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

रुह्यमाणलक्षणमाह—कपोतेत्यादि । कपोतवर्णप्रतिमा इति पाण्डुधूसराः । स्थिराः अदरणाः । चिपिटिकावर्ण इति पाठान्तरे, चिपिटिका मांसचेली तद्वर्णः ॥ ९ ॥

सम्यग्रूढलक्षणमाह—रूढवर्त्मानमित्यादि । रूढवर्त्मानमिति वर्त्म व्रणमार्गो व्रणवास्तु रूढो यस्य तम् । अन्तःपूयाभावादशूनमरुजं च । त्वक्सवर्णं त्वचा समानवर्णम् । समतलमिति समं तलेन जिह्वातलेन करतलेन वा; अग्रन्थिमित्यनेन उपरि उच्छूनताया निषेधः, समतलेन त्वधोनिम्नताया निषेधः ॥ १० ॥

त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ।
कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ।
वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥ १२ ॥
आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिद्ध्येद्दोषसंभवः ।
मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥ १३ ॥
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ।
ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ १४ ॥
दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वहिःशीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शारीरव्रण-
निदानं समाप्तम् ।

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—कुष्ठिनामित्यादि । कुष्ठविशेषेणात्यन्तदोषदूषितरक्तादिदूष्यत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृच्छ्रसाध्यत्वम् । विषजुष्टानामिति दूषीविषार्तानाम् । शोषे मधुमेहे च धातुक्षयात्, व्रणे च रक्तस्रावाच्चाहारसंयमनादधिका दुष्टिः । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेदिति मज्जा अस्थिस्नेहः, मस्तुलुङ्गं घृतिका । न सिध्येद्दोषसंभव इति दोषैरतिदूषितानां वसादीनां स्रावस्य बहुव्यापत्तिकरत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रिष्टरूपां गन्धविकृतिमाह—मद्यागुर्वाज्येत्यादि । सुमना जाती, सगन्धाः समानगन्धाः, दिव्यगन्धा अपरिकल्पिताद्भुतपारिजातादिगन्धाः ॥ १३ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता इति मर्मसु न जाता अपि भृशवेदनाः, मर्मजातत्वेन हि भृशवेदनावत्त्वं युक्तम् । प्राणमांसक्षय इति प्राणक्षयेण शक्तिक्षयः, मांसक्षयेण चोपचयक्षयः । अनुक्तमप्यशेषं रिष्टं संगृह्णन्नाह—क्रियाभिरित्यादि ॥ १४—१७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ।

अथ सद्योव्रणनिदानम् ।

नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणांस्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च ।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥
तिर्यक् छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ॥
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥
शक्तिदन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः ।
यत् किंचित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥
स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥
मूर्च्छा श्वासस्तृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

शारीरव्रणमभिधायागन्तुव्रणमाह—नानाधारमुखैरित्यादि । नाना धारा मुखानि च येषां तानि तथा । स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेनाकृतिविशेषे हेतुरित्यत उक्तं—नानास्थाननिपातितैरिति ॥ १ ॥ २ ॥

छिन्नलक्षणमाह—तिर्यगित्यादि । तिर्यगिति तिर्यग्व्यवस्थितः । छिन्नः छेदसंपन्नः । ऋजुरवक्रः । गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशरूपस्य वा गात्रस्य पातनम् ॥ ३ ॥

भिन्नलक्षणमाह—शक्तीत्यादि । विषाणं दन्तः शृङ्गं च । एतद्भिन्नलक्षणं पारिभाषिकं, तेन व्यध एवाशयदेशे भेद उच्यते, आशयदेशरहिते तु व्यधः । यत्किंचिदित्यादि । यस्य मूत्ररुधिरादेर्य आशयो भिन्नः स तत् प्रस्रवेत्, तेन बस्तिभिन्नो मूत्रं, रुधिराशयो रुधिरमिति ॥ ४ ॥

यत्र भूयसामाशयानां स्थाने भेदव्यपदेशस्तमाह—स्थानानीत्यादि । आमस्य स्थानमामाशयः, अग्नेः पच्यमानाशयः, मूत्रस्य पक्वाशयः, मूत्रस्य बस्तिः, रुधिरस्य यकृत्प्लीहानौ । हृत् हृदयम् । उण्डुक इक्षुरसपाकमलवद्यः शोणितमलस्तज्ज उण्डुकः, स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानमिति । फुप्फुस इति हृदयस्य

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
पक्काशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥
सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥
नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं त्वभिधीयते ॥ १२ ॥
प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥
घर्षणादविघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषास्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥

वामपार्श्वे रक्ताधारः फुप्फुस इति ख्यातः । मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छतीति बस्त्यादौ भिन्ने मेहनगुदाभ्यां रक्तं निःसरति, आमाशयादिभेदे तु मुख॰ णाभ्यां रक्तनिर्गमः । स्वेदास्राव इति स्वेदस्यात्यन्तस्रुतिः । पार्श्वयोश्चापीति शूलमिति संवन्धः । मे इत्यव्ययं मत्त इत्यर्थः । आमाशयस्थ इति आध्मानं रक्तावततत्वाद्वायोः । रुजा शूलम् । गौरवं रक्तबहुलात् । अधःकाये विशेषेण शीततेति व्याधिप्रभावात् ॥ ५—१० ॥

विद्धलक्षणमाह—सूक्ष्मास्यशल्येत्यादि । आशयं विनेति उक्तामाद्याशयं विना । उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्योपलक्षणं, तेनानुत्तुण्डितमुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते, निर्गतेन च निर्गतमुखं विद्धं सर्वथा न निर्गतं च गृह्यते, तेन तन्त्रान्तरे "विद्धमुत्तुण्डितमनुत्तुण्डितं भिन्नं निर्भिन्नम्"–इति यच्चतुःप्रकारमभिहितं तत् सर्वं संगृहीतम् ॥ ११ ॥

क्षतमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि । नातिच्छिन्नमिति नावगाढच्छेदम् । नातिभिन्नमिति नातिविदीर्णाशयम् । उभयोर्लक्षणान्वितमिति स्तोकच्छेदस्तोकावदरणयोगादुभयलक्षणयुक्तम् । विषमं व्रणमङ्गे यदिति अङ्गवैषम्यकरं व्रणं यत्तत् क्षतम् ॥ १२ ॥

पिच्चितलक्षणमाह—प्रहारेत्यादिना । प्रहारो मुद्गरादिना, पीडनं कपाटादिना । पृथुतामिति चिप्पिटताम् । मज्जरक्तपरिप्लुतमित्यनेन व्रणभावात् मज्जरक्तागमं दर्शयति । तेन यत् व्रणं पिच्चितं, तद्भग्नस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयम् ॥ १३ ॥

घृष्टलक्षणमाह—घर्षणादित्यादि । घर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना । विगतत्वचमिति

श्यावं सशोथं पिडकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च ।
मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥
तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम् ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववाततीव्रा रुजा वातकृताश्च तास्ताः १८
मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दशार्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥१९॥
सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत् क्षतजश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु ॥ २० ॥

पाठं त्यक्त्वा विगतत्वचेति पाठः साधुः, विगतत्वचोपलक्षितमङ्गम् । उषा ऊष्मनिर्गमवद्व्यथा ॥ १४ ॥

कोष्ठभेदमाह—त्वच इत्यादि । त्वच इति सप्त त्वचः । शिरादीनीति मांसस्नाय्वस्थिसन्धीनि । परिहृत्य वेति परिहारपक्षेऽपि कोष्ठभेदस्य संगतत्वात्; शिराव्यधलिङ्गं चात्रैव "सुरेन्द्रगोपप्रतिमम्"–इत्यादिना व्यक्तीभविष्यति । उक्तानिति प्रनष्टशल्यविज्ञानीये । तत्र ह्युक्तं,–"कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखाद्भवति"–इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

असाध्यकोष्ठभेदलिङ्गमाह—तत्रेत्यादि । तत्र कोष्ठे । अन्तर्लोहितमिति अभ्यन्तरस्थितरक्तम्, अनिःसृतरक्तमिति यावत् । आनद्धमित्यानाहवन्तम् ॥ १७ ॥

मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिमर्मसु पञ्चसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह—भ्रम इत्यादि । विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं करचरणादिक्षेपादिकम् । ग्लानिर्बलक्षयः । स्रस्ताङ्गता अङ्गसन्धिविस्रंसवद्व्यथा । मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः । इन्द्रियार्थोपरम इन्द्रियाणां स्वविषयेषु रूपादिषु उपरमो ग्रहणाशक्तिः । दशार्धसंख्येषु पञ्चसु ॥ १८ ॥ १९ ॥

शिरादयो मर्मरूपा अमर्मरूपाश्च सन्ति, तत्र पूर्वं मर्मरहितानां शिरादीनां विद्धलिङ्गमाह—सुरेन्द्रगोपेत्यादि । यथोक्तानिति शोणितवर्णनीयोक्तान् । तत्र चोक्तं,–"तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमाक्षेपादींश्च करोति"–इति । विद्धासु बाणादिना । क्षतासु खड्गादिना । कौब्ज्यं कुब्जता । तुमुला गहनाः । सन्धिष्वचलाचलेष्विति अचलेषु निश्चेष्टेषु, आचलेषु चेष्टावत्सु; सन्धयश्चलाचलभेदेन द्विविधाः । तथाच सुश्रुतः,–"शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तश्च सन्धयः ।

कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत्॥२१॥
शोषाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥२२॥
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२३॥
यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।
पाण्डुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिपीडितः
स्यात् ॥ २४ ॥

विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सद्योव्रण-
निदानं समाप्तम् ।

अथ भग्ननिदानम् ।

भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञातव्याः स्थिरा बुधैः"–इति ॥ २०—२३ ॥

मर्मरहितानां शिरादीनां विद्धलक्षणमभिधाय शिरादिमर्मविद्धलिङ्गमतिदेश-यन्नाह—यथास्वमेतानीत्यादि । विभावयेच्चेति चकारो भिन्नक्रमे; तेन एतानि लिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि च जानीयादित्यर्थः ॥—

अनुक्तमांसमर्मणो विद्धस्य लिङ्गमाह—पाण्डुर्विवर्ण इत्यादि । ननु, शिरादि-विद्धलिङ्गवत् मांसविद्धलिङ्गमपि पूर्वं कुतो नोपदिष्टम्? उच्यते, केवलमांसविद्ध-स्याबहुव्यापत्करत्वात् पूर्वमनुपादानम् ॥ २४ ॥

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह—विसर्प इत्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥

आगन्तुसामान्यात् भग्ननिदानम् । द्विविधं हि भग्नं सव्रणमव्रणं च, तत्र सव्रणमभिधायाव्रणमाह—भग्नं समासादित्यादि । हुताश इति अग्निवेशसंबोधनम्,

उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च
तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च ॥ १ ॥
प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा
रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम्।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥ २ ॥
विशेषतो रात्रिभवा रुजा च
विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम्।

चरके हुताशशब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते, एकदेशेनापि समुदायप्रतीतेः। काण्डे च सन्धौ चेति सन्धिविच्छिन्नमेकं, काण्डमस्थिकाण्डः, काण्डेन च नलककपालवलयतरुणरुचकानां ग्रहणम्। तत्र भग्नं काण्डेभग्नम्। द्वयोरस्थ्नोः सन्धानं सन्धिः तद्विश्लेषः सन्धिमुक्तम्। तत्र सन्धाविति सन्धौ मुक्ते 'लिङ्गमभिधीयते' इति शेषः। ननु, कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते? अस्थ्नां हि भङ्गो युक्तः। उच्यते, अस्थिविश्लेषोऽत्र भग्नोऽभिप्रेतः, स च काण्डभग्ने सन्धिमुक्ते चास्तीति न दोषः ॥ १ ॥

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणेत्यादि। प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा रुगिति प्रसारणादिषु उग्रा रुक्। वर्तनं निष्क्रियतयावस्थानम् ॥—

उत्पिष्टादिलिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेरित्यादि। उत्पिष्टं द्वाभ्यामस्थिभ्यां सन्धौ घर्षणम्। श्वयथुः समन्तादिति उभयभागे शोथः, उभयतः सन्ध्यस्थ्नोर्घर्षितत्वात्। विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकुपित एव रात्रौ शैत्येनात्यन्तं वृद्धो
विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकुपित एव रात्रौ शैत्येनात्यन्तं वृद्धो
वायुः रुजां करोति। अत्र चूर्णितत्वेन मार्गावरणात् वातकोप इत्यर्थः। विश्लिष्टजे इति विश्लिष्टजाते सन्धिमुक्ते, विश्लिष्टं मनाक् सन्धिविश्लेषः, शिथिलतामात्रं विश्लिष्टमिति भावे क्तः। तौ चेति विश्लिष्टे रात्रिरुजासमन्ताच्छोथौ; समन्ताच्छोथोऽप्यत्राल्पो बोध्यः, सन्धेरनभिघातात्। सन्धिविक्रियया अस्थ्नोरपसृतत्वात् मध्यनिम्नत्वम्, उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं विघट्टयेदिति वचनात्; मनाग्विक्रियया वा। रुजा च नित्यमिति सर्वदा रुजा बलवती भवतीत्युत्पिष्टाद्विशेषः। विवर्तित इति सन्धाविति शेषः, विवर्तिते विपरीतं वर्तिते, विवर्तनं सन्धौ द्वयोरस्थ्नोर्विवृतिर्विभ्रमणमार्जवता। पार्श्वरुजश्च तीव्रा इति अत्यक्तसन्धिस्थानयोः पार्श्वसन्ध्यस्थ्नोः पार्श्वगतत्वात्तीव्राः पार्श्वरुजः। तिर्यग्गत इति तिर्यक्क्षिप्ते। अत्र ह्येकं सन्ध्यस्थि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्याति। क्षिप्तेऽतीति अतिक्षिप्ते; ऊर्ध्वमिति शेषः। अत्र ह्येकास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा द्वयोरप्यस्थ्नोः परस्परातिक्रमणं दूरगमनं वा। विश्लिष्टे तु, मनाक् शिथिलतामात्रम्। अधःक्षिप्ते तु किंचिदधोगमनमिति विशेषः। विषमाश्च सक्थ्नोरिति पाठे तु 'रुज' इति शेषः।

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रा-
स्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
क्षिप्तेऽतिशूलं विषमत्वमस्थ्नोः
क्षिप्ते त्वधो रुग् विघटश्च सन्धेः ।
काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्ण-
विचूर्णितं पिच्चितमस्थि छल्लिका ॥ ४ ॥
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च
मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ।
छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे
स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः ॥ ५ ॥
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः
स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः ।

क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेरिति अधःक्षिप्ते रुक् रुजा, सन्धेर्विघटश्च विघटनम् । 'विरुद्धचेष्टा विघटस्य' इति पाठान्तरे विघटितस्य सन्धेरित्यर्थः । अत्र अधोऽस्थिगमनम् । अधः क्षिप्तवदूर्ध्वं क्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्ते, अनुक्तिरतिक्षिप्तेऽवरोधात् ॥ २ ॥ ३ ॥

अतःपरं काण्डेभग्नमभिधीयते—काण्डे त्वत इत्यादि । काण्डे इत्यत्र भग्नमिति शेषः । अत इति अतःपरम् । कर्कटकेति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेनावनतम्, अतएव मध्ये ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटतुल्यत्वात् कर्कटकम् । अश्वकर्णेति अश्वकर्णवत् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् । विचूर्णितमिति क्षुण्णमस्थि, तच्च शब्दस्पर्शाभ्यामवगन्तव्यम् । पिच्चितमिति यन्त्रितं बहुशोथम् । अस्थि छल्लिकेति छल्लं वल्कलं तदत्रास्तीति अस्थि छल्लिका, अत्र मत्वर्थीयष्ठिकण् । अत्र तु आ न भवति, वृद्धेरनित्यत्वात् । एषा पार्श्वगतस्तोकास्थिविश्लेषाद्भवति । 'अस्थि छल्लितम्' इति वा पाठः, छल्लमस्य जातं छल्लितम् । काण्डेषु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नमभिधीयते, प्रसारणे कम्पमानं काण्डभग्नम् । यद्यपि काण्डेभग्नं सर्वमेव कर्कटादि तथापि विशिष्टे काण्डभग्ने काण्डभग्नसंज्ञेयं बोद्धव्या । यथा जाङ्गलशब्दो जाङ्गलाद्यष्टविधमांसवर्गे सामान्येऽपि षड्विधमांसवर्गे बिलेशयादौ पुनरेणादावेव विशेषे च वर्तते । अतिपातितमिति अस्थिनिःशेषितच्छिन्नमतिपातितम् । मज्जागतमिति अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् । स्फुटितं स्तोकं विदीर्णं शूकपूर्णमिव वेदनावत् । वक्रमिति अविमुक्तास्थि कुब्जीभूतं वक्रम् । वक्रतापि भग्नत्वं ज्ञेयम् । छिन्नं द्विधेति एकमणुविदीर्णं, बहुविदीर्णमन्यत्, एकं विदीर्णं संलग्नं अपरं विदीर्णं द्विधाभूतम् । अन्यस्तु विपुलैकविदरणमि-

सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो
भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥ ६ ॥
भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति
समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ७ ॥
अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ८ ॥
भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम्।
जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥
असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत्।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

त्याह। सुश्रुते एतत् पाटितसंज्ञं। काण्डेभग्नस्य द्वादशविधत्वं नियमयति—काण्ड इति। अत्र भग्नमिति शेषः। अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः, स चावधारणार्थं, तेन छिन्नमित्यत्र संबध्यते। छिन्नमेव द्विधा, न कर्कटादि ॥ ४—६ ॥

काण्डेभग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—भग्नमित्यादि। समासतो नामभिरेव तुल्यमिति संक्षेपतो नामानुरूपमेतदवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कष्टसाध्यतामाह—अल्पेत्यादि। वातात्मकस्येति वातप्रकृतेः। उपद्रवैरिति उपद्रवा ज्वराध्मानमूत्रपुरीषसङ्गादयः ॥ ८ ॥

असाध्यतामाह—भिन्नं कपालमित्यादि। भग्नमिति वाच्ये भिन्नमिति यत् कृतं, तत् कपालानां प्रायशो भेदात्। अतएवोक्तं,—"कपालानि विभज्यन्ते"—इति। ननु, कट्यस्थ्नः कपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्नं कपालं कट्यामिति? यदुक्तं सुश्रुते,—"जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवङ्क्षणशिरःसु कपालानि"—इति। उच्यते, नितम्बग्रहणेन तत्र कटीग्रहणाददोषः, अथवा सर्वं कपालसंज्ञितं अस्थिभिन्नं, तथा कट्यां चास्थिभिन्नं वर्जयेत्। असंश्लिष्टकपालं चेति तु नियमार्थं; तेन ललाटे कपालस्यासंश्लिष्टस्यासाध्यत्वं, नान्यथा भिन्नस्येति। भिन्नं कपालमिति काण्डभग्नमेतत्। सन्धिमुक्तमिति नानाविधमपि सन्धिमुक्तं कट्यां न सिध्यतीति। च्युतमिति अधः क्षिप्तम्, अन्यस्तु विश्लिष्टमाह। अथवा कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतलक्षणं न सर्वम्। जघनं प्रतिपिष्टं चेति जघनस्थाने पिष्टमुत्पिष्टमेतत्तथा च्युतमिति च। सन्धिमुक्तं पुनर्विशेषार्थमुक्तं, विशेषाभिधानादन्यस्य कटीसन्धिमुक्तस्य कदाचित् साध्यता सूच्यते, अतएव चिकित्सिते ततः स्थानस्थिते सन्धाविति वक्ष्यति। असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यदिति। यथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं, तथा ललाटे चूर्णितं च यत् विघटितसन्धि तदसाध्यम्। भग्नमिति सामान्येन सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं गृह्यते। अन्ये तु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नविशेषं प्रसारणे कम्पमानमित्यनेनोक्तं वदन्ति।

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥
तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भग्ननिदानं समाप्तम् ।

अथ नाडीव्रणनिदानम् ।

यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥

उक्तं च भालुकिना,–"शङ्खे मूर्ध्नि स्तनान्तरे वा काण्डेभग्नं मरणाय"–इति । स्तनान्तरे उरसि, मूर्ध्नि चूडास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यत्वमाह—सम्यगित्यादि । सन्धितं संयमितम् । दुर्निक्षेपनिबन्धनादिति दुःस्थापनात्तथा दुष्टबन्धनात् । संक्षोभाद्वेति अभिघातभयादिसंक्षोभात् । अयमर्थः–सम्यक्संयमितमपि दुःस्थापनात्, सुन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात्, सुन्यस्तं सुबन्धमपि संक्षोभाद्विकृतमसाध्यम् ॥ ११ ॥

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह—तरुणास्थीनीत्यादि । नम्यन्ते वक्रीभवन्ति, तेनात्र वक्रलक्षणं भग्नम् । घ्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणं कोमलमस्थि । भिद्यन्ते नलकानि चेति अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्भिद्यन्ते, अतिपातितलक्षणेन च भग्नेन नलकानि युज्यन्ते । अन्ये तु द्वादशविधमपि भग्नमत्रेच्छन्ति । कपालानि विभज्यन्त इति कपालेषु विदरणलक्षणो भग्नः । 'विभिद्यन्ते' इति पाठान्तरम्, अर्थस्तु स एव । रुचकानि दन्तास्तेषु स्फुटितलक्षणो भग्नः । अस्थीनि पञ्चविधानि तरुणनलककपालवलयरुचकभेदात् । रुचकानि चेति चकारात् वलयान्यपि स्फुटितानि भवन्तीति । एतत् सुश्रुते स्फुटितं भग्नम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भग्ननिदानं समाप्तम् ।

भग्नस्यापि व्रणस्योपेक्षया नाडी भवति, अतोऽनन्तरं नाडीमाह—यः शोथमित्यादि । उपेक्षत इति पीडनशोधनादिकं न करोति । प्रचुरपूय इत्यनेन गम्भीरपाकित्वमुक्तम् । असाधुवृत्तः अहिताहाराचारः । स्थानानि पूर्वविहितानीति व्रणास्रावविज्ञानीयोक्तानि त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि ॥ १ ॥

तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी।
दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या॥ २॥
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु।
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतः स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि॥ ३॥
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा।
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि॥ ४॥

तस्येति पूयस्य। नाडीवेति अन्तः शुषिरलतादिनाडीवत्।—

तासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह—दोषैस्त्रिभिरित्यादि। दोषैः पृथक् तिस्रः। एकशश्च संमूर्च्छितैरिति प्रत्येकं वृद्धया मिश्रीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी। कार्तिकस्तु संनिपतितैरित्यध्याहार्य एकशश्च संनिपतितैरन्या। संमूर्च्छितैः संश्लिष्टैरपरास्तिस्रः। अतएवोक्तं चिकित्सिते,–'दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्'—इति। व्यतिकरप्रभवा द्वन्द्वप्रभवाः। अपिचकारौ सार्थकावित्याहुः। न चोक्तपञ्चसंख्याहानिः, अस्मिन् पक्षेऽतिदेशेनोक्तयोर्द्वन्द्वसंनिपातयोः सर्वत्रागणनात्। शल्यनिमित्ततोऽन्येति आगन्तुरपरेत्यर्थः। इति पञ्च नाड्यः॥ २॥

वातजामाह—तत्रेत्यादि। अधिकं स्रवति क्षपास्विति शैत्येन वातवृद्धे रात्रावधिकं स्रवणं॥—

पित्तजामाह—पित्तादित्यादि। अधिकमुष्णमहःसु चेति दिवा औष्ण्येन पित्तकोपात्॥ ३॥

कफजामाह—ज्ञेयेत्यादि। बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा इति अत्रार्जुनः श्वेतः, घनः सान्द्रः, आस्रशब्द आस्रावशब्दैकदेशपाठः, पदेऽपि पदैकदेशप्रयोगात्। यथा "जे प्रोष्ठपदानाम्"—इत्यत्र जे इत्यनेनैव जात इत्युच्यते। पिच्छिलासुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। आसुशब्दः संपदादिषु पाठात् क्विबन्तः, तुगभावस्त्वागमानित्यत्वात् (?)॥—

त्रिदोषजामाह—दाहेत्यादि। अभिहितानीति प्रत्येकं वातादिजनाडीकथितानि। असुक्षयकरीमिति मरणात्मिकां, कालरात्रिं मरणकारिणीं यमभगिनीमिव। गतिं त्वसुहरामिति पाठान्तरम्॥ ४॥—

तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ।
नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ॥ ५ ॥
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ।
नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नाडीव्रण-
निदानं समाप्तम् ।

अथ भगन्दरनिदानम् ।

गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकाऽऽर्तिकृत् ।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

शल्यनिमित्तामाह—नष्टमित्यादि । नष्टमदृश्यमानम् । कथंचिदिति वेगक्षयादिकारणानामनियमार्थमुक्तम् । अनुमार्गं मार्गं लक्षीकृत्य । केचित् 'अणुमार्गम्—' इति पठित्वा शल्यविशेषणतया योजयन्ति । किंत्वस्मिन् पक्षेऽणुमार्गत्वेनैव शल्यस्यादर्शने प्रयुक्ते कथंचिदिति निरर्थकं स्यात् । उदीरितेष्विति त्वगादिषु । फेनिलं फेनवन्तम् । मथितमुन्मथितम् । उष्णमुष्णस्पर्शम् । एते च धर्माः प्रसारणाकुञ्चनादौ चलता शल्येन मांसादिक्षोभेन भवन्ति ॥ ५ ॥—

असाध्यत्वादिकमाह—नाडीत्यादि । ननु, नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येदिति पुनरुक्तम्? असुक्षयकरीमित्यनेनैवासाध्यत्वस्योक्तत्वात् । नैवम्, अयं ग्रन्थः सुश्रुतेन निदानस्थानोक्तमेव त्रिदोषनाड्या असाध्यत्वमनूद्य तदन्यासां शेषत्वनिश्चयेन यत्नसाध्यत्वप्रतिपादनार्थं चिकित्सिते पठितः, स एवात्र माधवकरेण लिखित इत्यदोषः ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नाडीव्रणनिदानं समाप्तम् ।

नाडीविशेषत्वात् संख्यासाम्याच्च भगन्दरनिदानम् । भगन्दरपूर्वरूपपिडकामाह—गुदस्येत्यादि । क्षेत्रे देशे । सैव भिन्ना भगन्दरः । निरुक्तिरस्य सुश्रुतेन कृता । तद्यथा,—"गुदभगबस्तिप्रदेशदारणात् भगन्दराः"—इति । भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणम् । भोजेऽप्युक्तं,—"भगं परिसमन्ताच्च गुदं बस्तिं तथैव च । भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो भगन्दरः"—इति । पूर्वरूपं त्वस्य सुश्रुते पठ्यते यथा,—

कषायरूक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिल-
स्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम्।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं
रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥ २ ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्।
प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम् ॥ ३ ॥
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥ ४ ॥
कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ५ ॥
बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा।

"कटीकपालवेदना गुदकण्डुर्दाहः शोथश्च गुदस्य भवति"–इति । एतत् सामान्यं पूर्वरूपम्। कटीकपालमत्र कटीफलकम्। पञ्चविध इति संख्याकथनं रक्तजद्वन्द्वजभगन्दरसंभावनानिरासार्थम् ॥ १ ॥

शतपोनकमाह—कषायेत्यादि । अपानदेश इति गुददेशे । उपेक्षणादिति विम्लापनाद्यकरणात्। रुजा च भिन्नेति रुजा रुजान्विता, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्। भिन्ना विदीर्णा। व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेदिति शतपोनकतुल्यत्वात् शतपोनकः; शतपोनकश्चालनिका, सहस्रधारा इत्यन्ये। किंवा शतपोनकः शूकदोषे पठितो विकारः "छिद्रैरणुमुखैः"–इत्यादिना, किंतु यदि शूकदोषपठितशतपोनकतुल्यत्वमस्य तदा छिद्रैरणुमुखैरित्यादिनिमित्तस्योभयत्र पठितत्वात् किं तत्सादृश्यप्रवृत्तेयं संज्ञा सा वा एतत्सादृश्यप्रवृत्तेति दुर्विज्ञानात् तत्रापि चालनिकातुल्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानेन जेज्जटेन चालनिकातुल्यत्वमत्र वर्णितम्। शतपोनकवदनेकमुखत्वे वातिकभगन्दरस्वभाव एव हेतुः ॥ २ ॥—

उष्ट्रग्रीवलक्षणमाह—प्रकोपणैरित्यादि । तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीमिति तदेति तत्काले, पित्तजत्वेनाशुपाका च सा अहिमपूतिवाहिनी उष्णपूतिवाहिनी च सा आशुपाकाहिमपूतिवाहिनी ताम्। अत्र पिडकावस्थागतगलवक्रत्वेन उष्ट्रग्रीवाकारत्वं, तेनोष्ट्रग्रीवसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥

परिस्रावीमाह—कण्डूयन इत्यादि। परिस्रावी कफजः, स च घनस्रावयोगात् परिस्रावी ॥ ५ ॥

संनिपातजं शम्बूकावर्तमाह—बहुवर्णरुजास्रावेत्यादि । प्रत्येकदोषजभगन्दर-

शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ६ ॥

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते
ह्युपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्य ते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखै-
र्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भगन्दर-
निदानं समाप्तम् ।

पठितवर्णवेदनाः स्रावाश्च । शम्बूकावर्तवत् पूर्णनद्याः शम्बूकावर्तवदावर्तेन वेदना-दोषगतिविशेषाद्भवतीति शम्बूकावर्तः । तथाच भोजः,– "नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्तका यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिताः"–इति ॥ ६ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमागन्तुमाह—क्षताद्गतिरित्यादि । क्षतादिति कण्टकादिघा-तात् । विदार्य त इति ते क्रिमयो विदार्य मार्गं कुर्वत इति योजना । अनेकधा मुखैरनेकमुखैः । अत्रोन्मार्गेण क्रिमिकृतविमार्गेण पुरीषादिगमनादुन्मार्गिसंज्ञा ज्ञेया । तन्त्रान्तरे त्वर्शोभगन्दरः पठितः । तद्यथा,–"कफपित्ते तु पूर्वोत्थे दुर्ना-माश्रित्य कुप्यतः । अर्शोमूले ततः शोथः कण्डूदाहार्तिमान् भवेत् ॥ स शीघ्र पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन् मूलमर्शसः । स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः"–इति । अयमन्यतमस्मिन् शतपोनकादीनां दोषलक्षणदर्शनादन्तर्भाव्यः ॥ ७ ॥

प्रतीकारप्रयत्नोपायमाह—घोरा इत्यादि । दुःखा इति दुःखप्रदाः । क्षतजश्च विशेषत इति क्षतजोऽपि विशेषमनेकव्रणयोगं क्रिमिसंभवादिकं वीक्ष्यासाध्यः । अत एव चिकित्सिते असाध्यतां प्रतिज्ञाय क्रियां वक्ष्यति, विशेषत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी, विशेषतोऽतिशयादसाध्य इत्यर्थः । यापनार्थं क्रियाविधिरिति । क्वचित् 'क्षतजश्च भगन्दरः'–इति पाठः । क्षतजो विशेषतः साधयितुं घोरः असाध्य एव, स्रावरूपविशेषस्य युक्तत्वादिति गदाधरः ॥ ८ ॥

अवस्थायामसाध्यतामाह—वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि । भगन्दरात्स्रवन्त इत्य-त्रामी विशेषा इति शेषः ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भगन्दरनिदानं समाप्तम् ।

अथोपदंशनिदानम् ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥१॥
सतोदभेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम् ।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात् पिशितावभासैः॥ २ ॥
स्फोटैः सकृष्णै रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।
सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ॥ ३ ॥
नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ।
विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥४॥
संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ ५॥

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदंशनिदानम् । नखदन्तपातादिति बलवदनुरागोदयात् नखदन्तच्छेदस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्तपातः । यदुक्तं कामशास्त्रे,— "शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः । प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"—इति । कलहादिवशाद्वा मेहने नखदन्तपातः । अधावनादप्रक्षालनात् । अत्युपसेवनादिति व्यवायस्यात्यन्तसेवनात् । योनिप्रदोषादिति दीर्घकर्कशरोमादियोगात् योनिदुष्टेः । शिश्ने मेहने विविधापचारैरिति क्षारोष्णसलिलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । उपदंशसंज्ञा च दंशनोपाधिमन्तरेणापि रूढा बोद्धव्या । यद्यप्यभिघातक्षते मेहने उपदंश आगन्तुः षष्ठः संभाव्यते तथापि तस्य दोषलिङ्गयुक्ततया दोषज एवान्तर्भावः ॥ १ ॥

पैत्तिकमाह—पीतैरित्यादि । स्फोटैरित्यनुसंजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि ॥—

रक्तजमाह— रक्तादित्यादि । रक्तात् पिशितावभासैरिति मांसवत्ताम्रैः स्फोटैः रक्ताच्छोणितात् उपदंशं व्यवस्येत् । रक्तैरिति पाठान्तरे रक्तैः शोणितैः ॥ २ ॥ ३ ॥

संनिपातजमाह—नानाविधेत्यादि । नानाविधस्रावरुजोपपन्नमिति प्रत्येकदोषोक्तस्राववेदनायुक्तम् । त्रिमलोपदंशमिति त्रिदोषोपदंशम् ॥—

असाध्यतामाह—विशीर्णेत्यादि । मुष्कावशेषमिति विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम् ॥ ४ ॥

उपक्रमे चिकित्साकरणार्थमाह—संजात इत्यादि । विषये प्रसक्त इति अतिव्यवायादिरतः । कालेन चिरकालेन ॥ ५ ॥

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरि संस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगतापि वा ।
(सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।)
लिङ्गवर्तिरभिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उपदंश-निदानं समाप्तम् ।

अथ शूकदोषनिदानम् ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

एकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्श आह—अङ्कुरैरित्यादि । अङ्कुरैरङ्कुरसदृशैरीषद्दीर्घैः, संघातैर्मांससंप्रतानैः, संजातैरिति पाठे मांसैरिति शेषः । ताम्रचूडशिखोपम इति ताम्रचूडः, कुक्कुटः तच्चूडातुल्या । सन्धाविति रन्ध्रसन्धौ, सर्वसन्धिगतेत्यनेन सन्धेरुक्तत्वात् । एतत्रिदोषजम्; अत एव 'सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा'–इति क्वचित् पाठः । सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदंशः पठ्यते । यथा, 'मेढ्रसन्धौ व्रणाः केचित् केचित् सर्वाश्रयास्तथा । कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् पद्मदलोपमाः ॥ रुजादाहार्तिबहुलाः कृष्णास्तोदसमन्विताः । शीघ्रं केचिद् विसर्पन्ति शनैः केचित्तथापरे । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः"– इति । किंतु समानतन्त्रेष्वदर्शनादेतदनार्षमाहुः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुपदंशनिदानं समाप्तम् ।

समानस्थानत्वाच्छूकदोषनिदानमाह—अक्रमादित्यादि । शूको जलशूकः, स तु विषजन्तुर्जलमलोद्भवः सशूकः, तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते । तस्य दोषो वैकृतमसम्यक्करणात्, ततो वा दोषो वातादिः, तत्कृतो वा विकारः 'दोषा अपि व्याध्याख्यां लभन्ते'–इत्यागमात्; अतएव शूकदोषविवरणे शूकदोषनिमित्ता व्याधय एव बोद्धव्याः । एवं च यत्र कुम्भिकादौ रक्तपित्तोत्थेत्यादिकारणान्तरोपवर्णनं तत्र शूककृतरक्तपित्तादिरूपं ज्ञेयम् । अन्ये त्वादिशब्दलाभात् शूकादिदोषनिदानमाहुः । आदिशब्देन दुष्टयोनिगूढान्तर्लोमदुर्भगागमनादि गृह्यते; तत्र मनोहरं, वृद्धिं योऽभिवाञ्छतीत्यनेन विशेषणेन दुष्टयोन्यादेरयोगस्य ग्रहीतुमनर्हत्वात् । अन्ये तु दुष्टयोन्यादीन्युपदंशहेतुत्वेनोक्तत्वात् नानुमन्यन्ते; तदनैकान्तिकम्, एकजातीयहेतूनामनेकरोगक-

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥ २ ॥
कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत् ।
शूकैर्यत् पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत् कफात् ॥ ३ ॥
कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ।
तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणः ॥ ४ ॥

रणदर्शनात् । अक्रमादित्यनुचितवृद्धिक्रमादनुचिता च वृद्धिर्भूरिविकारकरजलशूकयोगानामाचरणात्, जलशूकयोगानां वात्स्यायनादौ विस्तरः । यथा,–'भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्रमन्तर्विदह्य मतिमान् सह सैन्धवेन । एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्टमालेपनं महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे ॥ स्थूलं महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति'–इत्यादि । यच्च जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् । यद्युक्तम्,–'अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम् । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥ स्तनलिङ्गकर्णपालिवर्धनं म्रक्षणादिदम्' इति । गदाधरस्त्वाह–लिङ्गवृद्धिरेव कामपरायणनिन्दितपुरुषैः क्रियमाणा अक्रमः । दश चाष्टौ चेति अष्टादश; संख्येयनिर्देशादेव लब्धायां संख्यायां पुनस्तदुक्तिः संमूढपिडकादौ द्वित्वशङ्कानिरासार्थम् ॥ १ ॥

सर्षपिकामाह—गौरेत्यादि । शूकदुर्भुग्नहेतुकेति दुर्भुग्नशूकहेतुकेत्यर्थः । पिडकादिषु उभयवचनमिति परनिपातः(?) । दुर्भुग्नो दुरवचारितः । शूकदुर्भगहेतुकेति तु पाठान्तरे शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता चेत्यर्थः ॥ २ ॥

अष्ठीलिकामाह—कठिनेत्यादि । विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकैरित्यनेन संबध्यते । विषमैरिति अप्रशस्तैः । अष्ठीलिका लौहकारस्य भाण्डीविशेषः तत्तुल्यत्वादष्ठीलिका ॥—

ग्रथितमाह—शूकैरित्यादि । शूकैर्यत् पूरितं शश्वत् ग्रथितमिति शूकैः सर्वदा पूरितं लिङ्गं यत् ग्रन्थिलं तत् ग्रन्थितमित्यर्थः, ग्रन्थितुल्यत्वात् ग्रथितसंज्ञा ॥३॥

कुम्भिकामाह—कुम्भिकेत्यादि । कुम्भी कुम्भाडुलता तस्याः फलं कुम्भी तद्धितस्य लुक्; इवे प्रतिकृतौ कन्, कुम्भीफलवत् कुम्भिका । अशुभेति शुभं शुक्लं तद्विरोधे नञ् कृष्णेत्यर्थः । आशुजेति पाठान्तरम् ॥—

अलजीमाह—तुल्यजामित्यादि । तुल्यजामिति प्रमेहपिडका अलजी तत्तुल्यसंभवा, सा च रक्तासितास्फोटचिता । तुल्यत्वमेव विवृणोति—यथाप्रोक्तामिति, अलजी यथा प्रोक्ता यादृशलक्षणा तथेयमपीत्यर्थः । एषा च कारणचिकित्साभेदात् प्रमेहं विना लिङ्ग एव संभवाच्च ततः पृथग्भूता ज्ञेया ॥ ४ ॥

inflammation

मृदितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः ।
पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ५ ॥
दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
सोऽधिमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥
पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥
स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।
मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ ८ ॥
व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्ततः ।
छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ॥ ९ ॥
वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ।
वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १० ॥
कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् ।
यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

मृदितमाह—मृदितमित्यादि । पीडितमिति अधिकृतत्वात् शूकपातानन्तरं पीडितमिति ज्ञेयं, पीडितं लिङ्गमिति शेषः, संरब्धं सशोथम् ॥—

संमूढपिडकामाह—पाणिभ्यामित्यादि । पाणिभ्यां भृशसंमूढे इत्यधिकारात् पातितशूके लिङ्गे पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्चितावनते, अत्रापि वातकोपात् इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

अधिमन्थमाह—दीर्घा इत्यादि । कफासृग्भ्यामिति शूकपातकृताभ्याम् । एवमन्यत्रापि सामान्येन शूकदोषाभिहिते शूकपातोऽनुक्तोऽपि ज्ञेयः । वेदनारोमहर्षकृदिति वेदनया रोमहर्षं करोति ॥ ६ ॥

पुष्करिकामाह—पिडकेत्यादिना ॥ ७ ॥

स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं त्वित्यादिना ॥—

उत्तमामाह—मुद्गमाषेत्यादिना । एषोत्तमा व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजा भवति, शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुरवचारितशूकविकृतिरूपमेव । व्याधिरेषोत्तमो नामेति पाठान्तरे एषोत्तम इति निर्देशः पूर्वत्रासन्धिविधेरनित्यत्वात् साधुः ॥ ८ ॥

शतपोनकमाह—छिद्रैरणुमुखैरित्यादिना । छिद्रैरिति दुरवचारितशूकदोषजनितवातशोणितजैः । चितमुपचितम्, अतएव चिकित्सायां लेखनोपदेशः । शतपोनकश्चालनिका, तत्तुल्यत्वात् शतपोनकः ॥ ९ ॥

त्वक्पाकमाह—वातपित्तकृत इत्यादिना । शूकदोषेषु क्वचित् कस्यचित् दोषस्याभिधानं शूकविशेषादाहाराचारभेदाच्च पूर्वं संबन्धनीयम् ॥ १० ॥

शोणितार्बुदमाह—कृष्णैः स्फोटैरित्यादिना । पिडकाभिरिति स्वल्पाभिर्निपी-

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ।
शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १२ ॥
विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।
विद्रधिं संनिपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि वा ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १४ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
संनिपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥
तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूकदोष-
निदानं समाप्तम् ।

डितं लिङ्गमिति बोधव्यम् । यस्य वास्तुरुज इति वास्तु व्रणाधिष्ठानं, तत्र रुजः, अगाधोच्छ्रितमांसशोथत्वात् । वस्तिरुजश्चोग्रा इति पाठान्तरम् । अर्बुदं दुरवचारितशूकजशोणितकृतम् ॥ ११ ॥

मांसार्बुदमाह–मांसदोषेण इत्यादिना । मांसदोषेणेति शूकपातानन्तरं प्रहारादिना कृतेन मांसदोषेण ॥—

मांसपाकमाह—शीर्यन्ते यस्येत्यादिना । शीर्यन्ते गलन्ति, सर्वाश्च वेदना इति वातपित्तकफजाः ॥ १२ ॥—

विद्रधिमाह—विद्रधिमित्यादि । संनिपातेन यथोक्तमिति नानावर्णरुजास्रावा इत्यादिना संनिपातजविद्रधिलक्षणं विद्रधिमिह जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तिलकालकमाह–कृष्णानीत्यादिना । चित्राणीति नानावर्णानि । सविषाणीति शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । कालानीति कृष्णानि, कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकसंज्ञा । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

शूकदोषेषु असाध्यतामाह—तत्र मांसार्बुदमित्यादि । यच्चेति चकारोऽयं भिन्नक्रमः स च न सिध्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन साध्यताप्येषामचिरत्वादिना भवति, अतएव प्रत्याख्याय चिकित्साविधानमुपपन्नमिति गदाधरः । दुर्ज्ञानात् साध्ये एव असाध्यतारोपात्, असंपूर्णावस्थायामसाध्येऽपि क्रियासिद्धेश्च मा निवर्ततां भिषगिति प्रत्याख्याय चिकित्सां कारुणिकतया आचार्य उपदिशतीति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूकदोषनिदानं समाप्तम् ।

अथ कुष्ठनिदानम्

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ॥ २ ॥
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ।
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ॥ ३ ॥
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ।
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥ ४ ॥
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ५ ॥

अष्टादशसंख्यारूपेण तुल्यत्वात् कुष्ठनिदानमुच्यते । विशेषेण कुष्ठजनकं निदानमाह—विरोधीनीत्यादि । विरोधीनि 'न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्' इत्यादिनोक्तानि; भजतामिति पूर्वेण संबध्यते । आगतामिति उपस्थितवेगाम् । वेगांश्चान्यानिति मूत्रपुरीषादिवेगान् । व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वेति । भुक्त्वा व्यायाममतियुज्य सन्तापमतियुज्य च, निषेविणामिति एतयोरेव सेवनशीलानां, निषेविणामित्यनेन सह प्रथमतः संबन्धे कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात्, ततश्च व्यायामस्यातिसन्तापस्यातिनिषेविणामिति प्रयोगः प्रसज्जेत । शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणामिति पाठान्तरे शीतोष्णादीनां यथाक्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्वैपरीत्येन तान् सेव्यमानान्; शीतोष्णलङ्घनाहारानित्यनन्तरं प्रतीति द्रष्टव्यं, तेन शीतोष्णादीन् प्रति यः क्रमस्तं मुक्त्वा एतेषामेव निषेविणाम् । घर्मश्रमभयार्तानामिति घर्मादिभिरार्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनाम् । घर्म आतपः । अजीर्णाध्यशिनामिति अजीर्णमाममन्नम्, अपक्वमिति यावत्, तद्भुञ्जानानाम्;अध्यशिनामाहार एवापरिणते भुञ्जानानाम् । अशिनामिति अजीर्णाधिशब्दाभ्यां सह संबध्यते । पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणे अपचारिणाम् । नवान्नदधिमत्स्यातीति । अतिशब्दो नवान्नादिभिः सर्वैः संबध्यते । व्यवायं चाप्यजीर्णे इति विदग्धादिरूपेऽन्ने अजीर्णे । धर्षयतामिति अभिभवताम् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषार्थम् ॥ १—४ ॥—

दोषदूष्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे प्रतीतेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां दुष्टिप्रदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते; यथा,—'रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा'—इति । अर्थलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं पुनरुक्तम् । ननु, विस-

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः।
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥ ६ ॥
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः।
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकं त्वतः ॥ ७ ॥
अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥ ८ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥ ९ ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्।
कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ॥ १० ॥
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्।
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥ ११ ॥

र्पाणां समुत्पादे एतावत्येव सामग्री, यदुक्तं,–'रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः'–इति। लसीकया च तत्रोदकमुच्यते, तत् किंनिबन्धनः कुष्ठविसर्पयोर्भेदः? उच्यते, कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैरप्रबलरक्तपित्तैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्त्वचिरविसर्पणशीलैः प्रबलरक्तपित्तैः; कुष्ठे गुरुप्रधर्षणपरद्रव्यापहारादयो निमित्तं न विसर्पे। अन्ये त्वाहुः–विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्ति, यदुक्तं,–'पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः'–इति, कुष्ठं तु त्रिदोषजमेवेति। किं त्वेतत्समाधानं त्रिदोषजत्वेऽपि विसर्पाणामेकदोषजकुष्ठवदेकदोषजत्वकीर्तनं सङ्गतमिति न मनोहरम्। अतः कुष्ठानीति अत इत्यस्मात् दोषदूष्यसमुदायात्। सप्त चैकादशैव चेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रत्वमिति बोधयति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्बणदोषेण सप्तप्रकारतामाह—कुष्ठानीत्यादि। दोषैः पृथक् त्रयः, द्वन्द्वैस्त्रयः, समागतैः सन्निपातैरेक इति सप्तत्वम्। व्यपदेशोऽधिकं त्वतः इति यथा वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि ॥ ७ ॥

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्ष्ण इत्यादिना। अतिश्लक्ष्णः अतिमसृणः, खरो रूक्षः, अतिश्लक्ष्णो वा खरो वा स्पर्शः, खरः कर्कशः, स्वेदास्वेदौ स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ। स्वापः स्पर्शाज्ञानम्। कोठोन्नतिः वरटीदष्टसंकाशः शोथः कोठः, तस्योन्नतिः। शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव। निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनमिति अन्यथापि दुष्टशोणितत्वात् व्रणानां देहगतानामल्पेऽपि हेतौ कोपः। कुष्ठलक्षणमग्रजमिति कुष्ठानां पूर्वरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह—कृष्णारुणकपालाभमित्यादि। कृष्णारुणकपालाभं कृष्णारुणकपालवर्णं, कपालं शर्कराशकलम्। परुषं खरस्पर्शम्। तनु तनुत्वक्,

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ।
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ॥ १२ ॥
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ॥ १३ ॥
यदृष्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ।
सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ १४ ॥
सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते ।
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ॥ १५ ॥
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ।
यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १६ ॥
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ।
अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ १७ ॥
तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मवत् ।
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ १८ ॥
वैपा[illegible] पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
कण्डूम[illegible]ः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ १९ ॥

विषमं दुश्चिकित्स्यम् । रोमपिञ्जरमिति रोमभिः पिञ्जरं कपिलरोमेत्यर्थः । स्थिरं कठिनम् । स्त्यानमार्द्रं सजलं वा । उत्सन्नमण्डलमुद्गतमण्डलम् । कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम् । अन्योन्यसंयुक्तमिति अपरापरैर्मिलितम् । ऋष्यजिह्वसंस्थानमिति ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, तस्य जिह्वाकारम् । पुण्डरीकदलोपममिति पुण्डरीकं रक्तपद्मं तत्पत्रोपमं, तेन सश्वेतं रक्तपर्यन्तम् । सरागमिति सलोहितं, मध्ये सश्वेतलोहितमित्यर्थः । श्वेतं ताम्रमिति श्वेतलोहितात्मकम् । प्रायश्चोरसीत्युरसि तद्बाहुल्येन भवति, कफप्रधानत्वात् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि भवति । यत् काकणन्तिकावर्णमिति काकणन्तिका गुञ्जा गुञ्जासवर्णत्वेन च मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम्, अथवा मध्ये रक्तमन्ते कृष्णम् । कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषजलक्षणत्वे सिद्धे त्रिदोषलिङ्गमिति पुनरुक्तं प्रबलदोषत्रयलिङ्गत्वोपदर्शनार्थम् । इति सप्तमहाकुष्ठानि । महत्वं चैषां शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनबहुदोषजत्वक्रियाभूयस्त्वयोगात् ॥ १०—१६ ॥—

अतः परमेकादशक्षुद्रकुष्ठान्युच्यन्ते—अस्वेदनमित्यादि । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यस्य त्वक्सदृशम् । चर्माख्यं चर्मकुष्ठम् । बहुलमपत्तलम् । किणखरस्पर्शमिति किणो व्रणस्थानम् । परुषं रूक्षम् । वैपादिकमिति विपादिकायाः स्वार्थेऽण् । गण्डैरिति स्फोटैः । दद्रुमण्डलमिति मण्डलरूपतयोत्पादात् दद्रुमण्डलमिति कीर्तनम् । ननु, कथमस्य चरके क्षुद्रत्वेनाभिधानं, सुश्रुते

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्गलत्यपि ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २० ॥

सूक्ष्मा बह्व्यः पीडकाः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः ।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च ॥ २१ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २२ ॥

महाकुष्ठे दद्रोरुक्तत्वात्; तथा सिध्म चरके महाकुष्ठे, सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे दर्शितम् । उच्यते, असिता दद्रुरवगाढमूला सुश्रुते महाकुष्ठम्, असितेतरदद्रुश्चरकेऽनवगाढमूला क्षुद्रकुष्ठं, सुश्रुते असितेतरदद्रुा विसर्पकुष्ठेऽन्तर्भावः, विसर्पणयोगात्; तथावगाढं सिध्म चरके महाकुष्ठं, सिध्मपुष्पिका तु त्वङ्मात्रगता [illegible] क्षुद्रकुष्ठम्; असितदद्रौ असितसिध्मनोऽवरोध इति गदाधरः । जेज्जट[illegible]—चरकोक्तं सिध्मैव सुश्रुते दद्रुशब्दाभिहितं नामभेदः केवलं परं न वस्तुभेदः, सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानीत्यविरोधः । किंत्वियमसाध्वी व्याख्या, लक्षणवैलक्षण्यात्; किंच चरकसुश्रुतयोः कुष्ठं प्रति बहुप्रकारो विरोधः; तथाहि—सुश्रुतोक्तमरुणं न चरके पठ्यते, मण्डलं चरकोक्तं न सुश्रुते, क्षुद्रकुष्ठे चरकोक्तचर्माख्यालसकशतारुप्रभृतीनि न सुश्रुते, सुश्रुतोक्तक्षुद्रकुष्ठालसकादयश्च न चरके, तस्मादयं समाधिरुचितः । कुष्ठानामसंख्येयत्वमिति केचित् चरके केचित् सुश्रुते कुष्ठप्रकारा उच्यन्ते । उक्तं हि चरके,—'कुष्ठं सप्तविधम्, अष्टादशविधम्, असंख्येयं वा'—इति । यद्गलत्यपीति गलति विदीर्यते । शतारुरिति बहुव्रणयोगान्वितं नाम । 'सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका' इति । अत्र कफकार्यं कण्डूः, बहुस्रावत्वं पित्तात्, श्यावत्वं वातात्, एवं सर्वत्र दोषत्रयलिङ्गमूह्यम् । ननु, एककुष्ठमारभ्य विचर्चिकापर्यन्तेन द्वादशक्षुद्रकुष्ठानि भवन्ति तत्कथमेकादश इति ? उच्यते, विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विदारणयोगाद्विपादिका भवति, तेन न संख्यातिरेकः । तथा च भोजः,—'दोषाः प्रदूष्य त्वङ्मांसं पाणिपादसमाश्रिताः । पिडकां जनयन्त्याशु दाहकण्डूसमन्विताम् ॥ दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानान्यत्वाद्विचर्चिका'—इति गदाधरः । अन्ये त्वाहुः—सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरित्यभिधानेन पामैव तीव्रदाहबृहत्स्फोटयुक्ता कच्छूर्न ततो भिन्नेति ॥ १७—२२ ॥—

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ।
खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ॥ २३ ॥
पित्तात्प्रकुथितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ।
कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ॥ २४ ॥
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ।
त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ २५ ॥
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ।
कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २६ ॥
बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ २७ ॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २८ ॥

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणमित्यादि । श्यावारुणमिति श्यावं वा अरुणं वा भवति । चरके कुष्ठमधिकृत्य दोषविशेषकुष्ठजनकहेतूनां परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकत्वमुक्तं, यथा–कुष्ठविशेषैर्दोषाः, दोषविशेषैः पुनः कुष्ठानि ज्ञायन्ते तैर्हेतुभिस्तांश्च प्रकाशयतीति ॥ २३ ॥ २४ ॥—

इदानीमुत्तरोत्तरसप्तधातुगतकुष्ठस्य लक्षणं क्रमेणाह—त्वक्स्थे वैवर्ण्यमित्यादि । त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुप्रस्तावात्; त्वक्शब्देन रसस्याभिधानं तात्स्थ्यात् । जेज्जटस्तु त्वचमेवाह । बाह्यायास्त्वचश्चरके उदकधरत्वेनोक्ते रसग्रहणस्यानर्हत्वात् द्वितीया असृग्धरा अत्रोक्ता, उदकाच्च रसो भिन्नः, तथाह्युक्तम्,–'उदकं दशाञ्जलिमितं रसो नवाञ्जलिमितः' । रसं विहाय रक्ताद्युक्तिश्च प्रागेव रसं क्रोडीकृत्य तिर्यक्शिरागतैर्दोषैः कुष्ठजननात्, शिरासु रक्तव्यवस्थितेश्चेति तस्याशयः; साक्षाद्रस इत्यनभिधानात् । बृहत्कुष्ठं रसगतं न भवतीति नाशङ्कनीयम् । यतः सुश्रुतेनैवोक्तं,–'तेषां तु महत्वं सर्वधात्वनुसारित्वात्' इति सर्वशब्देन च रसस्यापि ग्रहणम् । भोजेऽप्युक्तं,–'प्रदुष्टाः प्रच्युता दोषा रसासृङ्मांससंश्रिताः । कुष्ठानि जनयन्त्याशु शरीरेषु शरीरिणाम्'–इति । त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनमिति, एतत् केचित् शोणितगतस्यैव लिङ्गं मन्यन्ते, अन्ये रसगतस्येति । इह रौक्ष्यं स्वेदातिप्रवृत्तिर्लोमहर्षश्च कुष्ठारम्भकदोषैः स्वेदवहस्रोतोदुष्ट्या भवति । यदुक्तं,–'स्वेदवाहिषु दुष्टेषु पारुष्यं रोमहर्षणम् । अतिस्वेदनमस्वेदः परिदाहश्च जायते'–इति । विपूयक इति विशेषेण पूययोगित्वम् । कौण्यं करभङ्गः । अङ्गानां संभेद इति अङ्गानां भङ्गः । प्रागुक्तानि तथैव चेति रसरक्तमांसधातुगतकुष्ठलिङ्गानीत्यर्थः, एतच्चैकत्राभिहितमपि क्रमेण परापरधातुदुष्टौ

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभवः ।
स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ २९ ॥
दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ३० ॥
साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत् ।
मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३१ ॥
क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्रिदोषजम् ।
प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ ३२ ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम् ।
वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् ॥ ३३ ॥
मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठं किटिमं सिध्मालसविपादिकाः ॥ ३४ ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ३५ ॥
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वत्रिकं दद्रु सकाकणम् ।
पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३६ ॥

पूर्वपूर्वधातुदुष्टिलिङ्गख्यापनपरं, न्यायस्य समानत्वात् । यदुच्यते,—'समानेष्वर्थेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यासंजनीयः'–इति । शुक्रगतकुष्ठलिङ्गमाह–दम्पत्योरित्यादि । कुष्ठं शुक्रगतमपत्येन व्यज्यत इत्यर्थः । अत्र शुक्रदुष्टिलक्षणप्रस्तावेन तत्तुल्यकार्या स्त्रीगतार्तवदुष्टिरप्युक्ता । तदपीत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिमज्जान्तगतकुष्ठलिङ्गानि भवन्ति । कुष्ठितमिति संजातं कुष्ठमस्येति तारकादित्वादितच् । अत्र दुष्टं शुक्रमार्तवं वा सर्वथा बीजत्वानुपघातादपत्यजनकं, परंतु विकृतं जनयतीति द्रष्टव्यम् ॥ २५—३० ॥

साध्यादिभेदमाह—साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थमित्यादि । वातश्लेष्माधिकं च यदिति एककुष्ठकिटिमादि, वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितमिति अत्र मज्जास्थिप्रत्यासत्त्या शुक्रस्य तद्गतस्याप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम् । प्रभिन्नमिति विदीर्णम् । पञ्चकर्मगुणातीतमिति पूर्वरूपक्रियया सह रसादिधातूनां चतुर्णां क्रियाकलापाः पञ्चकर्माणि, तेषां गुणा वीर्याणि, तान्यतीतो यः स तथा, अस्थिमज्जागत इत्यर्थः, ताश्च क्रियाः पूर्वरूपे शोधनमुभयतः, त्वक्प्राप्ते शोधनालेपनादि, रक्तप्राप्ते शोधनालेपनकषायपानशोणितावसेकादि, एवं मांसमेदसोरपि द्रष्टव्यमिति । अथवा पञ्चकर्माणि वमनादीनि, तेषां गुणाः फलानि, तान्यतीतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

कुष्ठेषु चिकित्सार्थं प्रधानं दोषमाह—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि । विचर्च्यपि कफात् तथेति श्लेष्मपित्तात्, तेन दद्रुप्रभृति चर्मदलान्तं श्लेष्मपि-

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं वारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
सकण्डूरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

त्तजमित्यर्थः । पूर्वत्रिकमिति कापालोदुम्बरमण्डलाख्यम्, अतः सप्तमहाकुष्ठादन्यत् क्षुद्रकुष्ठम् ॥ ३३—३६ ॥

त्वग्दुष्टितुल्यत्वादत्रैव किलासमाह—कुष्ठैकसंभवमिति । कुष्ठेन सह एकं समानं विरुद्धाशनपापकर्मादिसंभवो निदानं यस्य तत्तथा, कुष्ठेन सह समानचिकित्सितत्वं च बोद्धव्यं, 'कुर्याच्चास्मै कुष्ठोक्तं विधानम्' इति वचनात् । चरके त्वस्य हेतुविशेषोऽपि पठ्यते, यथा,—'वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरूणां गुरुधर्षणं च । पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्'—इति । किलासमेव मांसमेदःसमाश्रयणयोगत्वादरुणं श्वित्रं च भण्यते, त्वग्गतमेव किलासं, तस्य लक्षणं निर्दिष्टमपरिस्रावीति । स्रावो हि रक्तादिदुष्टया भवति, तेनास्य त्वग्गतत्वेन स्रावाभावः । उक्तं च,—'त्वग्गतं च यदस्रावि तत् किलासं प्रकीर्तितम्',—इति । त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रिधातुस्त्रयो दोषास्तथा रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा । अथवा त्रिधातुः रक्तमांसमेदांसि उद्भवाय संश्रयो यस्य तत्तथा, दोषास्तु सर्वसाधारणत्वात् लभ्यन्त एव । ननु, यदि धातुत्रयाश्रितं किलासं, तत्कथं 'यदा त्वचमतिक्रम्य तद्धातूनवगाहते । हित्वा किलाससंज्ञां च कुष्ठसंज्ञां लभेत्तदा'—इति विश्वामित्रवचनं किलाससंज्ञाप्रतिक्षेपकं न विरुध्यते ? तथा 'त्वग्गतमेव किलासम्'—इति सुश्रुतेऽवधारणं विरुद्धम् ? उच्यते, विश्वामित्रवचनस्य तावदयमर्थः प्रत्येतव्यः, यदोक्तरक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातूनवगाहते तदा न तत् किलासं, किं तर्हि कुष्ठजनकहेत्वन्तरबृंहितदोषोपप्लवत्वात् धातून् दूषयते, तथा हेतुलब्धलक्षणमरुणादिकुष्ठं तदन्यदितररक्तादिगतकुष्ठलिङ्गव्यतिरिक्तमुत्पादसमकालभाविरक्तताम्रादिवर्णतामात्रकारकं रक्तादिगतदोषजन्यं किलासमेव, अन्यथा रक्तादिगतकिलासलक्षणेन चरकोक्तेन विरोधः स्यात् । स यदाह—'दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते । श्वेतं मेदःस्थिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम्'—इति, चरके हि किलासस्यैव धातुत्रयसंबन्धकृतवर्णेन दारुणादिसंज्ञान्तरमात्रं कृतं, सुश्रुतेऽपि त्वग्गतमेवेत्यनेन रक्तादिदुष्टया विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठलिङ्गरहितत्वं, तथा क्षुद्रकुष्ठवत् युगपद्रक्तलसीकात्वङ्मांसदूषकत्वविरहः ख्याप्यते; अथवा एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे, यथा—नीलं सरोजं भवत्येवेति, उक्तप्रकारेण धातुत्रयमात्रत्वेनैकदोषजत्वेन चास्य कुष्ठाद्भेदः; श्वित्रसंज्ञां लभेत्तदेति जेज्जटपाठे तु श्वित्रसं-

अशुक्ररोमबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥
गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४१ ॥
प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ ४२ ॥

ज्ञामात्रव्यवहारः किलासस्य, न पुनरर्थभेदः कश्चिदिति। भालुकिना तु धातुभेदेन किलासस्य संज्ञान्तरं दर्शितम्,–'वारुणं तत्तु विज्ञेयं मांसधातुसमाश्रयम्। मेदःश्रितं भवेच्छ्वित्रं दारुणं रक्तसंश्रयम्'–इति। तथा चरकेऽपि,–'दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः'–इति। तेनेहापि तथा बोद्धव्यम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेद्वर्णेनैवेदृगुभयमिति ईदृशमेव वर्णेनारुणताम्रश्वेतेन किलासं रक्तमांसमेदःसु यथाक्रमेणादिशेत्। उभयमिति व्रणजं दोषजं च तच्छ्वित्रं भवति, तथाच भोजः,–"श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा। तत्र मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं स्मृतम्॥ दोषजं च द्विधा प्रोक्तमात्मजं परजं तथा। परसंस्कारसंस्पर्शाद्यत्तत् परजमुच्यते। तदात्मजं विजानीयाद्यद्देहेष्वनिलादिजम्"–इति। रक्तादिधातुत्रयगतस्य च किलासस्य दूष्यप्रभावाद्यस्य कस्यापि दोषस्य संबन्धनियता एवारुणादयो वर्णा बोद्धव्याः, यदि तु तत्र दोषनियतो वर्णः कल्प्यते तदा वर्णातिदेशो व्यर्थः स्यात्, वाताद्रूक्षारुणमित्यादिनैव सिद्धत्वात्। यद्येवं दोषेणात्र वर्णाभिधानं विफलं? निर्विषयत्वात्; नैवं, त्वङ्मात्रगते किलासे दोषवर्णस्य चरितार्थत्वात्। हन्त तर्हि कथं रक्तादिगतत्वमस्य निश्चेतव्यम्? त्वग्गते स्वभावेनारुणादिवर्णस्य सद्भावेन सन्दिग्धत्वात्। उच्यते, क्रमेणारुणादिवर्णोत्पादाद्रक्तादिगतत्वं निश्चेतव्यम्, उत्पत्तिमात्रे त्वरुणादियोगात्त्वग्गतत्वमिति ॥ ३७—३९ ॥

तस्य साध्यत्वमसाध्यत्वं चाह—अशुक्रेत्यादि। अशुक्ररोम कृष्णरोम, अबहुलं तनु, असंश्लिष्टं परस्परमसंयुक्तम्। अनग्निदग्धजम् अग्निदग्धजं यन्न भवति, एतत् साध्यम्। अतोऽन्यथा अन्यथोक्तसर्वप्रकारमसाध्यं, चरकेऽप्येवंविधस्यासाध्यत्वमुक्तम्। यथा,–'यत् शुक्ररोमबहुलं यत् संलग्नं परस्परम्। यच्च वर्षगणोपेतं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति'–इति। गुह्यपाणितलौष्ठेष्विति। तलमत्र पादतलं, सुश्रुतेऽन्ते जातमिति सामान्येन निर्देशात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

कुष्ठस्य संसर्गजप्रसङ्गेन सर्वानेव संसर्गजान् रोगानाह—प्रसङ्गादित्यादि। प्रसङ्गो मैथुनम्, अथवा प्रसङ्गः सातत्यं, तेन कृतात् गात्रसंस्पर्शादेः। औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगादयो भूतोपसर्गजाश्च। संक्रामन्ति आवि-

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्॥ ४३॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कुष्ठनिदानं समाप्तम्।

अथ शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम्।

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ।
पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः॥ १॥
पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवम्।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम्॥ २॥
वरटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः।
सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान्॥ ३॥
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः॥ ४॥
सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः।
शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्द इति कीर्तितः॥ ५॥

शन्ति रोगार्थक्रान्तिश्च कुष्ठिप्रभृतिपापिजनसंसर्गेण पापसंक्रान्तेर्विकारप्रभावाद्वा बोद्धव्या॥ ४२॥ ४३॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कुष्ठनिदानं समाप्तम्॥

त्वग्दुष्टिदोषत्रयजन्यत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं शीतपित्तोदर्दादिनिदानम्। तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह—शीतमारुतसंस्पर्शादित्यादि। पित्तेन सह संभूयेति स्वहेतूपचितेन पित्तेन संभूय मिलित्वा। बहिरन्तरिति बहिस्त्वचि, अन्तः शोणितादौ, विसर्पतः प्रसरतः॥ १॥

पूर्वरूपमाह—पिपासेत्यादि। रक्तलोचनता प्रभावात्। पूर्वरूपस्य लक्षणमिति पूर्वरूपस्य स्वरूपमित्यर्थः; न तु लक्षणमत्र लिङ्गं, पिपासादिव्यतिरिक्तस्य पूर्वरूपस्याभावात्॥ २॥

उदर्दलक्षणमाह—वरटीत्यादि। सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवानिति अत्र कण्डूः कफात्, तोदो वातात्, छर्दिज्वरविदाहाः पित्तादिति दोषत्रयलिङ्गम्। अनयोः शीतपित्तोदर्दयोः समानसंस्थानत्वेऽपि वाताधिकं शीतपित्तं, कफाधिक उदर्दः॥ ३॥ ४॥

उदर्दस्य धर्मान्तरमाह—सोत्सङ्गैरित्यादि। उत्सङ्गैः मध्यनिम्नैः, शैशिर इति शिशिरसंभवः॥ ५॥

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शीतपित्तोदर्दकोठ-निदानं समाप्तम् ।

अथाम्लपित्तनिदानम् ।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।
पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥
अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ।
हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ २ ॥

त्वग्दुष्टिसाम्यादत्रैव कोठोऽभिधीयते—असम्यग्वमनेत्यादि । असम्यक्त्वं वमनस्यायोगमिथ्यायोगादिना, तथोदीर्णानां पित्तश्लेष्मान्नानां निग्रहो वेगविधारणं, तैर्मण्डलानि जायन्ते स कोठः । अथवायमर्थः,–असम्यग्वमनोदीर्णौ पित्तश्लेष्माणौ, तथान्ननिग्रहः उपस्थितवेगस्यान्नस्य निग्रहः छर्दिनिग्रहः इति यावत् । तैर्हेतुभिर्भवति । वमनस्य चासम्यक्त्वमयोगमिथ्यायोगाभ्यां ज्ञेयम्, अतियोगस्य तु पित्तश्लेष्मकोठाकरत्वात् । एतेन हेतुलक्षणभेदाद्भिन्नः कोठ उदर्दात् । कोठो निरनुबन्धः । तथाचोक्तम्,–'क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः'–इति । सानुबन्धः उत्कोठोऽभिधीयते । सानुबन्धता च पुनःपुनर्भवनेन ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शीतपित्तोदर्दकोठनिदानं समाप्तम् ॥

कोठहेतौ पित्तश्लेष्मोल्लेखात् पित्तश्लेष्ममिलनरूपस्याम्लपित्तस्य निदानम् । निदानपूर्वकमम्लपित्तस्य स्वरूपमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, दुष्टं व्यापन्नमन्नं, विदाहिस्थाने विदग्धेति पाठान्तरे विदग्धं भर्जितं, पित्तप्रकोपिपानान्नभुज इति पित्तप्रकोपिपानं तक्रसुरादि, अन्नमाशुधान्यमाषादि, पित्तप्रकोपिपानान्नग्रहणेनैवाम्लविदाहिनो ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषार्थं, पित्तप्रकोपणाद्यन्नभुज इति पाठान्तरे आदिशब्दात् कफादिप्रकोपणमन्नं गृह्यते, एवंविधपानान्नमुपभुञ्जानस्य विदग्धं कुपितं स्वहेतूपचितम्, पुरा यदिति वर्षासु जलौषधिगत॰ विदाहादिभिः स्वहेतुभिरुपचितं संचयमापन्नम् । यदुक्तं,–'वर्षास्वम्लविपाकित्वाद्भिरौषधिभिस्तथा'–इति ॥ १ ॥

विदाहाद्यम्लगुणोद्रिक्तं पित्तमम्लपित्तं, तस्य लिङ्गमाह—अविपाकेत्यादि । अविपाक इत्याहारापाकः, क्लमोऽनायासजः श्रमः, अम्लपित्ते पित्तं प्रधानं, वातकफावप्यत्रानुगौ गौरवोद्गारकम्पादिना ज्ञेयौ ॥ २ ॥

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।
हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥
वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम् ।
मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ४
भुक्ते विदग्धे त्वथवाप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित् ।
उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च ॥ ५ ॥
करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम् ।
जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगनिचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः ।
चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥
सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्मोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥
कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।
तमसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ॥ ९ ॥
कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः ।
दहनबलसादकण्डूनिद्राचिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

तस्य कदाचिदधऊर्ध्वगमनभेदाद्विविधस्याधोगतिं तावदाह—तृड्दाहेत्यादि । मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यत्वं, मोहो विपरीतज्ञानम् । प्रयात्यधो वेत्यत्र वाशब्दो भाव्यूर्ध्वगमनापेक्षया । विविधप्रकारमिति हरित्पीतकृष्णरक्तादिबहुवर्णत्वदुर्गन्धित्वयोगान्नानाविधम् । कदाचिदिति न सर्वकालम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वगतिमाह—वान्तमित्यादि । नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं मर्दनाञ्जनवद्रूक्षकृष्णम्, आरक्तमीषल्लोहितं, रक्तमन्तर्लोहितम् । मांसोदकाभमिति मांसधावनतोयाभं कृष्णलोहितमित्यर्थः । विविधं रसेनेति रसेन लवणकटुतिक्ताख्येन नानारूपम् । करोति तिक्ताम्लवमिमिति तिक्तस्य अम्लस्य वा वमिं करोति । उद्गारमेवंविधमेवेति अत्र करोतीति संबध्यते, एवंविधमिति अम्लतिक्तम् । कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं चेति अत्रापि करोतीति संबध्यते । कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगनिचयमिति कण्ड्वादिनिचितगात्रं च रोगनिचयं चेति द्वन्द्वः, तेन कण्ड्वादिनिचितगात्रं रोगनिचयं च करोतीत्यर्थः, रोगनिचयोऽविपाकोत्क्लेशादिः ॥ ४—६ ॥

साध्यत्वादिकमाह—रोग इत्यादि । कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचिदिति अहिताहाराचारशीलिनः कस्यचिच्चिरोत्थितोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ॥ ७ ॥

तत्रैव केवलानिलकफमिलितानिलकफमात्राणां संसर्गमाह—सानिलमित्यादि ।

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले ।
तिक्ताम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत् ॥ ११ ॥
भ्रमो मूर्च्छारुचिश्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ।

अथ विसर्पनिदानम् ।

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सांनिपातिकः ॥ २ ॥
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ।
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ॥ ३ ॥
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ।
रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ॥ ४ ॥

भिषङ्मोहकरमिति तस्योर्ध्वाधःप्रवर्तमानत्वेन छर्द्यतीसाराभ्यां सकाशाद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात् वैद्यस्य मोहकरत्वम् । सादवमिलेपा इत्यत्र सादोऽङ्गसादः, लेपः श्लेष्मलिप्तास्यता । दहनबलसादेति सादशब्दो दहनबलाभ्यां संबध्यते ॥ ८–१२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ।

अम्लपित्तसंभवच्छर्देर्वेगविधारणाद्रक्तदुष्टौ सत्यां विसर्पोत्पत्तेर्हेतुसाम्यात्तदनन्तरं विसर्पनिदानम् । छर्दिवेगविघातस्य रक्तदूषकत्वे चरकवचनं यथा,–"छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् । शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति"–इति । तस्य निदानपूर्विकां संख्यां निरुक्तिं चाह—लवणाम्लेत्यादि । 'विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते'–इति वचनात् लवणाम्लादिकं विशेषेण रक्तपित्तनिदानमुक्तम् । संसेवया सततसेवया दोषकोपः संसेवादोषकोपस्ततः, अत्र आदिग्रहणात् चरकोक्तानां हरितशाकपिण्डाकीप्रभृतीनां ग्रहणम् । सप्तधेति उल्बणैकैकदोषजास्त्रयः, संनिपातज एकः, त्रयो द्वन्द्वजाः, इति सप्तप्रकारत्वमुक्तम् । सर्वतः परिसर्पणादिति सर्वतः परिसर्पणात् परिसर्पः, विविधं सर्पणाद्विसर्पः । यदुक्तं चरके,–"विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात्"–इति ॥ १—३ ॥

सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यचतुष्टयदोषत्रयजन्यत्वमाह—रक्तं लसीकात्वगित्यादि ।

शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ।
बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ २२ ॥
वीसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥ २३ ॥
ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लमः ।
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥
सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विसर्पनिदानं समाप्तम् ।

अथ विस्फोटनिदानम् ।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥

क्षतविसर्पमाह—बाह्यहेतोरित्यादिना । अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयः, तेन न संख्याधिक्यम् । तथाच भोजः,—"शस्त्रप्रहारैस्तैस्तैस्तु व्याडदन्तनखैरपि । क्षते वाप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः ॥ रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते । कुरुतस्ते समेते तु व्रणशोथं सुदारुणम् ॥ आचितं तनुविस्फोटैः कृष्णैः पीतकसंनिभैः । पित्तवीसर्पवल्लिङ्गं तस्य शेषं विनिर्दिशेत्" ॥ २२—२४ ॥

साध्यत्वादिकमाह—सिध्यन्तीत्यादि । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुरिति अत्यन्तमुद्रिक्तपित्तोऽञ्जनसमवर्णतनुः, अग्निविसर्पाख्यो न साध्य इति व्याख्यानयन्ति । कृच्छ्राश्च मर्मस्विति असाध्यत्वेन कृच्छ्रत्वं बोद्धव्यम् । यदाह भोजः,—'वर्ज्यस्तु क्षतजस्तेषां संनिपातात्तु यो भवेत् । भिषजा जानता त्याज्यः सर्व एव तु मर्मजः'–इति ॥ २५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विसर्पनिदानं समाप्तम् ।

प्रायेण दोषदूष्यचिकित्सासाम्याद्विस्फोटनिदानमाह—कट्वित्यादि । अजीर्णाध्यशनातपैश्चेति अजीर्णाशनमपक्वद्रव्यस्याशनम्, अध्यशनमजीर्णे भोजनम् । अथवा अजीर्णं स्वरूपतो हेतुरध्यशनं च । ऋतुदोषेणेति शीतोष्णादीनामतियो-

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥
अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥
शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्वभेदनम् ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।
अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥
वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ।
कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ ७ ॥
कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः ।
मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ॥ ८ ॥
दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यात्त्रिदोषजः ॥ ९ ॥
रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः ।
वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १० ॥

गेन । विपर्ययेणेति ऋतुविपर्ययश्च ऋतुस्वभावस्यान्यथाभावः । एभिर्हेतुभिर्यथासंभवं प्रत्येकं दोषत्रयप्रकोपो बोद्धव्यः । ज्वरपुरःसरानित्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतां दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

विस्फोटस्वरूपमाह—अग्निदग्धनिभा इत्यादिना । रक्तपित्तजा इति सर्वत्रैव विस्फोटे रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्वं, यथा शूले वातस्य, वातानुबन्धोऽप्यत्र बोधव्यः । यदाह भोजः,–"यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान् ॥ सज्वरान् सपरीदाहान् विद्याद्विस्फोटकांस्तु तान्"–इति ॥ ३—७ ॥—

सांनिपातिकलक्षणमाह—मध्य इत्यादि । मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते चेति मध्ये निम्नोऽन्ते चोन्नत इत्यर्थः । निम्नोन्नत इति प्रयोगोऽसिद्धस्यानित्यत्वेन । एवं संपूर्णलक्षणो यस्त्रिदोषजः सोऽसाध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तजलक्षणमाह—रक्तेत्यादि । रक्तसमुत्थाना इति लक्ष्यपदं, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति लक्षणपदम्, अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति यथा; अयमर्थः–रक्तसमुत्थानाश्च

न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ।
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विस्फोटनिदानं समाप्तम् ।

अथ मसूरिकानिदानम् ।

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।
जनयन्ति शरीरेस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥ २ ॥
मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः ।
तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ॥ ३ ॥
त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागश्च जायते ।
स्फोटाः श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः ॥ ४ ॥

विस्फोटा भवन्ति ते च कथं विज्ञेया इत्यत उक्तं वेदितव्यास्तु रक्तेनेति, अथवा रक्तसमुत्थाना इति रक्तं समुत्थापयतीति निरुच्य रक्तच्छर्दनमभिमतमाचार्यस्य, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति पदस्य कारणद्योतकस्याव्यवस्थानात् । घोरोऽत्यन्तदुःखदः । भूर्युपद्रव इति अत्र विसर्पोक्त एवोपद्रवो ज्ञेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विस्फोटनिदानं समाप्तम् ।

विस्फोटप्रभेदत्वात् प्रायेण तुल्यनिदानत्वाच्च मसूरिकानिदानम् । तस्या निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—कट्वम्लेत्यादि । विरुद्धाध्यशनाशनैरिति विरुद्धैरन्नैरध्यशनैश्च, विरुद्धाध्यशनेन त्विति पाठो वा । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैरिति दुष्टं व्यापन्नमन्नं, निष्पावः शिम्बिबीजम्, आद्यशब्दान्मध्वालुकादिग्रहणम् । प्रदुष्टपवनोदकैरिति विषकुसुमादिसंस्पर्शात् प्रदुष्टः पवनस्तथोदकं च तैः । क्रूरग्रहेक्षणाच्चेति शनैश्चरादयो देशक्षोभकराः क्रूरग्रहास्तेषामीक्षणात् । दुष्टरक्तेन सङ्गता इत्यनेन रक्तस्य कट्वम्लादिभिर्हेतुभिर्विशेषेण कोपं दर्शयति । अतएवोक्तं तन्त्रान्तरे-'पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति त्वचम् । तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम् ॥ मसूरमुद्गमाषाणां तुल्याः कोलोपमा अपि । मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्तरक्ताधिका बुधैः'-इति ॥ १—३ ॥—

वातजामाह—स्फोटा इत्यादि । चिरपाका इति विकारप्रभावात् ॥ ४ ॥५ ॥—

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः।
सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ॥ ५ ॥
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता।
रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ॥ ६ ॥
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः।
विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा ॥ ७ ॥
मुखपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः।
रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥
कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम्।
हृल्लासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥ ९ ॥
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः।
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥
नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः।
चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥
कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसंयुताः।
दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ १२ ॥
रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १३ ॥

पित्तजामाह—रक्ता इत्यादि। ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति तीव्रश्चण्डवेगः, सुदारुणो बहुदुःखेनातिदुःसहः ॥ ६ ॥ ७ ॥—

रक्तजामाह—रक्तजायामित्यादि। एते विकाराः पित्तलक्षणा इति पित्तजमसूरीलक्षणत्वेन ये उक्ता रक्ताः पीताः सिताः स्फोटा इत्यादयो ये ये विकारास्ते रक्तजायां भवन्ति। अत्र कफजामनुक्त्वैव पित्तजाया अनन्तरं रक्तजाया उक्तिः पित्तलक्षणस्यातिदिष्टस्याव्यवहितत्वेन सुखग्रहणार्थं, रक्तरससमत्वात् रक्तमलत्वाद्वा पित्तस्य पित्तजामभिधाय अस्याः कथनं, सर्वत्र कृतस्य समर्थनाय ॥ ८—१० ॥

सांनिपातिकलक्षणमाह—नीला इत्यादि। चिपिटविस्तीर्णा इति चिपिटश्चिडा इति ख्यातः, तद्वद्विस्तृताः। चर्मसंज्ञिताः इति चर्मदल इति ख्याताः ॥११॥१२॥

मसूरिकायाः प्रकारं रोमान्तिकामाह—रोमकूपोन्नतिसमा इत्यादि। रागिण्य इति लोहिताः, ज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपाः ॥ १३ ॥

तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः ।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १५ ॥
मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः ।
गात्रशूलतृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १६ ॥
मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किंचिदुन्नताः ।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥ १७ ॥
संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ।
क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः ॥ १८ ॥
मज्जोत्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः ।
छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि ॥ १९ ॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ।
पक्काभाः पिडकाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ॥ २० ॥
स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ २१ ॥
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ।
दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥
त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ २३ ॥

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकालिङ्गमाह—तोयबुद्बुदसंकाशा इत्यादि । अत्र दुष्टदूष्यप्रभावात् तोयबुद्बुदसंकाशादीनि दोषलक्षणानि च भवन्ति, दोषमन्तरेण दूष्यदुष्टेरभावात्; अतएव वक्ष्यति,–'दोषमिश्राश्च सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः'–इति । त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुगतप्रस्तावात् । त्वग्गताः साध्या अल्पदोषसंबन्धाद्रक्तजाया अपि साध्यत्वेनाभिधानात् । मांसस्थाः कृच्छ्रसाध्याः, अत्यवगाढदोषदुष्टेः । मेदोजायां कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेदित्यनेनात्यन्तकृच्छ्रसाध्यत्वं बोधयति । अस्थिमध्यस्थितत्वान्मज्जः क्षुद्रा इत्यादिना अस्थिमज्जगतयोः समानं लिङ्गम् । मज्जोत्था इत्यत्र मज्जग्रहणादस्थ्नोऽपि ग्रहणमाधारत्वात्, अतएव वक्ष्यति,–'भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः'–इति । मर्मधामानीति मर्मस्थानानि । पक्काभा इत्यादिना शुक्रजाया लिङ्गम् । दृश्यते न तु जीवितमिति ग-

वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
कृच्छ्रसाध्या मतास्तस्माद्यत्नादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥
असाध्याः संनिपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २५ ॥
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः ।
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥
कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥ २७ ॥
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थवेदनम् ॥ २८ ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः ।
लक्षणानि च दृश्यन्ते न दद्यादत्र भेषजम् ॥ २९ ॥
मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणान् तृषार्तो वायुदूषितः ॥ ३० ॥

म्भीरधातुगतदोषदुष्टेः शुक्रजाया असाध्यत्वम् । अस्य न्यायस्य समानतया अस्थिमज्जगतयोरप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम् ॥ १४–२३ ॥

वातजा इत्यादि । वातजादयः संनिपातोत्थान्ता असाध्याः । एतासां संमूर्च्छनविशेषजनितवक्ष्यमाणप्रवालादिवर्णयोगादसाध्यत्वं, तेनैतद्वर्णविरहे वातजायाश्चिकित्साविधिरप्युक्त उपपद्यत इति केचित् । अन्ये तु वातजादय एताः स्वरूपत एवासाध्याः, चिकित्सोक्तिस्तु वातजादीनां महात्ययनिषेधार्थं, लिङ्गान्तरसंभवार्थं च तासां वक्ष्यामि लक्षणमित्युक्तमित्याहुः । तासामिति असाध्यवातजादीनाम् । लोहजालसमा इति जालं जालकं गुडकमिति यावत्, तद्वत्कृष्णवर्णाः । अतसीफलसंनिभा इति उमाफलवर्णतुल्यवर्णाः । अनुक्तवर्णान्तरसंग्रहार्थमाह—आसां बहुविधा इत्यादि । दोषभेदत इति वातपित्तादिदोषविशेषात्, दुष्टिविशेषादित्यन्यः ॥ २४–२६ ॥

सर्वमसूरिकाया आवस्थिकं लिङ्गमाह—कास इत्यादि । ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति, अत्र सुदारुण इति परेण संबध्यते, तेन सुदारुणः प्रलापः । अतिघूर्णता जिह्मायनम् । तथा घ्राणेन चक्षुषेत्यत्र रक्तं स्रवेदिति संबध्यते । श्वसितीति श्वासो भवति ॥ २७–२९ ॥

सामान्येनासाध्यत्वमाह—मसूरिकाभिभूतो य इत्यादि । घ्राणेन निःश्वसेदिति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत्, सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् ॥ ३० ॥

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।
तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मसूरिकानिदानं समाप्तम् ।

अथ क्षुद्ररोगनिदानम् ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसंनिभाः ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥
यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पिडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ २ ॥
घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ ३ ॥

मसूरिकाया उपद्रवमाह—मसूरिकान्ते शोथः स्यादित्यादि । दुश्चिकित्स्य इति दुःशब्दोऽयं निषेधे, तेन असाध्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मसूरिकानिदानं समाप्तम् ।

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां क्षुद्ररोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगनिदानम् । ननु, यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतुलक्षणचिकित्साल्पत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं क्षुद्रत्वम् ? नैवं, बाहुल्येन तावत् छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् । किंवा अवान्तरभेदविरहः क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषदूष्यादिकृतभूरिसंख्याभेदेन व्रणज्वरादिवन्निर्देशः, किंतु प्रत्येकं श्लोकसंख्ययाभिधानं तेषाम्, अन्यस्त्वाह—क्षुद्रशब्दोऽल्पे रौद्रे च वर्तते तेन यथायोग्यं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते, रौद्रे क्षुद्रशब्दो यथा—क्षुद्रा मृगा यत्र शान्ताश्चेरुः समं मृगैरिति । क्षुद्राणां बालानां रोगाः क्षुद्ररोगा इति केचित् । एवमप्यजगल्लिकाऽहिपूतनादीनामेव परिग्रहो न त्वन्येषाम् । संक्षेपेण चतुश्चत्वारिंशद्विकारानत्र वक्तव्यान् क्रमेण दर्शयति—स्निग्धेत्यादि । भोजे तु मूषिकाकर्णमुष्ककोशफलार्शःप्रभृतयोऽधिकविकाराः पठ्यन्ते, ते च सुश्रुते विकारस्यानन्त्यादनुमता एव । बालानामिति प्रायोभावित्वादुक्तं, तेनाबालानामपि दृश्यमानाः संगच्छन्ते ॥ १ ॥

यवप्रख्यामाह—यवाकारेत्यादि । यवाकारेति यववन्मध्ये स्थूला ॥ २ ॥

अन्त्रालजीमाह—घनामित्यादि । अन्त्रालजी स्नायुगता भोजवचनादवगन्तव्या । यदुक्तं,—'श्लेष्मानिलौ श्रितौ स्नायुं पिडकां परिमण्डलाम् । दुष्टौ जनय-

विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसंनिभाम् ।
विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ४ ॥
ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोपमाः ।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ ५ ॥
ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥६॥
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्॥७॥
पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रविद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ८ ॥
मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम् ।
रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ९ ॥
वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १० ॥
कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥

तोऽवक्रामल्पपूयामकण्डुराम् ॥ आमोदुम्बरसंकाशां विद्यादन्त्रालजीं तु ताम्'—इति ॥ ३ ॥

विवृतामाह—विवृतास्यामित्यादि । पित्तेनाधिकपाकाद्विवृतमुखतायां विवृतासंज्ञा ॥ ४ ॥

कच्छपिकालक्षणमाह—ग्रथिता इत्यादि । दारुणा कठिना । मध्योन्नतत्वेन पर्यन्ताल्पत्वेन च कच्छपिकासंज्ञा ॥ ५ ॥

वल्मीकलक्षणमाह—ग्रीवांसेत्यादि । वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरशिखरत्वेन समुच्छ्रितत्वं दूरावगाढमूलत्वं च ख्याप्यते । अतएव चिकित्सायामवगाढमूलशोधनार्थमग्निक्षाराभ्यां चिकित्सेदित्युक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इन्द्रविद्धामाह—पद्मकर्णिकवदित्यादि । पद्मकर्णिकवन्मध्ये इति पद्मवराटवत् ॥ ८ ॥

गर्दभिकामाह—मण्डलमित्यादि । गर्दभिका यद्यपि समानतन्त्रे न पठ्यते तथापि सर्वत्र सुश्रुतेऽभिधीयते । अविगीतपाठेन व्यवस्थितैव ॥ ९ ॥

पाषाणगर्दभलक्षणमाह—वातेत्यादि । स्थिरः कठिनः, पाषाणवत् काठिन्यात् पाषाणगर्दभः ॥ १० ॥

पनसिकामाह—कर्णस्याभ्यन्तरे जातामित्यादिना । एषा भोजे 'समन्ततः'

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥
पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १३ ॥
बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसंनिभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ १५ ॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसंनिभाः ॥ १६ ॥

इति वचनात्, कर्णस्य बहिरपि भवतीति केचिद्व्याचक्षते । यदुक्तं,–'कफवातौ प्रकुपितौ मांसमाश्रित्य कर्णयोः । समन्ततः परिस्तब्धां कुरुतः पिडकां स्थिराम् ॥ विषमां दाहसंयुक्तां विद्यात् पनसिकां तु ताम्'–इति । तत्तु न सम्यक्, समन्तत इत्यस्य कर्णाभ्यन्तर एवोपपन्नत्वात् । दृश्यते बाह्यरन्ध्रे शालूकाकारेयमिति केचित् । अस्यां वातकफजायां भोजे दाहपाठो विकृतिविषमसमवायादधिष्ठानभूतरक्तप्रभावाद्वावगन्तव्यः ॥ ११ ॥

जालगर्दभलक्षणमाह—विसर्पवदित्यादि । अपाकवानिति ईषत्पाकवान्, पित्तकृतत्वेन सर्वथापाकाभावस्यायुक्तत्वादिति चक्रः । किंतु पाकरहित एवायमुपलभ्यते । पित्तादित्युद्भूतपित्तात्, तेन भोजोक्तं पित्तोल्बणदोषत्रयजन्यत्वमस्याविरुद्धं भवति । स यदाह,–'पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति त्वगाश्रिताः । श्यावं रक्तं तनुं शोथमपाकं बहुवेदनम् ॥ विसर्पिणं सदाहं च तृष्णाज्वरसमन्वितम् । विसर्पमाहुस्तं व्याधिमपरे जालगर्दभम्'–इति । जतुकर्णस्त्वाह—'पित्ताधिके तत्र तीव्रदाहो रक्तपाको विसर्पज्वरकरो जालगर्दभः'–इति । अयमग्निवात इति ख्यातो विकारः ॥ १२ ॥

इरिवेल्लिकालक्षणमाह—पिडकामित्यादि । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गामिति सर्वात्मिकां सर्वदोषजाम् । सर्वात्मिकामित्यनेनैव सर्वलिङ्गत्वे सिद्धे पुनः सर्वलिङ्गामिति वचनं विकृतिविषमसमवायारब्धलिङ्गव्यतिरेकेण प्रत्येकदोषलिङ्गयुक्ततां ख्यापयति ॥ १३ ॥ १४ ॥

गन्धमालामाह—एकामित्यादि । एकामेतादृशीमिति कक्षोक्तैककृष्णस्फोटसदृशीम् ॥ १५ ॥

अग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षेत्यादि । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वेत्यभिधानमसाध्यत्वख्यापकमनुपक्रमाद्बोद्धव्यम् । उपक्रमात् पुनरियं साध्यैव, अतएवास्याश्चिकित्सा-

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्वदोषजाम् ॥ १७ ॥
नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तं च देहिनाम् ।
कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥ १८ ॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः पुरुषं कुनखं वदेत् ॥ १९ ॥
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।
पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २० ॥
विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ।
विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २१ ॥

भिधानं चरकेणाप्यग्निरोहिणी प्रत्यभिहितम्,–'सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः । ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः'–इति । तन्त्रान्तरमपि,–'पित्तरक्तोत्कटा दोषाः प्रदीप्ताङ्गारसंनिभान् । कक्षभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाहरुजाज्वरान् ॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्रमात् । पक्षाद्दशाहाद्वाग्वा सा ज्ञेया वह्निरोहिणी''–इति । वातपित्तकफाधिक्यात् यथाक्रमं सप्ताहादिविकल्पः ॥ १६ ॥ १७ ॥

चिप्पमाह—नखेत्यादि । तं व्याधिं चिप्पमिति चिप्पमङ्गुलीवेष्टकमिति ख्यातम् । चरके त्वक्षतनामायं विकारः । यदुक्तम्,–'रोगोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदोषी भृशदाहपाकः'–इति ॥ १८ ॥

अनुशयीलक्षणमाह—गम्भीरामित्यादि । गम्भीरामित्यन्तःपाकेन । अल्पसंरम्भामित्यल्पशोथाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

विदारीलक्षणमाह—विदारीत्यादि । 'विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा' इति । अत्र केचिदसर्वजा असर्वलक्षणेति उभयत्रापि नञः प्रयोगमिच्छन्ति, तेनासर्वजा इति सर्वदोषैः संनिपतितैर्न भवति, असर्वलक्षणेति संनिपातलक्षणरहितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकदोषद्वन्द्वजत्वेन षड्विधा संनिपातमात्रेण न भवतीति वाक्यार्थः । किंत्वयं पक्षो यद्यभिमतः स्यादाचार्यस्य, तदा व्यक्त्यर्थं षड्विधा द्व्येकदोषजेति पदं कृतं स्यात् । किंच बहुप्रपञ्चत्वेन क्षुद्रत्वासङ्गतिश्च । अपरे सर्वजा सर्वलक्षणेति पठन्ति । तदपि न संगतं सर्वैर्दोषैर्न भवतीति । अथ सर्वदोषलक्षणा भवति हन्त तर्हि लिङ्गिनमन्तरेण लिङ्गप्रादुर्भावप्रसङ्गः । अन्ये तूत्तरपद एव नञः प्रयोगात् सर्वजाऽसर्वलक्षणेति वदन्ति, तत्र यदि सर्वेषां लक्षणानि सर्वलक्षणानि तान्यविद्यमानानि यस्यामिति तदा कथं लिङ्गमन्तरेण लिङ्गिनः परोक्षस्य परिच्छेदोदयः । अथ सर्वाणि तानि लक्षणानि अविद्यमानानि यस्यां संनिपातजत्वेऽप्यसंपूर्णलक्षणेत्यर्थः । एतदपि न सङ्गतं, यद्ययं पक्षोऽभीष्टः स्यात्तदाऽसर्वलक्षणेति न वक्तव्यमत्र स्यात्, सर्वत्र न्यायस्यास्य समान-

प्राप्य मांसशिरास्नायूः श्लेष्मा मेदस्तथानिलः ।
ग्रंथिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २२ ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।
मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २३ ॥

दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
स्रवन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥ २४ ॥

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत् ॥ २५ ॥

त्वात्; हेत्वनुरूपकोपबलेन हि सर्वत्र सर्वार्धाल्पलिङ्गसङ्गतिः असंपूर्णलक्षणत्वेन दोषाणां हीनबलत्वं समवृद्धानामनारम्भकत्वं वा शक्यमेवास्मिन् पक्षे वक्तुं, किंतु तन्नाद्रियन्ते, ततश्चोभयत्रापि नञः प्रयोगं विना सर्वजा सर्वलक्षणेति पाठो युक्तः । सर्वजेत्यभिधायापि सर्वलक्षणेति वचनमिरिवेल्लिकायामिव प्रकृतिसमसमवायजन्यवातादिलक्षणदर्शनार्थं, तेन विकृतिविषमसमवायजन्यासाध्यत्वादिलक्षणानि न भवन्ति । अस्मिन्नपि पाठे सर्वजा सर्वैरेकादिप्रकारैर्वातादिभिर्जन्यते, एवं सर्वलक्षणेति वक्तुं पार्यते, किंतु क्षुद्ररोगत्वाद्दोषभेदेन गणना न युक्ता । चरके त्वियं कफमारुतजा पठ्यते । यदुक्तं,–"ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षसन्धौ वर्तिर्निरर्तिः कठिना मता या । विदारिका सा कफमारुताभ्याम्"–इति । तेनात्राप्यल्पपित्तयुक्तकफवातजत्वेन सर्वजत्वं ज्ञेयम् । यथा—ज्वरयोगेनाल्पपित्तत्वम् । यदुक्तम्,–"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना"–इति । विदारीमिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणामिति पाठान्तरे न कश्चिद्व्याख्यानप्रपञ्चः ॥ २१ ॥

शर्करामाह—प्राप्येत्यादि । इयमेव शर्करार्बुदस्य हेतुः । अस्यां कफानिलौ दोषौ, मांसशिरास्नायुमेदांसि दूष्याणि । अनिलस्तत्र वृद्धिं गत इति पूर्वमेव तावद्वृद्धोऽनिलः धातुक्षयेण वृद्धिमतिशयेन गतः मांसं विशोष्य काठिन्यात् शर्करातुल्यां शर्करां जनयति । अतः शर्करायाः तुल्यं शर्करार्बुदं भवति । दुर्गन्धि क्लिन्नमित्यादिना शर्करोत्पन्नं शर्करार्बुदलक्षणं, शर्करार्बुदं च शर्करावस्थैवेत्येक एवायं विकारः । तेन न संख्यातिरेकः । नानावर्णमिति घृतमेदोवसावर्णं रक्तं, तत इति शर्करार्बुदादेव । भोजेऽपि पठ्यते,–"तमेव भिन्नं दुर्गन्धं घृतमेदोनिभं शिराः । स्रवन्ति स्रावमनिशं तदा स्याच्छर्करार्बुदम्"–इति । तमेवेति ग्रन्थिम् ॥ २२—२४ ॥

पाददारीमाह—परिक्रमणशीलस्येत्यादि । परिक्रमणं पादविहरणं, दारी दारणमात्रम् । विपादिकाकुष्ठं तु पिडका सविदारणेति भेदः ॥ २५ ॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥ २६ ॥
क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ २७ ॥
रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते ॥ २९ ॥
दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ।
कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं तु तम् ॥ ३० ॥

कदरमाह—शर्करोन्मथित इत्यादि । कदरं कोलाष्ठीति ख्यातम् । कोलवदित्यस्य स्थाने कीलवदिति पाठान्तरम् । कदरं हस्तेऽपि भवति । तथाच भोजः,—"हस्तयोः पादयोश्चापि गम्भीरानुगतं खरम् । मांसकीलं जनयतः कुपितौ कफमारुतौ ॥ सशल्यमिव तं देशं मन्यते तेन पीडितः । शर्कराकदरं केचिन्मन्यन्ते वातकण्टकम्"—इति । कोलवदिति बदरवत् ॥ २६ ॥

अलसकलक्षणमाह—क्लिन्नेत्यादि । अयं कफरक्तजो विकारः पाकुया इति ख्यातः । अत्र कण्डूः कफस्य, दाहरुजे रक्तस्य ॥ २७ ॥

इन्द्रलुप्तस्य लक्षणमाह—रोमकूपेत्यादि । एतत्त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्वभावान्नियतकालव्यापारैर्भवति । एतच्च स्त्रीणां न भवतीति विदेहवचनाद्व्याख्यानयन्ति । यदुक्तम्,—"अत्यन्तसुकुमाराङ्ग्यो रजो दुष्टं स्रवन्ति च । अव्यायामरता यस्मात्तस्मान्न खलितिः स्त्रियाः—" इति । अव्यायामाद्वातपित्तयोरकोपेन नातिरोमच्युतिः, रजःस्रावेण च स्रोतोऽवरोधाभावाच्च्युतानामपि रोम्णां पुनर्विरोहः किंतु स्त्रीष्वपि खलितिदर्शनात् प्रायिकं विदेहवचनम् । खालित्यं रुह्येति च तस्य पर्यायकथनम् । तथाच भोजः,—"तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्वीं रुह्यां च केचन"—इति । कार्तिकस्त्वाह,—'इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति, खालित्यं शिरस्येव, रुह्या च सर्वदेहे'—इति । आगमस्त्वत्र नास्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

दारुणलक्षणमाह—दारुणेत्यादिना । दारुणेति कठिना । कफमारुतकोपादिति यद्यप्युक्तं तथापि पित्तरक्तानुबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । तथाहि विदेहः,—"यदत्र पटलाभासं सरुजस्कं शिरस्त्वचि । परुषं जायते जन्तोस्तस्य रूपं विशेषतः । तोदैः समन्वितं वातात् सकण्डूगौरवं कफात् । सपिपासं सदाहार्तिरागं पित्तासृजं तथा"—इति । अत्र वचने सदाहरागं च पित्तात्, सार्ति तु रक्तात्, अर्तिर्हि रक्तजापि भवति । यदुक्तं,—"रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चेन्नास्ति न चातिरुक्"—इति । दारुणं रुक्खीति लोके ॥ ३० ॥

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्ध्नि तु ।
कफासृक्क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम् ॥ ३१ ॥
क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

अरूंषिकामाह—अरूंषीत्यादिना । अरूंषीति व्रणाः ॥ ३१ ॥

पलितमाह—क्रोधेत्यादिना । शरीरोष्मेति देहाग्निः । पित्तं चेति पित्तमपि शिरोगतं पलितहेतुः । ननु, पित्तमेवाग्निस्तत्र तत्र पित्तस्य पाचकत्वेनाभिधानात्, यदुक्तवान् सुश्रुतः,–"न विना च पित्तं पाकः"—इति, तथा–'पित्ते तस्मिन् पाचकोऽग्निरिति संज्ञा'–इति, तथा स एव–'न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेये तु पित्ते दहनपचनदारणादिष्वभिवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियते अन्तरग्निरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामः न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः'–इति। चरकाचार्योऽप्याह,–"दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णादेहमार्दवम् । प्रभाप्रसादौ मेधा च पित्तकर्माविकारजम्"–इति। पाकस्यान्यथानुपपत्त्या चाग्नेरङ्गीकारः । किंच मन्देऽग्नौ पित्तकरमरीचादिद्रव्योपयोगादग्नेर्वृद्धिः, पित्तप्रतिकूलशीतमधुरादिद्रव्योपयोगाच्चोपशम उपलभ्यते; यदि हि पित्ताद्भिन्नोऽग्निः स्यात्, तदा पित्तस्य वृद्धिह्रासानुविधानमस्यानुपपन्नं स्यात्, न हि तुहिनकिरणमण्डले हिमभाजि अहिमोपलम्भः, अतुहिनमण्डले अहिमभाजि भगवति भास्करे अभिमतहिमोपलम्भः, यद्यतो भिन्नं तत्ततो भेदेनोपलभ्यते, यथा सागरादजगरः; न चैवं पित्तादग्निस्तत्कुतः पित्तादग्नेः पृथगुपादानमिति? अत्र प्रत्यभिधीयते, न तावदन्तरग्निः पित्तादभिन्नो, भेदसाधकप्रमाणस्य भूयः सद्भावात्; तथाह्यभेदे 'समदोषः समाग्निश्च' इत्यत्र, "समप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रयौ" इत्यत्र च दोषपदलब्धत्वादग्नेः पृथगुपादानमसङ्गतं, तीक्ष्णः पित्तेन चेति स्वात्मनि क्रियाविरोधादसङ्गतं; यत्पुनः 'न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः' इत्याद्युक्तं तद्भेदमेव साधयति, उपचाराभिधानात्, न ह्यभेदे उपचारः संभवति । यदप्यग्नेः पित्तवृद्धिह्रासानुविधानमभिहितं तदप्रयोजकं, भेदेऽपि समानत्वेन तदुपपत्तेः । यथा कफवृद्धिह्रासकरसौम्याग्नेयद्रव्याभ्यां शुक्रस्य वृद्धिह्रासौ दृष्टौ, न च कफशुक्रयोरैक्यं, किंच घृतं पित्तशमनमग्नेश्च दीपनं, पित्तस्य संचयादौ नाग्नेर्वृद्धिः, पेयादिकं चाग्निकरं, न पित्तकृत्; ततश्च पित्ताद्विलक्षणोऽन्तरग्निः । स च द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागो न बहिरनलवद्भस्माङ्गाराकारः, समुदायतश्च समुदायी अन्य एव करचरणादिभ्य इव शरीरम्, अत्यन्तभेदेन चाग्रहणं, तस्य नित्यसंश्लेषणशालित्वात् । पित्तस्य तेजोंऽशः एव पाच (व) कः, तदाह भोजः,–"दृढमुष्णोचितं ह्येतत् पित्तोष्मा पचतीति यत् । मूर्च्छितो रसवीर्याभ्यां समानव्यानसंहितः"–इत्यारभ्य, "तस्मात् तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान् । स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनः"–इति । पित्तैकदेशत्वात्तेजसि पित्तोपचारमाश्रित्य सुश्रुतेनोक्तम्,–"न

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः ।
युवानपिडका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३३ ॥
कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डरम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ३४ ॥
सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

विना च पित्तं पाकः"–इति । तथा–"न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः"–इति । एवमन्यदप्यग्नेरभेदसाधकं वचनं समाधेयम् । ननु, यदि तीक्ष्णः पित्तेनेत्युक्तं, तत् कथं पित्तेनैवाग्नेः प्रशमनमभिधीयते । यदुक्तं चरके,–"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् । आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्"–इति । उच्यते, यदा कटुकेन रूक्षोष्णेन पित्तं वृद्धं भवति, तदा तेजोभागरूपायाः पित्तस्यावस्थाया उल्बणत्वात् तीक्ष्णः पित्तेनेति सङ्गतम्; यदा अम्ललवणेन स्निग्धोष्णेन कफानुगमनभाजा वृद्धं पित्तं, तदा पित्तस्य द्रवावस्थाया उद्रिक्तत्वात् निर्वापणमग्नेरुक्तमिति । जतुकर्णेऽप्युक्तं,–'कुपितेन वायुना दीपस्येवाग्नेर्निर्वापणं, पित्तेनोष्णजलवत्, कफेनाम्बुवत्'–इति । ततश्च युक्तमग्नेः पृथगुपादानमिति । अग्निश्च पित्तगतत्वेन क्रोधकृतो भवत्येव, क्रोधेन पित्तकोपात्; शोकश्रमाभ्यां तु जनितवातेन शरीरोष्मणोऽपि विक्षेपणात् शिरोगतत्वं, तेनानिलोऽपि लभ्यते, पित्तं च साक्षादुपात्तम्, चकारेण श्लेष्मापि केशशुक्लताकारो गृह्यते । एतेन दोषत्रयसहितशरीरोष्मा पलितहेतुरिति वाक्यार्थश्चरकोक्तार्थेन सह संवादी भवति । यदाह,–'तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वा तु कुर्यात् खलितं नरस्य । किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्धरित्प्रभत्वं च शिरोरुहाणाम्'–इति । एतच्चाकालजपलितव्यापकं लक्षणम् । कालजे तु क्रोधादिग्रहणं कारणान्तरोपलक्षणम्, तेन वयःपरिणामकृतश्चोष्मा दोषत्रययुक्तः कालजपलितहेतुः । अन्यथा कालजपलितस्य संग्रहो न स्यात् । किंवा कालजं स्वाभाविकत्वादेव नोच्यते । अन्ये तु पित्तगतश्चेच्छरीरोष्मा तत् किमुभयोरुपादानेनेत्यभिधाय शरीरोष्मा पित्तं चेति कर्तृद्वयमाचक्षते; तेन नात्रैकस्मिन् विषये समुच्चयः, किंतर्हि विषयभेदात् कर्तृद्वयं; तत्र शरीरोष्मा वैकृतं पलितं करोति, पित्तं च प्राकृतं पित्तप्रकृतेः पलितं करोति । यदुक्तं,–'पित्तप्रकृतिरकालजवलीपलितयुक्तश्च भवति'–इति । एवं स्वाभाविकजरापलितमपि पित्तेनैवास्य हेतोः क्लृप्तत्वात् । न चोष्मकृतत्वेन पलितस्यादोषजत्वप्रसङ्गः; ऊष्मणः पित्तधर्मत्वेन पित्तेऽन्तर्भावात् ॥ ३२ ॥

युवानपिडकालक्षणमाह—शाल्मलीत्यादिना । युवानपिडका लोके वरण्डका उच्यते, यूनामाननपिडका युवानपिडका, पृषोदरादित्वान्नकारलोपः, एषा च यूनामेव मुख एव स्वभावात् ॥ ३३ ॥

पद्मिनीकण्टकमाह—कण्टकैरित्यादि । तदाख्यमिति पद्मिनीकण्टकाख्यम् ॥ ३४ ॥

जतुमणिमाह—सममित्यादिना । समं मसृणम् । उत्सन्नमुद्गतम् । अयं जतुल इति लोके प्रसिद्धः । कफरक्तजमिति प्राधान्येनोक्तं, तेन चरकोक्तं त्रिदोषजत्व-

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥
अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।
माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मषकं तु तत् ॥ ३६ ॥
कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोच्छोषात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥
महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितम् ।
नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

मप्यस्योपपन्नं भवति । यदुक्तं तेन,–'कृष्णः स्निग्धो जतुमणिर्ज्ञेयो वातोत्तरैस्त्रिभिः । अरुजं त्वपरैरुक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषग्वराः'–इति । सहजं लक्ष्म चैकेषामिति एकेषामाचार्याणां मतेन सहजं लक्ष्म लक्षणं स्त्रीपुंसयोरङ्गभेदेन शुभाशुभफलप्रदं भवति । सहजं शरीरेण सह जातं जन्मकालप्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मषकलिङ्गमाह—अवेदनमित्यादिना । स्थिरं कठिनमिति गयदासः, अचलमिति युक्तं, भोजे मृद्विति पाठात् । मषकमादिशेदिति माषशब्दात् 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्, नैरुक्तयेन च विधिना ह्रस्वत्वम् । अत्र चकारेण कफमेदसी समुच्चीयेते । तथाच भोजः,–'वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी । श्लक्ष्णं मृदु सवर्णं च कुरुतो मषकं वदेत्'–इति ॥ ३६ ॥

तिलकालकलक्षणमाह—कृष्णानीत्यादिना । वातपित्तकफोच्छोषादिति पाठे वातपित्ताभ्यां हेतुभ्यां कफस्योच्छोषः शोषणं तस्मात् । अन्ये चरकं दृष्ट्वा वातपित्तासृगुच्छोषादिति पठन्ति । तथाच चरकः,–'यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति । तिलका विप्लवा व्यङ्गा नीलिका चास्य जायते'–इति । अस्मिन् वचने वातोऽप्यवगन्तव्यः, तेनापि शोषस्य क्रियमाणत्वात् । अन्येऽपि तन्त्रान्तरं दृष्ट्वा वातपित्तकफोत्सेकादिति पठन्ति । उत्सेकादित्युद्रेकात् । तथाहि तन्त्रान्तरम्,–'मारुतः पित्तमादाय कफरक्तसमाश्रितः । चिनोति तिलमात्राणि त्वचि ते तिलकालकाः'–इति । किंत्वस्मिन्नपि तन्त्रे कफरक्तसमाश्रित इत्यनेन कफरक्तयोराश्रितवातेन पित्तसहितेनोच्छोषादेव तिलकालके कार्ष्ण्यस्य संभवोऽवगम्यते, ततश्च वातपित्तकफोच्छोषादिति पाठो युज्यते । वातपित्तरसोद्रेकादिति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

न्यच्छलिङ्गमाह—महद्वेत्यादिना । असितं कृष्णं, नीरुजं मण्डलमित्यस्य स्थाने सहजं मण्डलमिति केचित् पठन्ति, तेन जन्मकालप्रवृत्तं न्यच्छमिच्छन्ति, अत एव न्यच्छस्य पर्याये लाञ्छनमिति तैः पठ्यते । यथा,–'न्यच्छं लाञ्छनमुच्यते'–इति । लाञ्छनं लक्षणम् । अत्र भोजवचनात् पित्तरक्तान्वितो वायुः कारणम् । यदाह,–'रक्तपित्तान्वितो वायुस्त्वक्प्रदेशाश्रितो यदा । जनयेन्मण्डलं कृष्णं श्यावं वा न्यच्छमादिशेत्'–इति । अत्र श्यावत्वपक्षे मुखेतरदेश एव संभवेन बहुलत्वेन व्यङ्गाद्भेदोऽवगन्तव्यः ॥ ३८ ॥

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥ ३९ ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।
कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४० ॥
मर्दनात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।
मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥
तदा वातोपसृष्टत्वात् तच्चर्म परिवर्तते ।
मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ ४२ ॥
सरुजां वातसंभूतां तां विद्यात् परिवर्तिकाम् ।
सकण्डूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ४३ ॥
अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥ ४४ ॥
यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ।

व्यङ्गलिङ्गमाह—क्रोधायासेत्यादिना । श्यावमिति शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णम् । अस्य छ्यावक इति मेछेता इति लोके ख्यातिः ॥ ३९ ॥

नीलिकालक्षणमाह—कृष्णमेवंगुणमित्यादि । एवंगुणमिति नीरुजतनुकगण्डल-धर्मम्, व्यङ्गोक्तदोषोऽत्रापि बोद्धव्यः, संमूर्च्छनविशेषात्तु नीलत्वकारी । कृष्ण-न्यच्छादतिकृष्णत्वेन भिन्ना नीलिका, व्यङ्गनीलिकयोस्तु व्यक्त एव भेदः, श्यावो व्यङ्गः, कृष्णा नीलिका, भोजे तु नीलिका गात्र एवोक्ता । यदुक्तम्,—'मारुतः क्रोधहर्षाभ्यामूर्ध्वगो मुखमाश्रितः । पित्तेन सह संयुक्तः करोति वदन-त्वचि ॥ नीरुजं तनुकं श्यावं व्यङ्गं तमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवंगुणं गात्रे नीलिकां तां विनिर्दिशेत्'—इति ॥ ४० ॥

मेढ्रगताभिघातजे रोगत्रये परिवर्तिकामाह—मर्दनादित्यादि । पीडनाद्वाती-त्यतिशब्दो मर्दनपीडनाभ्यां सह संबध्यते । अतियोगादेव ते वातं कोपयतः । सर्वतश्चरन्निति व्यानः, सर्वतश्चर इति पाठे स एवार्थः । परिवर्तत इति सर्वतो विवर्तते । कोष इति चर्मकोषः । परिवर्तिकेति वृतधातोः 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहु-लम्'—इति ण्वुल् (वृत-णक-आप्) एवमवपाटिकायां च बोद्धव्यम् । अस्यां वात-जायामपि पित्तानुबन्धाद्दाहपाकौ भवतः, कफसंबन्धस्तु सकण्डूः कठिना वापी-त्यादिनाभिहितः । भोजेऽप्युक्तम्,—'मणेरधो मेढ्रचर्म व्यानस्तु परिवर्तयेत् । सशूलतोददाहाद्यैर्विज्ञेया परिवर्तिका । श्लैष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्प-वेदना'—इति ॥ ४१—४३ ॥

अवपाटिकामाह—अल्पीयःखामित्यादि । अल्पीयःखामित्यल्पतरं खं योनि-मुखं यस्याः सा तथा, कन्या हि अनार्तवा अल्पीयःखा भवति । अत्र हेत्व-

वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म संश्रयते मणिम् ॥ ४५ ॥
मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।
निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ॥ ४६ ॥
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ।
निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसंभवम् ॥ ४७ ॥
वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ४८ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ४९ ॥
शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ ५० ॥

न्तरं हस्ताभिघातादपि वेति । उद्वर्तित इति ऊर्ध्वं वर्तिते । यस्यावपाट्यत इति स्वयमेव विदीर्यते । एषा च पृथक् दोषत्रयेणानुबध्यते । तथाच भोजः,–'मर्दनादभिघाताद्वा कन्यायोनिप्रपीडनात् । लक्ष्यते यदि मेढ्रस्य चर्म दर्भैरिव क्षतम् ॥ अवपाटिकेति तामाहुः पृथग्दोषैः समन्विताम् । वातात् सा परुषा रूक्षा शूलनिस्तोदकारिणी ॥ पित्तात् सदाहा रक्ताद्वा दाहतृष्णासमन्विता । श्लैष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना'–इति ॥ ४४ ॥

निरुद्धप्रकशमाह—वातोपसृष्ट इत्यादि । संश्रयत इति समग्रं श्रयते अत्रैव नीयत इत्यर्थः । अवपाटिका त्वरूढा चर्मसंकोचान्निरुद्धप्रकशो भवतीति ब्रुवते, सन्निरुद्धगुदवत् स्वतन्त्रोऽपि भवतीति शक्यते वक्तुं, निरुद्धप्रकाश इत्यस्मिन्नर्थे निरुद्धप्रकशः, नैरुक्तेन च रूपसिद्धिः । मूत्रस्रोतो रुणद्धीति संकुचितचर्मपीडनेन मणेः स्वल्पद्वारत्वान्मूत्रस्रोतो रुणद्धि । अवेदनमित्यस्य स्थाने सवेदनमिति केचित् । अत्र भोजाभिप्रायेण व्याचक्षते—एकदा निरुद्धे स्रोतसि सवेदनमन्यदा तु प्रकाशे मूत्रं मन्दधारं प्रवर्तते, मणिश्च नावदीर्यते मूत्रेणेति । तथाच भोजः,–'मेढ्रान्ते चर्मणि यदा मारुतः कुपितो भृशम् । द्वारं रुणद्धि स शनैः प्रकाशश्च मुहुर्भवेत् ॥ मूत्रं मूत्रयते कृच्छ्रात् प्रकाशस्तु यदा भवेत् । वातोपसृष्टमेढ्रस्तु मणिर्न च विदीर्यते । निरुद्धं च प्रकाशं च व्याधिं विद्यात् सुदारुणम्'– इति । सुश्रुते तु निरुद्धप्रकाशत्वात् निरुद्धप्रकशः । मणिर्विव्रियते न चेति मणिविवृतो न भवति ॥ ४५–४७ ॥

मूत्रमार्गरोधकनिरुद्धप्रकशानन्तरं पुरीषमार्गरोधकं सन्निरुद्धगुदमाह—वेगसंधारणादित्यादि । तस्येति गुदस्य । महत्स्रोत इति पाठे तु महत्स्रोतो गुदविवरं, निरुद्धप्रकशवदत्रापि चर्मसंकोचात् सन्निरुद्धगुदम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अहिपूतनमाह—शकृन्मूत्रेत्यादिना । अपान इति गुदे, स्विन्ने स्वेदवति,

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५१ ॥
स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा ॥ ५२ ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५३ ॥
प्रवाहणातीसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ ५४ ॥
सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने क्षुद्ररोग-
निदानं समाप्तम् ।

अथ मुखरोगनिदानम् ।

आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ १ ॥

अस्नाप्यमाने अक्रियमाणक्षालने; स्वेदमलक्लेदादेव कण्डूर्भवतीत्यर्थः । एकीभूतमिति अपानं व्रणैः सहैकीभूतम् । अहिपूतनं च बालानामेव भवति, भोजे पुनरिदं दुष्टस्तन्यपानादपि भवतीति पठितम् । यदुक्तम्,–'दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च । कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकैश्च समाचिता । संभवन्ति यथादोषं दारुणा ह्यहिपूतना'–इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अहिपूतनसमानहेतुलिङ्गतया गुदाश्रयं गुदभ्रंशमुल्लङ्घ्यानन्तरं वृषणकच्छूमाह—स्नानोत्सादनहीनस्येत्यादि । एषा च निदानविशेषात् प्रायो वृषणभावित्वात् विशिष्टचिकित्सोपयोगित्वाच्च कुष्ठोक्तकच्छूतो भेदेन पठ्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

गुदभ्रंशलिङ्गमाह—प्रवाहणेत्यादि । प्रवाहणं प्रकर्षेण कुन्थनम् । वाह प्रयत्ने इत्यस्य रूपम् । प्रवाहणेनातिवेगोदीरणेन वातकोपः, अतीसारेण तु धातुक्षयात्; यदि वा प्रवाहणेनातीसारेण चाधोगतमारुतत्वेन गुदनिर्गमो रूक्षादिदेहस्य ॥५४॥

वराहदंष्ट्रलिङ्गमाह—सदाह इत्यादि । अयं वराहदाढ इति लोके प्रसिद्धः ॥ ५५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां क्षुद्ररोगनिदानं समाप्तम् ।

रोगगणत्वसामान्यान्मुखरोगनिदानमुच्यते—आनूपेत्यादि । मुखरोगाश्च पञ्च-

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥ २ ॥
चीयेते पिडकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ३ ॥
सवर्णाभिश्च चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।
भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥ ४ ॥
सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च ।
संनिपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥ ५ ॥
खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥
गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतोमुखात् ॥ ७ ॥

षष्टिर्भवन्ति । यदाह भोजः,–"दन्तेष्वष्टावोष्ठयोश्च मूलेषु दश पञ्च च । नव तालुनि जिह्वायां पञ्च सप्तदशामयाः । कण्ठे त्रयः सर्वसरा एकषष्टिश्चतुःपराः"– इति ॥ १ ॥

तत्राष्टावोष्ठगतानाह ।—

वातिकलक्षणमाह—कर्कशावित्यादि । दाल्येते इति विदार्येते । परिपाट्येते इति किंचिदवदीर्णत्वचौ भवत इत्यर्थः ॥ २ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—चीयेते इत्यादि । सरुजाभिरिति पित्तकृतरुजान्विताभिः । यद्येवं सदाहपाकपिडकाविति किमर्थमुच्यते ? पूर्वेणैव गतार्थत्वात् । नैवं, पक्षान्तरप्रतीत्यर्थं पुनरुच्यते, अयमर्थः–कदाचित् पित्तरुजान्वितबहुपिडकाचिताबोष्ठौ । कदाचित् दाहपाकान्वितपिडकाचितौ वा भवतः, अन्यस्त्वाह—अनतिभिन्नार्थत्वादव्यक्तशब्दार्थत्वाच्च दाहपाकातिशयदर्शनार्थं पिडकानुवादः ॥ ३ ॥

कफजमाह—सवर्णाभिरित्यादि । सवर्णाभिरिति ओष्ठसमानवर्णाभिः । अवेदनौ ईषद्वेदनौ ॥ ४ ॥

सांनिपातिकलक्षणमाह—सकृदित्यादि । सकृदिति कदाचिद्विकृतिवशादेवं भवति । अनेकपिडकाचिताविति वातादिवेदनान्वितबहुपिडकौ, अनेकवर्णपिडकाचितावित्यन्ये । अनेकाश्च वर्णा वातादीनां कृष्णपीतश्वेताः, अत्र पक्षे सकृत्कृष्णावित्यादि पिडकातोऽन्यत्र कल्पनीयम् ॥ ५ ॥

रक्तजमाह—खर्जूरेत्यादि । खर्जूरफलवर्णाभिरित्यनेन वर्णमात्रेणैव साधर्म्यं प्रतिपाद्यते, यदि तु सर्वात्मना साधर्म्यमभीष्टं स्यात्, तदा खर्जूरफलतुल्याभिरित्येवोच्येत । रक्तोपसृष्टाविति रक्तदूषितौ ॥ ६ ॥

मांसजमाह—गुरू स्थूलावित्यादिना । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्तीति क्रिमयोऽ-

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।
अच्छं स्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥
तयोर्व्रणो न संरोहेत् मृदुत्वं च न गच्छति ।
क्षतजाभौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघाततः ॥ ९ ॥
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ।
शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १० ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

प्यत्र उच्छ्रिता भवन्ति । उभयतोमुखादिति मुखविवरमपेक्ष्योभयभागयोः, सृक्कणीप्रदेशयोरिति यावत् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । उभयतोमुखा इति पाठान्तरे उभयसृक्कणीभागो मुखमाश्रयो येषां ते तथा । द्विमुखा इत्यन्ये ॥ ७ ॥

मेदोजमाह—सर्पिर्मण्डप्रतीकाशावित्यादिना । सर्पिर्मण्डप्रतीकाशाविति सर्पिर्मण्डो घृतस्योपरितनस्वच्छभागस्तत्प्रतीकाशौ तत्सदृशौ । तयोरिति तादृशयोः ॥ ८ ॥—

अभिघातजमाह—ओष्ठौ पर्यवदीर्येते इत्यादिना । अत्र कफरक्तयोरप्यनुबन्धो बोद्धव्यः । यदुक्तं भोजे,–"क्षतावभिहतौ वापि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ । भवतः सपरिस्रावौ कफरक्तप्रदूषितौ"–इति । वायुरप्यत्राभिघाताल्लभ्यते, अयं चाभिघातजशोथात् यथोक्तलक्षणकारणभेदेन तथा वातिकोष्ठप्रकोपादपि कफरक्तरूपहेतुभेदयोगाद्भिद्यते ॥ ९ ॥

दन्तमूलगतान् पञ्चदश व्याकरोति ।—

शीतादमाह—शोणितमित्यादि । दन्तवेष्टेभ्य इति दन्तवन्धनमांसेभ्यः । अकस्मादिति अभिघातादिनिमित्तं विना । शीर्यन्त इत्यस्य स्थाने पच्यन्त इति गदाधरः, व्याचष्टे च स्वयमिति शेषः । पचन्ति च परस्परमित्यन्योन्यं पचन्ति, पाकोष्मदूषितशोणितसंचरणेन ॥ १० ॥ ११ ॥

दन्तपुप्पुटकमाह—दन्तयोस्त्रिष्वित्यादिना । अयं च दन्तयोस्त्रिष्वित्यभिधानात् द्वित्रिदन्तनियतः, कफरक्तजत्वेऽपि शौषिराद्भिन्नोऽयं रुजालालास्रावाभावात् ॥ १२ ॥

दन्तवेष्टमाह—स्रवन्तीत्यादि । स्रवन्ति पूयरुधिरमित्यत्र दन्तमूलानीति शेषः । चला दन्ता भवन्ति चेति चकारेण पचन्ति चेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥
दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञितः ॥ १५ ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १७ ॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १८ ॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक्च प्रशाम्यति ॥ १९ ॥
शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान्विकटान्दन्तान्करालो न स सिध्यति ॥ २० ॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।

शौषिरलिङ्गमाह—श्वयथुरित्यादि । नामत इति प्रसिद्धितः ॥ १४ ॥

महाशौषिरलिङ्गमाह—दन्ता इत्यादि । तालु चाप्यवदीर्यत इत्यत्र चकारेण दन्ता ओष्ठौ चाप्यवदीर्यन्ते इति बोद्धव्यम् । सप्तरात्राच्चायं मारकः । यदाह भोजः,–"सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । जातः कफं क्षपयति क्षीणे तस्मिंस्तु शोणितम् ॥ विवृद्धमनिशं दन्तान् ताल्वोष्ठमपि दारयेत् । महाशौषिरमित्येतत् सप्तरात्रान्निहन्त्यसून्"–इति । यस्मिन्निति शौषिरे । एवमपि भवति, स महाशौषिर इति गदाधरः ॥ १५ ॥

परिदरमाह—दन्तमांसानीत्यादि । दन्तमांसस्य परिदारणात् परिदरसंज्ञा ॥ १६ ॥

उपकुशलक्षणमाह—वेष्टेष्वित्यादि । ताभ्यामिति दाहपाकाभ्याम् । सोपकुश इति निर्देशोऽसिद्धत्वानित्यत्वात् साधुः, तेन स उपकुश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वैदर्भलिङ्गमाह—घृष्टेष्वित्यादि । संरम्भ इति शोथः वेदनापाकौ वा ॥ १८ ॥

खलिवर्धनलिङ्गमाह—मारुतेनेत्यादि । जाते रुक् च प्रशाम्यतीति उत्थिते अधिके दन्ते प्रभावाद्वेदनाया अभावः ॥ १९ ॥

करालक्षणमाह—करालान् विषमान्, करालस्तु सुश्रुतेऽनुक्तः । अधिकः संग्रहकारेण पठितः, तेन सुश्रुतोक्तपञ्चदशसंख्याहानिः ॥ २० ॥

अधिकमांसकमाह—हानव्य इत्यादिना । अधिमांसक इति संज्ञायां कन् । हानव्य इति हनुकुहरे । पश्चिम इत्यवसानजे अन्तजे इति यावत् ॥—

लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २१ ॥
दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ २२ ॥
कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥ २३ ॥
वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ २४ ॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ २५ ॥

पञ्चदन्तनाडीराह—दन्तेत्यादि । नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिता इति नाडीनिदाने यथोक्तवातपित्तकफसंनिपातागन्तुनिमित्तास्तथा दन्तमांसगा अपि नाड्यः । एताश्च नाडीव्रणसमानलक्षणा अपि शालाक्यसिद्धान्तेन संख्यापूरणाय चिकित्साभेदाच्च पुनरुक्ताः ॥ २१ ॥

दन्तगतानष्टौ प्राह—

दालनमाह—दीर्यमाणेष्वित्यादिना । सदागतिनिमित्तज इति सदागतिर्वायुस्तस्मान्निमित्ताज्जात इति । सदागतिनिमित्तत इति वक्तव्ये सदागतिनिमित्तज इति यत्कृतं तद्बलवद्धेतुजन्यवातकृतत्वबोधनार्थमिति कार्तिकः । केवलवातजत्वख्यापनार्थमित्यन्यः ॥ २२ ॥

क्रिमिदन्तकमाह—कृष्णच्छिद्र इत्यादि । कृष्णच्छिद्र इति दुष्टरक्तजक्रिमिकृतशोथपाकद्वारेण कृष्णच्छिद्र इत्यर्थः । अन्ये कृष्णश्चित्र इति पठन्ति, चित्र इति चित्रवान्, अर्शआदित्वादच् । स्रावीति दन्तमूलेषु स्रावो बोद्धव्यः, दन्तानां नीरसत्वेन स्रावाभावात् । अनिमित्तरुज इति अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजत्वेन रुजावानिति कार्तिकः ॥ २३ ॥

भञ्जनकलक्षणमाह—वक्रमित्यादि । वक्रं वक्रमिति दन्तभङ्गकारिणा दोषेण वक्रस्यापि वक्रत्वम् ॥ २४ ॥

दन्तहर्षणलक्षणमाह—शीतेत्यादि । 'शीतमुष्णं च दशनाः सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षं तु व्याधिं विद्यात् समीरणात्'—इति श्लोकान्तरं पठन्ति । तत्र दन्तहर्षस्य वातजत्वेऽपि उष्णासहत्वं व्याधिप्रभावात्, कफरक्तावृतत्वाद्वा बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ २६ ॥
कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ २७ ॥
असृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ २८ ॥
दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तःश्वयथुर्गुरुः ।
सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ २९ ॥
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ३०
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥

दन्तशर्करालक्षणमाह—मल इत्यादि । शर्करेव खरस्पर्शेत्यस्य स्थाने सा दन्तानां गुणहरीति क्वचित् पठ्यते, दन्तानां गुणस्य शुक्लत्वदृढत्वादिकस्य हरणशीला ॥ २६ ॥

कपालिकालक्षणमाह—कपालेष्वित्यादि । कपालेष्विवेति मलसहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु दन्तमल एव कठिने कपालप्राये दीर्यमाणे सैव शर्करा कपालिका । सदेति बाल्यादौ । अत्रावकाशे हनुमोक्षः सुश्रुते दन्तदेशसामीप्याद्दन्तपीडनाच्च पठितः, स इह संग्रहकारेण मुख्यदन्तगतत्वाभावान्न पठितः, पठितस्तु हनुग्रहसंज्ञया वातव्याधौ भोजवचनात् । यदुक्तम्,—"वाताभिघाताज्जन्तोर्हि हनुसन्धिर्विमुच्यते । निरस्तजिह्वः कृच्छ्रेण भाषितं तत्र गच्छति ॥ सम्यक् तमनिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिर्दिशेत्"—इति ॥ २७—२९ ॥

संप्रति जिह्वागतानाह—जिह्वानिलेनेत्यादि । स्फुटितेति मनाग्विदीर्णा । प्रसुप्तेति सुप्तेव, रसस्यानवबोधात् । शाकच्छदनप्रकाशेति शाकतरुपत्रवत् कण्टकाचितेत्यर्थः; शाको मरुजद्रुमः । पैत्तिककण्टकलक्षणे दह्यतीति आत्मनेपदानित्यत्वात् साधु । अयं च रोगो जाडीति ख्यातः ॥ ३० ॥

अलासमाह—जिह्वातले यः श्वयथुरित्यादिना । प्रगाढ इति प्रकर्षेण गाढो दारुण इत्यर्थः । तेन जिह्वागतेष्वलासस्त्वित्यादिना अलासस्यासाध्यतोक्ता सूच्यते । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्ताभ्यां हेतुभ्यां लब्धमूर्तिः कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः, भृशपाकेन पित्तम्, अतस्त्रिदोषजो ज्ञेयः, अतएवास्यानुपक्रमेणासाध्यत्वं, कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानम् । अधोगत इति पाठान्तरे जिह्वाया अधोगतः ॥ ३१ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः।
लालाकरः कण्डुयुतः सचोषः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्भिः॥३२

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः।
तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति
व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना॥ ३३॥
शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु।
मृदुः शोथो लोहितो शोणितोत्थो
ज्ञेयोऽध्रुषः सज्वरस्तीव्ररुक् च॥ ३४॥
कूर्मोन्नतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा तु।
पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम्॥ ३५॥
दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये
कफाच्छूनं मांससंघातमाहुः।

उपजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि। स चोष इति चोषः साक्षादग्निसंबन्धेनेवोपतापः, चोषश्चात्र रक्तयोनिना पित्तेन॥ ३२॥

तालुगतानाह—

कण्ठशुण्डीमाह—श्लेष्मासृग्भ्यामित्यादि। ध्मातबस्तिप्रकाश इति वायुपूरितचर्मपुटतुल्यः॥ ३३॥

तुण्डिकेरीलक्षणमाह—शोथ इत्यादि। प्रागुक्ताभ्यामिति श्लेष्मासृग्भ्याम्। तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं, तत्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी। तोददाहाभ्यामिह वातपित्तानुबन्धो ज्ञेयः॥—

अध्रुषलक्षणमाह—मृद्वित्यादि। शोणितोत्थ इति रक्तसमुत्थः॥ ३४॥

कच्छपलक्षणमाह—कूर्मोन्नत इत्यादि। अवेदन इत्यल्पवेदनः। अशीघ्रजन्मेति चिरजः॥—

ताल्वर्बुदमाह—पद्माकारमित्यादि। पद्माकारमिति पद्मकर्णिकाकारम्। तथाच भोजः,–"उपर्येव भवेन्मध्ये यथा पद्मस्य कर्णिका। पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दीर्घैर्नासा चाप्यवसीदति। श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्ताल्वर्बुदसंज्ञितम्"–इति। रक्तजत्वाल्लोहितम्। प्रोक्तलिङ्गमिति पूर्वोक्तरक्तार्बुदतुल्यलिङ्गमित्यर्थः॥ ३५॥

पुप्पुटमाह—नीरुगित्यादि। पुप्पुटस्तालुदेशे इति तालुपुप्पुटः। तालुशब्दोऽत्र

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यात्
मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे ॥ ३६ ॥
शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः
श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ।
पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ ३७ ॥
गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥ ३८ ॥

लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तालुशोषस्तु पित्तादिति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोषकत्वात् । केचित्तु वक्ष्यमाणं पित्तं कुर्यादिति पदमत्रापि संबध्य श्वासश्चोग्र इति चकारं भिन्नक्रमेण योजयित्वा विभक्तिविपरिणामं च कृत्वा पित्तं तालुशोषं कुर्यादिति व्याचक्षते । किंत्वयं भोजेऽपि वातादेव पठितः । यदुक्तम्,–"तालुशोषो भवेद्वातात्"–इत्यादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यादयः सप्तदशोच्यन्ते, तत्र पञ्चानां रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह—गलेऽनिल इत्यादि । सर्वरोहिण्यः संनिपातजाः, उत्कर्षाद्वातजादिव्यपदेशः । अन्ये तु पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितमिति पठित्वा सुश्रुते एकदोषजत्वमप्याहुः । भोजेऽप्युक्तम्,–"वातपित्तकफरक्तान्येकशः सर्वशोऽपि वा । कण्ठं यदा निषेवन्ते"–इत्यादि । निहन्त्यसूनित्यनेन यद्यपि सामान्येनासाध्यत्वमुक्तं तथापि सप्ताहादिना पृथग्दोषत्रयजानामनुक्रमेणासाध्यत्वम्, एवं रक्तजाया अपि । संनिपातजायास्तु जन्मनैवासाध्यत्वम् । तदुक्तं भोजेन,–"तालुः शुष्यति कण्ठश्च वातेनायाम्यते यदा । कण्ठेऽस्यान्नं प्रसज्येत सप्ताहात् स जहात्यसून् । उष्यते चुष्यते पित्तात् धूप्यते परिदह्यते । अङ्गारैरिव स जह्यात् प्राणानाशु चतुर्दिनात्"–इति । "कफादन्तर्बहिःशोथः श्वासः कण्ठश्च बाध्यते । यस्य सोऽसून्त्यजेद्रोगी त्र्यहाद्रोहिणिपीडितः ॥ लक्षणं पित्तरोहिण्या तुल्यं शोणितजन्मनः । सर्वदोषकृता या तु सर्वलिङ्गसमन्विता । असाध्यां तां विजानीयाद्रोहिणीं संनिपातजाम् ॥ एषा सद्यो मारयति तिस्र आद्याः क्रियां विना"–इति क्वचित् । भोजे 'अन्या सद्यो मारयति' इति पाठः, तदा रक्तजायामप्यसाध्यत्वमायाति । किंत्वियं साध्यैव यदुक्तं,–'लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः'–इति । तथा,–'साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम्'–इत्यनेन रक्तजाया अपि चिकित्सोक्ता, किंच गलगतेष्वेकैव रोहिणी संनिपातजा 'रोहिणी गले' इत्यनेनासाध्योक्ता । भोजे तु 'तिस्र आद्याः क्रियां विना' इत्यभिधानं त्रिदोषजत्वेन

जिह्वा समन्तादृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिनो ये ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥३९॥
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।
स्रोतोविरोधिन्यचलोद्गता च स्थिराङ्कुरा या कफसंभवा सा ४०
गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च ।
स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु॥
कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ४२
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥४३॥
बलाश एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥ ४४ ॥

प्राधान्यमभिप्रेत्य, खरनादेऽपि संनिपातजाया एव सद्योमारकत्वमुक्तम् । यदाह,–"सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् श्लेष्मसमुद्भवा । पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता"–इति ॥ ३८ ॥

वातजादिभेदेन रोहिणीलक्षणमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वासमन्तादिति जिह्वायाः सर्वत इत्यर्थः । वातात्मकोपद्रवगाढयुक्तेति वातात्मका उपद्रवाः कम्पविनामस्तम्भादयस्तैरतिशयमनुगताः । त्रिदोषजायामनिवार्यवीर्येति क्रिययापि न निवार्यं वीर्यमस्याः सद्योमारकत्वादित्यर्थः । त्रितयोत्थितेति दोषत्रयोत्थिता । पित्तलिङ्गातिदेशस्याव्यवहितत्वप्रतीत्यर्थं पित्तरोहिण्यनन्तरं रक्तजाया वक्तुमुचितायाः शेषेऽभिधानमितररोहिण्यपेक्षया सुखसाध्यत्वख्यापनार्थमिति केचित् ॥३९–४१॥

कण्ठशालूकलक्षणमाह—कोलेत्यादि । कण्टकशूकभूत इति कण्टकवत् शूकवच्च वेदनाजनकः, भूतशब्दः उपमानार्थे, किंवा कण्टकोपलक्षितः शूको जलशूकः स इव भूतो जातः । कठिनगुडकतया शालूकसमत्वेन कण्ठशालूकम् । शालूकं जलोत्पलकन्दम् ॥ ४२ ॥

अधिजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि । जिह्वोपरिष्टादित्यनेन जिह्वातलजातामुपजिह्वां व्यावर्तयति अपि रक्तमिश्रादिति न केवलात् कफाद्भवति, किंतु रक्तमिश्रादेव कफादित्यर्थः । अपिरवधारणे । आगतपाकत्वेन पित्तमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

वलयमाह—बलाश एवेत्यादिना । बलाशः कफः, अन्नगतिमिति अन्नस्य गतिर्येन स्रोतसा सोऽन्नगतिः अन्नवहमार्गः, अन्नस्य प्रवेशो वा । कफजोऽप्ययं प्रभावादसाध्यः ॥ ४४ ॥

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ४५ ॥
वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलाशक्षतजप्रसूतः ॥४६॥
समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाज्ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकं तु ॥ ४७ ॥
वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नी च शतघ्निरूपा ॥४८॥

बलाशलिङ्गमाह—गल इत्यादि । मर्मच्छिदमिति प्राणायतनहृदयमर्मच्छिदम् ॥ ४५ ॥

एकवृन्दमाह—वृत्तोन्नत इत्यादि । अन्तःश्वयथुरिति गलस्यान्तर्मध्ये । सदाह इति मन्ददाहः, सहशब्द ईषदर्थे । अपाक्यमृदुरिति अपाकी ईषत्पाकी, अमृदुरीषन्मृदुः । अन्येऽपाकमृदुरिति पठन्ति, अपाकश्चासौ मृदुश्चेति अपाकमृदुः । बलाशक्षतजप्रसूत इति कफरक्तभव इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृन्दमाह—समुन्नतमित्यादि । वृन्दमेव पवनानुविद्धं सतोदं स्यात् । ननु, सप्तदश कण्ठगता उक्ताः; उक्तं हि,–'सप्तदशामयाः कण्ठे'–इति । वृन्देन सहाष्टादश स्युः । उच्यते, एकवृन्दस्यावस्थाविशेष एव वृन्दः, तुल्यस्थानाकृतितो न संख्यातिरेकः; यद्यप्येकवृन्दः कफरक्तजः, वृन्दस्तु पित्तरक्तजः पठितस्तथा वृन्दस्यैव सतोदत्वेन वातात्मकत्वमुक्तम्, तथाप्येकवृन्दस्यावस्थाविशेषत्वेन वृन्दः संगच्छत एव, यथा कामलायां तद्भिन्नहेतुलक्षणस्यापि हलीमकस्य संग्रहः, यथा वातमदात्ययेन ध्वंसकविक्षेपकयोरत्यन्तभेदे हि स एव स्यान्न पुनस्तेन संग्रहः, भोजेऽप्ययमेकवृन्दज एव पठितः । यदाह,–"श्लेष्मरक्तसमुत्थानमेकवृन्दं विभावयेत् । तुल्यस्थानाकृतिर्वृन्दो वृन्दजो रक्तपित्तजः"–इति । वृन्दज इत्येकवृन्दजः । गदाधरस्तु कारणभेदात् धर्मभेदाच्च उत्पन्नत्वेन चैककार्यकारणयोरभेदप्रसङ्गमभिधाय वृन्दशब्दं छन्दोऽनुरोधादादिलोपादेकवृन्द एव वर्णयति, तथाच सति समुन्नतमित्यादिना पित्तानुबन्धसहितबहुलरक्तकृतैकवृन्दस्य लक्षणमुच्यते, सतोदं पवनात्मकं चेत्यनेन च वातानुबन्धैकवृन्दलक्षणमिति व्याख्येयम् । परंतु वृन्दजो वृन्द इति भोजवचनेनासंगतमिदं व्याख्यानम् ॥ ४७ ॥

शतघ्नीलक्षणमाह—वर्तिरित्यादि । अनेकरुगिति वातपित्तकफजतोददाहकण्ड्वादिवेदनान्वितेत्यर्थः । शतघ्निरूपेति अयःकण्टकाच्छन्ना शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या । प्राणहरीत्यसाध्या । भोजेऽप्युक्तं,–'शङ्कुनेव गले विद्धा शतघ्न्येषा न सिध्यति'–इति ॥ ४८ ॥

ग्रंथिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽतिरुग् यः कफरक्तमूर्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गलायुसंज्ञः॥४९॥
सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ५० ॥
शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यते तु ॥५१॥
यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ५२
प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ५३
सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ५४

गलायुलक्षणमाह—ग्रन्थिरित्यादि । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्तजः । सक्तमिवेति लग्नमिव, अशनं भुक्तम् ॥ ४९ ॥

गलविद्रधिलिङ्गमाह—सर्वमित्यादि । तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्येति प्रागुक्तस्य विद्रधेः संनिपातजस्य तुल्य इत्यर्थः । स च स्थानप्रभावेण संनिपातज एव, चिकित्साभेदार्थं च पुनः पठितः ॥ ५० ॥

गलौघलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । वायुगतेर्निहन्तेति अतिमहत्त्वादुदानवायुगतिरोधक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्वरघ्नलक्षणमाह—य इत्यादि । ताम्यमान इति मूर्च्छां गच्छन्, अथवा तमः पश्यन् । श्वसिति प्रसक्तमिति निरन्तरं श्वसिति । शुष्कविमुक्तकण्ठ इति शुष्को नीरसो विमुक्तश्चास्वाधीनः कण्ठो यस्य स तथा । अस्वाधीनता च किमपि गिलितुमशक्यतया बोद्धव्या । अनिलायनेष्विति अनिलमार्गेषु कफरुद्धेषु सत्सु, वायुगतस्रोतसोर्द्वित्वेऽपि बहुवचनं प्रतानबहुलात् । श्वसनादिति वातात् ॥ ५२ ॥

मांसतानलिङ्गमाह—प्रतानवानित्यादि । प्रतानवानिति विस्तारवान् । सुकष्ट इति महादुःखप्रदायी, न तु कृच्छ्रसाध्यः, प्राणप्रणुदिति वचनात्; अथवा पाकतः कष्टसाध्यः, समस्तगलोपरोधे तु प्राणप्रणुत् । 'स मांसतानः कथितोऽवलम्बी'–इत्यस्य स्थाने 'स मांसतानेति बिभर्ति संज्ञाम्'–इति पाठान्तरे मांसतानेत्यत्र इतिशब्देन प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वाद्विभक्त्यभावः । 'बिभर्ति संज्ञाम्' इत्यस्य स्थाने 'निरुणद्धि चेष्टाम्'–इति कार्तिकः । अस्मिन् व्याख्याने स मांसतान इत्यस्यानन्तरं ख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

विदारीलक्षणमाह—सदाहतोदमित्यादि । वदन इति स्वरूपपरमिदम्,

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ।
रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ।
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥५५॥

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ ५६ ॥
दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगे बलाशस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा ॥ ५७ ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलाशश्च विदारिका ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ५८ ॥
असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव तु ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मुखरोग-निदानं समाप्तम् ।

अन्तर्गल इत्यनेनैव वदनशब्दस्य लब्धत्वात् । पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते इति स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते तस्मिन्नेव पार्श्वे विदारी भवतीत्यर्थः । विशेषग्रहणादन्यस्मिन् पार्श्वेऽपि संभवोऽस्याः । विदारीसंज्ञा च मांसविदारणेन । भोजेऽप्युक्तं,–"पित्तेन जातो वदने विकारः पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते । स्नायुप्रतानप्रभवो विशेषाद्दाहप्रपाकप्रचुरो विदारी"–इति ॥ ५४ ॥

सर्वसरास्त्रयोऽभिधीयन्ते—स्फोटैः सतोदैरित्यादिना । मुखगतोष्ठादिसप्तस्थानव्यापकतया सर्वसरत्वं ज्ञेयम् । स्फोटैरिति वदनमिति च उत्तरत्र संबन्धनीयम् । आचितं व्याप्तम् । सर्वसरा मुखपाका उच्यन्ते । केचिद्विदेहोक्तरक्तजसर्वसरलक्षणं पठन्ति । यथा,–"रक्तेन पित्तोदित एव चापि कैश्चित् प्रयुक्तो मुखपाकसंज्ञः"–इति । अयं च पैत्तिक एवान्तर्भूत इति नेह दर्शित इति ॥ ५५ ॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युरित्यादि । त्रिलिङ्गगतिशौषिराविति त्रिदोषजनाडी त्रिदोषजश्च महाशौषिरोऽसाध्यः । रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी ॥ ५६—५९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मुखरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ कर्णरोगनिदानम् ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः१

कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

मुखरोगे जिह्वाश्रयरोगोऽभिहितः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानम्, अत इन्द्रियाधिष्ठानदुष्टिसाम्यात् कर्णरोगनिदानमुच्यते । कर्णशब्देन च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमदृष्टोपगृहीतं श्रोत्रमुच्यते । तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्तथाप्यवयवेऽपि समुदायोपचारतः कर्णव्यपदेशः । तत्र कर्णशूलं कष्टत्वात् प्रागाह—समीरण इत्यादि । अत्रानयैव संप्राप्त्याऽर्थतो निदानसंचयाद्याक्षिप्तं, यतो निदानात् संचयः, संचयात् प्रकोपः, प्रकोपात् प्रसरः, प्रसरात् स्थानसंश्रयः, ततो व्यक्तिस्ततो भेद इति । कर्णशूलस्य च कष्टत्वं मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् । यदाह विदेहः,—"मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासो हृल्लासो वमथुस्तथा । उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः"—इति । अन्यथाचरन्निति प्रतिलोमं चरत् । दोषैरिति कफपित्तरक्तैः, रक्तेऽपि रुजाकर्तृत्वात् सामान्येन दोषव्यपदेशः । यथास्वमावृत इति स्वनिदानजकुपितदोषैर्यथास्वीयलक्षणैरावृतो न तु कुपितेन वायुना, 'एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्' इति न्यायात् । यतः स्वतन्त्राः कुपिता दोषाः संसर्गभाजो भवन्ति, परतन्त्रकुपितास्त्वनुबन्धरूपा भवन्ति । अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणं, यथास्वीयमित्यर्थः । दुराचर इति दुःखेनाचर्यते इति दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णनादमाह—कर्णस्रोतःस्थित इत्यादि । यदा कर्णस्रोतसि विविधप्रकारेणावस्थितो वायुर्भवति तदा तस्य विविधाभिहननादुक्तविविधशब्दश्रवणं, भेरीमृदङ्गशङ्खानामित्युपलक्षणं, तेन भृङ्गारादिशब्दश्रवणं च भवति । यदुक्तं विदेहे,—"शिरोगतो यदा वायुः श्रोत्रयोः प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयोः ॥ भृङ्गारक्रौञ्चनादं वा मण्डूककाकयोस्तथा । तन्त्रीमृदङ्गशब्दं वा सामतूर्यस्वनं तथा ॥ गीताध्ययनवंशानां निर्घोषं क्ष्वेडनं तथा । अपामिव पतन्तीनां शकटस्यैव गच्छतः ॥ श्वसतामिव सर्पाणां सदृशः श्रूयते स्वनः"—इति ॥ २ ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ४ ॥
शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥
मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च ।
पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ ६ ॥
स कर्णगूथो द्रवतां गतो यदा विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ७
यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ।

कर्णक्ष्वेडमाह—वायुः पित्तादिभिर्युक्त इत्यादि । क्ष्वेडमेव व्याकरोति—वेणुघोषोपमं स्वनमिति । ननु, कर्णनादात् कथमस्य भेदः? उच्यते, कर्णनादे केवलानिलजे नानाशब्दान् शृणोति, अत्र तु वेणुशब्दमेव नियमेन । तथायं पित्तादिसंसृष्टवातजन्य इति । तथाह विदेहः,—"मारुतः कफपित्ताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च । कर्णक्ष्वेडं संजनयेत् क्ष्वेडनं वेणुघोषवत्"—इति ॥ ४ ॥

कर्णस्रावमाह—शिरोऽभिघातादित्यादि । स्रवेद्धि पूयमित्युपलक्षणं, तेन रक्तजले च स्रवत इति मन्तव्यं, शिरोऽभिघातजलमज्जनमात्रेण पूयस्यासंभवात् । अथवा प्रपाकादिति सर्वत्र संबन्धनीयं, न पाकात् पृथक् स्राव उक्तः स्यात्, सर्वत्र पाकस्याविशिष्टत्वादिति कार्तिकः । ननु, पाकात् विद्रधेः स्रावसंभवोऽस्तु, विद्रधौ तु वातेतरदोषस्यापि संभवात्, कथमनिलार्दित इत्युक्तम्, उच्यते, अतिस्रावेणात्रानिलकोपादनिलार्दितत्वं बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

कर्णप्रतिनाहमाह—स कर्णगूथो द्रवतामित्यादि । विलायित इति स्नेहस्वेदाभ्यां विलीनीकृतः सन् । घ्राणमुखमिति द्वन्द्वैकवद्भावः; तेन घ्राणं च मुखं च प्रतिपद्यते इत्यर्थः । अन्ये घ्राणमुखादिति पठन्ति, तदा घ्राणमुखात् नासासकाशात् प्रतिपद्यते गच्छतीत्यर्थः । अयं कफजो विकारः, अथवा कर्णगूथशोषे मारुतपित्तव्यापारात्तयोरप्यनुबन्धोऽस्तीति, तेन संनिपातजोऽयं, तथाच विदेहः,—"कफाद्वा मारुताद्वापि संनिपातेन वा पुनः"—इति । शिरसोऽर्धभेदकृदिति अर्धावभेदशिरोरोगकृत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

क्रिमिकर्णकमाह—यदा तु मूर्च्छन्तीत्यादि । मूर्च्छन्ति उच्छ्रिता भवन्ति । जन्तवः क्रिमयः । क्रिमिमूर्च्छनं च मांसशोणितकोथे सति ज्ञेयम्, तदन्तरेण

तद्व्यञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते
भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥
पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।
अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥
क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ ११ ॥
कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।
कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥
पूयं स्रवति यः पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।
कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

क्रिमीणामसंभवात् । अपत्यानीति डिम्बकान् । तद्व्यञ्जनत्वादिति क्रिमिलक्षणत्वात् । श्रवणो निरुच्यते इति क्रिमिकर्णको गदः इति आश्रयाश्रितयोरभेदोपचाराच्छ्रवणः क्रिमिकर्णको गदो भण्यते । श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीत्यस्मादेव निर्देशात् प्रतीयते । अयं विकारस्त्रिदोषजो मन्तव्यः । तथाच निमिः,—"श्लेष्मपित्तजलोन्मिश्रे कोथे शोणितमांसजे । जायन्ते जन्तवस्तत्र कृष्णास्ताम्राः सितारुणाः ॥ भक्षयन्तीव ते कर्णं कुर्वन्तो विविधा रुजः । क्रिमिकर्णं तु तं विद्यात् संनिपातप्रकोपजम्"—इति ॥ ८ ॥

कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गमाह—पतङ्गा इत्यादि । शतपद्य इति कारण्डिकाः । निष्पन्दे इति स्थिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्त्वित्यादि ।—क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च क्षताभिघातप्रभवयोरागन्तुकत्वादेकत्वम्, एवं वातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम् । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेदिति अस्रमास्रावं, सरक्तपीतारुणवर्णत्वं चास्रावस्य वातपित्तकफसंभवात् ॥ ११ ॥

कर्णपाकलक्षणमाह—कर्णपाक इत्यादि । कोथविक्लेदकृदिति कोथः पूतिभावः, विक्लेदः आर्द्रता । ननु, कर्णगूथनिदाने पित्तेन शोषणमुक्तं, तत्कथमार्द्रता ? नैवम्, एवं विकारजनककर्मसहकारिणा द्रवांशोद्रिक्तेन पित्तेनार्द्रता, तत्र त्वेतद्विपरीतेन शोषः ॥ १२ ॥

पूतिकर्णलक्षणमाह—पूय इत्यादि । पूयं स्रवति वा पूतीति क्रियाविशेषणं, वाशब्दोऽत्र समुच्चये, तेनावेदनत्वं सवेदनत्वं वा घनस्रावित्वं च समुच्चीयते । घनस्रावनियमाच्च कर्णस्रावादस्य भेदः । तथाचोक्तं सुश्रुते,—"स्रोतःस्थिते

नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।
शोथः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् ॥१४॥
वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च ।
सर्वाणि रूपाणि च संनिपातान् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः १५

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसातिप्रवर्धिते ।
कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ।
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ॥ १६ ॥
गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्धर्षणादपि ।
शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः ॥ १७ ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ।
कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ॥ १८ ॥

श्लेष्मणि पित्ततेजसा विलीयमाने भृशसंप्रतापिते । अवेदनो वाथ सवेदनो वा घनं स्रवेत् पूति च पूतिकर्णः"—इति । पूतिमान् कर्णः पूतिकर्णः ॥—

इदानीं संख्यापूरणार्थं कर्णगतशोथार्बुदार्शसामतिदेशेन लक्षणमाह—कर्णशोथेत्यादिना । कर्णशोथाश्चत्वारो वातपित्तकफरक्तजत्वेन, एवमर्शश्चतुर्विधम् । सहजसंनिपातजार्शसोः संनिपातागन्तुजशोथयोश्चात्रासंभूतिराधारप्रभावात् । अर्बुदं च सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिरानिमित्तभेदात्; शिराजस्य वातजावरुद्धत्वात्र पृथग्गणनं शालाक्यसिद्धान्तसंवादादिति कार्तिकः । यदाह सुश्रुत एव कर्णरोगानन्तरम्,—"दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्शांसि तथैव शोथान् । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं तु—"इति नासारोगेऽभिधास्यति, तथेहापि युज्यते; तेन रक्तजस्य पित्तसमानलिङ्गत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः, आगन्तुजस्यापि रक्तपित्तलिङ्गत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन शोथः संनिपातजोऽत्रागणनीयः, एवं सहजरक्तजयोर्दोषज एवान्तर्भावात् संनिपातजमर्शसः पृथग्गणनीयम्, अर्बुदं च संनिपातजं सप्तममिति, एवमेभिः सहाष्टाविंशति सुश्रुतोक्ताः कर्णरोगा भवन्ति ॥ १३ ॥

इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसंनिपातजभेदादाह—नादोऽतिरुगित्यादि । अश्रवणमिति अशब्दश्रुतिः । वैश्रुत्यमिति विरुद्धश्रवणम् ॥१४॥१५॥

कर्णावयवत्वात् कर्णपाल्यास्तद्विकारानाह—सौकुमार्यादित्यादि । सौकुमार्याद्धेतोश्चिरं वर्धनेन त्यक्ते सहसा च वर्धयितुमारब्धे कर्णे शोथः, परिपोटवान् मनाक्त्वगवदारणवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

उत्पातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । श्यावत्वं व्याधिप्रभावात्, पित्तरक्तयोः श्यावत्वाजनकत्वात्, किंवा वातानुबन्धादत्र श्यावत्वम् ॥ १७ ॥—

उन्मन्थकमाह—कर्णमित्यादि । स्तब्धत्वं वातकृतं, कण्डूः कफात्, इति वातकफलिङ्गम् ॥ १८ ॥

कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १९ ॥
संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः ॥ २० ॥
कफासृक्क्रिमयः क्षुद्राः सर्षपाभा विसर्पिणः ।
कुर्वन्ति पाल्यां पिडकाः कण्डूदाहरुजान्विताः ॥ २१ ॥
कफासृक्क्रिमिसंभूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।
लिहेत् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कर्णरोग-
निदानं समाप्तम् ।

अथ नासारोगनिदानम् ।

आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

परिलेहीमाह—कफासृगित्यादिना । स विसर्पन्निति स इति पिडकात्मको विकारः; विसर्पान्वित इति पाठान्तरे, विसर्पणान्वितः । लिहेदिति निर्मांसीं करोति आच्छादयेद्वा ॥ १९—२२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ।

इन्द्रियाधिकरणविकाराधिकारान्नासारोगनिदानम् । तत्रादौ पीनसमाह—आनह्यत इत्यादि । आनह्यत इत्याबध्यते, वातशोषितकफेन । प्रक्लिद्यते आर्द्रीभवति । धूप्यतीति सन्तापमनुभवति, दिवादेराकृतिगणत्वात् धूप्यतीति रूपम् । गन्धरसानिति गन्धान् सुरभ्यसुरभीन्, आवद्धत्वेन नासायाः; नासारोगारम्भकदोषेण च रसनायाश्च दुष्टेः रसान् मधुरादीन् न वेत्ति । तं चानिलश्लेष्मभवमिति वातकफजम् । ननु, अन्यत्र पित्तकफजोऽसदृशलिङ्गश्च पठ्यते, तद्यथा,—"मस्तुलुङ्गोचितः श्लेष्मा यदा पित्ताद्विदह्यते । तदासृक् पिच्छिलं नासा बहुसिंहानकं स्रवेत् । सकण्डूदाहपाकं च तं तु विद्याद्धि पीनसम्"—इति तत् कथं न विरोधः? नैवं, संप्राप्तिविशेषेणास्य तथाभाव इति कार्तिकः । तन्त्रान्तरप्रत्ययात् पित्तसंबन्धो लिङ्गविशेषश्चात्र बोद्धव्य इत्यर्थः । गदाधरस्तु तत्संवादादनलश्लेष्मभवमिति पठित्वा श्लेष्मपित्तज एव न्याय्य इत्याह । प्रतिश्यायसमानलिङ्गमिति कफवातजप्रतिश्यायतुल्यलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥२॥
घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥ ३ ॥
दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ४ ॥
घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुजातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः॥५॥
तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥ ६ ॥

पूतिनस्यमाह—दोषैरित्यादि । दोषैरिति पित्तकफरक्तैः, रक्तस्यापि दोषतुल्यरूपत्वाद्दोषत्वम् । विदग्धैरिति पित्तश्लेष्मणोः सरक्तयोरूष्मणा विरुद्धलवणाम्लरसपाकेन पूतिभावमापन्नैः । संमूर्च्छित इति उच्छ्रायं नीतः । निरेतीति समीरण एव, अन्यस्य कर्तृपदस्याभावात् । तं पूतिनस्यमिति नासिकाभवो नस्यः, पूतिर्नस्यो वायुर्यत्र तं पूतिनस्यम् । इहैव विदेहः,—"कफपित्तमसृङ्मिश्रं संचितं मूर्ध्नि देहिनाम् । विदग्धमूष्मणा गाढं रुजां कृत्वाक्षिशङ्खजाम् ॥ ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरक्तं पूतिपीतकम् । पूतिनस्यं तु तं विद्याद् घ्राणकण्डूज्वरप्रदम्"—इति ॥ २ ॥

नासापाकमाह—घ्राणाश्रितमित्यादि । अरूंषीति व्रणान् । यस्मिन् विकार इति यस्यां विकृतौ सत्याम् । व्यवस्येत् जानीयात् । विक्लेदः आर्द्रता, कोथः पूतिभावः ॥ ३ ॥

दोषागन्तुजं पूयरक्तमाह—दोषैरित्यादि । विदग्धैरिति पित्तरक्ताधिकत्वात् विरुद्धां परिणतिं प्राप्तैः, ललाटाभिघातेन वा पाकं प्राप्तैः । तैस्तैरिति प्रहारपीडनादिभिः ॥ ४ ॥

क्षवथुर्दोषागन्तुभेदाद्द्विविधो भवति । तत्र दोषजं प्रागाह—घ्राणाश्रित इत्यादि । मर्मणीति शृङ्गाटके, नस्तकयोरिति पाठान्तरे नासापुटयोः, तदाश्रितः सन्निति शेषः ॥ ५ ॥

आगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोगादित्यादि ।—तीक्ष्णोपयोगाद्राजिकादितीक्ष्णद्रव्यभक्षणात् । भावान् कटूनिति कटूनि द्रव्याणि । अभिजिघ्रतो भृशं जिघ्रतः । अर्कनिरीक्षणाद्वा कफविलयनकरात् । तरुणास्थिमर्मणीति तरुणास्थि नासावंशास्थि तदेव मर्म, अभिघातादिना मर्मवद्व्यथाजनकत्वात्; अथवा तरुणास्थ्नि च मर्मणि च शृङ्गाटके द्वन्द्वैकवद्भावनिर्देशात् । उद्घाटिते चालिते । अन्य आगन्तुजः ॥ ६ ॥

प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक्संचितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥ ७॥
घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
घ्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥९॥
घ्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढं प्रतप्ते परिशोषिते च ।
कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः१०

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुः स्वरः ।
क्षामः ष्ठीवत्यथाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

भ्रंशथुमाह—प्रभ्रश्यत इत्यादि । प्रभ्रश्यते गलति । विदग्धो लवण इति स्वरूपाख्यानं, विदग्धत्वादेव कफस्य लवणत्वसिद्धेः । प्राक्संचित इत्यनेन संचयपूर्वकं कोपं दर्शयति, हेतुभूयस्त्वेन चयमन्तरेणापि कोपदर्शनात् । यदुक्तं,—"न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यतोऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो बलात्"—इति ॥ ७ ॥

दीप्तमाह—घ्राणे भृशमित्यादि । प्रदीप्तेवेति प्रज्वलिते ॥ ८ ॥

प्रतीनाहमाह—उच्छ्वासमार्गमित्यादिना ॥—

नासास्रावमाह—घ्राणादित्यादि । दोष इति कफः ॥ ९ ॥

नासाशोषमाह—घ्राणाश्रिते स्रोतसीत्यादि । अत्र च वायुकृतस्रोतःशोषणेन तद्गतश्लेष्मशोषो बोद्धव्यः । प्रतप्त इत्यनेन पित्तमपि गम्यते, प्रतपनस्य पित्तमन्तरेणासंभवात् । तथाच कश्चित् पठति,—"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च"—इति । प्रतप्त इत्यस्य स्थाने प्रदीप्त इति पाठान्तरे स एवार्थः । कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च यस्मिन्निति कष्टेनोच्छ्वासनिःश्वासौ करोति यत्रेत्यर्थः ॥ १० ॥

चिकित्साभेदार्थं पीनसस्यामपक्वलक्षणमाह—शिरोगुरुत्वमित्यादि । तनुरघनः । स्वरः क्षाम इति अविस्पष्टं वचनम् । ष्ठीवत्यथाभीक्ष्णमिति मुहुर्मुहुर्नासिकया श्लेष्माणं निरस्यतीत्यर्थः । आमरसान्वितेन दोषेण शिरोगुरुत्वादयः । 'आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति' इत्यादि पक्वलक्षणम् । आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वादिभिरन्वितः श्लेष्मा निमज्जतीति लीनो भवति। अयमर्थः—श्लेष्मा तावल्लीनो भवति, आमलिङ्गान्यपि लीनानि भवन्ति, तथाच 'तनुत्वमामलिङ्गानाम्'—इति सुश्रुतः । न सज्जतीति पाठान्तरे न सक्तो भवतीति न तिष्ठतीति यावत् । तदामलिङ्गान्वितः स्तोकेनामलिङ्गेना-

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतैरवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ।
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥१३॥
चयं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

न्वितः । घनः स्त्यानः । खेषु नासारन्ध्रेषु, अत्र स्थित इति शेषः । व्यक्त्यपेक्षया वहुवचनम् । स्वरविशुद्धिः स्वरभेदाभावः, वर्णविशुद्धिः प्रकृतिसवर्णता ॥११॥१२॥

प्रतिश्यायः पञ्चविधो भवति, वातपित्तकफसंनिपातरक्तजभेदात्; तस्य निदानं द्विविधम्, एकं सद्योजनकं तच्च बलवत्त्वेन चयं नापेक्षत एव, अपरं चयादिक्रमेण जनकं, चयादिक्रमोत्पन्नश्च दोषो गरीयान्, सकलशरीरसंभावनया बद्धमूलत्वात् । तत्र सद्योजनकनिदानपूर्विकां तस्य संप्राप्तिमाह—संधारणेत्यादि ।—संधारणं पुरीषादिवेगधारणं, रजो धूलिः, शिरोभितापः शिरोऽभितप्यते येन स शिरोभितापो धूमादिः; रजोधूमादयश्च नासाप्रविष्टाः सन्तो हेतवः । अतिस्वपनं दिवास्वपनमित्यर्थः । अवश्यया तुषारेण । संस्त्यानदोषे शिरसीति घनीभूतश्लेष्मणि शिरसीति । सुश्रुतेनापि सद्योजनकं निदानं पठितं, तद्यथा,—"नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभिपातो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम्"–इति । चयादिक्रमेण जनकमपि दोषं दर्शयन्नाह—चयं गता इत्यादि । चयं गता इति सामर्थ्यात् स्वे स्वे स्थाने, 'स्वस्थानवृद्धिर्दोषाणां चय इत्यभिधीयते'–इति वचनात् । तथैव शोणितमिति चयं गतम् । ननु, यदि स्वस्थानस्थिता दोषाः, तत् कथं मूर्ध्नि प्रतिश्यायसंभवः? इत्याह—प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैरिति । विविधैरिति बलवद्विग्रहदिवास्वप्नादिभिः । प्रकोपविशेषश्च प्रसरः । यदुक्तम्,–"कुपितानां तेषां किण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्गतानां प्रसरो भवति"–इति । अतएव, 'चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्'—इत्यत्र प्रकोपमात्रमुपात्तम् । एतेन प्रसरेण शिरःसंप्राप्ता दोषाः प्रतिश्यायकराः । अन्ये तु चयं गताः मूर्धनीति यथास्थितमेव योजयन्ति उदानवायोरूर्ध्वगतित्वाच्छिरस्यपि संभवात्, त्वक्शिराश्रितत्वात् पित्तासृजोः, कफस्य च निसर्गतः शिरोवस्थितेः, शिरसि चय इति । तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादनन्तरम् । प्रतिश्याय इति वातं प्रति अभिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः । 'श्यैङ्' गतौ, इत्यस्य प्रयोगः । तथाच चरकः,–"घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा । मारुताध्मातशिरसः श्यायते मारुतं प्रति"–इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ १५ ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥ १६ ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च ।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ १७ ॥
उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥ १८ ॥
सधूममग्निं सहसा वमतीव स मानवः ।
घ्राणात् कफः कफकृते शीतः पाण्डुः स्रवेद्बहुः ।
शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ १९ ॥
कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः ।
भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते ॥ २० ॥

तस्य पूर्वरूपमाह—क्षवप्रवृत्तिरित्यादि । उपद्रवाश्चाप्यपरे इति उपद्रवास्तत्कालभाविनो रोगाः, नतु पारिभाषिकाः पश्चात्कालभाविनः; ते च घ्राणधूमायनमन्थादयः । यदाह विदेहः,—"पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति । घ्राणधूमायनं मन्थः क्षवथुस्तालुदारणम् ॥ कण्ठध्वंसो मुखस्रावः शिरसः पूरणं तथा"—इति । पुरःसरा इति पूर्वरूपाणि ॥ १५ ॥

वातादिप्रतिश्यायलिङ्गान्याह—आनद्धेत्यादि । आनद्धा विबद्धा । पिहिता सपिधानेव । निस्तोदः प्राजनव्यधनवद्व्यथा । शङ्खयोरिति भ्रूपुच्छान्तयोः । सपीतक इति ईषत् पीतः । पित्तप्रतिश्यायवान् मानवः कृशो भवति । अतिपाण्डुर्धूसरः । उष्णाभिपीडित इति उष्णगुणेनाभिपीडित इत्यर्थः ॥ १६—१९ ॥

संनिपातजमाह—भूत्वेत्यादि । भूत्वा भूत्वा इति वीप्सया पुनः पुनः संभवनं दर्शयति । अन्यतमदोषस्य कालादिनानवधारितेन बलहानेर्निवृत्तिः; अकस्मात् प्रवृत्तिरपि, असम्यङ्निवृत्तदोषस्य कालादिना बललाभात् । अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि, तथापि सर्वप्रभवत्वात् प्रत्येतव्यानि । असाध्यश्चायं दुष्टतां गतः सन्,—"नृणां दुष्टप्रतिश्यायस्त्वसाध्यः सर्वजः स्मृतः"—इति विदेहवचनात् ॥ २० ॥—

संपक्को वाप्यपक्को वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ।
प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥ २१ ॥
पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ।
निश्वासो वातिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ॥ २२ ॥
एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।
रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते ॥ २३ ॥
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः ।
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २४ ॥
सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः ।
क्रिमितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

एकदोषस्यापि दुरुपचाराद्दोषद्वयानुबन्धेन दुष्टतां गतस्य दोषत्रयसंबन्धसाम्येन संनिपातजानन्तरं लिङ्गमाह—प्रक्लिद्यते पुनर्नासेत्यादि । आनह्यत इति विदह्यते । विव्रियत इति विगतावरणा भवतीत्यर्थः । क्लेदशोषपिधानविवरणानि नैककालं भिन्नदोषजानि बोद्धव्यानि, तेन विरोधो नोद्भावनीयः । एवमिति इत्थम्भूतलिङ्गं दुष्टप्रतिश्यायं परस्परविरुद्धोपक्रमदोषसंबन्धात् कृच्छ्रसाध्यं जानीयात् । अयं च पञ्चानामेवावस्थान्तरतया अनन्यत्वान्न षष्ठः । ननु, अवस्थान्तरत्वेऽपि अभिष्यन्दादधिमन्थ इव भिन्नो भविष्यति; न, तद्वद्वातादिजत्वेनानिर्देशात् ॥ २१—२३ ॥—

रक्तजलिङ्गमाह—रक्तज इत्यादि । उरोघातप्रपीडित इति उरोघातः तन्त्रान्तरपठितलक्षणः, तेन प्रकर्षेण पीडितः । तद्यथा,—"उरःक्षतमुरस्तम्भः पूतिकर्णकफो रसः । सकासः सज्वरो ज्ञेय उरोघातः सपीनसः"—इति । अत्र पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि बोद्धव्यानि, तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः । तथाच क्वचित् पठ्यते,—"पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः"—इति ॥ २४ ॥

अप्रतिक्रियया कालान्तरेण सर्व एव दुष्टप्रतिश्यायो भवति, स चासाध्य इत्याह—सर्व एवेत्यादि । मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमय इति । अत्रेति एषु, बहुवचनान्तात्त्रल्प्रत्ययविधिः; अन्ये तु प्रत्यासन्नत्वात् रक्तज एव क्रिमिमूर्च्छनं वदन्ति । श्वेता इति कफाधिकत्वात् प्रतिश्यायस्य सर्वत्र कफजा एव श्वेतक्रिमयो भवन्ति । क्रिमितो यः शिरोरोगतुल्यं तेनास्य लक्षणमिति, क्रिमिजशिरोरोगेणेह तुल्यं लिङ्गं, तच्च 'निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रम्'—इत्यादिना वक्ष्यमाणम् ॥२५॥२६॥

बाधिर्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
शोथाग्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २७ ॥
अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नासारोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ नेत्ररोगनिदानम् ।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥ १ ॥

अतःपरमपरान् विकारान् यानन्यान् प्रवृद्धाः प्रतिश्यायाः कुर्वन्ति तानाह—बाधिर्यमित्यादि । घोरान् नयनामयानित्यभिधानादेवान्ध्ये लब्धे विशेषेण तत्करत्वप्रतिपादनार्थमान्ध्यग्रहणम् । अघ्रत्वमिति न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भावोऽघ्रत्वम् । 'घ्रा गन्धोपादाने' इत्यस्मात् 'सुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागात् कप्रत्ययः ॥ २७ ॥
सुश्रुते नासारोगा एव एकत्रिंशदुक्ताः । तत्र पीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तेन पञ्चदशोक्ताः, अपरान् षोडशसंख्यापूरणाय नासारोगानाह—अर्बुदं सप्तधेत्यादि । एकैकदोषरक्तमांसमेदःसंभवत्वेन षडर्बुदानि, शालाक्यसिद्धान्तेन संनिपातजमधिकम्, एवं सप्त । तथाच विदेहः,—"सर्वलिङ्गं रुजायुक्तमर्बुदं विद्धि सर्वजम्"—इति । शोथाश्चत्वारो वातपित्तकफसंनिपातजभेदात्, एवमर्शो हि चतुर्विधं, रक्तपित्तमपि चतुर्विधं, तच्च रक्तपित्तं चतुर्विधमपि रक्तपित्तत्वसामान्यादेकत्वेन गणनीयं, तेन न संख्यातिरेकः । अर्बुदादीनां तत्रतत्रोक्तानामत्राभिधानं शालाक्योक्तसंख्यापूरणार्थमाश्रयप्रभावेणातिरिक्तलिङ्गादिख्यापनार्थं च ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नासारोगनिदानं समाप्तम् ।

इन्द्रियाधिष्ठानगतविकारपारिशेष्यान्नेत्ररोगनिदानम् । एते च नयनरोगा वातपित्तकफरक्तसंनिपातागन्तुजाः सन्तः षट्सप्ततिः । यदाह सुश्रुतः,—"तैस्त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफेनात्यधिकास्त्रयः । रक्तजाः षोडश प्रोक्ताः सर्वजाः पञ्चविंशतिः । बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः"—इति । षट्सप्ततिश्चैते रोगा आश्रयभेदेन सुश्रुतेनैव विभक्ताः । यदाह,—"नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः । शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याश्रयावन्यावनिमित्तनिमित्तजौ ॥ षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः संग्रहेण प्रकीर्तिताः"—इति । नेत्रप्रमाणं च सुश्रुतेनैवोक्तम्,—"विद्याद् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम्"—इति ।

द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनकोपशोकाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥२॥
तथा ऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः३

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति॥५॥

द्व्यङ्गुलबाहुल्यं विस्तारेण, अन्तः स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितं, द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धमायामेन । अन्ये द्व्यङ्गुलबाहुल्यमिति यदुक्तं तत्र द्व्यङ्गुलमाननियमं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितमित्यनेनाहुः । अयमर्थः,-स्वेनाङ्गुष्ठोदरेण संमितं यत् द्व्यङ्गुलबहुलं, द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धमिति च आयामविस्ताराभ्यां बोद्धव्यमिति । ननु, यद्यर्धतृतीयाङ्गुलायामं नेत्रं तर्हि 'द्व्यङ्गुलायतनं च नयनम्'-इत्यातुरोपक्रमणीयोक्तं विरुध्यते ? नैवं, वर्त्ममण्डलं गृहीत्वा गणनयाऽर्धतृतीयाङ्गुलं, तद्विरहात् द्व्यङ्गुलायतनमिति न विरोधः । नयनरोगहेतुमाह—उष्णाभितप्तस्येत्यादि ।—उष्णेनातपादिना सन्तप्तदेहस्य जलावगाहनात्,-तदूष्मणोर्ध्वगेन नयनतेजसोऽभिभवाच्चक्षूरोगोदयः । स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्चेति घर्मरजोधूमानां नयनसंबन्धानां हेतुत्वम् । छर्देर्विघातात् वान्तिवेगविघातात् । वमनातियोगादतिवान्तेः । विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहात् विण्मूत्रवातानां क्रमेण शनैः शनैर्निग्रहात् वेगविधारणात् । प्रसक्तसंरोदनशोककोपादिति प्रसक्तं निरन्तरं कृतसंरोदनादेरित्यर्थः । ऋतुविपर्ययेण एकर्तुचर्यान्यर्तुकरणेन । क्लेशाभिघातात् क्लेशः कायादिदुःखम्; तेनाभिसंबन्धात् । बाष्पनिग्रहात् अश्रुवेगधारणात् । नयनरोगसंप्राप्तिश्च सुश्रुते पठ्यते,-"शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः"-इति ॥ १—३॥

सामान्यपूर्वकत्वात् विशेषस्य, तथा सर्वनयनरोगहेतुत्वाच्च, आदौ सर्वनयनगतमभिष्यन्दमाह—वातादित्यादि । घोर इति दुःसहवेदनः । सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वेषां नेत्ररोगाणामधिमन्थादीनामाकर उत्पत्तिकरत्वादाकरः स्थानम् । अतएवाह सुश्रुतः,-"प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः"-इति ॥ ४ ॥

वाताभिष्यन्दरूपमाह—निस्तोदनेत्यादि । निस्तोदनं प्राजनव्यधनवद्व्यथा, स्तम्भनं जडिमा, संघर्षः करकरिका, पारुष्यं रूक्षता, शिरोऽभितापः शिरोव्यथा । विशुष्कभावो दूषिकारहितत्वं, न स्रावास्रावरहितत्वं, शिशिराश्रुतेत्युक्तेः ॥ ५ ॥

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥६॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ७
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च नाड्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ८

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥
उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्धं च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥

हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
षड्रात्राद्वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्यएव११

पैत्तिकलक्षणमाह—दाहप्रपाकावित्यादि । प्रपाकः प्रकृष्टपाकः । शिशिराभिनन्दा शीतेच्छा । धूमायनं धूमस्योद्गमनम् । वाष्पसमुच्छ्रयो वाष्पबाहुल्यम् ॥६॥

कफजलिङ्गमाह—उष्णाभिनन्देत्यादि । उपदेहः पिच्चटबाहुल्यम् । शीतता नेत्रस्य । पिच्छिल इति स्रावविशेषणम् । कफाभिपन्ने कफयुक्ते । नयने चक्षुषि । भवन्ति जायन्ते ॥ ७ ॥

रक्ताभिष्यन्दलक्षणमाह—ताम्राश्रुतेत्यादि । पित्तस्य लिङ्गानीति पित्ताभिष्यन्दलिङ्गानि ॥ ८ ॥

अधिमन्थानामभिष्यन्दजत्वमाह—वृद्धैरित्यादि । तावन्त इति अभिष्यन्दैर्वातपित्तकफरक्तजैश्चत्वारोऽधिमन्थाः प्रत्येतव्याः । तीव्रवेदना इति सामान्यलक्षणम् । वेदनाशब्दश्चात्र व्यथामात्रवाची, तेन वातिकाभिष्यन्दाद्वातिक एव अधिमन्थः तीव्रवातजनिततोदादिसकलवेदनः । एवं पित्तजकफजरक्तजाश्चाधिमन्थाः प्रत्येतव्याः ॥ ९ ॥

अस्यापरं सामान्यलक्षणमाह—उत्पाट्यत इवात्यर्थमित्यादि । शिरसोऽर्धे चेत्यत्र पूर्वक्रिये संबध्येते, तेन शिरसोऽर्धमुत्पाट्यते तथा निर्मथ्यते चेत्यर्थः । शिरसोऽर्धे च वेदना व्याधिप्रभावात् । स्वलक्षणैरिति यथोक्तवाताद्यभिष्यन्दलक्षणैः । स चाधिमन्थस्तदात्मकः ॥ १० ॥

[१]यावत्कालेन मिथ्याचाराद्दृष्टिं हन्ति तानाह—हन्याद्दृष्टिमित्यादि । सद्य एवेति श्लेष्मणि सप्तरात्रस्योक्तत्वात्, सद्यःशब्देनात्र त्रिरात्रमुक्तं, वैद्यके हि सद्यःशब्दस्य त्रिरात्रसप्तरात्रवाचित्वेन दृष्टत्वात् । कालावधिरत्र व्याधिस्वभावात् ॥११॥

---

१ 'दोषभेदेन कालावधिमाह—हन्यादित्यादि' इति पाठान्तरम् ॥

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम्।
घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥
मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता।
प्रशस्तवर्णता चाक्ष्णोः संपक्वदोषमादिशेत् ॥ १३ ॥
कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसंनिभः।
संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः।
शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १४ ॥
उपेक्षणादक्षि यथाधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य।
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥

लङ्घनप्रलेपादिविधानार्थं, अञ्जनादिनिषेधार्थं च, नेत्ररोगस्य सामत्वलक्षणमाह—उदीर्णवेदनमित्यादि। उदीर्णवेदनमुद्गतबहुवेदनम्। घर्षः करकरिका। लङ्घनादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थं च तन्त्रान्तरम्,—"स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं धूमो दिनचतुष्टयम्। लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्॥ अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम्। नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं चापि विवर्जयेत्"—इति ॥ १२ ॥

निरामलक्षणमाह—मन्देत्यादि। संरम्भाश्रुप्रशान्ततेति संरम्भः शोथः, तस्याश्रुणो नेत्रजलस्य च प्रशमः ॥ १३ ॥

सशोथपाकलिङ्गमाह—कण्डूपदेहाश्रुयुत इत्यादि। पक्वोदुम्बरसंनिभ इति लोहितः। संरम्भीति शोथवान्, कार्तिकस्तु महारम्भवानित्याह। शोथस्त्वनुक्तोऽपि गम्यते तत्प्रधानत्वात् पाकस्य, उत्तरत्र शोथहीनानीत्यस्याभिधानाच्च। अयं त्रिदोषजः, एवमशोथपाकश्च ॥ १४ ॥

हताधिमन्थलक्षणमाह—उपेक्षणादक्षीत्यादि। अयं रोगो विदेहे दृष्ट्युत्क्षेपलक्षण एकः, अन्यः सकलनयनशोषलक्षणः पठ्यते। तद्यथा,—"अन्तर्गतशिराणां तु यदा तिष्ठति मारुतः। स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति ॥ तस्यां निरस्यमानायां निर्भिन्नन्निव मारुतः। नयनं निर्वमत्याशु शूलतोदादिमन्थनैः"—इति। इदं दृष्टिनिर्गमलक्षणम्। अतएवैतस्मिन्नर्थे सुश्रुते केचित् पठन्ति,—"अन्तः शिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन्। हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः"—इति। विदेह एव सकलाक्षिशोषः पठ्यते,—"अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजोबलादयम्। तत्पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् ॥ हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः"—इति। अतः शोषार्थे उपेक्षणादक्षीत्यादिश्लोकोऽवगन्तव्यः। सादयतीति शोषयति। रुजाभिरुग्राभिरिति रुजाभिस्तोदादिभिर्महतीभिरुपलक्षितः ॥ १५ ॥

वारंवारं च पर्यैति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।
रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १६ ॥
यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत् ।
सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि॥१७
यस्यावटुकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।
कुर्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥१८॥
श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।
सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १९ ॥
अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।
मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः२०
मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः ।
ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥२१॥

वातपर्यायलिङ्गमाह—वारंवारं च पर्यैतीत्यादि । पर्यायेण क्रमेण कदाचिद् भ्रुवि, कदाचित् लोचने, वायुस्तीव्रां रुजां करोतीति वातपर्यायार्थः ॥ १६ ॥

शुष्काक्षिपाकमाह—यत्कूणितमित्यादि । कूणितमिति निमीलितम् । दारुणं कठिनं रूक्षं च वातशोषात् वर्त्म यस्य तद्दारुणरूक्षवर्त्म । संदह्यते सदाहं भवति । आविलदर्शनमाकुलदर्शनम् । सुदारुणं कृच्छ्रोन्मीलनम् । प्रतिबोधने उन्मेषणे । सुदारुणं सुकठिनमिति गदाधरः । शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षीति तच्छुष्केणाक्षिपाकेन उपहतमक्षीत्यर्थः । अयं रोगः सरक्तवातजन्यः । यदाह करालः,–"कूणितं खरवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलाविलेक्षणम् । सदाहं सास्रजो वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत्"–इति ॥ १७ ॥

अन्यतोवातमाह—यस्यावटुकर्णेत्यादि । अवटुर्घाटा । मन्ये ग्रीवापार्श्वशिरे । अन्यतो वेति उक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, सप्तम्यर्थे तसिः । अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानम्, अन्यत्र लोचने भ्रुवि च रुजां करोतीत्यन्यतोवातः । विदेहेऽप्युक्तम् ,–"मन्यानामन्तरे वायुरुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाक्ष्णोर्भ्रुवस्तथा । तमाहुरन्यतोवातं रोगं दृष्टिविदो जनाः"–इति ॥ १८ ॥

अम्लाध्युषितमाह—श्यावमित्यादि । श्यावमीषन्नीलम् । अम्लत इत्यम्लभोजनात् । अम्लाध्युषितमिति पित्ताध्युषितं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १९ ॥

शिरोत्पातमाह—अवेदना वापीत्यादि । अक्षिराज्य इति अक्षिशिराः । विरज्यन्तीति विरक्ता भवन्ति, विशेषरक्ता भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोयम् ॥ २० ॥

शिराप्रहर्षमाह—मोहादित्यादि ॥ २१ ॥ इति सर्वगताः ॥

निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत् सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ २२ ॥
दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ।
अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥२३॥
स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।
वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ २४ ॥

सन्धिवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्टिगतेषु मध्ये प्राधान्याद्दृष्टिगतेषु वक्तुमुचितेषु स्वल्पवक्तव्यतया दृष्टिमण्डलप्रत्यासत्त्या कृष्णगतविकाराभिधानम् । तत्र सव्रणशुक्रलक्षणमाह—निमग्नरूपमित्यादिना । रूपग्रहणमाभासनिषेधार्थं, तेन निमग्नरूपमेव यत् सूच्येवेत्युपमानं वर्तुलत्वख्यापनाय सूचीव्यधनवद्वेदनादर्शनाय च । स्रावं स्रवेदुष्णमिति स्रवेदुष्णमित्येतावतैव लब्धे स्रावे पुनः स्रावग्रहणं निरन्तरस्रावं लक्षयति । अतिशब्दस्तूष्णेन संबध्यत इति कार्तिकः । उष्णस्रावता रक्तात्मकत्वात् । शुक्रस्यात्र चात्यन्तरुक् बोद्धव्या सव्रणत्वात् । यदाह अव्रणलक्षणे सुश्रुतः,–'नातिरुगश्रुयुक्तम्'–इति । तत् स्रवणं सक्षतं, क्षते तु रुजा युक्तैव, नयने तु सुकुमारे विशेषेणोदाहरन्ति विदेहप्रभृतयः । विदेहेऽप्युक्तम्,–"रक्तराजीनिभं कृष्णे छिन्नाभं यच्च लक्ष्यते । सूच्यग्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्रावि सव्रणम्"–इति ॥ २२ ॥

अस्यासाध्यतया निर्दिष्टस्यावस्थावशेन पाक्षिकीं सिद्धिमाह—दृष्टेः समीप इत्यादि । क्षतं हि स्वभावत एव संश्रयोपघातकरम्, अतो दृष्टिसमीपे न साध्यम् । उक्तविपर्ययात्तु दृष्टिसमीपेऽपि सुखसाध्यमव्रणम् । न चावगाढमेकलग्गतम् । विपर्ययात्त्ववगाढमप्यव्रणं सिध्यति । अतएवाव्रणे वक्ष्यति—गम्भीरजातमिति । न च संस्रवेदिति न चात्यर्थं स्रवेत्, संशब्दस्यातिशयार्थत्वात् । अवेदनं मन्दवेदनम्, रक्तस्य कफानुगमात्; वातानुगमादतिवेदनं तु न सिध्यति । युग्मं च क्षतशुक्रं कदापि न सिध्यति ॥ २३ ॥

इदानीमव्रणशुक्रलक्षणमाह—स्यन्दात्मकमित्यादिना । स्यन्दात्मकमभिष्यन्दनिमित्तकं, सर्वेषामक्षिरोगाणामभिष्यन्दनिमित्तत्वेऽपि चास्य नियमप्रतिपादनार्थमभिधानम् । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमिति विहायसि स्थितं वैहायसं, 'तस्य निवासः' इत्यण्, विहायो नभः, आकाशस्थिताभ्रवत् प्रतनुप्रकाशमित्यर्थः । एतेनाच्छत्वं प्रतिपाद्यते । शुक्लत्वं तु शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासमित्यनेनैव लब्धं, वैहायसाभ्रग्रहणं सजलाभ्रव्यवच्छेदार्थं, तद्धि प्रायः पार्वतं भवतीति कार्तिकः । साध्यतमं सुखसाध्यम् । ननु, गम्भीरजातमित्यादिना कृच्छ्राभिधानेनैव तदुक्तिविपर्ययेण सुखसाध्यत्वावगतिः सेत्स्यति, तत् किं साध्यतमाभिधानेन? नैवम्, असत्यत्र साध्यतमाभिधाने उभयत्रापि कृच्छ्रत्वभ्रान्तिः स्यादतस्तदभिधानम् ॥ २४ ॥

गम्भीरजातं बहुलं च शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम्।
विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च।
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम्॥२५॥
उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम्।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम्॥२६॥

अव्रणस्यैवावस्थाभेदेन कृच्छ्रत्वमाह—गम्भीरजातमित्यादि। गम्भीरजातं द्वित्रित्वग्गतम्। बहुलं प्रतनुनोऽभ्राद्धनम्। अव्रणस्यैवावस्थाभेदेनासाध्यत्वमाह—विच्छिन्नमध्यमित्यादि। विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं, निम्नमिति यावत्, तद्विपर्ययं तु पिशितावृतमुन्नतमांसरूपतया। चलमित्यनवस्थितम्। शिरासूक्ष्ममिति शिरावृतत्वात् सूक्ष्मम्; अन्ये शिरासक्तमिति पठन्ति, व्याचक्षते च शिरासक्तं च यतस्ततश्चलम्, शिरा हि मत्स्यवत् परिवर्तमाना मुहुर्मुहुश्चलन्ति; अन्ये शिराशुक्रमिति पाठान्तरं व्याचक्षते, शिराभिः शुक्रं शिराशुक्रं शिराशुक्रत्वहेतुकं, न हि शिराभवनं शुक्रत्वे हेतुरिति गदाधरः। अदृष्टिकृदिति दर्शनाभावकारि, दृष्टेः समीपे न भवेदित्यस्य विपर्ययोऽयम्। द्वित्वग्गतं द्विपटलाश्रितं, एतदपरलिङ्गसहितमसाध्यं, न तु केवलं; द्वित्वग्गतस्य कृच्छ्रत्वाभिधानात्। लोहितमन्ततश्चेति, अन्ते लोहितं व्रणाकारेण॥ २५॥

न केवलमेवंविधं परमसाध्यं किंत्वन्यादृशमपीत्यत आह—उष्णाश्रुपात इत्यादि। पिडका च नेत्र इत्यन्तं द्वित्वग्गतशुक्रे। तथाह विदेहः—"एकत्वग्गतमेवं स्यात् द्वित्वग्गतमिदं भवेत्। चोषोष्णस्रावदाहास्तु तृष्णा च पिडकोद्गमः"—इति। मुद्गनिभं च शुक्रमित्याकारेण, एतद्द्वित्वग्गतम्। तथाच विदेहः,—"व्यक्तमुद्गफलाकारं शुक्रं द्वित्वग्गतं भवेत्"—इति। द्वित्रित्वग्गतस्याव्रणस्य कृच्छ्रत्वे एतत् पिडकोद्गममुद्गफलाकारत्वेनैवासाध्यत्वं बोध्यम्। अन्ये पुनः सव्रणशुक्रस्य विच्छिन्नमध्यमित्यादिकमसाध्यलक्षणं वर्णयन्ति। अत्र पक्षे द्वित्वग्गतमिति केवलमेवासाध्यलक्षणम्, एतन्न चावगाढमित्यस्य विपर्ययः। लोहितमन्ततः। उष्णाश्रुपातः पिडका चेत्यादि द्वित्वग्गतशुक्रलक्षणमिति। किंत्वियमत्रासङ्गतिः—विच्छिन्नमध्यं सच्छिद्रमध्यं, तद्यदि सच्छिद्रत्वं सव्रणशुक्रस्याभ्युपगम्यते, तदा निमग्नरूपमित्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनरुक्तं स्यात्, किंच सव्रणशुक्रानन्तरमस्य पाठो विफलः स्यात्। अन्ये तु सव्रणाव्रणशुक्रविषयं सामान्यमसाध्यलक्षणमेतदाहुः। यथायोग्यतया क्वचिल्लिङ्गान्तरयोगेन च व्यवस्थेति च वर्णयन्ति। असाध्यत्वं विदेहादन्येषां मतेनाह—केचिदित्यादि। तित्तिरिपक्षतुल्यमिति शबलं, एतच्चानिषेधादनुमतम्॥ २६॥

श्वेतः थादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ।
तमाक्षि धःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥
अजापुर्ध्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति ।
विगृह्य मन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ॥ ३६ ॥
प्रथ मध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति ।
अ या स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ॥ ३७ ॥
इदानीं दृष्ट्याश्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ।
कामति । मेराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ ३८ ॥
त्मकमाहुः द्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अजका च्चपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ ३९ ॥

पुरीषतुल्यः । स...

महत्त्वाद्विच्छिद्य । प्रचय इति प्रकृष्टश्चयः उद्गम इति यावत् । अजकाया मेदोव.. संश्रयस्तृतीयत्वग्गतत्वेन मेदसः प्रचयो बोद्धव्यः । तथाच विदेहः,–'कृष्णेऽक्ष्णोर्यद्भवेच्छुक्कं छागलीविट्समप्रभम् । सान्द्रपिच्छिलरक्तास्रं त्रित्वग्गमजकेति सा'–इति ॥ २८ ॥ इति कृष्णजाः ॥

कृष्णाश्रितत्वाद् दृष्टिमण्डलस्य दृष्टिजा उच्यन्ते । दृष्टिप्रमाणं तु सुश्रुतेनोक्तम्,–"मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम्"–इति । अत्र मसूरदलमात्रामिति मसूरार्धदलमात्रां, तथाच निमिः,–"पञ्चभूतात्मिका दृष्टिर्मसूरार्धदलोन्मितिः" । ननु, एवं तर्हि विरुध्यते, यदाह स एव पुनः,–"नेत्रायामत्रिभागं च कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविदो जनाः"–इत्यत्र कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् । उच्यते, कृष्णसप्तमभागत्वेनैव मसूरार्धदलप्रमाणा दृष्टिरित्येक एवार्थः । ननु, एवमातुरोपक्रमणीयोक्तं 'द्व्यङ्गुलायतनं च नयनं, नयनत्रिभागपरिमाणा तारका, तारकानवमो भागो दृष्टिमण्डलम्'–इति विरुद्धम् । उच्यते, तत्र मण्डलाभिधानेन मण्डलसहिताया दृष्टेरुक्तिः, अत्र तु मण्डलरहिताया इति । मतभेदाद्वा न विरोधः, तारकानवमांशदृष्टिवचनं शल्यसिद्धान्तेन, एतत्तु शालाक्यसिद्धान्तेन । ननु, एवं तर्हि 'दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते'–इति शारीरोक्तं विरुध्यते, यतः कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् कृष्णवृद्ध्या तद्वृद्धेः संभवात् । नैवम्, अङ्गान्तरवत् न बहु वर्धत इत्यभिप्रायेणोक्तं दृष्टिर्न वर्धत इति । दृष्ट्यां च चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं, द्वितीयं मांससंश्रयम्, तृतीयं मेदःसंश्रयं, चतुर्थं कालकास्थिसंस्थितम् । तथाच सुश्रुतः,–"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् । पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते"–इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो व्याख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठानविशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह—प्रथमे पटल इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे पटले

मा० २४

गम्भीरजातं बहुलं च शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम्
विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥२
उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम्
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥२

अव्रणस्यैवावस्थाभेदेन कृच्छ्रत्वमाह—गम्भीरजातमित्यादि । गम्भी द्वित्रित्वग्गतम् । बहुलं प्रतनुनोऽभ्राद्घनम् । अव्रणस्यैवावस्थाभेदेनासाध्यत्वम् विच्छिन्नमध्यमित्यादि । विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं, नि यावत्, तद्विपर्ययं तु पिशितावृतमुन्नतमांसरूपतया । चलमित्यनवस्थि शिरासूक्ष्ममिति शिरावृतत्वात् सूक्ष्मम्; अन्ये शिरासक्तमिति पठन्ति

क्षते ...कास्थिसंश्रये; न तु बाह्ये, तत्र प्रथमं दोषलिङ्गानुपलब्धेः । यदि तु कुष्ठादिवद्बाह्यं प्रथमं प्रदूष्याभ्यन्तरे दोषानुप्रवेशः स्यात्तदा प्रागेव रोगस्तत्रोपलभ्येत, न चैवं दृश्यते । तथाच विदेहः,–"दृष्टेरन्तरमाद्यं तु पटलं समभिद्रुताः–" इत्यारभ्य 'एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात् पटलान्तरम्'–इति । प्रथमे पटल इत्यादिग्रन्थात् पूर्वं केचित् 'शिराभिरभिसंप्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम्'–इति श्लोकार्धं संप्राप्तिरूपं पठन्ति सुश्रुते, तच्च 'शिरानुसारिभिर्दोषैः'–इत्यनेनैव गतार्थमित्यनार्षं टीकाकारैर्व्याख्यातम् । रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि । कदाचिदथ पश्यतीत्यनेनात्राधिष्ठानविशेषात् दोषस्याल्पबलता उक्ता भवति । अव्यक्तरूपाण्यपि वक्ष्यमाणभ्रमणारुणवर्णादियुक्तानि वातेन, पित्तेनादित्यखद्योतादिपीतनीलवर्णानि, कफेन सितवर्णानि, रक्तेन रक्तवर्णानि, संनिपातेन चित्रवर्णानि, एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपि व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

द्वितीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—दृष्टिर्भृशं विह्वलतीत्यादि । विह्वलति पुनः पुनरसम्यग्रूपं गृह्णाति, तथा अविद्यमानान् मक्षिकादीन् पश्यति । अथवा मक्षिकेत्यादिना विह्वलत्वमेव व्याक्रियते । जालकानि जालान्येव । मरीचीनिति रश्मीन् । परिप्लवानिति मण्डूकादीनां परि सर्वतः प्लवान् गतीः । विविधानिति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतश्लेष्मादिदोषवर्णेन च नानाविधान्, अन्ये परिप्लवान् विविधानिति नानावर्णान् जलप्लवानित्याचक्षते । गोचरविभ्रमादिति विषयभ्रान्तेः । सूचीपाशं न पश्यतीति सतोऽपि सूक्ष्मस्यानुपलम्भः, सूचीपाशं सूचीरन्ध्रं, पाशं वा गुणम् ॥ ३०–३२ ॥—

तृतीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—ऊर्ध्वं पश्यतीत्यादि । ऊर्ध्वदर्शनाभिधानादधोदर्शनस्य निषेधसिद्धौ तदभिधानं स्वरूपानुवादार्थम् । ननु, पार्श्वयोरीषद्दर्शनार्थं किमित्येतन्न भवति ? उच्यते, ऊर्ध्वाधोगतत्वेनैव पार्श्वस्य परिग्रहादिति कार्तिकः । यदेतद्रूपं पश्यति तत् कीदृशमित्यत आह—महान्त्यपीत्यादि । छादितानीव चाम्बरैरिति आवृतानीव वस्त्रैः । अम्बरे इति पाठान्तरे आकाशे छादितानि केनापि ।

यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ।
अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति ।
समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ॥ ३६ ॥
दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति ।
द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ॥ ३७ ॥
दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ।
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ ३८ ॥
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ ३९ ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।

विकृतानीवेति छिन्नकरपादादीनि । अत्र रागप्राप्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसीति, अस्यार्थः,—यथायथं दोषवर्णैररुणपीतसितादिभिर्युज्येत दृष्टिः, रागश्चात्र वर्णमात्रवचनः । अतएव वक्ष्यति—कफात् सितः शोणितजः सरक्त इति । दोषे बलीयसीति रक्तमांसमेदःसहाये बलवति दोषे, अन्यथा तु तृतीयेऽपि रागो न भवतीति व्यभिचारः सूच्यत इति गदाधरः । ननु, तृतीये कथं रागवर्णनं, बाह्यपटलेनावृते दर्शनासंभवात्? न चाश्मरीवर्णाभिधानवदायुर्वेदप्रामाण्यार्थं भविष्यतीति, अश्मर्या उत्तरकालमाकृष्टौ तथा प्रतीतेः, इह तु न तादृक् । उच्यते, तृतीयपटलगतस्य दोषस्य तथास्वभावाद्बाह्ये रागोपलब्धिः, तृतीयपटलादारभ्य रागोदयः । यदाह विदेहः,—"यथास्वं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः । चतुर्थपटलप्राप्तैर्मण्डलं रज्यते तु तैः"—इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥—

अधुनाध ऊर्ध्वमेवं यथाप्रदेशं दृष्टौ दोषावस्थाने यथा न पश्यति यादृग्वा पश्यति तथा दर्शयितुमाह—अधःस्थित इत्यादि । समीपस्थं दूरस्थं चेति नैव पश्यतीति संबन्धः । समन्तत इति सर्वतः । संकुलानीवेति अन्यान्यरूपेणैव मिश्राणि । अनवस्थित इति अनियतावस्थान इत्यर्थः ॥ ३५–३७ ॥

चतुर्थपटलगतमाह—तिमिराख्य इत्यादि । आन्ध्योत्पादकतया तिमिरसाधर्म्यात्तिमिराख्यः ; दोषो रोगः, 'दोषा अपि रोगाख्यां लभन्ते' इत्यागमात् ; स एव रोगः सर्वतो दृष्टिरोधाल्लिङ्गनाश उच्यते । लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गमिन्द्रियं दर्शनशक्तिः, तन्नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । लिङ्गनाशमित्यतः परतो वदन्तीति शेषः । अस्मिन्नपि तमोभूत इति भूतशब्दः सादृश्ये, रूपस्यानुपलम्भादन्धकारसदृशे । नातिरूढे नातिवृद्धे, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भास्वन्ति वस्तूनि पश्यति । अन्तरीक्षे चेत्यस्योपादानं भूमेस्तमोमयत्वात्, तत्र च तमोऽभिभवात् तादृशस्य चक्षुषो दर्शनाशक्तेः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णून्यथ पश्यति ॥ ४० ॥
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः ।
वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ॥ ४१ ॥
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥ ४२ ॥
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ॥ ४३ ॥
(पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंप्लवम् ।)

तस्यैव लिङ्गनाशस्य संज्ञान्तरमाह—स एव लिङ्गनाशस्त्वित्यादि । यस्तृतीयपटलस्थितः काचसंज्ञितो दोषः स एवोपेक्षया चतुर्थे पटले पुनर्लिङ्गनाशो नीलिका च । तुशब्दः पुनरर्थे । कुतः पुनरयमृजुरेव ग्रन्थो न लगति नीलिकाकाचाभ्यां पर्यायाभ्यां संज्ञितो नीलिकाकाचसंज्ञित इति; नैवं, तन्त्रान्तरे तृतीयपटलस्थिते दोषे काचाभिधानात् । यदाह निमिः,—"काच इत्येष विज्ञेयो याप्यस्त्रिपटलोत्थितः । चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्गनाशः स उच्यते । प्रत्याख्येयश्च कफजो व्याधिः साध्यस्तु तद्विदा"—इति । अत्रापि तत्प्रत्ययात् तृतीयपटलस्थस्य काचसंज्ञा, चतुर्थपटलप्राप्तस्य प्रत्याख्येयत्वं प्रत्येतव्यम् । यत्पुनर्लिङ्गनाशोपादानं तत्सकलपर्यायज्ञापकार्थम् । गदाधरस्तु नीलिकाविशेषिता काचसंज्ञा नीलिकाकाचसंज्ञा इत्याह । एतेन तृतीयपटलस्थदोषे काचसंज्ञा, चतुर्थे तु सा नीलिकया विशिष्यते इति फलति । एकजातीयतया त्रिचतुःपटलयोरपि रोगाणां षट्त्वमेव, नतु द्वादशत्वम्; तेन न संख्यातिरेकः । इदमिदानीं चिन्त्यते,—तृतीयपटलस्थे दोषे काचसंज्ञा तिमिरसंज्ञा च, तर्हि कथं न षट्संख्याहानिः? काचात्तिमिरस्य भिन्नत्वात्, उक्तं च 'षड् लिङ्गनाशाः' इति, अथ मन्यसे, तिमिरात् काचो न भिद्यते, तस्यावस्थान्तरत्वादिति; न, तद्विपरीतसाधकत्वाद्धेतोः ; यतोऽभिष्यन्दशिरोत्पाताभ्यामधिमन्थशिराहर्षयोरवस्थान्तरत्वेऽपि भिन्नत्वं प्रतीयते । उच्यते, भवत्येवं, यद्यवस्थान्तरत्वेऽपि विशिष्टनामप्राप्तिस्तयोरिवास्य प्रथमनामपरित्यागात् स्यात्; न चैवं, 'तिमिराख्यः स वै दोषः' इत्यभिधानात्, तथाच 'तिमिरे रागिणि'—इति वचनात्; तस्मान्नास्यावस्थान्तरे पूर्वनामपरित्यागः, ततस्तिमिरात् काचस्यावस्थान्तरत्वेऽपि अनन्यत्वं साधु, यथा—सत्यपि यौवनत्वे यज्ञदत्तस्य न स्वाभिधेयहानिः, अतो न संख्यातिरेकप्रसंग इति ॥ ४० ॥

दोषविशेषेण रूपविशेषदर्शनमाह—वातेनेत्यादि । अविशेषेण यदुक्तमेतत् वाते तत् सर्वपटलेषु संबध्यते, तुल्यत्वान्न्यायस्य । व्याविद्धानीव कुटिलानीव । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, शक्रचाप इन्द्रधनुः, गुणान् रूपाणि, आदित्यादीनां रूपाणीत्यर्थः । शिखिनो मयूरान् । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानीति सलिलप्लवने-

सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ॥ ४४ ॥

स सितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ।
संनिपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ॥ ४५ ॥

बहुधा च द्विधा चापि सर्वाण्येव समन्ततः ।
हीनाधिकाङ्गान्यपि वा ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ ४६ ॥

पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा ।
पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करं चापि पश्यति ॥ ४७ ॥

नैव स्तिमितानीत्यर्थः । ससितानीति श्वेतानि । ननु, रक्तेन कथं सितानीत्युच्यन्ते ? श्लेष्मणा सितरूपस्य दर्शितत्वात् । नैवं, सितान्यपि कृष्णानि पीतानि पश्यतीति व्याख्यानाददोषः; स इति मानवः । रक्तेन कृष्णपीतदर्शनं पित्तसधर्मकत्वाद्रक्तस्य । चित्राणीति नानावर्णानि । विप्लुतानीवेति विपरीतानि । विपरीतत्वमेव विवृणोति—बहुधेत्यादि । अयमर्थः—संनिपातेन पूर्वप्रकारेण बहुविधानि द्विविधानि वा सर्वाणि द्रव्याणि पश्यति, तृतीयपटले हीनाधिकाङ्गान्यपीति गदाधरः॥४१–४६॥

पित्तेनापरं परिम्लायिसंज्ञकं तिमिरमाह—पित्तं कुर्यादित्यादि । परिम्लायीति परिम्लायि तिमिरं, एतच्च रक्तमूर्च्छितपित्तकृतं पीतं नीलं बोद्धव्यम् । यदाह सात्यकिः,—"एवमेव तु विज्ञेया नीलाः पित्तसमुत्थिताः । रक्ता पित्तोत्थिताः पीताः"—इति । अत्र वचने काच इति विशेष्यत्वेन बोद्धव्यम् । मूर्च्छितं पित्ततेजसेति पित्तस्य तेजो रक्तं, प्रसादरूपत्वात्; तेन मिश्रितम् । अन्ये तु रक्ततेजसेति पठन्ति रक्तस्य तेजो बलं रक्ततेजः; केचिद्भक्ततेजसेति पठन्ति, भक्तस्य अन्नस्य तेजसा प्रसादेन रसेनेत्यर्थः; रक्ततेजसेत्यत्रापि रक्तार्थं तेजो रक्ततेजः, रस एवाभिधातुं शक्यते; पित्ततेजसेत्यत्रापि पित्तार्थं तेजः पित्ततेजः, पित्तशब्देन समानत्वेन तत्प्रसादत्वेन च रक्तमभिधाय पूर्व एवार्थः कर्तुं शक्यते । तथाच विदेहः,—"पित्तं रक्तप्रसादेन मूर्च्छयित्वा तु मारुतम्"—इत्यारभ्य "एष याप्यः स्मृतः काचो म्लायी नाम्ना शरीरिणाम्"—इति । इदं त्वन्यत्र रक्तपित्ताभ्यां पठ्यते । यदुक्तम्,—"विदधाति परिम्लायि पित्तं रक्तेन संगतम् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम्"—इति । अत्रापि यदि रक्तशब्देन रक्तार्थं यत्तद्रक्तमिति कुसृष्टया रसोऽभिधीयते; तदा पूर्वेण सह समानार्थमेवैतद्वचनं स्यादिति । परिम्लायिरोगे तिमिरवतः पुंसो रागग्रहणे लिङ्गमाह—पीता दिश इत्यादि । विकीर्यमाणानिति आच्छाद्यमानान् । याप्यश्चायं, तथाहि सात्यकिः,—"तृतीयं पटलं प्राप्ते तिमिरे रागि जायते । अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम् । कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये याप्यमुच्यते"—इति ॥ ४७ ॥—

विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव वा ।
वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ ४८ ॥
रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ४९
अरुणं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायि नीलं च मण्डलम् ॥ ५० ॥

वातादिभेदेन षड्विधं तिमिरमभिधाय रागैः षड्विधमाह—वक्ष्यामि षड्विधं रागैरित्यादि । सर्वानुगां तिमिरसंज्ञां विहाय लिङ्गनाशसंज्ञया कीर्तनं रागप्रकर्षप्राप्तेः ॥ ४८ ॥

वातादिरागोद्देशमाह—रागोऽरुण इत्यादिना । म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तादिति म्लायी पीतनीलो वर्णः । ननु, शेषे परिम्लायि पठितं तत् कथमधुना वातरोगस्यानन्तरोक्तिः । नैवं, रागकाले वायुरप्यत्रांशेन व्याप्रियते इति प्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । पैत्तिकरूपद्वयस्यैकत्राभिधानेन लाघवं स्यादिति युक्तं, यत् तु प्रागेव न कृतं तदेकविकारशङ्कानिरासार्थम् ॥ ४९ ॥

उद्देशक्रमेण वातिकरागस्यैव विशिष्टलक्षणमाह—अरुणं मण्डलमित्यादि । अरुणं मण्डलं कीदृशं भवतीत्यत आह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति ।—स्थूलकाचस्येव अरुणा प्रभा यस्य तत्तथा; एतेन बाहुल्यमरुणत्वं च प्रतिपाद्यते । काचोऽत्रारुणो विवक्षितः ॥

परिम्लायिनो विशिष्टलिङ्गमाह—परिम्लायिनीत्यादिना । अत्र गदाधरस्तु 'रक्तजं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचानलप्रभम्'–इति पठित्वा एतदपि परिम्लायिलक्षणमाह, व्याचष्टे च—बाहुल्येन स्थूलकाचस्येव (वर्णेन) अनलस्येव प्रभा यस्य तत्तथेति, अनलप्रभत्वेन पीतं मण्डलं भवति, पीतं चेषन्नीलं बोद्धव्यं, 'म्लायि नीलं च मण्डलम्'–इत्यभिधानात्, तथा 'पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च–'इत्युक्तं, आनीलमीषन्नीलमित्यर्थः । म्लायीति क्षयि,(?)म्लानमिति कार्तिकः । दोषक्षयादिति कर्मक्षयात्, सत्यपि दोषरूपत्वे दर्शनसद्भावात् । ननु, किं तर्हि दोषरूपं तादृशमेवावतिष्ठते उत क्षीणं वा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, दोषाणां कृतकार्याणां तथात्वे दर्शनस्यासंगतत्वात्; अथ द्वितीयस्तदा दोषस्यैव क्षयादित्यापातितम् ; किमिति कर्मक्षयादिति स्वीक्रियते ? नैवं, विना दोषप्रतीकारं दर्शनोदयात्, अत्र परमेवं विकारस्वभावादिति कार्तिकः । अन्ये तु कालवशात् । वातादिदोषस्यैव क्षयात् कदाचिद्दर्शनं स्यादित्याहुः, यतः कालादिजमपि विशेषं क्वचिल्लक्षणत्वेन पठत्येव, दोषशब्देन च कर्मणोऽभिधानमप्रसिद्धं, किंवा दोषक्षये एव कदाचित् कर्मक्षयो हेतुरिष्यतां कर्मणश्च कदाचित् क्षयो वैचित्र्यात् । अथात्रैव कुत एवम् ? उच्यते, अस्यैवंविधकर्मजन्यत्वादिति । गदाधरपाठे रक्तजमित्यत्र रक्तमित्युपलक्षणं, तेन रक्तपित्तजम् ॥ ५० ॥—

दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।
अरुणं मण्डलं वातात् चञ्चलं परुषं तथा ॥ ५१ ॥
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ।
श्लेष्मणा बहुलं पीतं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५२ ॥
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५३ ॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ।
दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५४ ॥
षड्लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव वाच्याः।
पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किंचित्॥५५॥
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि चेक्षते सः॥५६॥

रागोऽरुणो मारुतज इत्यादि सूत्रं पूर्वोक्तं विवृणोति—अरुणं मण्डलं वातादित्यादि । पित्तान्मण्डलमानीलमिति आनीलमीषन्नीलं पीतमेव, तेन रक्तसंबन्धे सति कांस्याभम् । पीतमेव चेति रससंबन्धे पीतमेव, कांस्याभमापाण्डुपीतमित्यर्थः । केचिदत्र कफजे पठन्ति,—"संकुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत्"—इति । शोणितजे प्रवालेत्यादौ प्रवालं स्वनामख्यातं तदाभं, पद्मपत्राभं च रक्तपद्मपुष्पदलाभम् । त्रिदोषजे चित्र इत्यत्र यथास्वं वातादिवर्णविभेदेन चित्रत्वं बोद्धव्यं, यथास्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यात्रापि संबन्धात् ; तेनायमर्थः—यथायथं वातादीनां वर्णभेदेन चित्रवर्णो भवति, उद्देशोक्तवर्णचित्रत्वे साक्षादेतादृशविवरणाभाव इति विशेषः । यथास्वं दोषलिङ्गानीत्यस्याभिधानं न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य द्योतनार्थम् । दोषलिङ्गानि वातादीनां क्रमेणारुणादिलिङ्गान्युक्तेषु ज्ञातव्यानि ॥ ५१—५४ ॥

अतःपरमुक्तवक्ष्यमाणविकारयोः संख्याभिधानार्थमाह—षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव वाच्या इति, षड् लिङ्गनाशा इत्युक्तानुवादोऽयं, षडिमे च रोगा इति पित्तविदग्धदृष्ट्यादयो वक्ष्यमाणाः । ननु, उक्तानुवादो युक्तः, वक्ष्यमाणानां पुनः किमर्थं संख्योक्तिः ? नैवं, पित्तकफविदग्धदृष्ट्यवस्थान्तराभ्यां दिवान्धरात्र्यन्धाभ्यां संख्याधिक्यनिरासार्थं, अतएव षडेव चेत्यवधारणं कृतं, षट् च षडेव इति मिलित्वा द्वादश, अमुं च ग्रन्थं केचिदत्र संग्रहे पठन्त्येव ॥—

पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—पित्तेन दुष्टेनेत्यादिना । दृष्टिः पीता भवेदिति प्रथमद्वितीययोः पटलयोरिति गम्यते, यतः परतः 'प्राप्ते तृतीयं पटलम्'—इत्यभिधा-

रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्तात्पभावादपि तानि पश्येत् ।
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि तु मन्यते सः ५७
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ५८
शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तथा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ५९
यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ६० ॥

स्यति । ननु, यद्येवं कथं तिमिरादस्याः पार्थक्यम् ? उच्यते, तृतीयपटलप्राप्तिमन्तरेण वर्णासद्भावात् । एतच्च सति वर्णे पटलान्तरगतदोषलिङ्गाभावात् प्रत्येतव्यम् । अस्मिन्नेव व्यवस्थाने तादृक् स्वरूपो दोषः कथमन्यविकारं करोतीति नाशङ्कनीयं, तज्जनककर्मणो भिन्नत्वेन सामग्रीभेदात् । अयं दिवान्धः, दिवा न पश्येदिति वचनात् । तानीति रूपाणि । दोषे पित्ते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥—

श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरित्यादिना । एतां च प्रथमद्वितीयपटलाश्रितः श्लेष्मा जनयति, परतस्त्रिष्वित्युक्तेः । तानीति रूपाणि । एषु स्थितोऽल्प इत्यनेन दिवादर्शनं प्रत्यानुकूल्यं ख्याप्यते, यदि हि अनल्पदोषः स्यात्तदा दिवापि दर्शनं न भवेदेव । दोषोऽत्र कफः, तस्यैव प्रक्रान्तत्वात्; अयं नक्तान्धः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

धूमदर्शिनो लिङ्गमाह—शोकज्वरायासेत्यादिना । शोकादिभिः कारणैः कुपितेन पित्तेनाभ्याहता उपहता दृष्टिरिति प्रत्येतव्यम्, अस्य सुश्रुते रोगसंग्रहे पैत्तिकगणेऽभिधानात् । अयं च रोगो बाह्यपटलस्थेन दोषेण जन्यत इति गदाधरः, तृतीयपटलाश्रितदोषेणेति कार्तिकः । दिवा धूमान् पश्यति, न तु नक्तं; तदा पित्तस्य क्षीणत्वादिति व्याख्यानयन्ति ॥ ५९ ॥

ह्रस्वजाड्यलक्षणमाह—यो ह्रस्वजाड्य इत्यादि । तेनेति ह्रस्वजाड्येन ह्रस्वानि रूपाणि दिवा पश्येत् यः स ह्रस्वजाड्य इति योजना । अत्र दोषो दृष्टिमध्यगतः । यदुक्तम्,–"दृष्टिमध्यगते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति"–इति । अयं पैत्तिकः ॥—

नकुलान्ध्यसंज्ञमाह—विद्योतते यस्येत्यादिना । नकुलस्य यद्वत् यथा दृष्टिर्विद्योतते वर्णेन प्रतिभासते तथास्येत्यर्थः । अतः सर्वदृष्टिमण्डलगतो रागः सर्वदोषवर्णश्च, दोषाभिपन्नेत्यत्र दोषशब्दस्याविशेषित्वात् अभिशब्दस्याभिव्याप्त्यर्थस्य प्रयोगात् । एतौ ह्रस्वजाड्यनकुलान्धौ चतुःपटलस्थितदोषजन्यौ सरागौ न साध्यौ । तथाच विदेहः,–"नक्तमन्धास्तु चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्तिताः । तेषामसाध्यो नकुलो ह्रस्वजाड्यस्तथैव च ॥ विशेषेण भवेयातां द्वौ चतुःपटलाश्रितौ । तौ च

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ।
दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरतस्तु याति ॥ ६१ ॥
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ६२ ॥
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ।
सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ६३ ॥
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥६४॥

संप्राप्तरागत्वादसाध्यौ परिकीर्तितौ"–इति । एतौ च रात्र्यन्धौ प्रत्येतव्यौ, दिवा ह्रस्वचित्ररूपदर्शनाभिधानेन रात्रावदर्शनप्रतीतेः, विदेहेन तु नक्तान्ध्ये त्रित्वेऽपि चत्वार इत्युक्तम्, नक्तान्ध्यबाहुल्येन दिवान्ध्येऽपि तत्प्रयोगात्; छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ॥ ६० ॥—

गम्भीरिकालक्षणमाह—दृष्टिर्विरूपेत्यादि । विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपगता, संकोचमभ्यन्तरतस्तु यातीति अन्तःसंकोचमेति निमज्जतीत्यर्थः, संकुच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु यातीति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः, इयमविशेषोक्तिः । सकलपटलगतवातजन्या असाध्या, सुश्रुते गम्भीरिका तथेति निर्देशात् ॥ ६१ ॥—

तदेवं शारीरान् द्वादशदृष्टिगतविकारानभिधाय निमित्तानिमित्तभेदादागन्तुबाह्यजौ नयनविकारौ दर्शयन्नाह—बाह्यौ पुनर्द्वाविहेत्यादि । संप्रदिष्टौ कथितावौपद्रविकाध्याये 'बाह्यजौ च विज्ञेयौ'–इत्यादिना । बहिर्भवौ बाह्यौ, आगन्तू इत्यर्थः । तत्र सनिमित्तं दर्शयन्नाह—निमित्ततस्तत्रेत्यादि । शिरोऽभितापादिति सर्वतस्तप्यते येन विषकुसुमगन्धवाहिपवनस्पर्शेन स शिरोऽभितापस्तस्मात्, तेन[1] समस्तशिरस उपतापान्नयनगतरुधिराधिककोपः दृष्टेरपि शक्तेर्व्याघातः । अभिष्यन्दनिदर्शन इति रक्ताभिष्यन्दलिङ्ग इति गदाधरः, सुश्रुते रोगसंग्रहे सर्वजगणे द्वयोरप्येतयोः पाठात् संनिपातजाभिष्यन्दलक्षण इति कार्तिकः । अनिमित्तमाह—सुरर्षिगन्धर्वेत्यादि । अनुपलभ्यमानसुरादिदर्शननिमित्तमाहुः । संदर्शनेन सम्यग्दर्शनेन, हन्येत हन्तुं संभाव्येत, न त्ववश्यं हन्येत इत्यभिप्रायः । दृष्टिरिति दर्शनमुपलब्धिरित्यर्थः, न तु दृष्टिमण्डलम्, अस्या दृष्टिगतविकारत्वात्। लिङ्गनाशप्रयोगश्चात्र रूपग्रहणाभावसामान्यान्न तु रूढ्या, तस्य चतुर्थपटलस्थतिमिर एव रूढत्वात् । तच्चेदं[2] दर्शनं किमभिष्यन्दवत् सकलगोलकोपघातकं तिमिरत्वाद् दृष्टिमात्रोपघातकं वेति शङ्कानिरासार्थमाह—तत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टमिवेति पूर्वावस्थातो विशेषेण प्रसन्नमिव गोलकावच्छिन्नं चक्षुरवभासते । दृष्टिरपि वैदूर्यवर्णा श्यावा दृष्टिः प्रकृति-

---

१ 'तेन शिरोगतरक्तकोपाद्दृष्टिव्याघातः' इति पाठान्तरम् ।

२ 'नयनोपघातव्यतिरेकेण दृष्टिमात्रस्य हननं दर्शयन्नाह'–इति पाठान्तरम् ।

प्रस्तार्यर्म तनु स्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते ।
सश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ६५ ॥
पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ।
पृथु मृद्वधिमांसार्म बहुलं च यकृन्निभम् ॥
स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ॥६६॥

वर्णेत्यर्थः । विमलेति विगतकाचादिमला । अयं तात्पर्यार्थः–पूर्वावस्थातः शक्तिमात्रमुपहन्यते, यतो देवादयो हि अवयवमदूषयन्त एव शक्तिमात्रमुपघ्नन्ति । यदुक्तं चरके,–"देवादयोऽष्टौ हि महानुभावा न दूषयन्तः पुरुषस्य देहम् । विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ"–इति । एतौ च बाह्यजौ दृष्ट्याधानविरूपणीयतया दृष्टिगतावेव, अतएव तदधिकारनिर्दिष्टौ, शारीराभिप्रायेण द्वादशविधमुक्तं, तेन न संख्यातिरेकः, द्वावप्येतावसाध्यौ ॥ ६२—६४ ॥

अथ[1] मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद् दृष्टिगतानन्तरं शुक्लमण्डलवर्त्मपक्ष्ममण्डलगतानां निदानाभिधानावसरप्राप्तौ वर्त्मादिमण्डलप्रतियोगितया शुक्लमण्डलस्यान्तर्गतत्वात् सौकुमार्येणानन्तरं कृत्वा च निदानोद्देशारम्भः । तत्र प्रस्तारिशब्दाभिधानस्य अर्मणो लक्षणमाह—प्रस्तारीत्यादि । प्रस्तारीति लक्ष्यम्, शेषं लक्षणम् । तनु अबहलम् । स्तीर्णं विततम् । श्यावमीषन्नीलम् । रक्तनिभं रक्तवर्णम् । अत्र श्यावरक्तयोर्विरोधात् समुच्चयाभावेन विकल्पः । अतएवाह निमिः,–"समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो यो मांससंचयः । संनिपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म तदुच्यते"–इति । गदाधरेण ईषन्नीललोहितवर्णसमुच्चय एव दर्शितः । सिते शुक्लभागे ॥—

शुक्लार्ममाह—सश्वेतमित्यादि । सश्वेतं किंचित् श्वेतम् । मृदु कोमलम् । अत्र अपरतो वक्ष्यमाणं मांसमिति पदं सिंहावलोकनन्यायेन संबन्धनीयम् । सशब्दस्याधिकस्योपादानं सम्यक्श्वेतत्वप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । शुक्ले शुक्लमण्डले । चिरात् चिरकालेन तद्वर्धते, कफजत्वात् ॥ ६५ ॥

रक्तार्मलक्षणमाह—पद्माभमित्यादि । पद्माभं अरुणपद्मपत्रनिभम् । मृदु कोमलं, सिते शुक्लमण्डले । चीयते वृद्धिमुपैति, एतद्रक्तजम् ॥—

अधिमांसार्मलक्षणमाह—पृथ्वित्यादि । पृथु विततं, विस्तीर्णमित्यर्थः । बहुलं स्थूलम् । लोहितत्वेन यकृन्निभं, श्याववर्णसंबन्धोऽप्यत्र ज्ञेयः, यथाह सुश्रुतः,—"विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तमधिकमांसजार्म विद्यात्"–इति । अत्र श्यावं वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन श्यावं च लोहितं चेत्यर्थः । एतच्च त्रिदोषजं, सुश्रुते त्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

१ 'दृष्टिजानन्तरमदूरत्वेन शुक्लजानाह'–इति पाठान्तरम् ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये
शुक्त्याभाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञः।
एको यः शशरुधिरोपमश्च बिन्दुः
शुक्रस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ६७ ॥
श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्रे पिष्टं समुन्नतम्।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसंनिभम् ॥ ६८ ॥
जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः
संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु।

स्राव्यर्मलक्षणमाह—स्थिरमित्यादि। स्थिरं कठिनम्। मांसाढ्यं बहुमांसम्। शुष्कमविस्रावि। इदं च प्रस्तार्यर्मोद्भवम्। तथा च निमिः—"प्रस्तारिणोऽर्मणः स्रावं निरुणद्धि यदानिलः। विना स्रावं हि शुष्कं तत्स्राव्यर्मेति प्रकीर्तितम्" इति।— इदं तु संनिपातजमपि साध्यम् ॥ ६६ ॥

शुक्तिकालक्षणमाह—श्यावा इत्यादि। श्यावाः पाण्डुश्यामाः, (पिशितनिभा[1] इति नियमेन भणिता, तेन पिशितस्येव नियमेन भा दीप्तिर्येषां ते तथा, सा च प्रभा श्यावा इति समभिव्याहारेण श्याववर्णैव, नत्वत्र मांसस्योपमानत्वं पिशितनिभशब्दोऽभिधत्ते, वक्ष्यमाणार्जुने रुधिरोपमशब्दवत्; मांसात्मकत्वादेव शुक्तिकायाः।) सितनियता इति सिते शुक्रमण्डले नियताः। शुक्त्याभा जलशुक्तिनिभाः, वर्णसाम्यात्; अतएव शुक्तिसंज्ञः, अयं पित्तजः। अत्र वाग्भटः,—"पित्तं कुर्यात् सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान्। मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वंशुक्रमदाहरुक्। रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः"—इति ॥—

अर्जुनलक्षणमाह—एको य इत्यादि। एक एव सन् यः शशरुधिरवल्लोहितो बिन्दुरूपश्च विकारः तमर्जुनं वदन्तीत्यर्थः। उक्तं च कल्याणविनिश्चये,—"शक्रगोपनिभं शुक्रेऽर्जुनं रक्तप्रकोपतः"—इति। एतेन बिन्दुरूपत्वे नियमो नास्तीति ज्ञेयम्। अत एव रविगुप्ते,—"कृष्णभागे सितं बिन्दुं शुक्रे विद्यात् कफात्मकम्। रक्तं च शुक्रभागस्थमर्जुनं शोणितोद्भवम्"—इति ॥ ६७ ॥

पिष्टकलक्षणमाह—श्लेष्ममारुतकोपेनेत्यादि पिष्टमिति लक्षणपदं। पिष्टवदिति आलेपनपिष्टतुल्यं श्वेतत्वेन। पुनः पिष्टकमिति लक्ष्यपदम्। समुन्नतमुच्छूनम्। मलाक्तादर्शनिभमिति धूल्यादिम्रक्षितदर्पणतुल्यम्। अयं कफवातजः अतः, कफेनाच्छतया, वातेन किंचित् श्यावतया मलाक्तदर्पणनिभत्वमस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

शिराजाललक्षणमाह—जालाभ इत्यादि। अनुलोमविलोमशिरानिचयरचित-

---

१ 'पिशितनिभा इति मांसपिण्डतुल्याः' इति पाठान्तरम्। १ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते।

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिरावृता या-
स्ता ब्रूयादसितसमीपजाः शिराजाः ।
कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ६९ ॥

पक्वः शोथः सन्धिजो यः सतोदः स्रवेत् पूयं पूति पूयालसाख्यः ।

निरन्तरविवरगवाक्षिभावात् जालस्येव आभा आकृतिर्यस्य स तथा । कठिनशिर इत्यनेन शिराणामेव संतानोऽयं विकार इति दर्शयति । सरक्त ईषल्लोहितः, संतनोति आच्छादयतीति संतानः, वहुलवचनात् कर्तरि घञ् । अत्र बिन्दुशब्दोऽनुवर्तनीयः स सर्वत्र विशेष्यः । जालसंज्ञित इत्यत्र शिरापूर्व इति शेषः, तेन शिराजालसंज्ञित इत्यर्थः । अयं च रक्तजः ॥—

शिराजपिडकालक्षणमाह—शुक्लस्था इत्यादि । सितपिडका इति सितवर्णाः पिडकाः । शिरावृताः शिराव्याप्ताः । असितसमीपजा कृष्णभागाभ्यर्णशुक्लजाः शिरापरिवृतत्वाच्छिराजाः, नतु साक्षाच्छिराजाता इति गदाधरः । अयं च त्रिदोषजः, त्रिदोषजसाध्यप्रकरणे सुश्रुतेन पठितत्वात् ॥—

बलासग्रथितलक्षणमाह—कांस्याभ इत्यादि । कांस्यस्येवाभा दीप्तिर्यस्य स तथा सित इत्यर्थः, वारिबिन्दुरिवोच्छूनत्वात् । अमृदुः कठिनः कफानिलजत्वात् । तथा च विदेहः,—"मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलबिन्दुरिवोच्छूनो ह्यमृदुः कफसंभवः । बलासग्रथितं नाम तं शोथं वृत्तमादिशेत्"—इति । कोषाभ इति कश्चित् पठति, कोषो मांसकुड्मलं तदाभस्तदाकारः; एतावतोऽत्यर्थमुच्छूनत्वं प्रतिपाद्यते, वारिबिन्दुकल्प इति च ईषदुच्छूनतापि । नयनसिते शुक्लभागे इत्यर्थः । बलासरूप इत्यत्र ग्रथितशब्दलोपः, तेन बलासग्रथित इति संज्ञा । अत्र शिरोत्पातशिराहर्षौ वाग्भटेन पठितौ । तथा हि,—"रक्तराजीनिभं शुक्ले उच्यतेऽपि सवेदनम् । सशोथाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् । कुर्यात् सास्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम्"—इति ॥ ६९ ॥ इति शुक्लजाः ॥

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद्वर्त्ममण्डलगतनिदानाभिधाने प्राप्ते कनीनिकासन्ध्यादीनां वर्त्ममण्डलाभियोगितयान्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वात् सन्धिगतनिदानोद्देशारम्भः । ते च सन्धयः षट् । यदाह सुश्रुतः,—"पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतस्तथा । कनीनिकागतो ज्ञेयः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः"—इति । नासासमीपनेत्रान्तः कनीनिका । चक्षुःपुच्छस्याधो नेत्रान्तोऽपाङ्गः । तत्र पूयालसलक्षणमाह—पक्व इत्यादि । सन्धिज इति कनीनिकासन्धिजः । यदाह विदेहः,—"शोथक्लेदसमाविष्टं तोदभेदसमाकुलम् । पूयालसं तु तं विद्यात् सन्धौ कानीनिके नृणाम्"—इति । अयं त्रिदोषजः, सुश्रुतेन साध्यत्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

१ 'कनीनिकादिसंधीनां शुक्लभागप्रत्यासत्त्यानन्तरं सन्धिगतानाह'—इति पाठान्तरम् ॥

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः॥७०॥
गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान्।
तं हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ७१
पाकः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु।

श्लेष्मोपनाहलक्षणमाह—ग्रन्थिरित्यादि । नाल्प इति महान् । अपाक ईषत्पाकः अत एव सुश्रुतेऽल्पस्रावः पठितः । दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयोः सन्धावित्यर्थः । कण्डूप्रायः कफप्राबल्यात् । नीरुजोऽल्परुज इत्यर्थः । तथाच विदेहः,–"वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थितः । अरुणं कठिनं ग्रन्थिं जनयेदल्पवेदनम् । श्लेष्मोपनाहं तं विद्यात्, स्रावान् वक्ष्याम्यतः परम्"–इति । वातश्लेष्मजन्यत्वेऽपि श्लेष्मप्राबल्यात् श्लेष्मोपनाहव्यपदेशः । आश्रयप्रभावादरुणत्वमत्र ॥ ७० ॥

चतुर्णां स्रावाणां संप्राप्तिमाह—गत्वा सन्धीनित्यादि । सन्धीनिति बहुवचननिर्देशात्सर्वनेत्रान्तर्गताश्चत्वारः सन्धयो गृह्यन्ते । अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहिन्यौ धमन्यौ अश्रुमार्गः 'द्वे चाश्रुवाहिन्यौ'–इति सुश्रुतः, अश्रुवहधमनीभ्यामित्यर्थः । ननु, यद्यश्रुवहधमनीभ्यां गत्वा दोषाः स्रावानापादयन्ति, तत्कथं शिरानुसारिभिर्दोषैरित्याद्युक्ता संप्राप्तिर्न बाध्यते, शिराधमन्योरन्यत्वात् । उच्यते, सामान्यविशेषत्वात् संप्राप्त्यभिधानद्वयस्य पूर्वा संप्राप्तिः सामान्यमितरा च विशेष इति न विरोधः । अथवा 'शिराधमनीस्रोतसामविभागः' इति परकीयमतेन शिराधमन्योरैक्यादविरोधः । अस्मिन्नर्थे संप्राप्त्युक्त एवार्थो निष्पन्नीक्रियते । नेत्रनाडीति चैक इति वदन्तीति शेषः, अनिषेधादनुमतमिदम् । (१ दोषाः संनिपातश्लेष्मरक्तपित्तात्मकाः। लक्षणैर्दोषलक्षणैः । उपेतान् परीतानिति । गदाधरेण लक्षणैरित्यस्य स्थाने सर्वत इति पठितं दोषाः परीतान् स्वलक्षणैरित्यर्थविशेषादधिगन्तव्यम् । चतुर्धेति सांनिपातिककफजरक्तजपित्तजत्वभेदात् । वातजस्तु स्रावो नास्त्येव, व्याधिस्वभावात्; पित्तजगलगण्डवत्) ॥ ७१ ॥

चतुर्विधस्रावमध्ये पूयस्रावलक्षणमाह—पाकादित्यादि । सर्वजस्त्रिदोषज इत्यर्थः । अस्य प्रत्याख्येयत्वादग्रेऽभिधानं, यद्यप्यन्येऽपि स्रावा असाध्यत्वेनोक्तास्तथाऽपि याप्या बोद्धव्याः । पाक इति पाठे पाकः संस्रवेत् पाकवान्शोथः स्रवेदित्युपचारात्, पाकस्य क्रियामात्रत्वात् ॥—

श्लेष्मस्रावलक्षणमाह—श्वेतमित्यादि । सान्द्रं घनम् ॥ ७२ ॥

---

१ ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

रक्तस्रावः शोणितोत्थो विकारः स्रवेदुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ।
हरिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तात्स्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥
ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना
रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोथा ।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्
तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥ ७४ ॥

रक्तस्रावलक्षणमाह—रक्तस्राव इत्यादि । रक्तकृतस्रावो रक्तस्रावः ([1]रक्तस्राव इत्यनेनैव स्रवेदित्यस्य लब्धत्वात्तदुक्तिर्निरन्तरस्रावप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । न चैतत् प्रभूतमित्यनेन गतार्थम्, अनिरन्तरतयापि प्रभूतस्रावसंभवात्)। रक्तस्राव इत्यनेनैव रक्तजत्वे सिद्धे शोणितजो विकार इति यदुच्यते तदत्यन्तकुपितरक्तजत्वप्रतिपादनार्थम् । कार्तिकस्त्वाह—पित्तलिङ्गपरिग्रहार्थं, पित्तेन सह तुल्यत्वात् रक्तस्य । तथा च क्वचित् पाठः 'रक्तस्रावः पित्तलिङ्गैरुपेतः' इति ॥—

जलस्रावपर्यायस्य पित्तस्रावस्य लक्षणमाह—हरिद्राभमित्यादि । हरिद्राभं पीतलोहितं बोद्धव्यं, परतः पीतमित्यस्योक्तेः ([1]जलाभमिति जलवत् स्वच्छम् । उष्णमिति सर्वत्रैव संबध्यते । केचित् पीतमित्यस्य स्थाने नीलमिति पठन्ति । यत्तु जलाभमित्यस्य स्थाने जलं वेति तदसंगतं, सुश्रुतेनोद्देशावसरे जलस्रावनामतयास्योद्देशात्, तद्धि नाम जलवदास्रावोऽस्येति योगतः समावेशितम् । यदा तु जलं वेति पाठः स्यात्तदा कदाचित् जलाभता स्यादिति न सर्वत्र योगव्याप्तिरिति) सन्धिमध्यादिति अविशेषोक्तेः सर्वसन्धिमध्यादिति बोद्धव्यम् । ननु, वातजस्रावः कुतो नोक्तः, वातेन स्रावाभावादिति चेत्; नैवं, वाताभिष्यन्दे शिशिराश्रुतेत्युक्तेर्वातजोऽपि स्रावो दर्शितः । उच्यते, विशिष्टे अक्षिप्रदेशे केवलवायोः स्रावजनकत्वं संबन्धितव्यमभिधानात् । विदेहेऽपि चत्वार एवोक्ताः,—"संनिपातात् कफाद्रक्तात् पित्तात् स्रावोऽक्षिसन्धिषु"—इति ॥ ७३ ॥

तदेवमसाध्यानां चतुर्णां स्रावाणां लक्षणमभिधाय पर्वणीलक्षणमाह—ताम्रेत्यारभ्य कृष्णशुक्ल इत्यन्तेन । इयं रक्तजा कफानिलजा च, रक्तजत्वमत्र सुश्रुते दर्शितमाधिक्येन ॥—

अलजीलक्षणमाह—अलजी स्यादित्यादि । तस्मिन्नेवेति शुक्लकृष्णसन्धौ, पूर्वलिङ्गैः पर्वणीलक्षणैरुपेतेत्यर्थः । ननु, एवं सति स्थानलक्षणयोरभेदेनानयोरभेदः स्यादिति चेत्; न, तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां पर्वण्यलज्योर्भेदात् । तथाह विदेहः,—"शुक्लकृष्णान्तःसन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिलाः । पर्वणीपिडका तैस्तु जायते लङ्कुरोपमा ॥ ताम्रा सदाहचोषोष्णपीतकाश्रुसमाकुला । कफपित्ते तु संमूर्च्छ्य सह रक्तेन मारुतः ॥ शुक्लकृष्णान्तःसन्धौ तु जनयेद्गोस्तनाकृतिम् । पिडकामलजी

१ ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

**क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मतः पक्ष्मतश्च कण्डूं कुर्युः क्रिमयः सन्धिजाताः ।
नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः॥७५॥
अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या ।
सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा ॥ ७६ ॥**

तां तु विद्धि तोदाश्रसंकुलम्"–इति। कार्तिकस्त्वभेदानुपपत्तिं शङ्कमानः पूर्वलिङ्गै-रित्यन्यथा व्याचष्टे, पूर्वोक्तायाः प्रमेहपिडकायाः अलज्या लिङ्गैरित्यर्थः । इयं त्रिदोषजा असाध्या ॥ ७४ ॥

क्रिमिग्रन्थिलक्षणमाह—क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मत इत्यादि । प्रथमं वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भूत्वा क्रमेण वर्त्मतः पक्ष्मतश्च सन्धिजाताः संभावितं प्राप्ताः क्रिमयो यत्र कण्डूं कुर्युः स क्रिमिग्रन्थिः । स चायं क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भवति, तथैव स्थित्वा अन्तर्लोचनं नयनस्याभ्यन्तरं चरन्ति भक्षयन्ति, दूषयन्तः सन्त इत्यर्थः । अत्रैव विदेहः,–"वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ तु ग्रन्थिः पित्तकफात्मकः । ऊष्मणा पच्यते गाढं तत्र मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥ सुसूक्ष्मजातचरणा वर्त्मपक्ष्मसमाश्रयाः । ततस्ते पूयसंसृष्टाः पतन्ति क्रिमयस्तथा ॥ लक्षणैर्विविधैर्युक्ताः संनिपातसमुत्थिताः । क्रिमिग्रन्थिं तु तं विद्याद्देहिनां नेत्रदूषणम्"–इति । कार्तिकस्त्वन्यथा पठित्वा व्याचष्टे—वर्त्मनः पक्ष्मणश्चापि कण्डूं कुर्युरित्यभिधानात् क्रिमिग्रन्थिः पक्ष्मवर्त्म-सन्धौ भवतीति गम्यते, अन्यथान्यत्रावस्थितैः क्रिमिभिः कथमन्यत्र कण्डूर्जन्यते इति । एतच्च न सम्यक्, वर्त्मशुक्लान्तःसन्धाविति विरोधप्रसंगात् ॥ ७५ ॥

अथ सन्धिगतरोगाभिधानानन्तरं पारिशेष्यात् वर्त्मशुक्लान्तःसन्धावित्यत्र वर्त्म-निर्देशेन तद्गतरोगनिदानारम्भः । नयनगोलकावरकं निमेषोन्मेषाश्रयं पटलद्वयं वर्त्म उच्यते । सुश्रुते प्रथमोद्दिष्टत्वेन उत्सङ्गपिडकालक्षणमाह—अभ्यन्तरमुखी-त्यादि । वर्त्मन एवाभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा तथा । ननु, कथं बाह्यत इति ? उच्यते, वास्तूत्सेधेन बहिरप्युन्नततया दर्शनाद्बाह्यत्वं, न तु बाह्यमुखत्वेन । बाह्यत इति सप्तम्यर्थे तसिल्, एवं वर्त्मन इत्यत्रापि । इयं विदेहसंवादादधरवर्त्मान्त-र्जाता बोध्या। ताम्रा ताम्रवर्णा। सोत्सङ्गा सा उत्सङ्गा उत्सङ्गिनी, अर्शआदित्वादच्। उत्सङ्गपिडकेति उत्सङ्गे क्रोडे बह्वयः पिडका यस्याः सा । स्थूलकण्डुरेति स्थूला चासौ कण्डुरा चेति कर्मधारयः, कण्डुरा कण्डुमती, दोषाणां कफप्राब-ल्यात् । चकारेणात्र विदेहोक्तकाठिन्यादि संगृहीतम् । तथाच विदेहः,–"वर्त्मो-त्सङ्गेऽधरे जन्तोः संनिपातात् प्रजायते । अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते ॥ पिडका पिडकाभिश्च चितान्याभिः समन्ततः । उत्सङ्गपिडका नाम

---

१ 'अन्ये तु पूर्वलिङ्गैरित्यनेन प्रमेहपिडकाकथितैरलजीलिङ्गैरिति ब्रुवते, सुश्रुते, प्रमेहनिदाने रक्ताश्रितेत्यादिलिङ्गैः ख्यापिता यालजी तद्वदियमपीत्यर्थः । तेन स्थान-साम्येऽपि भिन्नलक्षणतया पर्वणीतो विलक्षणत्वम्'–इति पाठान्तरम् ॥

वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकाबीजप्रतिमाः कुम्भीकाः संनिपातजाः ॥ ७७ ॥
स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसंनिभाः ।
रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ७८ ॥
पिडका या खरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता ।
वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मदूषकः ॥ ७९ ॥
एर्वारुबीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः ।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ८० ॥
दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।
व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ ८१ ॥

कठिना मन्दवेदना ॥ सा प्रभिन्ना स्रवेत् स्रावं कुक्कुटाण्डरसोपमम्''–इति । सर्वजेति संनिपातभवा ॥ ७६ ॥

कुम्भीकालक्षणमाह—वर्त्मान्त इत्यादि । पिडका इति बहुवचननिर्देशाद्बह्वयः, भिद्यन्ते विदीर्यन्ते तथा स्रवन्ति च । ध्माता इति भिद्यमाना स्वयमेव पूर्णोदरा भवतीति ध्माता । कुम्भीकाबीजप्रतिमा इति कुम्भीका कच्छदेशोद्भवा दाडिम-फलाकारफला लता तद्बीजेन प्रतिमा यासां ता इत्यर्थः, तद्बीजमपि दाडिमफलबी-जाकारम् । अन्ये कुम्भीकबीजसदृशा इति पठन्ति, तत्र कुम्भीकः कुम्भाडुलता तद्बीजसदृशाः पिडका उच्यन्ते । कुम्भीशब्दात् 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् । एषा त्रिदोषजा असाध्या च ॥ ७७ ॥

पोथकीनां लक्षणमाह—स्राविण्य इत्यादि । स्राविण्यो बहुस्रावाः । गुर्व्यः इति गौरवयुताः रुजावत्य इति रक्तसंबन्धात् कफजा अपि वेदनान्विताः ॥ ७८ ॥

वर्त्मशर्करालक्षणमाह—पिडका येत्यादि । खरा खरस्पर्शा । सूक्ष्माभिरभि-संवृतेति सूक्ष्माभिः प्रकरणात्पिडकाभिर्वेष्टिता । अत्रैव विदेहः,–''सुसूक्ष्म-पिडकाकीर्णा या स्थूला पिडका खरा । जायते संनिपातात्तु वर्त्मकर्करिकेति सा''–इति ॥ ७९ ॥

अर्शोवर्त्मलक्षणमाह—एर्वारुबीजेत्यादि । एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटी । श्लक्ष्णा इत्य-कर्कशा । वर्त्मस्था इत्यविशेषिताभिधानादन्तर्बहिश्च वर्त्मनो भवतीति गम्यते । इयं संनिपातजा । तथाच निमिः,–''नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्तर्बाह्यतोऽपि वा । पिडका संनिपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत्''–इति ॥ ८० ॥

शुष्कार्शोलक्षणमाह—दीर्घाङ्कुर इत्यादि । खरः कर्कशः । स्तब्धः कठिनः, शुष्कत्वात् । दारुणः बहुदुःखदत्वात् । अभ्यन्तरोद्भव इति वर्त्माभ्यन्तरस्थितः । अभिविख्यातः कथितः । नामतः प्रसिद्धितः । संनिपातजमिदम् । अत्र विदेहः,–

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा ।
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ८२ ॥
वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।
सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत् ॥ ८३ ॥
कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।
न स संच्छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ ८४ ॥
मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च ।
अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥ ८५ ॥
क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।
ततः क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ ८६ ॥

"वर्माभ्यन्तर्गतं त्वर्शः शुष्कं स्थूलं च दारुणम् । जायते संनिपातेन तच्छुष्कार्शः प्रकीर्तितम्"—इति ॥ ८१ ॥

अञ्जननामिकालक्षणमाह—दाहतोदवतीत्यादि । इयं रक्तजा ॥ ८२ ॥

बहुलवर्त्मलक्षणमाह—वर्त्मोपचीयत इत्यादि । सवर्णाभिस्त्वक्समानवर्णाभिः । एतत् संनिपातादेव ॥ ८३ ॥

वर्त्मबन्धनलक्षणमाह—कण्डूमतेत्यादि । वर्त्मशोथेनोपलक्षितो नरः स चक्षुर्न संछादयेत्[1] । सम्यक् छादयितुं न शक्नुयादित्यर्थः । एष संनिपातजः ॥ ८४ ॥

क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह—मृद्वल्पवेदनमित्यादि ।—रक्तजत्वेऽप्यस्याल्पवेदनत्वमधिककफदूषितत्वाद्रक्तस्य । वर्त्मेति विदेहदर्शनाद्वर्त्मद्वयं ग्राह्यम्, अतएव समं युगपदेवेत्यर्थः । अकस्मादित्यहेतोरनियमेनैवेत्यर्थः । ताम्रमित्यनेनोपात्तेऽपि लौहित्ये रक्तमित्युपादानं हेत्वनियमप्रयुक्तं कादाचित्कं लौहित्यमिति द्योतयति । अत्रैव विदेहः,—"श्लेष्मरक्तेन दुष्टेन क्लिष्टं मांसमिवोभयम् । बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टवर्त्म तदुच्यते"—इति । अन्ये समं यथावदुच्छूनमिति यावदित्याचक्षते । अत्र पक्षे क्लिष्टत्वं वेदनाभियोगात् ॥ ८५ ॥

वर्त्मकर्दमलक्षणमाह—क्लिष्टं पुनरित्यादि । क्लिष्टमिति प्रोक्तस्य कर्तृत्वेनायमर्थः—क्लिष्टं क्लिष्टवर्त्मैव यदा पित्तलाभ्यासादधिकपित्तं सत् शोणितं विदहेद्विरुद्धदाहेन संयोजयेत् तदा क्लिष्टत्वमापादयति, संक्लेदत्वमापन्नं वर्त्म वर्त्मकर्दम उच्यत इति योज्यम् । ततः कृष्णत्वमापन्नं इत्यन्ये पठन्ति । तच्च कृष्णत्वं शोणितविदाहेनैव, एवंच सति कृष्णत्वेन कर्दमसंज्ञासमावेशोऽपि घटत इति । कार्तिकस्त्वन्यथा व्याचष्टे, शोणितमिति कर्तृपदं, तेन शोणितं पित्तयुक्तं कर्तृभूतं, यदा पूर्वोक्तं क्लिष्टमेव दहेदित्यादि सर्वमपरं समानं पूर्वेण । अस्य तु सुश्रुते यत् सांनिपातिकत्वमुक्तं तत् कफपित्तरक्तारब्धत्वात्; वातकारणत्वस्याश्रुतेः ॥ ८६ ॥

---

१ 'न संछादयेदिति सशोथत्वाद्यथावन्नयनं न पिदधाति' इति पाठान्तरम् ॥

यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूलं सवेदनम्।
तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ८७ ॥
अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि।
प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ८८ ॥

श्याववर्त्मलक्षणमाह—यद्वर्त्म बाह्यत इत्यादि । बहिरन्तश्च श्यावत्वं वातकृतम्। अत्रैव शूलं च जायत इत्यस्यान्ते 'सवेदनं च सकण्डूल्पक्लेदि त्रिदोषजम्'—इत्यपि केचित् पठन्ति तदप्युपपन्नम्, कण्डूः कफात्, ऊष्मा पित्तात्, अल्पक्लेदि वातात् । अत्रैव विदेहः,–"दुष्टं श्लेष्मा मरुत् पित्तं वर्त्मनोश्चीयते यदा। अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति तद्विदुः"–इति । अत्र वाताधिकत्वं बोद्धव्यम् ॥ ८७ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—अरुजमित्यादि । अरुजमल्परुजम्। बाह्यतः शूनमिति बहिः शोथयुक्तम्। क्लिन्नमत्यर्थमन्तत इति अन्तत उपान्ते क्लेदवत्। गदाधरस्तु क्लिन्नमन्तरिति विवृणोति । एतच्च चक्षुष्येण पिल्लाख्यया पठितम्। तथा हि,–"भृशं प्रक्लिद्यते वर्त्म कण्डूमन्मन्दवेदनम् । विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मेति तत् पिल्लं संनिपातजं"–इति। यद्येवं कथं विदेहेऽक्लिन्नवर्त्म पिल्लाख्यतया निर्दिश्यते। यथा,–"प्रक्षालितेऽथवा मृष्टे आनह्येत पुनः पुनः । अपरिक्लिन्नवर्त्मेति तत्पिल्लमिति निर्दिशेत्"–इति । तदेवं चक्षुष्येणाभिधानं विरुध्यते । किंच सुश्रुते प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मसंग्रहे पठितं पिल्लं च संनिपातगणे, तत्कथं प्रक्लिन्नवर्त्म पिल्लमिति संगतम्? उच्यते, अक्लिन्नवर्त्मैव पिल्लमुक्तमस्य संनिपातजत्वात् न तु प्रक्लिन्नवर्त्म, तस्य कफात्मकत्वात्; यदि च प्रक्लिन्नवर्त्मैव कफोल्बणसंनिपातजं पिल्लत्वेनाभ्युपगम्यते, एतत् ख्यापनाय च तस्य कफजसर्वगणयोर्निवेशः कृत इति स्वीक्रियते, तदा संनिपातजगणे पित्तेनाक्लिन्नवर्त्म न परिगृहीतं स्यात् ततस्तदपरिग्रहे तु षट्सप्ततित्वोपसंहारो नेत्ररोगाणां न घटते, पञ्चसप्ततेरभिधानात्, पिल्लस्य प्रक्लिन्नवर्त्मस्वरूपत्वेनापृथक्त्वात् । ननु, एवं तर्हि कथं 'विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मेति तत् पिल्लं संनिपातजम्'–इति समर्थयितव्यम्? उच्यते, अस्यायमर्थः[1] प्रत्येतव्यः—यदा तदेव प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मात्मकमेव सत् वातपित्ताभ्यां विशेषकाभ्यामुपनिरुध्यते तदा संनिपातजं सत् अपरिक्लिन्नवर्त्मार्थान्तरमासादयेत् पिल्लमित्यभिधीयते, तथा चोभयोरप्यविरोधः, उभाभ्यामेव परिक्लिन्नवर्त्मन एव पिल्लाख्यत्ववर्णनादिति। अयं च वाग्भटे कफोत्क्लिन्नताख्यतया निरुद्धः, किंच यदि प्रक्लिन्नवर्त्म पिल्लं तत्पृथक्त्वेन चाक्लिन्नवर्त्म अभविष्यत्, तदान्यौपद्रविके सुश्रुतः दोषात्मकत्वेन साध्यादिभेदेन चाभिधानमकरिष्यत्, न च कृतम्, तस्मादक्लिन्नवर्त्म पिल्लं, तच्च प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमिति ॥ ८८ ॥

---

१ 'अस्यायमर्थः प्रत्येतव्यः–तत्प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमक्लिन्नवर्त्म अवस्थावशाद्यदा विशेषवातपित्तसंश्लेषादल्पक्लेदं तदा संनिपातजं सत्पिल्लाख्यं भवति'–इति पाठान्तरम् ॥

यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यन्ते पुनः पुनः ।
वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ८९ ॥
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते ।
एतद्वातहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ ९० ॥
वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
आचक्षितार्बुदमिति सरक्तमविलम्बितम् ॥ ९१ ॥
निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टो सन्धिसंश्रयाः ।
चालयत्यक्षिवर्त्मानि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ९२ ॥

अपरिक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणमाह—यस्य धौतानीत्यादि । एतद्वाग्भटे पिल्लाख्यम् । संबध्यन्ते अन्योन्यं लग्नानि भवन्तीत्यर्थः । तदिदं संबद्धत्वं किं पूयसंपर्कादेव तथा च प्रक्लिन्नत्वमेव स्यात्तदर्थमाह—अपरिपक्कानीति । एतदेव पिल्लाख्यम् । अन्यत्र क्वचिच्च पिल्लाख्यमन्यथा पठितं,– "पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः परिपाट्यते । ताम्रं निर्लोम तच्चापि विशिष्टं पिल्ललक्षणम्"–इति । एतदनादृतं, टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात् । वाग्भटेन कुकूणकादीनामष्टादशानां पिल्लाख्या कृता । वर्त्मानीति बहुवचनं नेत्रद्वये वर्त्मचतुष्टयत्वेन संगच्छते, तेन नेत्रद्वयगत एवायं व्याधिरिति कार्तिकः ॥ ८९ ॥

वातहतवर्त्मलक्षणमाह—विमुक्तसन्धीत्यादि । विमुक्तो विश्लिष्टो वर्त्मशुक्लगतः सन्धिर्यस्मात् तत्तथा । निश्चेष्टं निमेषोन्मेषरहितम् । सन्धिविश्लेषादेव तदाश्रयाणां निमेषोन्मेषकारिणां शिराणामपि विश्लेषेण निमेषोन्मेषरहितत्वमित्यभिप्रायः । अतएवोक्तं न मील्यते न संकुचतीत्यर्थः । निमील्यत इति पाठान्तरं, तेन निमीलितमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं युक्तं, दृष्टत्वात् । एतन्न साध्यं, सुश्रुते असाध्यप्रकरणे पठितत्वादिति ॥ ९० ॥

अर्बुदलक्षणमाह—वर्त्मान्तरस्थमित्यादि ।–वर्त्मनोऽभ्यन्तरस्थं, बाह्येऽप्युन्नतत्वदर्शनाद्विषमम् । ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरूपेण स्थितम् । अवेदनमिति ईषदर्थे नञ्, तेन ग्रन्थिरिवाल्पवेदनमित्यर्थः, वेदना च वातानुबन्धेनैव । सरक्तमिति किंचिद्रक्तं, पित्तानुबन्धात् । अविलम्बितं शीघ्रजन्मेत्यर्थः । केचिदत्र क्रियाविशेषणं ब्रुवते, तेनायमर्थः—अविलम्बितं शीघ्रमाचक्षीत, अर्बुदमिति; किंत्वेतन्न सङ्गतम्, अस्य व्याख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात् । अन्ये तु विलम्बितमिति पठन्ति । एतत् संनिपातात् अपाकीत्यर्थः । तच्च कफेन ॥ ९१ ॥

निमेषलक्षणमाह—निमेषिणीरित्यादि । निमेषिणीः निमेषकारिकाः शिराः । संधिसंश्रया इति वर्त्मशुक्लगता इत्यर्थः । अयमसाध्यो वातजः । चक्षुष्येण चोन्मेषणीः शिरा इत्युक्तं यदाह;–"उन्मेषणीः शिरा वायुः प्रविश्य चावतिष्ठते । अत्यर्थं चालयेद्वर्त्म निमेषः स न सिध्यति"–इति ॥ ९२ ॥

यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरङ्कुरः।
तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्धते ॥ ९३ ॥
अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः।
नगणो नाम स व्याधिर्लिङ्गतः परिकीर्तितः ॥ ९४ ॥
त्रयो दोषा बहिःशोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः।
प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥ ९५ ॥
वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९६ ॥
प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि।
घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ९७ ॥

शोणितार्शोलक्षणमाह—यः स्थित इत्यादि। अङ्कुराकारो मांसोच्छ्रयोऽङ्कुरः। अत्रैव विदेहः,–"वायुः शोणितमादाय शिराणां प्रमुखे स्थितः। जनयत्यङ्कुरं ताम्रं वर्त्मनि च्छिन्नरोहणम्। तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्याद्रक्तस्राव्यथ नीरुजम्"–इति ॥ ९३ ॥

नगणलक्षणमाह—अपाकी कठिन इत्यादि। अपाकित्वादिकं श्लेष्मारब्धत्वादेव। अत्रैव सात्यकिः,–"वर्त्मोपरिष्टाद्यो ग्रन्थिः कठिनो न विपच्यते। नीरुजो नगणो नाम रोगः श्लेष्मसमुद्भवः"–इति ॥ ९४ ॥

बिसवर्त्मलक्षणमाह—त्रयो दोषा इत्यादि। बहिःशोथमिति बहिरुच्छूनत्वं यथा भवति तथा वर्त्मनोश्छिद्राणि दोषास्त्रयः कर्युरित्यर्थः। तानि छिद्राणि अन्तर्मुखान्येव, यदाह—प्रस्रवन्त्यन्तरुदकमिति। छिद्राणीति बहुवचननिर्देशाद्बहुमुखानि, अत्रापि दोषाः कुर्युरिति संबन्धः। अतएव बिसवत् मृणालवत्, तच्चानेकच्छिद्रयुक्तं भवति तद्वत्। अत्रैव चन्द्रिकाकारः सुश्रुते पठति,–"शूनं यद्वर्त्म बहुभिः श्लक्ष्णैश्छिद्रैः समन्वितम्। वर्त्मान्तरे बिसमिव बिसवर्त्मेति तत् स्मृतम्"–इति। सात्यकिरप्याह,–"बिसस्यापाचितस्यैव बहुमांसशिरामुखम्। बिसवर्त्मेति जानीयाद्दुश्चिकित्स्यं त्रिदोषजम्"–इति ॥ ९५ ॥

कुञ्चनलक्षणमाह—वाताद्या इत्यादि। मला इत्यस्याभिधानं दुष्टत्वप्रतिपादनार्थं, यतो मलिनीकरणान्मला उच्यन्ते। कुञ्चनं च कस्यापि तन्त्रस्य माधवकरेण लिखितं न सौश्रुतं, तेन सुश्रुतोक्तषट्सप्ततिसंख्या न हीयते, एवं वक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्मपाते बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

पक्ष्मकोपलक्षणमाह—प्रचालितानीत्यादि। पक्ष्माणि वर्त्मरोमाणि वातचालितानि सन्ति नेत्रं प्रविशन्ति अन्तर्मुखानि वर्त्मन इत्यर्थः। तान्यसिते कृष्णमण्डले सितभागे शुक्लमण्डले वा अक्षि घृष्यन्ति घर्षयन्तीत्यर्थः। अतएव संरम्भं

असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्यपि ।
पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ९८ ॥
वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।
कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ ९९ ॥
(नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।
शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ १ ॥
सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥
भूय एतान् प्रवक्ष्यामि संख्यारूपचिकित्सितैः ॥ २ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नेत्ररोग-निदानं समाप्तम् ।

शोथं जनयन्ति । मूलकोषात् पक्ष्मकोषात्, पतन्त्यपीति पक्ष्माणीति शेषः, अपिशब्दान्न पतन्ति च । त्रिदोषजश्चायम् । प्रचालने वातमात्रकारणत्वमुक्तं तथा च चन्द्रिकाकारः पाठान्तरं पठति,—"पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टं चाक्षि दूयते । उद्धृतैरुद्धृतैः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते"—इति । अत्र पक्ष्माशयो वर्त्म । विदेहोऽप्याह—"यस्य वातसंबन्धेन दोषाः प्रकुपितास्त्रयः"—इत्यादिनेति । कल्याणविनिश्चये उपपक्ष्म पठ्यते,—"पक्ष्मोपरोधो वातेन कोठोऽन्तर्मुखरोगवान् । रोमैरन्तर्मुखैरन्यैरुपपक्ष्म मलैस्त्रिभिः"—इति । उपपक्ष्मणि यादृशी पूर्वसिद्धा तादृशी वापरान्तर्मुखी पक्ष्मपङ्क्तिरिति भेदः, अस्य पक्ष्मोपरोधविशेषत्वात् समानचिकित्स्यत्वाच्च पृथगिहानभिधानम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

पक्ष्मशातलक्षणमाह—वर्त्मेत्यादि । पक्ष्माशयोऽत्र पक्ष्ममूलं, शातयेदुन्मूलयेदित्यर्थः । अयंच कफपैत्तिकः कण्डूदाहवत्त्वात् । अत्र कृच्छ्रोन्मीलनं वाग्भटः पठति,—"रोगान् कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः । सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् । पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च । विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्"—इत्यस्य चकारेण संग्रहः । इति वर्त्मगता एकविंशतिर्व्याधयः समाप्ताः ॥ ९९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ।

---

१ 'कण्डूरत्र पित्तदूषितरक्तभवा'—इति पाठान्तरम् ॥

अथ शिरोरोगनिदानम् ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
संनिपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैः ॥ १ ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ २ ॥

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम् ।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ३ ॥

अथ कर्णनासानेत्राणामधिष्ठानत्वेन शिरसः नयनरोगानन्तरं शिरोरो निदानारम्भः । शिरोरोगाश्चैकादश, तत्र कारणभेदेन शिरोरोगभेदं दर्शयन्नाह—शिरोरोगास्त्वित्यादि । वातपित्तकफैरित्युक्ते गम्यत एव त्रिभिरिति तत्कथं तदुक्तिः? उच्यते—सर्वेषां शिरोरोगाणां संनिपातजत्वख्यापनार्थं, वातादिभेदश्चोत्कर्षात्; तदुक्तं शालाक्ये,—"सर्व एव शिरोरोगाः संनिपातसमुत्थिताः । औत्कट्याद्दोषलिङ्गैस्ते कीर्तितास्तद्विदा दश"—इति । त्रिभिः संनिपातेनेति पदद्वयेन प्रकृतिविकृतिसमवेतसंनिपातद्वयमाहुरन्ये । अत्र पक्षे संनिपातजत्वादेकत्वगणनया न संख्यातिरेकः त्रिभिरिति पदं पृथक्त्वद्योतनार्थमिति गदाधरः । क्षयेणेति असृग्वसादीनां क्षयेण क्षयजोऽयं धातुक्षयजनितवातकोपेन सहसाकृतवातजन्यत्वेनाचयपूर्वकः, वातजस्तु संचयप्रकोपजनित इति भेदः, अत एवानुपशयोप्यस्य संस्वेदनादिना शुक्रक्षयकृदेवोपन्यस्तः । शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजाभिधीयते, तेन सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैरित्यभिधानमुपपद्यते, अन्यथा तेषामेव शिरोरोगत्वात् तैः शिरोरोगा जायन्त इत्यसंगतं स्यात् ॥ १ ॥

वातिकलक्षणमाह—यस्यानिमित्तमित्यादि । अनिमित्तं अतर्कितनिमित्तं, वायोर्विषमक्रियत्वात्; तेन निमित्तानुषङ्गिणा कालादिनेत्यर्थः । निशि चातिमात्रमिति रात्रौ शीतेन वायोराधिक्यान्महती रुजा भवति, शीतयोनित्वाद्वायोः । बन्धोपतापैरिति बन्धो बन्धनं वस्त्रादिभिः, उपतापः स्नेहस्वेदादिभिः, व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम्, एतेनोपशयो दर्शितः । शिरोऽभितापः शिरोरुजा ॥ २ ॥

पित्तजलक्षणमाह—यस्योष्णमङ्गारचितमित्यादि । अङ्गारचितं यथैवेति ज्वलदङ्गाराच्छन्नमिवेत्यर्थः । धूप्यति धूमायते धूमपूर्णमिव भवतीत्यर्थः । धूप्यतीति दिवादेराकृतिगणत्वात् । अक्षि च नासा च इत्यक्षिनासं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । उपशयं दर्शयति—शीतेन रात्रौ चेत्यादि ॥ ३ ॥

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमतो हिमं च ।
शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥४॥
शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।
रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥५॥
असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ।
संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥

श्लेष्मजलक्षणमाह—शिरो भवेदित्यादि । कफोपदिग्धमिति कफलिप्तम् । गुरु गौरवयुतम् । प्रतिष्टब्धं बद्धमिव । हिमं हिमस्पर्शम् । शूनाक्षिकूटमिति वदनविशेषणम् । तथा हि चरकः,–'शिरो मन्दरुजं तेन गुरुस्तिमितभारिकम्'–इति । अत्रापि स्वेदादिनोपशयो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

सांनिपातिकलक्षणमाह—शिरोऽभिताप इत्यादि । सर्वाणि लिङ्गानि अनन्तरोक्तानि वातादिलिङ्गानि । अयं च संनिपातो विकृतिविषमसमवेतो ज्ञेयः, अन्यथा सर्वेषामेव शिरोरोगाणां त्रिदोषजत्वात् पृथगभिधानं व्यर्थं स्यात्, अस्य च विकृतिविषमसमवेतत्वं कारणभेदात् ज्ञेयं, न तु विरुद्धलक्षणतया; स चायं कारणभेद उत्कटसर्वदोषजत्वादेव विज्ञेयः । यथा त्रिदोषजे राजयक्ष्मणि स्वरभेदादिजनकानां वातादीनामुत्कटत्वमिति । उक्तं हि चरके,–"वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा । कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगं त्रिदोषजे"–इति ॥

रक्तजलक्षणमाह—रक्तात्मक इत्यादि । पित्तसमानलिङ्ग इति पित्तजशिरोरुक्तुल्यलक्षणः । पैत्तिकलिङ्गाधिकमिह स्पर्शासहत्वम् ॥ ५ ॥

क्षयजलक्षणमाह—असृगित्यादि । वसासृजोः सर्वदेहस्थितत्वात् शिरसि स्थितिः, श्लेष्मणः स्थानमेव शिरः, उदानवायोरूर्ध्वगतित्वात् शिरस्यवस्थानं, तेषां क्षयेण उग्ररुजत्वं व्याधिप्रभावात्; यतो वृद्धे वायावुग्ररुजा युज्यते न तु क्षीणे, तदुक्तम्,–"वातपित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणः प्रकृतेर्हानिः"—इति।अन्यैरपि पुनरयं पाठः सुश्रुते स्वीकृतः, यथा–"वसाबलासक्षयसंभवानामिति।" युक्तश्चायं पाठः वातक्षये हि कफवृद्धौ कफजः शिरोरोगः स्यात्, वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति वचनात् । किंचैतस्य चिकित्सायामुक्तं,–'पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरैः शृतम्'–इति । ततः समीरणपाठो न सङ्गतः, नहि क्षीणे वायौ शमनमुक्तम्, अपि तर्हि वर्धनविधिः यदुक्तं,–'क्षीणा वर्धयितव्याः'–इति । वसा, देहस्नेहस्योपलक्षणं, तेन मेदोमज्जशुक्रमस्तिष्काण्यपि अवरुध्यन्ते, तेषां देहस्नेहत्वात् । पित्तमांसादिक्षयजस्तु चयादिक्रमजक्षयकृतवातशिरोरोग एवावरुध्यते, इति गदाधरः । शिरोभितापः शिरोरुजा । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैः कफ-

---

१ 'क्षीणा जहति स्वं लिङ्गम्'–इति पाठान्तरम् ।

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिःसघोरः॥
सूर्योदयं वा प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् ।
विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ।
सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

क्षयः, नागरादितीव्रधूमेन वसामस्तिष्कादिक्षयः, शिरामोक्षादिभिरसृक्क्षयः, अतएवैतैः संस्वेदनादिभिः क्षयजस्य वृद्धिः । अयं विदेहेऽपि पठ्यते । "शून्यं भ्रमति तुद्येत शिरोविभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके" । चक्षुष्योऽप्याह,—"स्त्रीप्रसंगादभिघातादथवा देहकर्मणा । क्षिप्रं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः क्षयात्मकः । वातपित्तात्मकं लिङ्गं व्यामिश्रं तत्र लक्षयेत्"—इति ॥ ६ ॥

क्रिमिजमाह—निस्तुद्यत इत्यादि । निस्तुद्यते सूचीभिरिव तुद्यते । संभक्ष्यमाणं क्रिमिभिरिति शेषः, प्रकरणात् । स्फुरतीव मनाक् चलतीव । घ्राणाच्चेति चकारो भिन्नक्रमेण सलिलमित्यत्र संबध्यते, तेन सलिलं पूयं च गच्छेत् तथा क्रिमयश्च कदाचिद्गच्छन्तीति, तथाच चरकः,—"क्रिमीणां दर्शनेन च"—इति ॥ ७ ॥

सूर्यावर्तलक्षणमाह—सूर्योदयमित्यादि । सूर्योदयं प्रति लक्षीकृत्य या रुक् अक्षिभ्रुवं समुपैतीति संबन्धः । अक्षिभ्रुवाविति पाठान्तरे प्राण्यङ्गत्वेन प्राप्तैकवद्भावस्याभावः, नासिकास्तनयोरितिवत् लक्षणव्यभिचारात् । सूर्योदये प्रातर्मन्दं मन्दं यथा स्यात् तथा रुजा समुपैति अंशुमता च सूर्येण सह गाढं यथा भवति तथा वर्धते । अयमर्थः—यथा सूर्यो वर्धते तथा वेदना प्रवृद्धा भवति सूर्यस्यापवृत्तौ सायाह्ने विनिवर्तते शाम्यतीत्यर्थः; सर्वात्मकमिति संनिपातजम् । व्याधिस्वभावाच्च कालविशेषनियमः । कष्टतमं कृच्छ्रसाध्यम् । ननु, अयं सुश्रुते वातपित्ताभ्यां पठ्यते, तद्यथा,—"आवर्तसंज्ञः स तु सूर्यपूर्वो व्याधिर्मतः पित्तसमीरणाभ्याम् । शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च" इति । तत्कथं सर्वजत्वम् ? उच्यते—सुश्रुते औत्कर्ष्येण व्यपदेश इति न विरोधः । ननु, एवं कथं रात्रौ वायुसमानगुणशीतप्रादुर्भावे वेदनालीनता, दिवसस्याद्यन्तयोर्मन्दरुक्त्वं च ? उच्यते—अत्रापि पित्तस्य प्रबलतमत्वात् । यत्तु चिकित्सायां शिरीषमूलपिप्पलीमूलवचावपीडाद्यभिहितं, तद्व्याधिप्रत्यनीकत्वात् । अथ वातपित्तजत्ववर्णनेन विशिष्टकालभवने हेतुर्दर्शितो भवति । यतो वातपित्तयोः शीतोष्णात्मकत्वात् पूर्वाह्णे सूर्यवृद्धिक्रमेण स्रोतसां संकोचक्रमादवरुद्धमार्गयोर्वेदनाकरत्वम् । पराह्णे निवर्तमाने सूर्ये तु स्रोतसां विवृतत्वात् स्वमार्गव्याघातविरहेण वेदनाया अजनकत्वमिति युक्तः कालविशेषनियमः । तथाचाह निमिः,—"सूर्यसोमात्मकौ नित्यमहेतू पित्तमारुतौ । कुर्वाते वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वाह्ण एव तु । आदित्यतेजसा युक्ते निवृत्तेऽपि च भास्करे । स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः श्लेष्माधिगच्छति ।

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्।
कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु॥९॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥१०॥

रूक्षाशनात्यध्यशनप्राग्वातावश्यायमैथुनैः।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः॥ ११ ॥
केवलः सकफो वार्धं गृहीत्वा शिरसो बली।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम्॥ १२ ॥

उद्गतो मातरिश्वा च स्वमार्गं प्रतिपद्यते । तस्मान्मध्यदिनादूर्ध्वं वेदनात्र प्रशाम्यति"–इति। वातपित्तजत्वमस्याधिकत्वेन व्यपदेश इति न्यायात्; तेन पूर्वेण समं न विरोधः। विदेहे सूर्यावर्तविपर्ययोऽपि पठ्यते,–"तत्र वातानुगं पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति। मध्याह्ने तेजसार्कस्य तद्विवृद्धं शिरोरुजम् ॥ करोति पैत्तिकीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये। अस्तंगते प्रभाहीने सूर्ये वायुर्विवर्धते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना। एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्तविपर्ययः"–इति ॥८॥

अनन्तवातलक्षणमाह—दोषा इत्यादि। मन्या ग्रीवाशिराद्वयं, तां संपीड्य; घाटासु ग्रीवापश्चाद्भागेषु, दोषास्त्रय एव रुजां वेदनां सुतीव्रां कुर्वन्ति, तथा अक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे च स्थितिमारब्धलं यो विशेषतः करोति, तथा गण्डपार्श्वे कम्पं हनुग्रहादिकं च यः करोति, तमनन्तवातमुदाहरन्तीति योज्यम्। हनुग्रहो वातव्याधिविशेषः। अमुं च सुश्रुते अन्यतो वातेनैव तुल्यत्वादनन्तवातं परित्यज्य दश शिरोरोगा अभिहिताः, एवं तन्त्रान्तरेऽपि 'कीर्तितास्तद्विदा दश'–इत्यभिधानं, माधवकरेण तु त्रिदोषजत्वेन तदधिककम्पहनुग्रहलिङ्गयोगाच्च केवलवातजादन्यतो वाताद्विलक्षण एवायमिति अनन्तवातोऽधिकः पठितः, भेदो हि भेदवतां कारणभेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्च भवतीति ॥ ९ ॥ १० ॥

अर्धावभेदलक्षणमाह—रूक्षाशनेत्यादि।–अध्यशनमजीर्णे भोजनम्। अवश्यायेति। अवश्यायो हिममुच्यते, छन्दोऽनुरोधेन ह्रस्वत्वं चेति व्याचक्षते। कदापि सश्लेष्मवातजत्वमिति विकल्पं दर्शयति—केवल इत्यादिना। शस्त्रारणिनिभां शस्त्रच्छेदनिभां अरणिनिभां च, अरणिरग्न्युत्थापनकाष्ठयन्त्रम्, तस्य मन्थनवत् पीडा, किंवा अरणिना कारणेन अग्निरेवोच्यते, तेनाग्निनिभां च वेदनाम्। सुश्रुते त्वयं त्रिदोषजः पठितः। तद्यथा,–"यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्धमात्रं सतोदभेदभ्रममोहशूलैः। पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात् स्यादर्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत्",—इति। अत्र तु केवलोऽनिलः सकफो वेति औत्कर्ष्यादभिधानं, 'सोऽर्धभेदः कफानिलात्' इति विदेहेऽप्येवं बोद्धव्यम्। अयमुपेक्ष्यमाणो नयनादिकं हन्यादित्याह—नयनमि-

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।
नयनं वाथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १३ ॥
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १४ ॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥

त्यादि । अत्रैव विदेहः,–"शिरसोऽन्यतरे पार्श्वे कुपितो मारुतो यदा । श्लेष्मणा रुध्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदालनैः ॥ शूलावदारणैर्गाढमर्धे तदवरुध्यते । नयनं चावदीर्येत सोऽर्धभेदः कफानिलात् ॥ तथा त्र्यहात् स पश्चाहात् पक्षान्मासाच्च देहिनाम्"–इति । सुश्रुते पवनात् सपित्तादिति केचित् पठन्ति । तेन वातपित्तजत्वमस्य । सात्यकिना वायुः शिरः शङ्खभ्रूनेत्रमवगृह्येत्यादिना वातजत्वमस्य दर्शितम् । अन्ये तु संनिपाताधिकारात् संनिपातजं पठन्ति, तथाच सुश्रुतः,–"त्रितयाद्व्यवस्येत्" इति । व्याधिस्वभावादचिरानुबन्धकरत्वं सांनिपातिकत्वेऽपि ॥ ११—१३ ॥

शङ्खकलक्षणमाह—रक्तपित्तानिला इत्यादि । दुष्टाश्चयादिमन्तः । मूर्च्छिताः अन्योन्यमेकीभूताः । कफोऽप्यत्र बोद्धव्यः, तथाच सुश्रुतः,–"शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुतापः कफपित्तरक्तैः"–इति । मारकत्वमाह—त्रिरात्राज्जीवितं हन्तीति । कुशलेनोपक्रमे क्रियमाणे त्रिरात्रात् परतो जीवत्येवेत्यत आह—परं त्र्यहाज्जीवतीति । अत्र अहःसंबन्धिनी रात्रिरुपलक्ष्यते, तेन त्रिरात्रात् परं जीवतीत्यर्थः । तत् किमस्य त्रिरात्राभ्यन्तरे साध्यत्वमसाध्यत्वं वेत्यत आह—भैषज्यमित्यादि । तदनेन त्रिरात्राभ्यन्तरे विकल्पितासाध्यत्वं, त्रिरात्रात् परं साध्यत्वं दर्शितम् । तत्रैव विदेहः,–"चीयते तु तदा पित्तं शङ्खयोरनिलाचितम् । निरुणद्धि ततो मर्म परिपूरितमुल्बणम् ॥ ततः शङ्खौ प्रयुज्येत दह्येत इव वह्निना । सूचीभिरिव तुद्येते निकृत्येते इवासिना ॥ शङ्खको नाम शिरसि व्याधिरेषः सुदारुणः । तृष्णामूर्च्छाज्वरकरस्त्रिरात्रात् परमन्तकृत् ॥ कुशलेन तूपक्रान्तस्त्रिरात्रादेव जीवति"–इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथासृग्दरनिदानम् ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ।
तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ १ ॥

अस्रग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ।
तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाश्च वातजाः ॥ २ ॥

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ।
सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥३॥
रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्ति वातात् पिशितोदकाभम् ।
सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात् ॥ ४ ॥
तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ।
शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ॥ ५ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणान् विकारानभिधाय पुंप्रतिनियतस्योपदंशादेरुक्तत्वात् स्त्रीनियतरोगाभिधानम् । तत्र च योनिव्यापत्तिविशेषेऽप्यार्तवप्रवृत्तिसद्भावात् प्रथमं दुष्टार्तवप्रवृत्तिस्वरूपस्य प्रदरस्य निदानमुच्यते—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धमद्यं दुष्टमद्यम्, अथवा विरुद्धं संयोगादिविरुद्धं, मद्यं च स्वरूपतः । अजीर्णादपक्वभोजनात् । अतिकर्षणात् लङ्घनाद्यतियोगेन क्षीणधातुत्वात् । तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैरित्यत्र श्लेष्मणोऽग्रेऽभिधानं श्लेष्मजेऽपि वेदनासूचनार्थम् ॥ १ ॥

सामान्यरूपमाह—अस्रग्दरमित्यादि । सवेदनं सशूलम्, अस्रग् दीर्यते च्यवते यस्मिन्नित्यसृग्दरं, तन्त्रान्तरमत्र,–"तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयात् पुरस्तादुक्तलक्षणम्"–इति । तदेवेति आर्तवम् ॥—

आर्तवातिप्रवृत्तौ उपद्रवानाह—तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यमित्यादि । रोगाश्च वातजा इति आक्षेपककम्पादयः ॥ २ ॥

श्लैष्मिकादिभेदेन विशेषलक्षणान्याह—आममित्यादि । आमम् आमरसानुविद्धम् । सपिच्छाप्रतिममिति पिच्छा शाल्मल्यादिनिर्यासः, तत्सदृशं पिच्छिलमित्यर्थः । पुलाकतोयप्रतिमं प्रक्षालितपललतोयसदृशम्, अन्ये पुलाकं गवेधुकमाहुः । पित्तार्तियुक्तं दाहचिमिचिमादियुक्तम् । भृशवेगि बहुवेगि । वातार्ति तोदादिलक्षणम् । पिशितोदकाभं प्रक्षालितमांसजलसदृशम् । सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णमिति नानावर्णत्वं त्रिदोषकोपादेव । मज्जप्रकाशं मज्जा अस्थिस्नेहः तत्समम् । कुणपं शवगन्धि ॥ ३—५ ॥—

क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ।
मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ॥ ६ ॥
नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ।
शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।
तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने असृग्दरनिदानं समाप्तम् ॥

अथ योनिव्यापन्निदानम् ।

विंशतिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ १ ॥
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ।
सा फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ २ ॥

चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्तवलक्षणमाह—मासादित्यादि । निष्पिच्छदाहार्तीति अपिच्छिलमदाहमशूलादिवेदनम्, एतेन विकृतवातादिलिङ्गरहितमित्यर्थः । पञ्चरात्रानुबन्धीति पञ्चरात्रं प्रभूतप्रवृत्त्या अनुबध्नाति यदित्यर्थः । अल्पप्रवृत्त्या पञ्चरात्रात् परतोऽप्यनुबध्नाति । तदुक्तं हारिते,–'षोडशदिवसान्यृतुकालः'–इति । विदेहेऽप्युक्तम्,–"स्त्रीणामृतुर्भवति षोडशवासराणि"–इति । शशासृगित्यादिना वर्णद्वयं वातादिप्रकृतिभेदात् । यच्चाप्सु न विरज्यते इति येनार्तवेन रञ्जितं वस्त्रं अप्सु प्रक्षालितं सल्लोहितं न भवति तद्विशुद्धम् । तथाच हिरण्याक्षः,–'सुरेन्द्रगोपसङ्काशं स्निग्धं च मधुगन्धि च । अपिच्छिलमशीतं च यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामसृग्दरनिदानं समाप्तम् ।

स्त्र्यधिकारानुवृत्तेः प्रदुष्टार्तवकार्यत्वाच्च योनिव्यापन्निदानमाह—विंशतिरित्यादि । रोगसंग्रह इति अष्टोदरीये । मिथ्याचारेण असम्यगाहाराचारेण, चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात् । प्रदुष्टेनार्तवेनेति वातादिदुष्टरजसेत्यर्थः । तेन, वन्ध्यादिष्वार्तवदुष्टिरपि कारणं भवति । बीजदोषान्मातापित्रोरारम्भकबीजदोषात् । दैवात् प्राक्तनाधर्मात् कारणात्, दैवस्य सर्वत्र कारणत्वे सिद्धेऽत्र विशेषेण कारणत्वमुक्तम्॥ १॥

श्लैष्मिका आह—सा फेनिलमित्यादि । सा योनिः फेनवदार्तवं मुञ्चति । उदावर्तेति ऊर्ध्वमावृतः समन्तादावर्तनं वायोर्यत्र सा तथेति, अर्श आदित्वादच् । विप्लुतामिति

वन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनाम् ।
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग् भृशम् ॥ ३ ॥
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥
सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।
सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् ॥ ५ ॥
प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥
अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥
अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां च जायते ॥ ८ ॥
मैथुनेऽचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ९ ॥

विप्लुतां वातवेदनया विप्लुतत्वात् । नित्यवेदनाम् अतिकुपितेनैव वातेनेति । परिप्लुतायामिति परि सर्वतो वातविकारेण प्लुतत्वात् परिप्लुतासंज्ञा । परिप्लुतायां बाह्याभ्यन्तरवातवेदनादियुक्तायाम् । ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशमित्यत्र ग्राम्यधर्मे रुचिर्भृशमिति पाठान्तरं, तत्र रुचिरभिलाषः । वातलेत्यादि-योनिविशेषणं, वातलया सह पञ्चयोनिव्यापदः । वातलायाः पृथगभिधानं वातवेदनाप्रादुर्भावार्थम् । एवं पित्तलादिष्वपि बोद्धव्यम् । चतसृष्विति उदावर्तावन्ध्याविप्लुतापरिप्लुतासु ॥ २–४ ॥

पैत्तिका आह—सदाहमित्यादि । क्षीयते रक्तमिति अतिप्रवृत्त्या रक्तस्य क्षयः । वामिन्युद्गिरेद्बीजमिति शुक्रं वमतीत्यर्थः । प्रस्रंसिनी स्रंसते इति स्वस्थानाच्यवते निःसरतीति यावत् । अतएव क्षीरस्निग्धं प्रवेशयेदिति चिकित्सितम् । क्षोभिता अनिलार्दिता । दुष्प्रजायिनी दुःखप्रसवा । रक्तसंक्षयादार्तवस्य वायुना क्षयात् । यद्यपि सर्वस्यैवापत्यस्य नाशस्तथापि पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्रघ्नी व्यपदेशः । पित्तलया सह पञ्च पित्तजाः । दाहपाकेत्याद्युपलक्षणं, तेन नीलपीतासितार्तवा च भवतीत्यर्थः । यदुक्तमन्यत्र,—"व्यापल्लवणकट्वम्लक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् । दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्तवा"—इति । आद्यास्विति रक्तक्षयावामिनीप्रस्रंसिनीपुत्रघ्नीषु ॥ ५–७ ॥

वातिका आह—अत्यानन्दायां ग्राम्यधर्मेण मैथुनेन । कर्णिन्यां कर्णिकेति कर्णिका मांसकन्दाकारग्रन्थिः । पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते इति अचरणात् सम्यङ्मैथुनाचर-

श्लेष्मजा पिच्छिला योनिः कण्डूग्रस्तातिशीतला ।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥
अनार्तवास्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
अतिकायगृहीतायास्तरुण्यास्त्वण्डली भवेत् ॥ ११ ॥
विवृता च महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२ ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिव्यापन्निदानं समाप्तम् ॥

अथ योनिकन्दनिदानम् ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ १ ॥

णात्, पूर्वं प्रथमं, पुरुषादतिरिच्यते विरमति, तेन बीजं न गृह्णाति । अत्र अचरणशब्देनोपचारात् तद्वती स्त्री भण्यते । बहुशश्चातिचरणेति बहुशो मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनितकण्डूभिराजगेव(?)बहुमैथुनाचरणाद्बीजं न धत्ते । अत उक्तं—तयोर्बीजं न विन्दतीति ।–तयोरिति अचरणातिचरणयोः । श्लेष्मलायामतिशीतलेत्युपलक्षणं, तेन सवेदनादिकमपि ज्ञेयम् । तथाच तन्त्रान्तरे,–"कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेत् दूषयेत् स्त्रियाः । स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डूग्रस्तां सवेदनाम्"–इति ॥ ८–१० ॥

सांनिपातिका आह—अनार्तवा रजःशून्या । अस्तनी ईषत्स्तनी । अतिकायगृहीताया महामेहनेन गृहीतायाः । अण्डली अण्डवन्निःसृता । विवृता महायोनिः विवृतमुखी । सूचीवक्त्रा अतिसंवृता । सर्वलिङ्गसमुत्थानेति सर्वदोषलिङ्गानां समुत्थानं निदानं च यत्र सा तथा । अन्ये त्वाहुः–सर्वदोषलिङ्गा सर्वदोषसमुत्था चेति । चरकोक्ता अधिका रक्तयोन्यादयस्तासां सुश्रुतोक्तानामदूरान्तरत्वेनावबोद्धव्याः ॥ ११–१३ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिव्यापन्निदानं समाप्तम् ॥

योन्याश्रयत्वात् कन्दनिदानमाह—दिवास्वप्नादित्यादि । नखदन्ताद्यैरित्यत्रादिशब्दात् कण्टकादिपरिग्रहः । वाताद्याः कुपिता इति यथानिदानं प्रत्येकं वातादयः

पूयशोणितसंकाशं निकुचाकृतिसंनिभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥ २ ॥
रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं संनिपातात्मकं विदुः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥

अथ मूढगर्भनिदानम् ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥
आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ २ ॥

कुपिताः । निकुचाकृतिसंनिभमिति वर्तुलमित्यर्थः । अस्यानन्तरं गुडकमिति द्रष्टव्यं, तेन नपुंसकलिङ्गता सङ्गता भवति । कन्दः प्रायेण जरन्नारीयोनिगतो निकुचाकारो रोगः ॥ १ ॥ २ ॥

वातजादिभेदेन रूपमाह—नीलपुष्पप्रतीकाशम् अतसीकुसुमादिवर्णम् । कफजेऽपि नीलो व्याधिप्रभावादेव । अन्ये तु पैत्तिकलक्षण एव संबध्नन्ति योग्यत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥

योनिस्थानविकारानुवृत्तेः स्त्रीरोगनिदानारम्भः । तत्र गर्भपातनिदानमाह—भयाभिघातादित्यादि । एतच्चोपलक्षणं, तेनान्येऽपि सुश्रुतोक्ता ग्राम्यधर्मयानवाहनपतनस्खलनादयो बोद्धव्याः । पततीति स्रंसमाने, तेन स्रावपातयोरपि सशूलं रक्तदर्शनं भवति, एतत्तु पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ १ ॥

एतयोः कालभेदमाह—आचतुर्थादित्यादि । गर्भविद्रव इति अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवो भण्यते, यत्तु भोजेऽभिहितम्,—"आतृतीयात्ततो मासाद्गर्भः स्रवति शोणितम् । ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु गर्भः पतति योषिताम्"—इति । संघातभूतः कोमलाङ्गः पिण्डितावस्थ इत्यर्थः । अतएव सुश्रुते चतुर्थमासेऽप्यदृढत्वात् स्रावः कथितः । स्थिरशरीरस्येति कठिनशरीरावयवस्य । पञ्चमषष्ठयोरिति सप्तमे

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।
मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं
शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥ ३ ॥
भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुब्जदेहः ॥ ४ ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ ५ ॥

अनुगुणजनने जीवनदर्शनायोक्तं, विगुणजनने तु सप्तमादिमासे पातः । अन्ये तु पञ्चमषष्ठयोरेव पातः, सप्तमादिषु दोषवैगुण्याद्विप्रसव इति आचार्यप्रामाण्याद्व्यवहाराच्च मन्यन्ते ॥ २ ॥

गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह—गर्भोऽभिघातेत्यादि । पक्वं द्रुमादिवेति दृष्टान्तेनैव दर्शयति यथा वृन्तलग्नं पक्वफलमभिघातेनाकाल एव पतति, तथा उक्तहेतुभिरकाले गर्भपातः ॥—

उचितप्रसवकाले यथा मूढो गर्भः स्यात्तदाह—मूढः करोतीत्यादि । मूढो व्यासक्तगतिः, शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसंगं करोतीति संबध्यते ॥ ३ ॥

विगुणानिलत्वादसंख्येयत्वेऽपि विशेषादष्टौ गतीराह—भुग्नोऽनिलेनेत्यादि । भुग्नो विगुणीकृतः । बहुधेति कथितप्रकारादप्यधिकं दर्शयति । द्वारं निरुध्य शिरसेत्येकप्रकारः, शिरसा विपुलेन योनिद्वारं योनिमुखं पिधाय लग्नो भवतीत्यर्थः । जठरेण कश्चिदित्यपरः, जठरेणोदरेण योनिद्वारं पिधाय सक्तो भवतीत्यर्थः । कश्चित् शरीरपरिवर्तितकुब्जदेह इति शरीरपरिवर्तनेन कुब्जदेहः कश्चित् सक्तो भवति, अनेनान्तःकुब्जपृष्ठयोः परिग्रहः । एकेनेति बाहुना, अयं चतुर्थः । तिर्यग्गतः इति अर्गलायमानः । कश्चिदवाङ्मुखोऽन्य इति ग्रीवाभङ्गादधः संलग्नः । पार्श्वापवृत्तगतिरिति पार्श्वभङ्गेन विगुणीकृतः पार्श्वनत इति यावत् । एतीति स्वस्थानादपैति, तथैवेति अवाङ्मुखः सन् । सुश्रुते त्वष्टधा गतिरेव पठ्यते । यथा,—"कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते, कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन सक्थ्ना, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यग्गतः, कश्चिदुदरपृष्ठपार्श्वानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते, अन्तः पार्श्वाप्रवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना, कश्चिदभु-

संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम् ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गी ।
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥ ६ ॥
अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ७ ॥
गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनतान्तर्मृते शिशौ ॥ ८ ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ ९ ॥

न्नशिरो बाहुद्वयेन, कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः, कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रपद्यते, अपरेण पायुम्"–इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

चतुःप्रकारेण गतिविशेषाः पठिताः तानाह—संकीलक इत्यादि। सम्यक् कीलवत् संकीलकः, स्वार्थे कन् । तेनोर्ध्वबाहुचरणशिरोभिः कीलकवल्लग्नो कीलबन्धनः । पृष्ठेन योन्यां तथैतद्विपरीतेन दृश्यैः हस्तपादशिरोभिः प्रतिखुरः, खुरसाधर्म्यात्; खुरशब्देन हस्तपादावुच्येते । गच्छेद्भुजद्वयशिरा इति भुजद्वयोपहितं शिरो यस्य स तथाभूतः सन् यो गच्छेत् स बीजकः कायसङ्गी । भोजेऽप्येता गतयः पठ्यन्ते । तथाहि,–"ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो रुन्ध्याद्योनिमुखं तु यः । प्रतिकीलोपमस्थित्या संकील इति संज्ञितः ॥ अधस्तात् पार्श्वतो वापि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तु सः ॥ योनिद्वारात्तु निर्गच्छेद्यश्चैकः सशिरोभुजः । तमाहुर्बीजकं नाम मूढं गर्भचिकित्सकाः । योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा । तथान्तर्गर्भमायान्तं विद्यात् परिघसंज्ञितम्"–इति ॥ ६ ॥

असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या त्वित्यादि । अपविद्धशिरा शिरो धारयितुमशक्तेत्यर्थः, अवनतशिरा इति गदाधरः । निरपत्रपा लज्जाशून्या । नीलोद्गतशिरा इति नीला उद्गता च शिरा कुक्षौ यस्याः सा तथा । स चेति गर्भः ॥ ७ ॥

मृतगर्भलक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमित्यादि । अस्पन्दनं निश्चलत्वम्, आवीनां प्रणाशः प्रसववेदनानामभावः, अथवा आवीशब्देन प्रसवलिङ्गान्युच्यन्ते, तानि मूत्रकफप्रसेकादीनि तेषां नाशः । शूनतेति उच्छूनता अन्तर्गतस्य मूढगर्भस्याध्मापनेन ॥ ८ ॥

मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन द्विविधं मरणहेतुमाह—मानसागन्तुभिरित्यादि । उपतापैः दुःखैः ॥ ९ ॥

योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च ।
हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥

अथ सूतिकारोगनिदानम् ।

(वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं स्रुतम् ।
सूताया हृच्छिरोबस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञकम् ॥ १ ॥)
अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥
मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दारुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिसंवरणमित्यादि। योनिसंवरणं तन्त्रान्तरपठितो रोगः । तथाहि,–"वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मप्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितम् ॥ निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते । बद्धां संरुद्धहृदयां नाशयत्येव गर्भिणीम् । योनिसंवरणं विद्याद्व्याधिमेनं सुदारुणम् । अन्तकप्रतिमं घोरं नारभेत चिकित्सितम्"–इति । सङ्गः कुक्षाविति योनिसंवरणे सति प्रविद्धो वायुर्गर्भाशयं यदा निरुणद्धि तदा गर्भः कुक्षौ सक्तो भवति । मक्कल्लो रक्तमारुतजः शूलविशेषः । यद्यपि प्रसूतायाः शूलं मक्कल्लमुक्तं, यदुक्तं सुश्रुते,–"प्रजातायाश्चोत्तरं कालं तीक्ष्णैरविशोधितं शरीरं मक्कल्लं करोति"–इति; तथापि प्रजातायाश्चेति चकारेणाप्रजाताया अपि शूलं मक्कल्लमिति । यथोक्ताश्चाप्युपद्रवा इति यथोक्ता ये ये उक्तास्ते पुनराक्षेपकश्वासादयः ॥ १० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥

क्रमप्राप्तत्वात् सूतिकारोगनिदानारम्भः, सूतिकारोगलक्षणमिति सूतिकारोग एव लक्षणम्, अङ्गमर्दादिव्यतिरिक्तानां रोगाणामनभिधानात् । अङ्गमर्द इत्यादि । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥१॥

सूतिरोगनिदानमाह—मिथ्येत्यादि । संक्लेशादिति संक्लिश्यते उत्क्लिश्यते दोषोऽनेनेति संक्लेशः दोषजनकमन्नम् । विषमाजीर्णभोजनादिति विषमभोजनादजीर्णभो-

ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ।
ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथ स्तनरोगनिदानम् ।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥
पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥

जनाच्च । ज्वरातीसारादीनामङ्गमर्दादिभ्यः पृथक् पुनरुपादानं रोगाधिक्यं कृच्छ्रत्वमुपद्रवत्वं च ख्यापयितुम् । कफवातामयोद्भवा इत्यस्य तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या इति विशेषणम् । कफवातजे विकारे सति येषामुद्भवस्ते कफवातामयोद्भवाः ज्वरातीसारादयः कृच्छ्रसाध्या इत्यर्थः । ते सर्वे सूतिकानाम्नेति ते ज्वरातीसारादयः सर्वे सूतिकाभवत्वेनाश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् सूतिका इति नाम्नोच्यते । ते चाप्युपद्रवाः उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्य भवन्ति ॥ २–४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥

सूतिकारोगाधिकारात् स्तनरोगा उच्यन्ते । पारिभाषिकस्तनरोगसंप्राप्तिमाह— सक्षीरौ वापीत्यादि । सक्षीरौ गर्भवत्याः, अदुग्धौ वेति दोहदायोगेन प्रसूतायाः, स्तनौ प्राप्येति विवृतधमनीमुखेनाविश्य, स्तनरोगशब्देन स्तनकोप इति प्रसिद्धो रोग उच्यते ॥ १ ॥

तेषां वातपित्तकफसंनिपातागन्तुजानामतिदेशेन लक्षणमाह—पञ्चानामपीत्यादि । एतत् सुबोध्यम् । आगन्तुस्तनरोगोऽभिघातेन शल्येन च । रक्तजस्यासंभवो व्याधिस्वभावात् ॥ २ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथ स्तन्यदुष्टिनिदानम् ।

गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
क्षीरं मातुः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥
कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
कट्वम्ललवणं पीतराजीमत् पित्तसंज्ञितम् ॥ २ ॥
कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छलम् ।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥
अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।
मधुरं चाविवर्णं च प्रसन्नं तत् प्रशस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥

स्तनाश्रितत्वेन स्तन्यदुष्टिमाह—गुरुभिर्विविधैरित्यादि । गुरुभिरन्नैर्हेतुभूतैर्ये दुष्टा दोषास्तैः प्रदूषितम् ॥ १ ॥

स्तन्यदुष्टिलक्षणमाह—कषायमित्यादि । सलिलप्लावीति सलिले यदुत्प्लवते लाघवात् तत् सलिलप्लावि । एतदुपलक्षणं, तेन तनुत्वाद्यपि बोद्धव्यम् । कट्वम्ललवणमिति, कटु तिक्तं तिक्तेऽपि कटुशब्दप्रवृत्तेरिति वदन्ति । पीतराजीमदिति पीतरेखायुक्तम्, अत्रापि नीललोहिताश्च राज्यो ज्ञेयाः । पित्तसंज्ञितमिति पित्तदुष्टसंज्ञितम् । संज्ञितमित्यत्र संयुतमिति पाठान्तरम् । तोये निमज्जति गुरुत्वात् । अतिमाधुर्याद्यपि बोध्यम् । प्रसन्नस्य तु साधारणं मधुरपाण्डुत्वम् । अभिघातेनापि स्तन्यं दुष्टं संभवत्येव, किंतु तस्य वातिकस्तन्यलक्षणैरेव संग्रहणं कर्तव्यम् । स्तन्यस्वरूपं च सुश्रुतेनोक्तम् । तत्तथा,—"रसप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते"—इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अविकृतस्तन्यमाह—अदुष्टमित्यादि । अम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति बोध्यं, वातादिदुष्टस्याप्येकदेशेनैकीभावोपलम्भात् । अविवर्णमिति अविद्यमानवातादिदुष्टवर्णम् । एतत् समदोषप्रकृतिक्षीरस्य प्रसन्नस्य लक्षणम् । अन्ये त्वविवर्णमित्यत्र नञ् ईषदर्थे, तेन यद्वातादिप्रकृतिवर्णानुविद्धमपि पाण्डुरमल्पदुष्टत्वात्तद् गृह्णन्ति । केचित् पाण्डुरस्थाने सर्वश इति पठन्ति, तदा सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति व्यक्तोऽर्थः । अत्र पक्षे अविवर्णमित्यनेनैवादुष्टशुक्लवर्णता ज्ञेया । प्रसन्नं प्रकृतिस्थम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥

अथ बालरोगनिदानम् ।

वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ १ ॥
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ २ ॥
कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रान्वितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ३ ॥
द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ४ ॥
स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
तत्र विद्याद्रुजं, मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ५ ॥
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ।
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ॥ ६ ॥
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगोत्रासदिगीक्षणैः ।
स्रोतांस्यङ्गानि सन्धींश्च पश्येद्यत्नान्मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥
कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः ॥ ८ ॥
शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥ ९ ॥
मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।

बालरोगाणां दुष्टस्तन्येन संभवात्तदनन्तरं तानाह—वातदुष्टमित्यादि । वातगदातुर इति वक्ष्यमाणक्षामस्वरादियुक्तः । तृष्णालुरिति तृष्णावान् । लालालुरिति लालास्रावयुक्तः । छर्दन इति स्तन्यवान्तिकरः ॥ १–३ ॥—

शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोरित्यादिना । तीव्रां रुजां बहुरोदनात्, अतीव्रामल्परोदनात् लक्षयेत् ॥ ४–७ ॥

बालानामेव दुष्टस्तन्यपानाद्वर्त्मरोगमाह—कुकूणक इत्यादि । कुकूणकः कोथयेति ख्यातः । स्रवेन्मुहुरिति पिच्चिटस्रुतियुक्तं भवतीत्यर्थः । न वर्त्मोन्मीलनक्षम इति न वर्त्मचालनक्षमः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पारिगर्भिकमाह—मातुरित्यादि । पिबन्नपीति अपिशब्दादपिबन्नपि तमाहुः

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ १० ॥
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपनम् ॥ ११ ॥
तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १२ ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्वहता वमिः ॥ १३ ॥
विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥ १४ ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।
क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगल्ल्यहिपूतने ॥ १५ ॥
ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महान्तो ये पुरेरिताः ।
बालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ॥ १६ ॥
क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव वा ॥ १७ ॥

पारिगर्भिकमिति पारिगर्भिकोऽहिण्डीति ख्यातः; तस्यैव परिभवाख्य इति नामान्तरं, बालं परिभवतीति परिभवः, स एव आख्या यस्य तम्। उपशयेनापि तज्ज्ञानमाह—युञ्ज्यादित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

तालुकण्टकमाह—तालुमांस इत्यादि। अस्यैव लक्षणं तालुपात इत्यादि। तालुपात इत्यभ्यन्तरे तालुनोऽधःपातः। कृच्छ्रात् पानमित्यत्र स्तन्यस्येति शेषः। शकृद्द्रवं भिन्नपुरीषता। ग्रीवादुर्वहता ग्रीवाया दुःखेन धारणम्। वमिः स्तन्यस्य वान्तिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

महापद्मनामानं विसर्पमाह—विसर्पस्त्वित्यादि। बस्तिशीर्षज इति बस्तिजः शीर्षजश्च, शीर्षं शिरः। पद्मवर्ण इति लोहितपद्मवर्णः। शङ्खाभ्यां हृदयं यातीति शीर्षजः। पद्मपत्रवर्णता मुखतालुनि बहिर्देशेषु च वदन्ति। हृदयाद्गुदं यातीति बस्तिजः, ऊर्ध्वं हृदयं गत्वा गुदं यातीत्यर्थः। अत्र पद्मसवर्णता बस्तिदेशे गुदे च। वाशब्दश्चात्र व्यवस्थितविकल्पवचनः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अन्येऽपि विकारा बालानां संभवन्तीत्यतिदेशेन तानाह—ज्वराद्या इत्यादि। पुरेरिता इति पूर्वोक्ताः। ते तद्वदिति ज्वरादयस्तादृशा ज्ञेयाः। कुशलै रीतिविज्ञैः ॥ १६ ॥—

प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दग्रहादयो नव बालेष्वाश्रयं कुर्वन्त्यतस्तत्परिज्ञा-

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥ १८ ॥
क्षामोऽति निशि जागर्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः ।
मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ १९ ॥
सामान्यं ग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।
एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्पन्दनकम्पनम् ॥ २० ॥
ऊर्ध्वं दृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ।
दन्तान् खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ॥ २१ ॥
स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ।
नष्टसञ्ज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति ।
पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २२ ॥
स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
सास्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

नाय सामान्यलक्षणमाह—क्षणादुद्विजते बाल इत्यादि । एते ग्रहाः पूजार्थं बालान् हिंसन्ति । यदुक्तं सुश्रुते,–"धात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान् मङ्गलाचारहीनान् । त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्"–इति । उद्विजत इति उद्विग्नो भवति; उद्विग्नो विह्वलः, न तु बिभेतीत्यर्थः । त्रस्यतीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् । कूजत्यार्तनादं करोति । भ्रुवौ क्षिपतीति भ्रूभङ्गं रचयति । दन्तौष्ठमित्यत्र क्षिपतीति संवध्यते । क्षिपति खादति, धातूनामनेकार्थत्वात् । भिन्नविट्स्वर इति भिन्नविट् भिन्नशकृत्, भिन्नस्वरः स्वरभेदवान् । मांसशोणितगन्धिरिति विस्रगन्धिः । न चाश्नाति यथा पुरेति पूर्ववन्न भक्षयतीत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥—

सामान्यलिङ्गमभिधाय विशेषलिङ्गमाह—एकनेत्रस्येत्यादि । एकनेत्रस्य वामस्य दक्षिणस्य वा स्रावः स्रुतिः प्रभावात्, गात्रस्य स्रावो घर्मयुक्तगात्रतेत्यर्थः । स्पन्दनकम्पनमिति स्पन्दनं मनाक् चलनं, कम्पनं महता वेगेन वेपनं, स्पन्दनं कम्पनं वा भवतीत्यर्थः । वक्रास्यो वक्रमुखः । रक्तगन्धिक इत्येतत् सामान्यलक्षणलब्धमप्यतिशयार्थमुक्तम्, एवमन्यत्रापि सामान्यलक्षणे पुनरुक्ते व्याख्येयम् ॥ २०॥२१॥

स्कन्दापस्मारलक्षणमाह—नष्टसंज्ञो मूर्च्छितः सन् फेनं वमेत्, यथा नष्टसंज्ञो फेनं वमेत् तथा संज्ञावानतिरोदिति ॥ २२ ॥

शकुनीलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि । स्रस्ताङ्ग इति अङ्गस्रंसवद्व्यथावान् । भयचकित इति भयहेतुर्भयं भयानकमुच्यते, ततश्चकितः, असति भयहेतौ त्रस-

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २३ ॥
व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।
भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४ ॥
अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥ २५ ॥
छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६ ॥
वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगा विगन्धिता ।
छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७ ॥
प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः ।
मूत्रगन्धी च बह्वाशी मुखमुण्डतिकाग्रही ॥ २८ ॥
छर्दिस्पन्दनकण्ठास्यशोषमूर्च्छाविगन्धिता ।
ऊर्ध्वं पश्येद्दशेदन्तान् नैगमेयग्रहं वदेत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने बालरोग-
निदानं समाप्तम् ॥

तीत्यर्थः । विहङ्गगन्धिरिति विहङ्गस्येव गन्धो यस्य स तथा, उपमानाच्चेति समासान्त इप्रत्ययः । विहङ्गशब्देन जलचरा मांसादाश्च पक्षिणो गृह्यन्ते, विस्रगन्धित्वात् । हिरण्याक्षेऽप्युक्तम्,–"संस्रावदाहपाकाद्यैश्चितः स्फोटैर्भयान्वितः । स्रस्ताङ्गो विस्रगन्धिः स्यात् शकुन्या पीडितः शिशुः"–इति । सास्रावव्रणपरिपीडित इति स्फोटैरेव विदीर्णैर्व्रणरूपमापन्नैः परिपीडितः । स्फोटैश्च प्रचिततनुरिति नवनवैः स्फोटैर्व्याप्ततनुः । क्षत इत्यभिभूतः ॥ २३ ॥

रेवतीग्रहलक्षणमाह—व्रणैरित्यादि । व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृगिति व्रणैः पुराणैः, स्फोटैरविदीर्णैर्नूतनैः चितं व्याप्तम् । गात्रमिति कर्तृपदम् । पङ्कगन्धं कर्दमगन्धं, समासविधेरनित्यत्वादिप्रत्ययो न भवति ॥ २४ ॥ पूतनालक्षणमाह—अतिसार इत्यादि । ग्रस्तः पूतनया शिशुरिति ग्रस्त इति गृहीत इत्यर्थः ॥ २५—२९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां बालरोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथ विषनिदानम् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥
निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।
शोथं चैवातीसारं च जङ्गमं कुरुते विषम् ॥ २ ॥
स्थावरं च ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षगलग्रहम् ।
फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते विषम् ॥ ३ ॥

पारिशेष्याद्विषनिदानमुच्यते—स्थावरमित्यादिना । विषादजनकत्वाद्विषं, तच्च द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च । मूलाद्यात्मकमिति आद्यं स्थावरं मूलादिरूपं दशविधं, यदुक्तं सुश्रुते,–"मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः"–इति । तत्र क्लीतकाश्वमारकगुञ्जासुगन्धगगरकरघाटविद्युच्छिखाऽनन्ताविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि । विषपत्रिकालम्बासुरदारुकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि । कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानि द्वादश फलविषाणि । वेत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि । अन्त्रपाचककर्तरीयसैलेयकरम्भनन्दनकरघाटवराटकानि सप्त त्वङ्निर्यासससारविषाणि । कुमुदघ्नीस्नुहीजालक्षीरीणि त्रीणि क्षीरविषाणि । फेनाश्मभस्म हरितालं द्वे धातुविषे । कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालकर्दमकवैराटकमुस्तकमहाविषप्रपौण्डरीकमूलकहलाहलश्रृङ्गिमर्कटकानि त्रयोदश कन्दविषाणि । एतानि प्राणहराणि, एवं पञ्चपञ्चाशत् स्थावराणि विषाणि भवन्ति । एषां च व्याधपुलिन्दादिभ्यो व्यक्तिज्ञानं कर्तव्यम् । परं सर्पादिसंभवमिति परं जङ्गमं; तच्च षोडशाभिधानं, दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रारालालास्पर्शमुखसंदंशपर्दितगुदास्थिपित्तशूकशवभेदात् । पर्दितं पायुकृतः कुत्सितशब्दः, 'पर्द कुत्सिते शब्दे' इत्यस्य प्रयोगात् । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्पाः, भौमाः सर्पा दंष्ट्राविषाः, मार्जारमकरव्याघ्रादयो दंष्ट्रानखविषाः, पिच्चिटकौण्डिन्यादयो मूत्रपुरीषविषाः, मूषिकाः शुक्रविषाः, वृश्चिकवरटीउच्चिङ्गटादयो आराविषाः, लूता लालास्पर्शविण्मूत्रशुक्रमुखसंदंशविषाः, चित्रशीर्षकशतदारुकशारिकादयो मुखसंदंशदंष्ट्रापर्दितगुदपुरीषविषाः, विषहतास्थिमत्स्यास्थिप्रभृतयोऽस्थिविषाः, शकुनीमत्स्यादयः पित्तविषाः, सूक्ष्मतुण्डभ्रमरादयः शूकविषाः, कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः । एषां च सुश्रुतस्य कल्पस्थाने विस्तरो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अत्र च जङ्गमविषस्य बह्वधिष्ठानत्वेन प्राधान्यात् सर्वरोगानुगतं सामान्यलिङ्गमाह—निद्रामित्यादि । एतत् सुबोध्यम् ॥ २ ॥

स्थावरसामान्यलिङ्गमाह—स्थावरं चेत्यादि । फेनच्छर्दिरिति फेनस्य छर्दिः॥ ३॥

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥
हसत्यकस्मात् स्फोटयेदङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ६ ॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किंचिच्छिनत्त्यपि ।
आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ॥ ७ ॥
वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ।
उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ॥ ८ ॥
जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण तु ।
मुष्कशोथः[1] फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ॥ ९ ॥
भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च ।
त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ॥ १० ॥
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ।
फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुगात्रता ॥ ११ ॥
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १२ ॥

विषदातृलक्षणमाह—इङ्गितज्ञ इत्यादि । अभिप्रायसूचकं ईहितमिङ्गितं तज्ज्ञो वैद्यो वाचा क्रियया मुखवैकृत्यादिना विषदातारं जानीयात् । एभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः । न ददात्युत्तरं पृष्ट इति स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात् । अपार्थमित्यनर्थकम् । संकीर्णमित्यस्फुटम् । हसत्यकस्मादिति अट्टहासाद्धेतोरपि हसति । भयजवायुजनितपर्वव्यथापनोदनायाङ्गुलीः स्फोटयति । क्रियान्तरकरणसूचनाय महीं विलिखति । ध्याम इति दग्धसमवर्णः ॥ ४—७ ॥—

मूलादिविषाणां प्रमादादुपयुक्तानां प्रत्येकं लक्षणमाह—उद्वेष्टनमित्यादि । उद्वेष्टनं दण्डादिमर्दनवद्व्यथा । मूलविषैरित्यष्टविधैरपि, एवं पत्रादीनामुक्तानां यावत्संख्याकानामेकं सामान्यलक्षणमवगन्तव्यम् । प्रायेण कालघातीनीति एतानि नव

१ 'मुखशोषः' इति पाठान्तरम् ॥

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः
स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति
क्षतान्मांसं शीर्यते चापि यस्य ॥ १३ ॥

तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य
दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्येत् ।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमित्रै-
र्व्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १४ ॥

सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
फेनमुद्वमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।
यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥ १६ ॥

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।
पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १७ ॥

मूलादिविषाणि कालान्तरेण मारकाणि भवन्तीत्यर्थः । कन्दविषं तु दशममतितीक्ष्णत्वाद्व्यवायिविकाश्यादिगुणयोगात्तदात्वेन मारकम् ॥ ८—१२ ॥

विषलिप्तशस्त्रहतस्य लिङ्गमाह—सद्य इत्यादि । पच्यते चाप्यभीक्ष्णमिति सद्यस्तावत् पच्यते पश्चादपि पुनः पुनः पाकमेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्थावरमभिधाय जङ्गमेष्वतितीक्ष्णत्वेन सर्पविषे वाच्ये तदाश्रयान् सर्पानाह—वातपित्तकफात्मान इत्यादि । भोगी फणी, मण्डली मण्डलवद्रथाङ्गलाङ्गलादिरूपमण्डलयुक्तः, राजिलश्चित्रदीर्घरेखावान्, एते यथाक्रमं पाताद्यात्मानः वातादिप्रकृतयः । व्यतिकरजान् सर्पान् दर्शयति–द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिण इति ।–द्वयोरन्तरं विशेषो येषु ते तथा । यथा–फणिना मण्डलिन्यां गोनसा जाताः, मण्डलिना गोनसेन च फणिन्यां कृष्णसर्पाः, एवमन्येऽपि जातिसंकरा ऊह्याः । व्यन्तरा इति पाठे स एवार्थः, विशब्दस्य द्व्यर्थत्वात्, तथा विभवान्महानाकाश इत्यत्र व्याख्यातं, विभवादिति द्विभावात् द्विभावश्च सर्वमूर्तद्रव्यैः संयोगः सर्वत्र सर्वोपलम्भश्चेति । द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोः फणिमण्डलिनोर्वातपित्तप्रकृतयोर्यत् प्रकृतित्वं तन्मिलितप्रकृतत्वमेषामित्यर्थः, वातपित्तप्रकृतयोरथवा द्वयोर्यद्दोषयो रूपं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु वातादीनां लिङ्गमाह—दंशो भोगिकृत इत्यादि ।

राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ १८ ॥
अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षे शिराममर्मसु ये च दष्टाः १९
दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।
अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ॥ २० ॥
क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रूक्षेऽबले गर्भवतीषु चापि ।
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति २१
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः २२

सर्ववातविकारकृदित्यनेनैव कृष्णत्वे सिद्धे तदुक्तिरवश्यं भवनख्यापनार्थम्, एवमुत्तरत्रापि पीताद्यभिधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

विशिष्टदेशादिदष्टस्यासाध्यत्वमाह—अश्वत्थेत्यादि । याम्ये चेति भरण्याम् । ऋक्षे नक्षत्रे । मर्मस्विति आशुघातिषु । याम्ये चेति चकारेणार्द्राश्लेषामघामूलकृत्तिकानां ग्रहणम् । यदुक्तमन्यत्र,—"चैत्यायतनवल्मीकश्मशानेषु चतुष्पथे । आर्द्राश्लेषामघामूलकृत्तिकाभरणीषु च ॥ पञ्चम्यां सन्ध्ययोर्दंशे मर्मस्वाशुहरेषु च । दष्टाः कष्टेन जीवन्ति यदि दूतादिसंपदः"—इति । दर्वीकराणां विषमाशुघातीति अश्वत्थादौ विशेषेण दर्वीकराणां विषमाशुमारकं, दर्वीकराः फणिनः । सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे सति सर्वाणि विषाणि स्वरूपतो द्वैगुण्यं भजन्ते; सर्वाणि चोक्तानि । यथाक्रमेणेति पाठान्तरे अयमर्थः—सर्वाणि भोगिमण्डलिराजिलविषाणि यथाक्रमेण यथोद्दिष्टक्रमेण उक्तान्यश्वत्थादिष्वाशुघातीनि । दर्वीकरविषस्य पृथगुपादानं विशेषार्थम् ॥ १९ ॥

एवमपरेष्वपि आशुघातित्वं संभवति तानाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णपित्तातपपीडितेष्विति अजीर्णिनि दोषत्रयप्रकोपात्, पित्तातपपीडितयो रौक्ष्यात्, बालवृद्धयोरसंपूर्णक्षीणधातुत्वेन विषवेगासहत्वात्, बुभुक्षितेष्विति वातपित्तवृद्ध्या उष्णदेहत्वात्, क्षीणक्षत इति क्षतक्षीणे बहुलवातदुष्टेः, मेहिनि दोषत्रयप्रकोपात्, कुष्ठयुक्ते रक्तादिदोषात्, रूक्षे वातकोपात्, अबले क्लेशासहत्वात्, गर्भवतीषु गर्भेणोत्क्षिप्तदोषत्वात्, एषु विषमाशुघातीति ॥ २० ॥—

इदानीं सर्वथा वर्जनीयमाह—शस्त्रक्षत इत्यादि । राज्यो लताभिश्चेति राज्यो लेखाः लताभिस्ताडनान्न भवन्ति । तदुक्तमलम्बायने,—"नैति रक्तं क्षताद्यस्य लताघाते न राजिकाः । न लोमहर्षः शीताद्भिर्वर्जयेत्तं विषार्दितम्"—इति । जिह्मं वक्रं, स्तब्धमिति कार्तिकः । केशशात इति कर्षणात् केशोत्पाटः । कण्ठभङ्गो

कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वं च विवर्जनीयः।
वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ॥ २३ ॥
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य तं चापि वैद्यः परिवर्जयेच्च ।
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ॥ २४ ॥
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च ज्ञात्वा नरं कर्म न तत्र कुर्यात् ।
जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥२५॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ।
वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि॥२६॥
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी ।
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिं च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा॥२७॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥२८॥

ग्रीवाया अधारणम् । हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्य लग्नत्वम् । वर्तिर्घनेति लालारूपवर्तिः रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्येति मुखनासागुदादिभ्यः शोणितस्रावः । दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्चेति चत्वार इति प्राप्ते चतुर इति निर्देशः आमागमविधेरनित्यत्वात्, यथा— अग्रतश्चतुरो वेदा इत्यादि । उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतमिति उन्मत्तमत्यर्थमुन्मादवन्तम्, उपद्रुतं ज्वरातिसारादिभिरत्यर्थमुपद्रुतम् । हीनस्वरं वक्तुमसमर्थम् । विवर्णं कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् । अवेगिनं गमनादिवेगरहितं, विण्मूत्रवेगादिरहितमिति कार्तिकः ॥ २१—२४ ॥—

स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिर्विशेषैर्दूषीविषसंज्ञां लभते; तदाह—जीर्णमित्यादि । विषघ्नौषधिभिरिति अगदादिभिः । दावाग्निवातातपशोषितं वेति दावाग्निर्वनाग्निः । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनमिति स्वभावादेव किमपि विषं व्यवायिविकासिप्रभृतिषु दशसु गणेषु मध्ये एकद्वित्रिगुणहीनं यदि भवति तदा दूषीविषतामुपैति ॥ २५ ॥

गुणहीनतामेव कार्येण दर्शयति—वीर्याल्पभावादित्यादि । न निपातयेदिति न मारयेत् सद्यश्चिरेण वा । कफान्वितमिति कफान्वितं सत् मन्दीभूतौष्ण्यादिगुणं न मारयेत् । वर्षगणानुबन्धीति अपाकाच्चिरस्थायि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्ण इति तेन दूषीविषेणार्दितो, भिन्नशब्दोऽत्र पुरीषवर्णाभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते । भिन्नवर्णो विवर्णः । वैगन्ध्यवैरस्ययुत इति विरुद्धगन्धमुखवैरस्ययुक्तः । विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्, अरतिमसुखं लभते ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्थानविशेषेण विशिष्टलिङ्गमाह—आमाशयस्थ इत्यादि । कफावृतत्वेन वातकोपः आमाशये, तेन कफवातरोगीत्युक्तम् । अनिलपित्तरोगीति पक्वाशये दुष्ट-

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्।
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु, पूर्वं शृणु तस्य रूपम्॥२९॥
निद्रागुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।
ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ३० ॥
मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम् ।
दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि॥३१॥
उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्॥३२॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्मात् संदूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

वातसंबन्धेन प्रत्यासन्नाशयस्य पित्तस्य कोपः । भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्ग इति अत्राङ्गशब्दात् परं रुहशब्दो द्रष्टव्यः, तेनायमर्थः—समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गरुहः, शिरोरुहः केशः, अङ्गरुहं लोम, तदुक्तमलम्बायने,-"सीदन्ति केशा लोमानि तस्मिन् पक्वाशयं गते"-इत्यादि । विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्ग इति मुण्डितपक्षशकुनिसदृशः, एतत् पक्वाशयगतस्यैव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह—स्थितं रसादिष्वित्यादि । यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारानिति सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयाध्यायोक्तानन्नाश्रद्धादीन् करोति । कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यातीति कफसंबन्धात् शीतादौ काले कोपं याति । पूर्वं शृणु तस्य रूपमिति पूर्वरूपं शृण्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेवाह—निद्रेत्यादि । विश्लेषहर्षाविति विश्लेषो गात्रस्य शैथिल्यं, हर्षो रोमहर्षः, एतानि वातकफजानि लिङ्गानि । तत इति पूर्वरूपादनन्तरम् । अन्नमदाविपाकाविति अन्नमदः अन्ने भुक्ते मदो हर्षः अन्नमदः, कार्तिकस्त्वन्नविक्षेपणमन्नमदमाह, अन्नमदो रसाजीर्णमिति गदाधरः । अविपाकोऽन्नस्यापाकः । पादकरप्रशोथमिति पादे करे च प्रकृष्टं शोथं करोति । मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारमित्यस्य स्थाने प्रलेपकं छर्दिमित्यादि पाठान्तरे, प्रलेपकं स्वेदप्रवृत्त्या पिच्छिलं गात्रं, ज्वरविशेषं वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तदेव नानाप्रकारं यद्यत्करोति तत्तदाह—उन्मादमन्यदित्यादि । क्षपयेच्च शुक्रमिति षाण्ढ्यं करोतीत्यर्थः । तांस्तानिति विसर्पविस्फोटकादीन् ॥ ३२ ॥

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितमित्यादि । देशकालान्नदिवास्वप्नैरिति देशः प्रचुरानिलशीतवृष्टिरनूपादिः, कालः शीतानिलदुर्दिनादिः, अन्नं यवतिलकुलत्थादि, तैर्दूषितं कोपितम्, अभीक्ष्णशः पुनःपुनर्धातुदूषकत्वेन दूषीविषम् । सं-

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥
सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानाङ्गजान् मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ३५ ॥
तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३६ ॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ३७ ॥
यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ।
तस्माल्लूतास्तु भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश ॥ ३८ ॥
ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

योगजं विषं द्विविधम्; एकं सविषं विषसंयोगकृतं कृत्रिमसंज्ञम्, अपरं निर्विषद्रव्यकृतं गरसंज्ञम् । यदाह वृद्धकाश्यपः,–"संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरः स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्"–इति । अतएव रसायने चरकः,–"दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे"–इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एतद्द्वयमपि दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थमित्यादि ।–स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्त्या वा सविषजन्तूनां स्वेदं, रजश्चूर्णं, नानाङ्गजान् नानागरकरान् मलान्, अन्नादौ ददति। तैरिति स्वेदरजःप्रभृतिभिः । गरश्चास्येति अपाकाज्जठरावस्थितस्वेदादिरेव गरः; अतएव तस्योदरामयः, किंवा वक्ष्यमाणमर्मप्रधमनादिलक्षणो व्याधिर्गरः । मर्मप्रधमनं मर्मव्यथा । शोथलक्षणमिति शोथ एव लक्षणं, जठरमुदरम् । अन्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेदिति अन्यस्य विस्फोटादेर्लिङ्गं दर्शयति ॥३५–३७॥

संप्रति लूतानां घोरविषत्वप्रतिपादनार्थमैतिह्यमाह—यस्माल्लूनं तृणमित्यादि । इति किल श्रुतिः,–'विश्वामित्रो नरपतिः कामधेनोर्बलात्कारपरिग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं कोपयांचकार, कुपितेन तेनान्तर्ज्वलदविरलकोपानलज्वलितं कुकुलयुगलमिव बहलपाटलं लोचनद्वयं वहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्तस्य भ्रूकुटिलोद्भवो भयङ्करो ललाटतटप्रस्यन्दी स्वेदबिन्दूत्करः प्रचण्डतरः प्रत्यासन्नलूनतृणे धेन्वर्थमुपात्ते निपतितो लूताऽभूत्'–इति । ताश्च षोडश । यदाह सुश्रुतः,–"त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतका तथा । लालामूत्रविषा रक्ता कठिना चाष्टमी स्मृता । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येकपदी तथा । कृष्णाग्निवक्त्रा काण्डा च मालागुण्यष्टमी मता"–इति ॥ ३८ ॥

तासां सामान्यलक्षणमाह—ताभिर्दष्ट इत्यादि । दंशकोथ इति दंशदेशे पूति-

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ३९ ॥
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥ ४० ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।
दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाचितम् ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वाकृतिर्भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥

शोथः श्वेताः सिता रक्ता पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिकाश्च जायन्ते श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ॥ ४३ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥ ४४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ ४५ ॥

भाव इत्यर्थः । प्रवृत्तिः क्षतजस्येति रक्तस्य प्रवर्तनम् । सर्वलूतानामिति असाध्याष्टविधसौवर्णिकादिलूतानामेव सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यतस्त्रिमण्डलानां कृच्छ्रसाध्यत्वं, ताभिर्दष्टे शिरोदुःखमित्यादिना सामान्यलक्षणमभिधाय सौवर्णिकाद्यनन्तरमेतत् पठितवान् सुश्रुतः । माधवकरेण तु षोडशानां लूतानां सामान्यलक्षणमेतदित्यभिप्रायेण पठितमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

त्रिमण्डलादयोऽष्टौ दूषीविषास्तासां लक्षणमाह—दंशमध्ये त्वित्यादि । ऊर्ध्वाकृतीति ऊर्ध्वगस्वरूपम्, अन्ये दग्धाकृतीति पठन्ति तद्व्यक्तार्थम् । दूषीविषाभिरिति कालान्तरप्रकोपिविषाभिः । दष्टमिति दंशनम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सौवर्णिकादीनामष्टानामसाध्यानां प्राणहराणां सामान्यलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । प्राणान्तिका इति प्राणहराः ॥ ४३ ॥

आखुदूषीविषलक्षणमाह—आदंशादित्यादि । आदंशात् शोणितमित्यत्र गलतीति शेषः । आखवः शुक्रविषाः । यदुक्तं,–'शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रस्पृष्टाः स्पृशन्ति यत्'–इति ॥ ४४ ॥

प्राणहरमूषिकलक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि । अङ्गशोथेति मूषिकाकार एवाङ्गशोथो ज्ञेयः । यदुक्तमन्यत्र,–'चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः"–इति ॥ ४५ ॥

काष्र्ण्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥ ४६ ॥
दहत्यग्निरिवादौ च भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ४७ ॥
दष्टोऽसाध्यश्च हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ ४८ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ ४९ ॥
हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ५० ॥
एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् ।
छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ५१ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।
कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ ५२ ॥
विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ५३ ॥

कृकलासैः दष्टलिङ्गमाह—कार्ष्ण्यमित्यादिना ॥ ४६ ॥

वृश्चिकविषलिङ्गं तद्विषाधारसंख्यां चाह—दहत्यग्निरित्यादिना । स च आराविषः । दष्टोऽसाध्यश्च हृद्घ्राणरसनोपहतो नर इति यदा हृदयनासाजिह्वोपहतस्तदा तद्दष्टो न साध्यः । मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसूनित्यादिनाऽयमपरोऽसाध्यप्रकारः । दष्टोऽसाध्यैस्त्विति पाठपक्षेऽसाध्यैः सद्यःप्राणहरैर्वृश्चिकैर्दष्टो यथोक्तलिङ्गो भवति । चरकेऽप्ययमेव पाठः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कणभदष्टलिङ्गमाह—विसर्प इत्यादिना । कणभः कीटविशेषः ॥ ४९ ॥

उचिटिङ्गदष्टलिङ्गमाह—हृष्टरोमेत्यादि ॥ ५० ॥

सविषमण्डूकदष्टलिङ्गमाह—एकदंष्ट्रार्दित इत्यादि । स्वभावादेकया दंष्ट्रया कृतो दंशो भवति ॥ ५१ ॥

गृहगोधिकादष्टलिङ्गमाह—विदाहमित्यादि । गृहगोधिका ज्येष्ठी, अन्ये तु भ्रामरकमाहुः । अत्र वक्ष्यमाणं कुर्यादिति संबन्धनीयं, तेन विदाहादीनां कर्मत्वम् ॥ ५२ ॥

शतपदीदष्टलक्षणमाह—कुर्याच्छतपदीविषमिति शतपदी कारुण्डिका ॥ ५३ ॥

कण्डूमान् मशकैरीषत् शोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ५४ ॥
सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ५५॥
चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिश्च नखदन्तविषं च यत् ।
पूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ५६ ॥
प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ५७ ॥
(दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षा त्रिविधा मता ।
वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विष-
निदानं समाप्तम् ॥

मशकदष्टलिङ्गमाह–कण्डूमानित्यादि । असाध्यकीटसदृशमिति असाध्यकीटैर्लूतादिभिः समलक्षणमिति । असाध्यं मशकक्षतमिति पञ्चसु मशकेषु मध्ये पार्वतीयमशकक्षतमसाध्यम् । यदाह सुश्रुतः,–"पार्वतीयैस्तु कीटैश्च प्राणहरैस्तुल्यलक्षणम्"–इति ॥ ५४ ॥

मक्षिकादष्टलिङ्गमाह—तासां च स्थगिकाऽसुहृदिति काण्डारिकादिसुश्रुतोक्तषण्मक्षिकासु मध्ये स्थगिका प्राणहरेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

चतुष्पद्भिरिति चतुष्पदा व्याघ्रादयः । द्विपदा वनमानुषवानरादयः ॥ ५६ ॥

विषातुरः कीदृशो निर्विषो भवतीति दर्शयितुमाह—प्रशान्तदोषमित्यादि । अन्नाभिकाममित्यनेन प्रकृतिस्थाग्नितोक्ता । यदाह चरकः,–"प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते । प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चान्नमभिनन्दति"–इति । सममूत्रविट्कमिति अक्षीणानतिरिक्तमूत्रपुरीषम् । अन्ये सममूलजिह्वमिति पठन्ति तदायमर्थः–सममविकृतं मूलं जिह्वा च यस्य स तथा, एतेन विषजुष्टा जिह्वा न रसबोधिनी भवति, मूलमपि जिह्वायाः विषप्रभावेण विकृतं भवतीत्यर्थः । जिह्वाग्रहणेनैव मूलग्रहणे सिद्धे, तस्य च रसग्रहणे अर्धगुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथगुपादानम् । अनेन श्लोकेन समदोषः समाग्निश्चेत्यादिश्लोकस्य सकल एवार्थ उपवद्धः ॥ ५७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विषनिदानं समाप्तम् ॥

अथ विषयानुक्रमणिका ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विसूचिका ।
अलसश्च विलम्बी च क्रिमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ।
कासो हिक्का सह श्वासैः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छाद्या रोगाः पानात्ययादयः ।
दाहोन्मादावपस्मारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाश्मरी ।
प्रमेहो मधुमेहश्च पिडकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥
मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
गण्डमालापचीग्रन्थिरर्बुदः श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
विद्रधिव्रणशोथौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ।
भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
शीतपित्तमुदर्दश्च कोठश्चैवाम्लपित्तकम् ।
विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः ।
विषं चेत्ययमुद्दिष्टो रुग्विनिश्चयसंग्रहः ॥ ९ ॥

सुभाषितं यत्र यदस्ति किंचि-
त्तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ।
विनिश्चये सर्वरुजां नराणां
श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ १० ॥

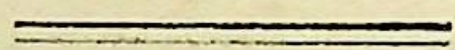
यत्कृतं सुकृतं किंचित्कृत्वैवं रुग्विनिश्चयम् ।
मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्कसन्ततिम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचितं माधवनिदानं समाप्तम् ॥

सूक्तिमुक्तावलीग्रन्थे गुरुणा यन्न गुम्फितम् ॥
मया समस्तमग्रन्थि तद्गिरा शुद्धियुक्तया ॥ १ ॥

गुणनिधिगुरुबद्धे दाम्नि वाञ्मालतीनां परमपरिमलश्रीधाम्नि लब्धावलम्बम् ॥
स्फुरति वचनकुन्दं मन्दसौरभ्यलेशाद्वचनमपि मदीयं किंचिदेतत् कदाचित् ॥२॥

इति श्रीविजयरक्षितश्रीकण्ठदत्ताभ्यां विरचिता मधुकोशव्याख्या समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्म स्नायुं विशोष्य च ॥ १ ॥
कुर्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः ।
शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात्कोपमुपैति च ॥ २ ॥
तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ताऽत्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥
बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि ।
संकोचं खञ्जतां चैव छिन्नतन्तुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥
वातेन श्यावरुक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाहो-
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी ।
रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो
रोगोऽसावष्टधेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकीटः ॥५॥

इति स्नायुकनिदानं समाप्तम् ॥

अथ फिरङ्गरोगनिदानम् ।

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात्फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ॥ १ ॥
गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात्फिरङ्गिण्याः प्रसंगतः ॥ २ ॥
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्तल्लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥ ४ ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽपि सो मतः ॥ ५ ॥

सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥ ६ ॥
कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥
बहिर्भवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥ ८ ॥
बहिरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ॥ ९ ॥

इति फिरङ्गनिदानं समाप्तम् ॥

अथ सोमरोगनिदानम् ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि ।
अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥ १ ॥
आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥
प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः ।
स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥
वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।
शिरः शिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते क्वचित् ॥ ५ ॥
संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः ।
ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥

इति सोमरोगनिदानं समाप्तम् ॥

मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च नामानि ॥

	मू॰	डा. व्य.
४८. **वाग्भटालंकारः**—श्रीवाग्भटप्रणीतः, सिंहदेवगणिविरचितया टीकया सहितः.	·॥·	८-
४९. **द्विसंधानमहाकाव्यम्**—श्रीधनंजयविरचितं, बदरीनाथविरचितया टीकया सहितम्.	१॥	८-॥
५०. **अलंकारशेखरः**—श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः, श्रीकेशवमिश्रकृतः.	·॥-	८-
५१. **पतञ्जलिचरितम्**—श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतम्. ...	·॥=	८-
५२. **मन्दारमरन्दचम्पूः**—श्रीकृष्णकविविरचिता. ...	१।	८=
५३. **वाणीभूषणम्**—श्रीदामोदरमिश्रविरचितम्, अयं ग्रन्थो वृत्तरत्नाकरवदेव वृत्तबोधकः परं च वृत्तरत्नाकरापेक्षयाप्यस्मिन् कतिचिदधिकवृत्तानां लक्षणानि निवेशितानि, तथा प्रतिवृत्तस्य लक्षणमुदाहरणं चातीव रुचिरतया निवेशितं दृश्यते। तेन ग्रन्थवाचनसमये वृत्तज्ञानं मनोरञ्जनं चेत्येते युगपदेव संभवतः। ...	·।=	८-
५४. **धनंजयविजयः**—श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितः.	८≡	८-
५५. **अद्भुतदर्पणनाटकम्**—श्रीमहादेवकविविरचितम्. ...	·॥·	८-
५६. **नेमिनिर्वाणकाव्यम्**—महाकविश्रीवाग्भट्टविरचितम्.	·॥=	८-
५७. **राघवनैषधीयकाव्यम्**—श्रीहरदत्तसूरिकृतम्, स्वकृतया टीकया सहितम्....	·।·	८-
५८. **शृङ्गारभूषणभाणम्**—वामनभट्टबाणविरचितम्. ...	८≡	८॥
५९. **अमृतोदयनाटकम्**—श्रीमद्गोकुलनाथकृतम्.	·।·	८-
६०. **युधिष्ठिरविजयकाव्यम्**—महाकविश्रीवासुदेवविरचितम्, राजानकरत्नकण्ठकृतया टीकया सहितम्	१॥	८=
६१. **हरचरितचिन्तामणिकाव्यम्**—राजानकजयरथकृतम्.	१॥।	८=
६२. **राघवपाण्डवीयकाव्यम्**—कविराजविरचितं, शशधरकृतया (प्रकाश) टीकया सहितम्.	१।	८-॥
६३. **साहित्यकौमुदी**—(अलंकारः) **श्रीविद्याभूषणविरचिता** कृष्णानन्दिनीटिकासहिता.	१॥	८=
६४. **प्राचीनलेखमाला**—(द्वितीयो भागः).	१॥	८=
६५. **भारतमञ्जरीकाव्यम्**—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्.	५	·।-
६६. **अलंकारकौस्तुभः**—(अलंकारः) श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचितः स्वोपज्ञव्याख्यासहितः.	३	८≡
६७. **हीरसौभाग्यकाव्यम्**—श्रीदेवविमलगणिविरचितं, स्वोपज्ञया व्याख्यया समलंकृतम्.	५॥	·।=
६८. **रावणार्जुनीयकाव्यम्**—काश्मीरिकश्रीभट्टभीमकृतम्.	१।	८-॥

	मू०	डा. व्य
६९. **बृहत्कथामञ्जरी**—श्रीक्षेमेन्द्रविरचिता.	३।।	।।
७०. **यशस्तिलकचम्पूः**—(महाकाव्यं) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं पूर्वखण्डम्.	३।।	।।
७१. **यशस्तिलकचम्पूः**—(महाकाव्य) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं उत्तरखण्डम्.	२।।	।।
७२. **काव्यानुशासनम्**—आचार्यहेमचन्द्रविरचितं, स्वोपज्ञालंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम्.	२।	८=
७३. **कथाकौतुकम्**—पण्डितश्रीवरविरचितम्.	।।।।	८-
७४. **सुरथोत्सवम्**—श्रीसोमेश्वरदेवविरचितम्.	।।।=	८-।।
७५. **सौगन्धिकाहरणम्**—श्रीमद्विश्वनाथकविविरचितम्....	।।	८-
७६. **जयन्तविजयम्**—श्रीमदभयदेवविरचितम्.	१	८-।।
७७. **गङ्गावतरणम्**—श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचितम्. ...	।।।	८=
७८. **देलरामकथासारः**—राजानकभट्टाह्लादकविरचितः ...	।=	८-
७९. **शृङ्गारसर्वस्वभाणः**—श्रीमल्लकविविरचितः.	।-	८-
८०. **कर्णभूषणम्**—श्रीगङ्गानन्दकविराजप्रणीतम्.	।।।	८-
८१. **प्राचीनलेखमाला**—(तृतीयो भागः).	१	८-।।
८२. **विदग्धमाधवम्**—(नाटकं) श्रीरूपगोस्वामिप्रणीतम् (सटीकम्).	१।	८-।।
८३. **सुभाषितरत्नसंदोहः**—श्रीमदमितगतिविरचितः. ...	।।।।	८=
८४. **रामायणमञ्जरी**—क्षेमेन्द्रविरचिता.	३।	।।
८५. **स्तवमाला**—श्रीरूपदेवविरचिता, श्रीजीवदेवविरचितभाष्यसमेता.	२	८=
८६. **तिलकमञ्जरी**—धनपालकृता जैनाख्यायिका. ...	२।।	।।
८७. **हरिहरसुभाषितम्**—श्रीहरिहरप्रणीतम्, अयमुत्तमः सुभाषितग्रन्थोस्ति.	।।।	८-
८८. **चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम्**—कविकर्णपूरविरचितम् ...	१।	८-।।
प्रथमगुच्छकः.	१	८-।।
द्वितीयगुच्छकः.	१	८-।।
तृतीयगुच्छकः.	१	८-।।
चतुर्थगुच्छकः.	१	८-।।
पञ्चमगुच्छकः.	१	८-।
षष्ठगुच्छकः.	१	८-।।
सप्तमगुच्छकः.	१	८-।।
अष्टमगुच्छकः.	१	८-।।
नवमगुच्छकः.	१	८-।।
दशमगुच्छकः.	१।।	८-।।

डा. व्य
। ·।·
। ·।·
॥ ·।·
८=
८-
८-॥
८-
८-॥
८=
८-
८-
८-
८-॥
८-॥
८=
·।·
८=
·।·
८-
८-॥
८-॥
८-॥
८-॥
८-॥
८-:
८-॥
८-॥
८-॥
८-॥
८-॥

